NATIONAL ACADEMY of SCIENCES of UKRAINE
INSTITUTE of ARCHAEOLOGY

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

ARCHAEOLOGY and EARLY HISTORY of UKRAINE

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

1 (50) • 2024

SCIENTIFIC JOURNAL • FOUNDED IN 2011
PUBLISHED FOUR TIMES PER YEAR • KYIV

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ • ЗАСНОВАНИЙ У 2011 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК • КИЇВ

Responsible for the issue
KONONENKO O., Kandydat of Sciences (Ph. D.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

RASSAMAKIN Yu., Kandydat of Sciences (Ph. D.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

РЕДКОЛЕГІЯ
BÂRCĂ V., Ph. D., Romanian Academy, Institute of Archaeology and Art History of Cluj-Napoca

BUJSKIKH A.., Corresponding Member of NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

GORBANENKO S. (**executive secretary**), Kandydat of Sciences (Ph. D.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

GOLDEN P., Professor, Rutgers University, USA

KULAKOVSKA L., Kandydat of Sciences (Ph. D.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

MOTUZAITE-MATUZEVICIUTE G., Ph. D., Institute of History of Lithuania

NAYMARK A., Professor, Hofstra University, USA

OLBRICHT M., Professor, Rzeszów University, Poland

POŁTOWICZ-BOBAK M., Dr. hab., Rzeszów University, Poland

POTEKHINA I., Kandydat of Sciences (Ph. D.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

RASSAMAKIN Yu., Kandydat of Sciences (Ph. D.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

SAPOZHNYKOV I., Doctor of Sciences (Dr. hab.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

SYMONENKO O. (**editor-in-chief**), Doctor of Sciences (Dr. hab.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

SKORY S., Doctor of Sciences (Dr. hab.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

KHAZANOV A., Professor, University of Madison — Wisconsin, USA

HANSEN S., Dr. hab., Deutsches Archaeologisches Institut, BRD

CHOCHOROWSKI J., Professor, Jagelloński University, Poland

CHABAI V., Corresponding Member of NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

SHENKAR M., Professor, Hebrew University in Jerusalem, Israel

Відповідальні за випуск
КОНОНЕНКО О., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАССАМАКІН Ю., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РЕДКОЛЕГІЯ
БИРКЕ В., доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії

БУЙСЬКИХ А., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГОРБАНЕНКО С. (**відповідальний секретар**), кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ҐОЛДЕН П., професор, Університет Ратґерс, США

КУЛАКОВСЬКА Л., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОТУЗАЙТЕ-МАТУЗЄВІЧЮТЕ Г., доктор філософії, Інститут історії Литви

НАЙМАРК А., професор, Університет Хофстра, США

ОЛЬБРИХТ М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОЛТОВИЧ-БОБАК М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОТЄХІНА І., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАССАМАКІН Ю., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

САПОЖНИКОВ І., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СИМОНЕНКО О. (**головний редактор**), доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ХАЗАНОВ А., професор, Університет Медісон — Вісконсін, США

ХАНСЕН С., доктор хабілітат, Німецький археологічний інститут, ФРН

ХОХОРОВСКІ Я., професор, Яґеллонський університет, Польща

ЧАБАЙ В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ШЕНКАР М., професор, Єврейський університет в Єрусалимі, Ізраїль

ARCHAEOLOGY AND EARLY HISTORY OF UKRAINE
Scientific journal on problems of archeology and ancient history

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

For the archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in the early history of Ukraine.

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Науковий журнал з проблем археології й давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Founder and Publisher:
Institute of Archaeology
of the National Academy of Science of Ukraine

Засновник і видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Media identifier:
R30-02355, Decision N 28, 11.01.2024

Ідентифікатор медіа:
R30-02355, Рішення № 28 від 11.01.2024 р.

The official website of the journal | Офіційний сайт журналу:
https://adiu.com.ua/index.php/journal
The official page of the journal | Офіційна сторінка журналу:
Сайт «Спілка археологів України» [http://www.vgosau.kiev.ua] — Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України» [http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/adiu]

All materials are reviewed

Усі матеріали рецензовано

Published by the resolution
of the editorial board of journal

Надруковано за постановою
редакційної колегії журналу

All rights are reserved. Reprint is possible with
the consent of the editors and authors of the papers

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

Published with the financial support
of «ALTBANK».
Banking license № 106
+380 44 364 41 11, 0 800 211111
https://altbank.ua, e-mail: *contact@altbank.ua*

Виходить за фінансової підтримки
Акціонерного товариства «АЛЬТБАНК».
Банківська ліцензія № 106
+380 44 364 41 11, 0 800 211111
https://altbank.ua, e-mail: *contact@altbank.ua*

Published with the informational
support of NGO
«Ukrainian Association of Archaeologists»

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print), ISSN 2708-6143 (Online)

© INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY NAS OF UKRAINE, 2024 © ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2024

Надруковано *в авторській редакції*; рисунки *авторські*; верстка *С. Горбаненка*

Підписано до друку 10.05.2024. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 20,7. Обл.-вид. арк. 22,3. Тираж 50 екз. Зам.

Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок, 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А, тел.: 0412-422-106,
e-mail: bookovych@gmail.com
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції України серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

ЗМІСТ | CONTENTS

НАШІ ЮВІЛЕЇ | OUR ANNIVERSARIES

ЛИТВИНЕНКО Р., ОТРОЩЕНКО В. Світлій пам'яті Софії Станіславівни Березанської 5
LYTVYNENKO R., OTROSHCHENKO V. Ad memoriam of Dr. Sofia Stanislavivna Berezanska

Список друкованих праць С. С. Березанської (*уклад. А. Денисова, з доп. Р. Литвиненка і В. Отрощенка*) 14
Published works of Dr. Sofija Berezanska (*compiled by A. Denysova, with assistance of R. Lytvynenko and V. Otroshchenko*)

ЛИСЕНКО С. Д. Дослідник неоліту та бронзової доби Східного Полісся (до століття від дня народження Івана Івановича Артеменка) 19
LYSENKO S. D. Researcher of the Neolithic and Bronze Age of Eastern Polissya (to the centenary of the birth of Ivan Ivanovych Artemenko)

Науковий доробок І. І. Артеменка (*уклад. С. Д. Лисенко*) 32
Scientific achievements of Dr. Ivan Artemenko (*compiled by S. D. Lysenko*)

СТАТТІ | ARTICLES

ГРИЦЮТА О., ІЛЬЧИШИН В. Експериментально-трасологічні дослідження на базі археологічної експедиції Залозецького краєзнавчого музею 36
HRYTSIUTA O., ILCHYSHYN V. Experimental and traceological research on the basis of the archaeological expedition of the Zalozets Museum of Local Lore

ЛИСЕНКО С. Д., ЛИСЕНКО С. С. Спіральні підвіски тшинецького культурного кола типу Лубна—Чорногородка 40
LYSENKO S. D., LYSENKO S. S. Spiral pendants of the Trzciniec cultural cycle of Lubna—Chornogorodka type

БАРДЕЦЬКИЙ А., САМОЛЮК В. Еталонний керамічний комплекс білогрудівського горизонту Волині зі Старого Любара 54
BARDETSKYI A., SAMOLIUK V. Exemplary ceramic complex of the Bilohrudivka horizon in Volyn from Staryi Liubar

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ | PUBLICATION OF ARCHAEOLOGICAL MATERIAL

ЗАЛІЗНЯК Л., БАНДРІВСЬКИЙ М., БІЛИК М., ВЄТРОВ Д., СОРОКУН А. Палеолітична стоянка Жуків III на Тернопільщині 65
ZALIZNYAK L. BANDRIVSKY M., BILYK M., VETROV D., SOROKUN A. Paleolithic site of Zhukiv III in Ternopil region

КОВАЛЕНКО О., ЛУГОВИЙ Р. Глиняний посуд енеолітичного часу типу Засуха з Поворскля 75
KOVALENKO O., LUHOVY R. Eneolithic pottery of Zasuha type from Vorskla river basin

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2024

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ | RECENT RESEARCH

ГОТУН І., ЖЕЛАГА Д., ЧЕРНОВОЛ Д. Нова трипільська пластика з Середнього Дніпра 81
HOTUN I., ZHELAHA D., CHERNOVOL D. New Trypillia plastics from the Middle Dnieper region

ТЕСЛЕНКО Д., ТЕЛІЖЕНКО С., ПРОБИЙГОЛОВА О. Пам'ятка Огрінь 4/4-а у системі археологічних старожитностей Огрінського півострова 91
TESLENKO D., TELIZHENKO S., PROBYJHOLOVA O. The Ogrin 4/4-a site in the system of archaeological sites of the Ogrin peninsula

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ | ARCHAEOLOGY AND NATURAL SCIENCES

BOSCH M. D., KULAKOVSKA L., USYK V., KONONENKO O., SPRY-MARQUÉS P., NIGST P. R. Human-animal interactions at Korman' 9, Ukraine 119
БОШ М. Д., КУЛАКОВСЬКА Л., УСИК В., КОНОНЕНКО О., СПРАЙ-МАРКЕС П., НІГСТ Ф. Р. Взаємодія людини і тварини на Кормань 9, Україна

КОЗАК О. Трепанація черепа у похованні культури кулястих амфор західного Поділля 139
KOZAK O. Trepanated skull in the Globular Amphorae Culture burial of Western Podillya

ІСТОРІЯ НАУКИ | HISTORY OF SCIENCE

БРОВЕНДЕР Ю. Дослідження проблеми металовиробництва доби бронзи Дніпро-Донського регіону в 60—90-ті роки XX ст. 150
BROVENDER Yu. Research of the issue of metallurgy of the Bronze Age of the Dnieper-Don region in the 60s—90s of the XX century

КУШТАН Д. «Бронзова доба» Середньої Наддніпрянщини в працях археологів кінця XIX — початку XX століть 165
KUSHTAN D. «Bronze Age» of the Middle Dnieper Region in the works of archaeologists of the late 19th — early 20th centuries

ЛИТВИНЕНКО Р. Ареал культури багатоваликової кераміки (бабинської) в оцінці С. С. Березанської 171
LYTVYNENKO R. Areal of Multi-ribs Ceramics Culture (Babyne) in the evalution of Sofia Berezanska

УДК [902:929](477)

Р. Литвиненко, В. Отрощенко

СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ СОФІЇ СТАНІСЛАВІВНИ БЕРЕЗАНСЬКОЇ

Софія Станіславівна Березанська була видатною і харизматичною особистістю в археології бронзової доби Європи загалом. Спектр її наукових інтересів вельми широкий, а результати її досліджень настільки значущі, що визначити на ньому пріоритетні напрями доволі непросто. І все-таки, спробуємо окреслити віхи становлення цієї постаті в контексті сюрреалістичної реальності та наукових зрушень в археології України від дня її народження 15 травня 1924 р. у м. Кам'янець-Подільський.

Софія Станіславівна Березанська завжди була не такою, як усі. Це її сутність, можливо саме в цьому й полягав секрет довголіття. Рік її народження, поворотний в історії, здається, визначив слаломний ритм життя цієї яскравої постаті впродовж найжахливішого віку в історії людства. Згадаємо лише останні ювілеї невтомної дослідниці: 1994 — фатальна відмова нашої держави від ядерної зброї; 2004 — Помаранчева революція; 2014 — Революція гідності та початок війни за Незалежність; 2024 — критична фаза цієї ж війни. Софія Станіславівна впродовж свого життя завжди виступала уособленням гідності.

Символічним є вибір її життя, коли донька денікінського офіцера сказала: «Так!» сину петлюрівського вояка армії Української народної республіки. Воєнні біографії батьків прямо чи опосередковано впливали на долі дітей, яким попри все вдавалось лишатися вільними людьми, оминувши Сциллу та Харибду тоталітарного режиму, себто, уникнути перебування в лавах ВЛКСМ та КПРС.

Проте, відносно вільне життя для родини Барановичів минуло швидко. 1930 року арештували батька за підозрою у зв'язках з панською Польщею, а за два роки по тому сім'я в повному складі отримала тавро вимушених переселенців з примусовою депортацією від Проскурова до Астрахані. Там Зося встигла закінчити середню школу. Коли ж зворотна хвиля Другої світової війни накрила Країну Рад, то депортованих повантажили на баржу й повезли до Казахстану, в сухі степи Актюбінської області. Ще поталанило, що в кишлаку родина пристала у найми до переселенця попередньої хвилі з України, мабуть «куркуля». Господар приставив репресованого офіцера до корів, його дружині довірив швацтво, а доньку відправив до сусіднього населеного пункту на курси трактористів. Набута професія, після року праці на ланах

Софія Станіславівна БЕРЕЗАНСЬКА
(успішне завершення аспірантури, 1953 р.)

© Р. ЛИТВИНЕНКО, В. ОТРОЩЕНКО, 2024

С. Березанська (середня в першому ряду) студентка 1-го курсу Об'єднаного Українського університету в м. Кзил-Орда (Казахстан), 1944 р. У другому ряду викладачі, зліва направо: С. А. Семенов-Зусер, О. К. Кошик, Є. Є. Єнольський

майбутньої цілини, відкрила дівчині напівлегальну шпарину для вступу до Об'єднаного українського університету, створеного на базі Київського та Харківського вишів у м. Кизил-Орда. А там наприкінці 1943 р. замайоріла на обрії стежка до Києва.

На ній студентку чекало смертельне випробування долі: «Провідники вирішили мене позбутися. Витягли з вагона, поклали на траву серед степу і накрили якоюсь ковдрою». Це заголовок спогадів С. Березанської кореспонденту журналу «Країна» Ю. Бабірову (Березанська 2019). Причиною нагальної висадки став важкий приступ лихоманки з нудотою, маренням та температурою під 40 градусів. Порятувала майбутню легенду археології інша студентка істфаку, Надія Дідан, вистрибнувши з потяга та вчинивши лемент. Вона домоглась виклику лікарів і лишалася з хворою до її одужання. Відтоді дівчата стали подругами та згодом повернулися до Києва удвох.

Стартовим майданчиком поступу для здібної студентки стало середмістя Києва, висаджене в повітря «червоними» ще у вересні 1941 р. Чи не на другий день по прибуттю «студентів погнали розбирати ті завали. Цеглу тягали і хлопці, і дівчата, доки вулицю [Хрещатик] повністю не розчистили». Далі засвоювати ази археології стало легше й зручніше, коли навчальний процес відбувався в Червоному, а поновлений Інститут археології АН УРСР працював навпроти, у Жовтому корпусі Київського державного університету імені Тараса Шевченка. А ще дівчина дослухалась настанови батька: «Життя складне, доню, треба бути по-чоловічому сильною». «Така я і стала», скромно оцінила ефект поради у згаданих спогадах науковиця, зробивши його своїм кредо.

Перша польова практика на розкопках скіфських могил біля Нікополя у складі московської експедиції Бориса Гракова була визначальною в остаточному виборі фаху: стати археологом. 1948 р. випускниця закінчила з відзнакою університет і поїхала за розподілом до Херсонського історико-археологічного музею, який на той час знаходився у розібраному стані з підготовленими до вивозу у Німеччину експонатами в одній залі та званою докупи бібліотекою — в іншій. За півтора року Софія Баранович, залучивши учнів сусідньої школи в гурток, відновила археологічну експозицію музею та провела перші екскурсії для відвідувачів. Звісно, що її підтримали у цьому починні директор музею та науковий співробітник.

У 1949 р. до музею завітав аспірант академічного Інституту математики Юрій Березанський з пропозицією руки й серця, додавши перспективу вступу до аспірантури Інституту археології АН УРСР. Чи можна було відмовити майбутньому академіку світового рівня? Шлюб відзначили у закапелку музейного флігелю, де Софія мала кімнатку для мешкання, поруч зі сторожихою та прибиральницею музею. Здається, що в Києві на майбутню аспірантку вже зачекались новий директор ІА АН УРСР П. П. Єфименко та його попередник Л. М. Славін, який, свого часу добився розподілу неблагонадійної випускниці до Херсона.

Петро Петрович Єфименко став її науковим керівником і запропонував обрати темою

С. Березанська, наукова співробітниця Херсонського музею, за розпаковкою експонатів, призначених для вивозу до Німеччини, 1949 р.

майбутньої дисертації археологічну спадщину Петра Курінного з Білогрудівського лісу під Уманню. Зрозуміло, що ніхто тоді не запитав згоди на такий подарунок у професора Вільного українського університету в Мюнхені. Адже прізвище відкривача білогрудівської культури було під забороною в підмосковській Україні. Не згадує його й Софія Станіславівна у своїх споминах. Але, додавши до цієї спадщини матеріали власних розкопок, вона 1953 р. успішно захистила кандидатську дисертацію «Памятники предскифского времени на Уманщине и их историческое значение» (Березанская 1953). Проте, науковий поступ Ю. М. Березанського, який за два роки по тому став доктором, а невдовзі й член-кореспондентом АН УРСР, амбітна жінка сприймала як виклик.

На той час Інститут археології АН УРСР розгортає мережу новобудовних експедицій і Софія Станіславівна поринає у вир польових досліджень. За числом проведених польових сезонів на обширах від Луганщини до Волині (близько сорока, за її оцінкою) з нею конкурувати складно. Після зольників білогрудівської настав час досліджень поселень тшинецької культури доби бронзи в українському Поліссі та північному Лісостепу. Цьому посприяла участь в комплексній експедиції «Великий Київ» (1946—1959), керованої П. П. Єфименком. Нові розвідки та розкопки дали молодій дослідниці матеріали для виділення східно-тшинецької культури, першої в її практиці культуротворення. Цикл статей логічно завершився підсумковою монографією «Средний период бронзового века в Северной Украине» (Березанская 1972).

Її польова практика істотно примножилася охоронними розкопками курганів та поселень у зоні підтоплення Каховського водосховища, де А. В. Добровольський розкопав багатошарове поселення Бабине III. На його матеріалах С. Березанська виділила культуру багатоваликової кераміки (1960b), запустивши процес перебудови періодизації бронзової доби Східної Європи, започаткований ще В. О. Городцовим на XII археологічному з'їзді у Харкові (1903 р.) та XIII-му в Катеринославі (1905 р.).

Отже, розкопки, здійснені А. В. Добовольським (1885—1956) на поселенні Бабине III що на Дніпрі, стали рубіжними у дослідженні пам'яток з багатоваликовою керамікою, подальші кроки якого науковець вбачав у накопиченні фактів по поселенням такого типу в різних регіонах, з метою з'ясування «*загальної лінії розвитку цього історико-культурного явища*» [1] та його походження і локальних варіантів (Добровольский 1957, с. 45). Реалізацію цих завдань по суті взяла на себе С. С. Березанська. За матеріалами базового поселення Бабине III та власних розкопок на поселенні Волинцеве «Городок» на Сеймі, а також даних з понад сотні відомих на кінець 1950-х рр. місцезнаходжень, вона спочатку запропонувала розглядати пам'ятки з багатоваликовою керамікою в якості самостійної групи

1. Тут і далі переклад авторів.

Путивль — Волинцеве. Зліва направо: Д. Березовець з дружиною, Д. Телегін з дружиною, С. Березанська, жовтень 1953 р.

С. Березанська та Г. Тітенко (Ковпаненко), 1950-ті рр.

(1957; 1960a), а невдовзі визначила його як окреме явище — археологічну культуру (1960b). Серед дефініцій, якими авторка оперувала у своїх тогочасних публікаціях — *поселення* або *пам'ятки бабинського типу*, *поселення* або *пам'ятки типу Бабине III*, *культура поселень типу Бабине III*, *поселення* або *пам'ятки з багатоваликовою керамікою* — для назви культури дослідниця обрала не епонім, а спосіб орнаментації кераміки. Таким чином, з легкої руки С. С. Березанської на наступні десятиріччя в літературі закріпилась назва «*культура багатоваликової (багатопружкової) кераміки*» з абревіатурою *КБК*. На зламі 1960-х рр., коли пріоритетним завданням дослідниці було обґрунтування культурної окремішності цих пам'яток, що їх російські археологи традиційно намагались залишити у складі катакомбної культури (до речі, саме на підставі схожості кераміки з багатоваликовим декором), С. С. Березанська навряд чи замислювалась над тим, що «багатоваликовою» назвою закладається міна уповільненої дії під народжену нею культуру.

Продовжуючи дослідження КБК, С. С. Березанська спробувала висвітлити поховальний обряд нової культури. Але здійснити цього не вдалось, що визнала сама авторка (1962, с. 15), згодом оцінивши ту статтю як «*явно невдалу*» (1998, с. 62). На початок 1960-х рр. розв'язати цю проблему об'єктивно не дозволяли брак масивів розкопаних поховальних пам'яток та відсутність пошукового «ключа», який вдалось знайти лише через півтора десятиріччя (Писларий 1975; Отрощенко 1978), чому немалою мірою сприяли масові новобудовні розкопки курганів у різних областях України та й загалом півдня Східної Європи.

Активне накопичення джерельної бази впродовж 1960—1970-х рр. стимулювало подальші дослідження КБК, а Софія Станіславівна зберігала в цій справі лідерські позиції. Саме вона вперше помітила й констатувала неоднорідність культури на великих теренах від Пруту до Волги, запропонувавши виділення в цих межах чотирьох локальних варіантів, наявність яких дослідниця пояснювала різницею культурних компонентів при їхньому формуванні (Березанская 1979). Цю нову концепцію було викладено у авторському розділі колективної монографії про культури доби бронзи на теренах України (Березанская и др. 1986), який на наступні роки став найґрунтовнішим узагальнюючим дослідженням по КБК.

Остання декада минулого віку позначились новими досягненнями у вивченні КБК. Здавалося, що імпульс, наданий українськими науковцями новобудовної доби, лише набиратиме оберти, але неочікувано, як грім серед ясного неба, побачила світ стаття-сповідь Софії Станіславівни, де вона висловила сумнів у реальності існування культури багатоваликової кераміки. Дослідниця почала сприймати її «*плодом масової ланцюгової фантазії, що виникла під впливом дуже недосконалої й туманної термінологічної системи*». А ключовим дезорієнтуючим елементом С. С. Березанська назвала багатоваликову кераміку, яку начебто слід розглядати не ключовою ознакою культури, а «*не більше, ніж моду, не більше, ніж керамічний стиль, що захлеснув чимало культур Південно-Східної Європи*» (1998, с. 60). Цією публікацією авторка по суті, якщо не перекреслювала, то ставила під сумнів досягнення кількох поколінь українських археологів, а також і свої власні. Важко сказати, на яку реакцію розраховувала дослідниця, закликаючи колег до обговорення проблеми (1998, с. 64), але наслідки виявились не зовсім такими, на які очікувала Софія Станіславівна, про що вона

Команда Михайлівської експедиції (зліва направо): С. Березанська, Н. Амбургер, О. Лагодовська, С. Одинцова, середина 1950-х рр.

згодом неодноразово говорила. З одного боку, стаття викликала спантеличення і здивування, особливо серед тих читачів, хто безпосередньо не досліджував проблему. Переконати ж фахівців-бронзовиків у причетності до масової ланцюгової омани не вдалось. Втім, дехто сприйняв висловлені дослідницею сумніви як керівництво до дії і, віддавши належне «*рідкісній на теперішній час науковій мужності С. С. Березанської*», завзято проголосував «за» ліквідацію культури та закликав до перегляду її місця в системі бронзового віку Східної Європи (Берестнев 2001a, с. 59—60; 2001b, с. 170). Свій зиск у дискусійній статті С. С. Березанської побачив її учень С. М. Санжаров (2010, с. 22, 424), який в рамках докторської концепції запропонував здійснити ремонтаж КБК, розібравши її на частини: найбільш яскраві пам'ятки раннього періоду він залучив до катакомбної культури в якості фінальнокатакомбних, а пізніші — залишив у КБК (Санжаров 2000; 2010, с. 342—347, 383—406). Заради об'єктивності відзначимо, що рух ліквідаторства не набув масовості, втім, його рецидиви трапляються й досі (Кислый, Чикин 2023, с. 14—17).

З іншого боку, С. С. Березанська мимоволі відновила давню дискусію щодо коректності назви виділеної нею культури. І тепер, коли дослідниця сама визнала проблематичність культурно-діагностичного критерію, до того ж закладеного в назву, вона дала привід для реанімації альтернативної назви — *бабинська культура*, що існувала паралельно з першою вже впродовж кількох десятиліть, хоча й нечасто вживалась (Братченко 1977; Пряхин, Беседин 1988, с. 32; Писларий 1992; Шарафутдинова 1996; та ін.). Загалом же публікація резонансної статті С. С. Березанської (1998), з огляду на викликані нею дискусію та наслідки, слід розцінювати позитивно. Зокрема, вона стала таким собі контрапунктом, що стимулював появу першої докторської дисертації, присвяченої досліджуваному феномену — культурному колу Бабине, яке об'єднувало декілька бабинських культур, локальних варіантів і периферійних груп (Литвиненко 2009; Мимоход 2013).

Виділенням КБК, що посіла місце між катакомбними та зрубними культурами, С. С. Березанська по суті заклала фундамент нової, чотириступеневої схеми періодизації бронзового віку Надчорномор'я, а ширше — південної половини Східної Європи. Дослідниця виділила т. зв. передзрубний культурно-хронологічний горизонт від Дніпра до Уралу, який утворювався КБК та абашевською культурою (Березанская 1978; 1990, с. 9, 97). Абашевській культурі на теренах України дослідниця присвятила окрему статтю. В ній вона узагальнила накопичені на середину 1980-х рр. матеріали поселень і могильників з абашевськими рисами, намітивши поділ їх на два етапи, що відповідали двом хронологічно послідовним хвилям контактів і можливих проникнень спочатку абашевських племен на терени КБК, а згодом — асимільованих абашевцями зрубників з Дону або Нижнього Поволжя (Березанская 1987). Подальше обґрунтування і оформлення нової, вже п'ятиступеневої, періодизації бронзового віку півдня Східної Європи здійснив

У центрі уваги! Зліва направо: М. Мерперт, В. Шилов, С. Березанська, Т. Шаповалов, Л. Ільюков. Перша зрубна нарада в м. Куйбишев, 1978 р.

В. В. Отрощенко (2001; 2016). Таким чином, з легкої руки С. С. Березанської, українські науковці першими відмовились від застарілої триступеневої схеми періодизації В. О. Городцова, в парадигмі якої російські археологи продовжували перебувати ще 25—30 років.

З часом увага ювілярки переміщується на Лівобережну Україну з поселеннями доби бронзи у Чернігівській, Сумській, Харківській, Луганській областях. Досліджені нею чи за її участю осади давали назви спочатку новим типам археологічних пам'яток, що, з часом, ставали археологічними культурами: Сосниця, Мар'янівка, Бондариха, Лебедівка. За образним висловом одного з історіографів Софії Станіславівни, на мапі України, завдяки її натхненній праці, зникали численні «білі плями» (Черняков 2005, с. 8—9). Був серед її експедиційних сезонів і чи не єдиний виїзд за межі України — розкопки курганів доби бронзи на річці Сулак у Дагестані (Березанская, Канивец 1959).

У 1960-ті рр. С. С. Березанська стає знаною та авторитетною науковицею, впізнаваним лицем української археології для закордону. Вона ніби прорубує вікно в Європу для української археології через Польщу рецензією на монографію А. Гардавського «Племена культури тшинецької в Польщі» (Березанська 1961). Далі більше, їй дозволяють рецензувати праці західних дослідників щодо археології України, включно з такими «одіозними» емігрантами як Ярослав Пастернак чи Тадеуш Сулімирський (Березанська 1973). Нагадаємо, що «Археологія України» Я. Пастернака спровокувала, у ліпшому сенсі цього слова, лауреатський проект «Археологія Української РСР» у трьох томах (Археологія УРСР 1971; 1972; 1975). Такою була «наша відповідь Чемберлену». За символічним збігом обставин ця рецензія ювілярки припала на час виходу перших томів згаданого видання. До речі, за участь у ньому Софія Станіславівна, серед інших авторів, отримала медаль лауреата Державної премії УРСР в галузі науки та техніки за 1977 р. Лише за 21 рік по тому аналогічної нагороди був удостоєний академік Ю. М. Березанський.

Але навряд чи Софія Станіславівна тішилась таким пріоритетом. Адже від 1968 р. видатний математик став опальним в очах радянської влади. Він підписав Лист 137-ми проти політичних процесів у державі, адресований очільникам тодішнього режиму в Кремлі. «Я завжди вважав, що підписання цього листа було одним із найрозумніших вчинків у моєму житті» (Юрій Макарович Березанський 2007, с. 86). Але за принципи завжди доводиться відповідати: попервах пояснювальною запискою. «Написав, але вийшло ще гірше, ніж сам лист», — засвідчила дружина. Далі — таврування в профільних підрозділах Академії наук та КДУ, де порушникові застійного спокою відмовили у викладанні на два роки. Потім анулювали ордер на державну квартиру в будинку навпроти оперного театру. Довелось Березанським купувати кооперативну на Березняках. Знову — символізм! А ще було відтермінування на 20 років надання заслуженого статусу академіка й тиха заборона на відрядження до несоціалістичних країн. Оперативно на ці виховні процедури влади відреагували хиба-що з-поза океану, обравши Юрія Макаровича членом Американського математичного товариства 1969 р.

1970-ті рр. стали для Софії Станіславівни найпродуктивнішими в науці. Окрім п'яти розділів «Археології Української РСР» та монографії по Тшинцю, вона здійснює повну публікацію поселення Пустинка на Дніпрі (Березанская 1974) та розпочинає розкопки поселення зрубної культури Усове Озеро на Сіверському Дінці. Вагомим підсумком 25 років інтенсивних польових досліджень став рукопис докторської дисертації «Северная Украина в эпоху бронзы (середина и вторая половина II-го тыс. до н. э.)», успішно захищеної 1977 р. І в цьому вона на рік випереджає нового директора ІА АН УРСР та фахівця з археології бронзової доби І. І. Артеменка. Монографія по захищеній дисертації вийшла друком за три роки по тому (Березанская 1982)

Окремою сторінкою наукової біографії ювілярки стала підготовка наукових кадрів вищої кваліфікації. На початку 1980-х рр. під її науковим керівництвом захищають кандидатські дисертації О. С. Беляєв (1980), Г. М. Тощев (1982), Т. О. Шаповалов (1984), а дещо пізніше — С. М. Санжаров (1989), С. М. Ляшко (1993) та Й. В. Кобаль (1997). А ще десятки людей науки різного віку й статі звертались до неї за допомогою науковою, а бувало й матеріальною. Практично завжди вони знаходили підтримку.

Повною мірою лідерський потенціал С. С. Березанської заіскрив упродовж 1980-х рр. І це при тому, що вона ніколи не обіймала жодної адміністративної посади. Керування експедиціями виносимо за дужки. Там саме вона вершила парадом, а функцію шофера виконував з неприхованим задоволенням академік Березанський за кермом власних «жигулів» (Юрій Макарович Березанський 2007, с. 107—108). У сфері ж кабінетної археології лідерка взялась за відновлення археологічної справедливості, принаймні в межах республіки. Згуртований нею колектив авторів підготував та видав монографію «Культуры эпохи бронзы на территории Украины» (Березанская и др. 1986), де вперше персоніфіковану культурну характеристику отримали чотири археологічні культури, належні до трьох періодів: перехідного від середньої до пізньої бронзи, пізньої бронзи та фінальної бронзи. С. С. Березанська остаточно обґрунтувала самостійність культури багатоваликової кераміки, про що вже мовлено вище; М. М. Чередниченко окреслив місце зрубної культури в межах доби пізньої бронзи, І. М. Шарафутдінова закрила дискусію щодо самостійності сабатинівської культури, виділеної нею ще 1968 року та синхронної зрубній, а В. В. Отрощенко визначив час, простір та комплекси білозерської культури доби фінальної бронзи.

Ця колективна праця стала викликом монографії О. О. Кривцової-Гракової, де перелічені вище культурні явища були увібгані під парасольку «єдиної» зрубної культури (Кривцова-Гракова 1955). Понад те, досягнуті авторським колективом результати відображені в доповненому та переробленому другому виданні першого тому тритомника «Археология Украинской ССР» (1985). Тут С. С. Березанська виступила автором чи співавтором дев'яти розділів, увівши, зокрема, в систему культур бронзової доби пам'ятки мар'янівського та лебедівського типу. Є підстави вважати, що українські археологи, в міру своїх скромних сил та обмежених фінансуванням можливостей, наближали добу Незалежності, органічно вписавшись у Перебудову, що стартувала того ж таки 1985 р.

Емоційна дискусія з О. Кошком, Обжистко, 1997 р.

Своєрідною винагородою за вкладене в науку життя стало для ювілярки дослідження золотоносного Гордіївського могильника на Поділлі у 1988—1989 рр., проведене разом з Б. І. Лобаєм та В. І. Клочком (Березанська, Лобай 1994; Berezankaja, Kločko 1998; Березанська та ін. 2011). Поза тим, що елітні кургани доби фінальної бронзи були піддані нищівному пограбуванню ще 3000 років тому, вдалося виявити до сотні золотих прикрас, розсипи бурштинових намист, неповторну серію художніх виробів з бронзи та ранні залізні артефакти. Напрацьований тип поховальних споруд з системою стовпових ям під опори для пологу дістався у спадок ще від доби пізньої бронзи та був сприйнятий кіммерійцями та скіфами раннього залізного віку. Дискусії щодо культурної та етнічної атрибуції цих еліт тривають і понині.

Доба Незалежності по-справжньому відкрила для родини Березанських вільний світ. Щойно обраний академік відразу долучився до новоствореного Народного руху України за Перебудову, брав участь у перемовинах рухівців з майбутнім президентом держави Л. М. Кравчуком та складанні програмових документів

С. Березанська з І. Шарафутдіновою, 23 квітня 2009 р.

організації поруч з іншим підписантом Листа 137-ми М. Ю. Брайчевським. Заповітні мрії обох нонконформістів на очах ставали реальністю. Від 1989 по 2006 р. Юрій Макарович виступив на сорока п'яти міжнародних симпозіумах, де його нерідко супроводжувала Софія Станіславівна, а час від часу траплялось і навпаки.

У 1990 р. невтомна дослідниця збагатила науку черговою монографією «Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце», яка стала результатом багаторічних розкопок пам'ятки. А за чотири роки по тому улюблене видавництво «Наукова думка» видало ще один, колективний проект «Ремесло эпохи энеолита—бронзы на Украине», ініційований ювіляркою, за участі О. В. Цвек, В. І. Клочка та С. М. Ляшко (Березанская и др. 1994). Ця книга відкриває нові обрії та перспективи у вивченні матеріальної культури давнього населення України.

На жаль, невблаганний вік брав своє й усе більше часу відбирало лікування хронічних хвороб. Та свій 80-й ювілей Софія Станіславівна зустрічала на чолі Нетішинської експедиції на Волині з незмінним своїм водієм, досліджуючи нові пам'ятки тшинецької культури, позбавленої вже тактичної приставки «східно-», яка втратила сенс після падіння «залізної завіси». Тут дослідниця вчинила за логікою: сама приставила, сама й прибрала. А їй допомагала нова команда науковців: В. О. Самолюк, Я. П. Гершкович, Т. Ю. Гошко.

Тодішній ювілей її рідний відділ археології енеоліту — бронзової доби та Інститут археології НАН України відзначили збіркою наукових праць «На пошану Софії Станіславівни Березанської», де у ввідних статтях І. Чернякова та Я. Гурби висвітлена видатна роль дослідниці в українській та польській археології, відповідно (Черняков 2005; Gurba 2005).

Допоки вистачало фізичних сил Софія Станіславівна послідовно відстоювала свої позиції в науці. У 2009 р. вона погодилась на роль офіційного опонента на захисті докторської дисертації Р. О. Литвиненка «Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток)». За 50 років масштабних досліджень культура багатоваликової кераміки трансформувалась у потужне культурне коло з локальними типами пам'яток у системі посткатакомбного блоку культур. Драматичний перебіг захисту засвідчив, зрештою, перемогу наукових підходів до розв'язання надскладних проблем культурогенези в XXI ст. Християнської ери.

Коли цей текст вже лежав у редакції, а до сторічного ювілею залишалось лише 13 днів, надійшла сумна звістка про те, що 2 травня 2024 р. Софія Станіславівна Березанська відійшла у вічність. Відтак наш вітальний текст перетворився у пам'ятний. Втім, справжньою і довгою пам'яттю про матріарха української археології буде її потужна наукова спадщина.

ЛІТЕРАТУРА

Археологія… 1971; 1972; 1975. *Археологія Української РСР*. 1—3. Київ: Наукова думка.

Археология… 1985; 1986. *Археология Украинской ССР*. 1—3. Киев: Наукова думка.

Березанская, С. С. 1953. *Памятники передскифского времени на Уманщине и их историческое значение*. Диссертация канд. ист. наук. Киев.

Березанская, С. С. 1957. Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 67, с. 28-35.

Березанская, С. С. 1960a. Культуры средней бронзы в левобережном Полесье Украины. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 10, с. 36-47.

Березанская, С. С. 1960b. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине. *Советская археология*, 4, с. 26-41.

Березанская, С. С. 1961. Племена культури тшинецької в Польщі. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 11, с. 94-97.

Березанская, С. С. 1962. О погребениях культуры многоваликовой керамики. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 4, с. 6-15.

Березанская, С. С. 1972. *Средний период бронзового века в Северной Украине*. Киев: Наукова думка.

Березанська, С. С. 1973. Деякі проблеми бронзового віку на Україні в останніх працях зарубіжних археологів. *Археологія*, 8, с. 109-114.

Березанская, С. С. 1974. *Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре*. Киев: Наукова думка.

Березанская, С. С. 1978. Предсрубный культурно-хронологический горизонт на Украине. *Древние культуры Поволжья и Приуралья*. Куйбышев, 221, с. 82-83.

Березанская, С. С. 1979. Основные результаты изучения культуры многоваликовой керамики. В: *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Тезисы докладов конференции*. Донецк, с. 4-6.

Березанская, С. С. 1982. *Северная Украина в эпоху бронзы*. Киев: Наукова думка.

Березанская, С. С. 1987. Абашевская культура на территории Украины (миграции или контакты). В: Артеменко, И. И. (ред.). *Межплеменные связи эпохи бронзы на Украине*. Киев: Наукова думка, с. 26-37.

Березанская, С. С. 1990. *Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце*. Киев: Наукова думка.

Березанская, С. С. 1998. КМК — культура или керамический стиль. В: Тощев, Г. Н. (ред.). *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК)*. Запорожье, с. 60-65.

Березанська, С. 2019. «Провідники вирішили мене позбутися. Витягли з вагона, поклали на траву серед степу і накрили якоюсь ковдрою». *Країна*, 34, с. 38-41.

Березанская, С. С., Канивец, В. И. 1959. Курганы бронзового века на Сулаке. *Материалы по археологии Дагестана*, 1, с. 60-85.

Березанська, С. С., Гошко, Т. Ю., Клочко, В. І., Клочко, Л. С., Литвинова, Л. В., Потупчик, М. В., Слюсарська, К., Шумова, В. О. 2011. *Гордіївський могильник*. Вінниця.

Березанська, С. С., Лобай, Б. І. 1994. Курганний могильник бронзової доби поблизу с. Гордіївна на Південному Бузі (попереднє повідомлення). *Археологія*, 4, с. 148-153.

Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Чередниченко, Н. Н., Шарафутдинова И. Н. 1986. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка.

Березанская, С. С., Цвек, Е. В., Клочко, В. И., Ляшко, С. Н. 1994. *Ремесло эпохи энеолита—бронзы на Украине*. Киев: Наукова думка.

Берестнев, С. И. 2001a. *Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.)*. Харьков: Амет.

Берестнев, С. И. 2001b. К вопросу о памятниках многоваликовой общности в лесостепи Восточной Украины. В: *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. Материалы международной научной конференции*. Самара, с. 169-172.

Братченко, С. Н. 1977. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики). В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье*. Киев: Наукова думка, с. 21-42.

Добровольский, А. В. 1957. Поселение бронзового века Бабино III. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 7, с. 40-48.

Кислый, А. Е., Чикин, Р. А. 2023. Самарли — знаковое поселение Каменской культуры Восточного Крыма. Некоторые вопросы методологии науки. *История и археология Крыма*, XX, с. 9-25.

Кривцова-Гракова, О. А. 1955. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 46. Москва: ИА АН СССР.

Литвиненко, Р. О. 2009. *Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Автореферат дисертації д-ра іст. наук. ІА НАН України. Київ.

Мимоход, Р. А. 2013. Посткатакомбный период в Нижнем Поволжье и Волго-Донском междуречье: содержание и дефиниции. *Археология Восточно-Европейской степи*, 10, с. 167-179.

Отрощенко, В. В. 1978. О культурной принадлежности погребений с костяными пряжками. В: *Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. Тезисы докладов XVII конференции ИА АН УССР*. Ужгород, с. 34-35.

Отрощенко, В. В. 2001. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)*. Київ.

Отрощенко, В. В. 2016. Бронзова доба України: досвід періодизації. *Наукові студії*, 9, с. 58-68.

Писларий, И. А. 1975. О двух культурно-хронологических группах погребений в срубах бассейна Северского Донца. В: Баран, В. Д. (ред.). *Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференции*. 1. Киев, с. 89-91.

Писларий, И. А. 1992. О содержании некоторых археологических понятий. В: *Теоретические проблемы исторического исследования*. Киев, с. 105-116.

Пряхин, А. Д., Беседин, В. И. 1988. О выделении воронежской культуры эпохи бронзы. *Советская археология*, 3, с. 21-36.

Санжаров, С. Н. 2000. О проблемах финальнокатакомбной культуры, культурогенезе КМК и покровских памятниках Северского Донца. В: Усачук, А. Н. (ред.). *Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий*. Донецк: Східний видавничий дім, с. 72-74.

Санжаров, С. Н. 2010. *Восточная Украина на рубеже эпох средней — поздней бронзы*. Луганск: ВНУ им. В. Даля.

Черняков, І. Т. 2005. Її життя у вимірі культур тисячоліть (до 80-річчя С. С. Березанської). В: Отрощенко, В. В. (ред.). *На пошану Софії Станіславівни Березанської*. Київ: Шлях, с. 6-12.

Шарафутдинова, Э. С. 1996. О восточной и северо-восточной границах распространения памятников бабинской культуры (КМК). В: Горбов, В. Н. (ред.). *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Материалы международной конференции*. 1. Донецк, с. 56-59.

Юрій Макарович Березанський, 2007. *Біобібліографія*. Київ: Інститут математики НАНУ.

Berezanskaja, S. S., Kločko, V. I. 1998. *Das Gräberfeld von Goreevka*. Archäologie in Eurasien, 5. Leidorf.

Gurba, J. 2005. Obecność Zofii Stanisławowny Bierezanskiej w archeologii Polskiej. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *На пошану Софії Станіславівни Березанської*. Київ: Шлях, с. 18-21.

Одержано 14.03.2024

ЛИТВИНЕНКО Роман, доктор історичних наук, професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, Україна; Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
LYTVYNENKO Roman, Doctor of Historical Sciences, Professor, Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine; Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2034-4305,
e-mail: ltvnrmn@gmail.com.

ОТРОЩЕНКО Віталій, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
OTROSHCHENKO Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-5707-8384,
e-mail: otroshchenko@iananu.org.ua.

СПИСОК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ С. С. БЕРЕЗАНСЬКОЇ

1952

Березанская, С. С., Титенко, Г. Т. Поселения предскифского времени в с. Собковка. *Краткие сообщения АН УССР*, 1, с. 78-84.

1953

Березанская, С. С. *Памятники предскифского времени на Уманщине и их историческое значение*. Автореферат диссертации канд. ист. наук. ИА АН УССР. Киев.

1954

Березанська, С. С., Тітенко, Г. Т. Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу. *Археологія*, IX, с. 119-132.

Березанська, С. С., Канівець, В. І. До питання про виховання дитини в первісному суспільстві (за археологічними даними). *Дошкільне виховання*, 4, с. 36-39.

1955

Березанская, С. С. Исследования поселений эпохи бронзы и раннего железного века на Сейме. *Краткие сообщения института археологии АН УССР*, 4, с. 111-113.

1956

Березанська, С. С. Поселення раннього залізного віку в Житомирській обл. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 48-51.

1957

Березанская, С. С. Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 67, с. 28-35.

Березанська, С. С. Пам'ятки періоду середньої бронзи на Десні та Сеймі. *Археологія*, 11, с. 87-94.

Березанская, С. С., Шапошникова, О. Г. Рецензия: Т. Б. Попова. Племена катакомбной культуры. Москва, 1955. *Советская археология*, 2, с. 270-275.

1959

Березанская, С. С. Поселение срубной культуры на р. Осколе. *Краткие сообщения института археологии АН УССР*, 8, с. 85-87.

Березанская, С. С., Канивец, В. И. Курганы бронзового века на Сулаке. *Материалы по археологии Дагестана*, 1, с. 60-85.

1960

Березанская, С. С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине. *Советская археология*, 4, с. 26-41.

Березанская, С. С. Два кургана ямной культуры в Среднем Поднепровье. *Краткие сообщения института археологии АН УССР*, 9, с. 56-60.

Березанская, С. С. Культуры средней бронзы в левобережном Полесье Украины. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 10, с. 36-47.

1961

Березанська, С. С., Березовець, Д. Т. Поселення і могильник епохи бронзи біля с. Нижній Рогачик. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 10, с. 40-45.

Березанська, С. С. Деякі нові дані про епоху бронзи в північній частині Середнього Подніпров'я. *Археологія*, XII, с.102-119.

Березанская, С. С. Рецензия: Gardawski A. Plemiona kultury trzenieckej w Polsce. Materiały starożytne, 5. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 11, с. 94-97.

1962

Березанская, С. С. О погребениях культуры многоваликовой керамики. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 4, с. 6-15.

1964

Березанська, С. С. *Бронзовий вік на Україні*. Київ: Наукова думка.

Березанська, С. С. Кераміка білогрудівської культури. *Археологія*, XVI, с. 49-75.

Березанська, С. С., Бондар, М. М. Поселення епохи ранньої бронзи в Каневі. *Археологія*, XVII, с. 170-179.

1965

Березанская, С. С. Культура тшинецко-комаровского типа в северных районах Украины. В: *Тезисы докладов советской делегации на I Международном Конгрессе славянской археологии в Варшаве (сентябрь 1965 г.)*. Москва, с. 26-31.

1966

Березанская, С. С. Поселения и жилища тшинецко-комаровской культуры в северной части Украины. В: Исаенко В. Ф. (ред.). *Древности Белоруссии. Материалы конференции по археологии Белоруссии и смежных территорий*. Минск, с. 111-113.

Березанська, С. С. Деякі питання історії Середнього Подніпров'я в епоху ранньої бронзи. *Археологія*, XX, с. 47-57.

Березанская, С. С. Поселение тшинецко-комаровской культуры у с. Пустынка на Днепре. В: *Тезисы докладов. Секция неолита и бронзового века*. Москва, с. 4-6.

1967

Березанская, С. С. Поселение бронзового века близ хутора Пустынка на Черниговщине. *Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг.*, 1. Киев, с. 9-12.

Березанская, С. С. Поселение бронзового века близ хутора Пустынка. *Археологические открытия 1966*, с. 194-196.

Березанська, С. С., Бондар, М. М. До питання про поселення середньодніпровської культури. *Вісник Київського університету*. Серія історії та права, 1, с. 12-25.

Березанська, С. С. Новини з далеких епох. Запис бесіди з науковими працівниками Інституту археології: Березанською С. С., Лесковим О. М., Захаруком Ю. М., Славіним Л. М. та ін. *Наука і суспільство*, 1, с. 17-23.

Березанська, С. С. Тшинецко-комаровская культура на Северной Украине. *Советская археология*, 2, с. 120-136.

Berezanskaja, S. S. Osada kultury wschodniotrzcinieckiej nad Dnieprem. *Zotchłani wieków*, XXXIII, s. 205-211.

1968

Березанская, С. С. Разведка в северных районах Украины. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.*, 2. Киев: Наукова думка, с. 30-35.

1969

Березанская, С. С. Культура тшинецко-комаровского типа в северных районах Украины. In: *I Międzynarodowy Kongres archeologie skwiańskiej (Warszawa 14—18.IX.1965)*. Wroclaw: PAN, с. 18-26.

Березанская, С. С. Выступление в дискуссии по докладу П. Н. Третьякова. In: *I Międzynarodowy Kongres archeologie skwiańskiej (Warszawa 14—18.IX.1965)*. Wroclaw: PAN, с. 349-350.

1970

Beresanskaja, S. Siedlungen der Srednedneprowje-Kultur. In: *Actes du VIIe Congres International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*. Prague, p. 492- 494.

Березанська, С. С. Поселення епохи бронзи поблизу хутора Пустинка на Черніговщині (Попереднє повідомлення). *Археологія*, XXIII, с. 152-161.

Барбон, М. Б., Березанська, С. С. Поселення сосницького типу біля с. Зазім'є на Київщині. *Археологія*, XXIII, с. 162-165.

Березанська, С. С., Драгунова, М. І. Поховання білогрудівської культури поблизу м. Біла Церква. *Археологія*, XXIII, с. 217-218.

Березанська, С. С. Нове джерело до розуміння зольників білогрудівського типу. *Археологія*, XXVI, с. 20-31.

Березанская, С. С. Рецензия: И. И. Артеменко. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. Москва, 1967 г. *Советская археология*, 4, с. 278-281.

1971

Березанська, С. С. Середньодніпровська культура. В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР*. 1. Київ: Наукова думка, с. 309-317.

Березанська, С. С. Тщинецька культура. В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР*. 1. Київ: Наукова думка, с. 344-354.

Березанська, С. С. Комарівська культура. В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР*. 1. Київ: Наукова думка, с. 354-363.

Березанська, С. С., Іллінська, В. А. Мар'янівсько-бондарихінська культура. В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР*. 1. Київ: Наукова думка, с. 363-373.

Березанська, С. С. Білогрудівська культура. В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР*. 1. Київ: Наукова думка, с. 394-404.

Березанська, С. С. Про роль металургії у суспільному прогресі в епоху міді та бронзи. *Археологія*, 2, с. 3-9.

Березанская, С. С. О так называемом общеевропейском горизонте культур шнуровой керамики Украины и Белоруссии. *Советская археология*, 4, с. 26-41.

Beresanskaja, S. Hauptetappen der Entwicklung der Beziehungen der Ukraine mit dem östlichen Mittelmeer und Donaugebieten in der Bronzezeit. Moscow, 1971. (*VIII Congres international des Sciences prehistoriques*. Beigrade, 1971).

1972

Березанская, С. С. Основные результаты исследования неолитической стоянки у хутора Гришевки

на Средней Десне (Черниговская обл.). В: *Тезисы докладов на секциях пленума, посвященных итогам полевых исследований 1971*. Москва, с. 24-26.

Березанська, С. С. Про так званий загальноєвропейський горизонт культур шнурової кераміки на Україні. В: *Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УССР*. Київ, с. 152-154.

Березанская, С. С. *Средний период бронзового века в Северной Украине*. Киев: Наукова думка.

Bieriezanska, Z. S. Kultura Trzciniecka na Ukrainie. *Archeologia Polski*, XVIL, 2, s. 259-304.

1973

Березанська, С. С. Деякі проблеми бронзового віку на Україні в останніх працях зарубіжних археологів. *Археологія*, 8, с. 109-114.

Березанська, С. С., Сухобоков, О. В. Випадкова знахідка на Львівщині. *Археологія*, 11, с. 72-76.

Березанська, С. С. Рецензія: Jan Kowalczyk. Zmierzch epoki Kamienia. Wroclaw; Warszawa; Krakow; Gdansk, 1971. *Археологія*, 3, с. 108-110.

Березанская, С. С. Неолитическая стоянка у хутора Гришевка на Средней Десне (Черниговская обл.). В: *Этногенез белорусов. Тезисы докладов на научной конференции*. Минск, с. 13-15.

1974

Березанская, С. С. *Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре*. Киев: Наукова думка.

Березанская, С. С. Реконструкция поселения Пустынка. В: *Реконструкция древних общественных отношений по материалам жилищ и поселений. Тезисы докладов на объединенном Симпозиуме методологии. семинара и сектора Средней Азии и Кавказа*. Ленинград: ИА АН СССР, с. 29-30.

1975

Березанская, С. С. О земледелии в культурах шнуровой керамики на Украине. В: Кожин, П. М. (ред.). *Памятники древнейшей истории Евразии*. Москва: Наука, с. 192-198.

Березанская, С. С. Неолитическая стоянка у с. Гришевка на Средней Десне. *Советская археология*, 2, с. 148-167.

Березанская, С. С. О местной основе в сложении среднеднепровской культуры. В: Баран, В. Д. (ред.). *Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференции*. I. Киев, с. 81-82.

1976

Березанская, С. С. Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине. В: Березанская, С. С, Отрощенко, В. В., Телегін, Д. Я. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 190-221.

Березанська, С. С. Рецензія: Jan Dabrowsky. Powiazania Ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązy. Wroclaw; Warszawa; Krakow; Gdansk, 1972. *Археологія*, 20, с. 95-99.

1977

Березанская, С. С. *Северная Украина в эпоху бронзы (середина и вторая половина II-го тыс. до н. э.)*. Автореферат диссертации д-ра ист. наук. ИА АН УССР. Киев.

1978

Березанская, С. С. Предсрубный культурно-хронологический горизонт на Украине. *Древние культуры Поволжья и Приуралья*, 221, с. 82-83.

Березанська, С. С., Пясецький, В. К. Зольники білогрудівського типу нар. Горині під Славутою. *Археологія*, 27, с. 48-55.

Березанська, С. С. О начальных этапах металлургического ремесла на Украине. *Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР*. Ужгород, с. 35-36.

1979

Березанська, С. С., Пясецький, В. К. Перше поселення культури кулястих амфор на Україні. *Археологія*, 30, с. 75-82.

Березанская, С. С. Основные результаты изучения культуры многоваликовой керамики. В: *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Тезисы докладов конференции*. Донецк, с. 4-6.

1980

Березанская, С. С., Косарева, А. О. Валиковая орнаментация в срубной культуре. *Археологические исследования на Украине в 1978—79 гг. Тезисы докладов XVIII конференции ИА АН УССР*. Днепропетровск, с. 67-68.

Березанская, С. С. Первые мастера-металлурги на территории Украины (археологические исследования). В: Артеменко, И. И. (ред.). *Первобытная археология — поиски и находки*. Киев: Наукова думка, с. 243-256.

1981

Березанская, С. С. О балтском компоненте в культурах эпохи бронзы Северной Украины. В: *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. Тезисы докладов научной конференции*. Вильнюс, с. 5-7.

1982

Березанська, С. С., Косарева, А. О. Валиковий орнамент на кераміці зрубної культури. *Археологія*, 39, с. 3-15.

Березанская, С. С. О ремесле в эпоху бронзы на территории Украины. *Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа. Тезисы докладов всесоюзного симпозиума, посвященного 60-летию образования СССР*. Ереван: АН Армянской ССР, с. 12-13.

Березанская, С. С. *Северная Украина в эпоху бронзы*. Киев: Наукова думка, 1982.

1983

Березанская, С. С., Гершкович, Я. П. Андроновские элементы в срубной культуре на Украине. В: Зданович, Г. Б. (ред.). *Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья*. Челябинск: ЧГУ, с. 100-109.

1985

Березанская, С. С. Эпоха бронзы на Украине. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской*

ССР. 1: Первобытная археология. Киев: Наукова думка, с. 354-361.

Березанская, С. С. Памятники марьяновского типа. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 1: Первобытная археология. Киев: Наукова думка, с. 397-403.

Березанская, С. С., Чередниченко, Н. Н. Срубная культура. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 1: Первобытная археология. Киев: Наукова думка, с. 462-473.

Березанская, С. С., Шарафутдинова, И. Н. Сабатиновская культура. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 1: Первобытная археология. Киев: Наукова думка, с. 485-499.

Березанская, С. С. Белогрудовская культура. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 1: Первобытная археология. Киев: Наукова думка, с. 499-512.

Березанская, С. С., Ильинская, В. А. Бондарихинская культура. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 1: Первобытная археология. Киев: Наукова думка, с. 512-519.

Березанская, С. С. Об этнической принадлежности племен чернолесской культуры. В: *Тезисы докладов советской делегации на V конгрессе славянской археологии*. Москва: Наука, с. 14-15.

Березанская, С. С. Роль культур эпохи бронзы на территории Украины в сложении балтов. В: *Сложение и древняя история балтов. Тезисы докладов*. Рига, с. 29-30.

1986

Березанская, С. С. Изучение бронзового века на Черниговщине. В: *Тезисы Черниговской научно-методической конференции, посвященной 90-летию Черниговского музея*. Чернигов, с. 45-47.

Березанская, С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н. 1986. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка.

Телегин, Д. Я., Березанская, С. С. Глава I, § 1. В: Хмель, И. С. (ред.). *Историография истории УССР*. Киев: Наукова думка.

1987

Березанська, С. С. Деякі підсумки вивчення епохи енеоліту—бронзи на території України. *Археологія*, 57, с. 22-34.

Березанська, С. С., Охріменко, Г. В., Пясецький, В. К. Нові пам'ятки східнотшинецької культури на Волині. *Археологія*, 60, с. 50-58.

Березанская, С. С. Еще раз о Белогрудовских зольниках. В: *Религиозные представления в первобытном обществе. Тезисы докладов конференции*. Москва: ИНИОН АН СССР, с. 117-120.

Березанская, С. С. Культурно-хронологические взаимоотношения между сабатиновской и срубной культурами на территории Украины. В: *Задачи Советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. Тезисы докладов Всесоюзной конференции*. Москва, с. 38-40.

Березанская, С. С. О вкладе М. Я. Рудинского в изучение эпохи бронзы. В: *Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского. Тезисы докладов и сообщений*. Полтава, с. 19-20.

Березанская, С. С. Абашевская культура на территории Украины (миграции или контакты). В: Артеменко, И. И. (ред.). *Межплеменные связи эпохи бронзы на Украине*. Киев: Наукова думка, с. 26-37.

Березанская, С. С. А. И. Тереножкин — исследователь бронзового века на Украине. В: *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина*. Кировоград, с. 5-7.

1989

Березанская, С. С. О культовых сооружениях на поселениях срубной культуры Северского Донца. В: *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов научно-практического семинара*. Донецк, с. 118-120.

Березанская, С. С., Лобай, Б. І. Могильник эпохи бронзы у с. Гордиевка — новое культурное явление на территории Украины. *Проблеми історії та археології давнього населення УРСР*. Тези доповідей XX Республіканської конференції. Київ, с. 18-20.

Березанская, С. С., Кравец, Д. П. О металлургическом ремесле племен донецкой катакомбной культуры. В: Березанская, С. С. (ред.). *Первобытная археология. Материалы и исследования*. Киев: Наукова думка, с. 156-168.

Березанська, С. С., Ляшко, С. М. Вивчення ремесла за виробничими комплексами з пам'яток доби бронзи. *Археологія*, 3, с. 18-30.

1990

Березанская, С. С. *Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце*. Киев: Наукова думка, 1990.

1993

Березанська, С. С. Пам'яті Сергія Миколайовича Бібікова. *Археологія*, 3, с. 155-152.

1994

Березанська, С. С., Лобай, Б. І. Курганний могильник бронзової доби поблизу с. Гордіївка на Південному Бузі (попереднє повідомлення). *Археологія*, 4, с. 148-153.

Березанская, С. С., Цвек, О. В., Ляшко, С. М., Клочко, В. И. *Ремесло эпохи энеолита и бронзы на Украине*). Киев: Наукова думка.

Bieriezanska, Z. S. Wkład Katedru Archeologii UMCS w poznanie kultury trzcinieckiej. *Archeologia Polski Środkowo-wschodniej*, l, s. 245-249.

1997

Березанська, С. С., Отрощенко, В. В. Бронзовий вік. В: Толочко, П. П. (ред.). *Давня історія України*. l. Київ: Наукова думка, с. 384-529.

Bieriezanska, Z. S., Kokowski, A. Sarmacka ksiznieczka z miejscowości Gordeewka na Ukrainie. *Annales Universitatis Maria Curie-Sklodowska*, LII—LIII (1997—1998), s. 9-28.

Березанская, С. С. Сравнительная характеристика сабатиновской и срубной культур на территории Украины. В: *Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей Востока и Запада в эпоху поздней бронзы. Тезисы докладов 1 Всесоюзного по-*

левого семинара 1990 г. Киев; Николаев; Южноукраинск, с. 4-6.

1998

Березанська, С. С., Гершкович, Я. П., Самолюк, В. О. Розкопки курганів тшинецької культури на р. Горинь. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 53-54.

Березанская, С. С. КМК — культура или керамический стиль. В: Тощев? Г. Н. (ред.). *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК).* Запорожье, с. 60-65.

Березанская, С. С. Проблемы конца тшинецкой культуры. In: Kośko, A., Czebreszuk, J. (eds.). *«Trzciniec» — System Kulturowy czy interkulturowy proces?* Poznan, s. 355-361.

Bieriezanska, S. S. Hordeevka — ein bronzezeitliches Kurgan-Graberfeld am Sudlichen Bug. *Das Karpatenbecken und die Osteuropäische Steppe. Sudosteuropa-Schriften*, 20, S. 325-342.

Berezanskaja, S. S. Klocko, V. I. *Das Gräberfeld von Hordeevka (ein bronzezeitliches Kurgan-Gräberfeld am Südlichen Bug).* Archäologie in Eurasien, 5. Rahden: Marie Leidorf.

1999

Березанская, С. С. Могильник эпохи бронзы Гордеевка на Южном Буге. *Российская археология*, 4, с. 131-148.

Березанська, С. С., Отрощенко, В. В. Щодо етнічної належності України доби бронзи. В: *Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії. Матеріали міжнародної археологічної конференції*. Дніпропетровськ, с. 35-36.

Березанська, С. С., Сегеда, С. П. Рецензія: Archeologia polski Środkowowschodniej. Lublin; Chelm; Zamosc, 1996. T. l; 1997. T. 2. *Археологія*, 3, с. 124-125.

2000

Березанська, С. С., Отрощенко, В. В. Про деякі етноісторичні процеси на теренах України за доби бронзи. *Проблеми археології Подніпров'я*, Спецвипуск, с. 112-122.

2001

Березанская, С. С. Материалы бондарихинской культуры на поселении Усово озеро. В: *Доба бронзи Доно-Донецького регіону. Матеріали 5-го Українсько-Російського польового археологічного семінару*. Київ; Вороніж, с. 11-14.

2002

Березанська, С. С. Про новий тип пам'яток тшинецької культури. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*, 1, с. 178-184.

Березанська, С. С., Шумова, В. О. Гордіївський могильник: комплекс обрядово-поховального бурштину. *Наукові записки КМА*, 20, 1: Спеціальний випуск, с. 151-155.

2003

Березанська, С. С., Відейко, М. Ю. Рецензія: Libera Jerzy. Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i Zachodniej Ukrainy. *Археологія*, 1, с. 149-151.

Berezanskaja, S. S., Samoluk, W., Taras, H. Cmientarzysko kurchanowe kultury trzcinieckiej z okolic Netiszina na Wolyni (grupa 1). *Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej*, VI, s. 184-218.

2004

Березанська, С. С., Гошко, Т. Ю., Самолюк, В. О. Колективне поховання тшинецької культури на р. Горинь. *Археологія*, 1, с.111-125.

2011

Березанська, С. С., Гошко, Т. Ю., Клочко, В. І., Клочко, Л. С., Литвинова, Л. В., Потупчик, М. В., Слюсарська, К., Шумова, В. О. *Гордіївський могильник*. Вінниця.

2014

Березанская, С. С., Отрощенко, В. В. 2014. Е. Е. Кузьмина и археология Украины. В: Молодин, В. И., Епимахов, А. В. (ред.). *Арии степей Евразии: эпоха бронзы и ранее железо в степях Евразии и на сопредельных территориях*. Барнаул: Алтайский государственный университет, с. 28-32.

2019

Березанська, С. 2019. «Провідники вирішили мене позбутися. Витягли з вагона, поклали на траву серед степу і накрили якоюсь ковдрою». *Країна*, 34, с. 38-41.

Березанська, С. С., Отрощенко, В. В. 2019. До ювілею Ірини Миколаївни Шарафутдінової. *Археологія,* 4, с. 133-134.

Укладачі А. Денисова, з доповненнями Р. Литвиненка і В. Отрощенка

УДК [902:929](477)

С. Д. Лисенко

ДОСЛІДНИК НЕОЛІТУ ТА БРОНЗОВОЇ ДОБИ СХІДНОГО ПОЛІССЯ
(до століття від дня народження Івана Івановича Артеменка)

Іван Іванович Артеменко (15 вересня 1924 — 24 квітня 1989) — відомий радянський археолог, один із провідних фахівців у галузі первісної археології, доктор історичних наук (1977 р.), лауреат Державної премії Української РСР у галузі науки та техніки (1980 р.), заслужений діяч науки Української РСР, член-кореспондент АН УРСР (з 1982 р.); член-кореспондент Німецького археологічного інституту в Берліні (з 1984 р.). Загальновизнаним як на пострадянському просторі, так і за його межами є внесок І. І. Артеменка у вивчення неоліту та бронзового віку Гомельського, Чернігівського та Брянського Полісся. Ним вперше було здійснено багаторічні цілеспрямовані розкопки археологічних пам'яток на вказаних територіях, проведено їх систематизацію та історичну інтерпретацію.

Дніпропетровський період. Початок і перші кроки. Іван Іванович народився 15 вересня 1924 р. у с. Гаврилівка Ново-Воронцівського р-ну Херсонської обл. УРСР, в сім'ї селянина-бідняка. 1930 р. родина І. І. Артеменка перебралася до Дніпропетровська, де він закінчує школу, де пройшли його дитячі та юнацькі роки. 24 вересня 1941 р., під час артилерійського обстрілу, 17-річний Іван був контужений і втратив ліву руку. Однак тяжкі фізичні травми не відвернули його від обраного шляху до науки.

21 листопада 1943 р. І. І. Артеменко став студентом історичного факультету Дніпропетровського державного університету. З 1945 р. він бере участь у дослідженнях експедиції Інституту археології АН УРСР у межах порожистої частини Дніпра. Цим дослідженням було

Іван Іванович АРТЕМЕНКО

присвячено і його дипломну роботу, яка була успішно захищена у 1948 р.

Після закінчення у 1948 р. університету, молодого спеціаліста направляють до Дніпропетровського історичного музею на посаду наукового співробітника. Він одружується і незабаром стає батьком двох дочок. З 1951 по 1955 р. І. І. Артеменко працює заступником директора Дніпропетровського музею з наукової частини. У ці роки він бере участь в археологічних експедиціях Інституту археології АН УРСР та Дніпропетровського музею, які очолювали відомі археологи О. В. Добровольський, О. І. Тереножкін, В. М. Даниленко (Отрощенко 2004).

У 1953 р. І. І. Артеменко вступає до лав Комуністичної партії Радянського Союзу, якій залишається вірним до кінця свого життя. Піз-

© С. Д. ЛИСЕНКО, 2024

І. І. Артеменко серед колег, 1950—1960-ті рр. (НА ІА НАН України)

ніше, вже працюючи в Інституті археології АН СРСР, Іван Іванович неодноразово обирається секретарем інститутської партійної організації.

Московський період. Дослідник Східного Полісся. У 1955 р. І. І. Артеменко був зарахований до аспірантури при Інституті історії матеріальної культури АН СРСР. Науковим керівником та вчителем І. І. Артеменка стає відомий радянський археолог Олександр Якович Брюсов (1885—1966), учень Василя Олексієвича Городцова (1860—1945), молодший брат поета Валерія Брюсова (1873—1924). Після закінчення аспірантури у 1958 р. Іван Іванович працює в цьому ж інституті, перейменованому в Інститут археології АН СРСР (тепер Інститут археології РАН), на посаді молодшого (1958—1970), а потім старшого (1970—1972) наукового співробітника та завідувача охоронних археологічних досліджень на новобудовах (1972—1973).

З 1956 по 1973 р. Артеменко проводить значні роботи з дослідження пам'яток неоліту та бронзового віку, на території БРСР та суміжних областей РРФСР. Протягом 1956—1968 рр. він очолює Білоруський загін Верхньо-Дніпровської експедиції, а з 1968 по 1973 р. — Середньодніпровську експедицію Інституту археології АН СРСР. Основною сферою наукових інтересів І. І. Артеменка на все життя стають неоліт та бронзовий вік Полісся. Особливу увагу дослідник приділяє вивченню середньодніпровської культури епохи раньої та середньої бронзи. Їм було виявлено та досліджено значну кількість поселень, а також підкурганних та ґрунтових поховань цієї культури. Матеріали, отримані під час цих робіт, збагатили, а часом і значно змінили усталені уявлення про середньодніпровську культуру.

У 1956 р. І. І. Артеменко на чолі Білоруського загону Слов'янської експедиції (з 1957 р. — Верхньо-Дніпровська експедиція) ІІМК АН СРСР розпочинає планомірні систематичні дослідження пам'яток середньодніпровської культури на території Верхнього Подніпров'я. За період із 1956 по 1965 р. Білоруський загін провів десять розкопочних кампаній, зосередивши розкопки на Верхньому Дніпрі, на території Могильовської та Гомельської обл. БРСР.

У 1956—1957 рр. було обстежено 10 неолітичних стоянок та 49 поселень епохи бронзи. Здійснено розкопки на поселеннях епохи неоліту та середньодніпровської культури біля с. Лучин Рогачівського р-ну Гомельської обл.: в урочищах Завалля, Сосонка, Борок, Іванське та Борок Семіновський. У 1956 р. під час розкопок неолітичної стоянки в урочищі Сосонка було виявлено чотири кремації доби бронзи (середньодніпровської та сосницької культур).

І. І. Артеменко в такий спосіб описує завдання, поставлені перед його загоном у 1956 р., та перебіг робіт: «*Основним завданням Білоруського загону Слов'янської експедиції Інституту історії матеріальної культури АН СРСР у 1956 році <…> було дослідження пам'яток епохи пізнього неоліту та бронзового віку, шляхом обстеження відомих вже за колишніми розвідками, та проведення невеликих розкопок на території верхньої течії Дніпра в межах Могильовської та Гомельської областей.*

Вибір району дослідження визначався насамперед нерівномірністю обстеження різних районів басейну верхньої течії Дніпра. Якщо в результаті обстежень К. М. Поликарповича, А. М. Лявданського, А. Зьм. Кавраленя, В. Р. Тарасенка, Т. С. Пассек та Б. А. Латиніна та інших у 1924—1928 р.р. верхів'їв Дніпра (у межах Смоленської області), басейнів р.р. Сожу та Десни (ліві притоки Дніпра), Друті та Березини (праві притоки Дніпра) було зафіксовано велику кількість пам'яток епохи неоліту та бронзового віку, а також зібрано та опубліковано значний за обсягом підйомний археологічний матеріал, що дає деякі уявлення про характер культур епохи неоліту та бронзового віку цих територій, то обстеження берегів Дніпра у межах Могильовської та Гомельської областей Л. С. Шутовим, К. М. Поликарповичем, И. Х. Юшчанка, А. Зьм. Кавраленя крім опублікованого короткого переліку місць знахідок жодних слідів не залишило, так як підйомний матеріал та щоденники розвідок загинули під час Вітчизняної війни.

Для проведення зазначених робіт начальником Слов'янської експедиції П. М. Третьяковим були виділені загону із коштів експедиції 2500 карб., з них на наймання робочої сили — 750 карб.

Загін у складі: 1. Артеменко І. І. — начальник загону, аспірант ІІМК АН СРСР, 2. Артеменко А. В. — лаборант, вчитель географії 74 школи м. Дніпропетровська, проводив роботи з 22 липня до 21 серпня 1956 року. За цей період проведено обстеження стоянок доби неоліту, бронзового віку та селищ пізнішого часу на ділянці правого берега Дніп-

ра — м. Бихів — м. Мозир Могильовської та Гомельської обл. Білоруської РСР, загальною протяжністю близько 100 км, і невеликі розкопки двох стоянок біля с. Лучин Рогачівського району Гомельської області» (Артеменко 1956, ф. 31, № 2, с. 1—3) [1].

У 1957 р. Білоруський загін Верхньо-Дніпровської експедиції ІІМК АН РСР продовжив роботи біля с. Лучин. У роботі загону беруть участь І. І. та А. В. Артеменко та В. І. Прянішніков — студент Московського Інституту східних мов. «*Для проведення зазначених робіт начальником Слов'янської експедиції ІІМК АН СРСР П. М. Третьяковим було виділено загону з коштів експедиції 8000 карбованців, з них на найм робітників-землекопів — 1750 карбованців. Крім того, для камеральної обробки матеріалів розкопок додатково було виділено 1500 карбованців. Загін проводив роботи з 30 червня до 11 серпня 1957 року. За цей період проведені розкопки на 5 стоянках доби неоліту та бронзового віку, розташованих біля с. Лучин, загальною площею 674 квадратних метрів*» (Артеменко 1957, ф. 31, № 2, с. 1). Розкопки проводяться в ур. Завалля (226 м^2), Іванське, Борок Семіновський, Сосонка (184 м^2).

Цього ж року у складі Гомельського загону Верхньо-Дніпровської експедиції, який під керівництвом О. М. Мельниківської досліджував пам'ятки ранньої залізної доби, І. І. Артеменком було проведено обстеження відомих у літературі пам'яток доби неоліту та бронзового віку. Метою робіт було виявлення пам'яток придатних для стаціонарних досліджень. Усього було обстежено 48 пам'яток, з них по Дніпру — 20, Друті — 2, Прип'яті — 4, Сожу — 12, Іпуті — 6. Більшість пам'яток належали до різних періодів бронзового віку (Артеменко 1957, ф. 31, № 3, с. 1).

Слід зазначити ретельність проведення робіт та високу якість наукових звітів І. І. Артеменка, що дають повне уявлення не тільки про характер виконаних робіт і характеристику культурного шару, а й про найменші ознаки практично кожної (!) знахідки. Не зважаючи на відсутність руки, Іван Іванович не лише керував роботами, а й сам робив фотофіксацію. «*По можливості проводилося фотографування процесів розкопок та окремих деталей, але не завжди вдало, так як фотографа у складі загону не було і фотографування проводилося начальником загону*» (Артеменко 1957, ф. 31, № 2, с. 1).

У 1958 р. Білоруський загін Верхньо-Дніпровської експедиції під керівництвом І. І. Артеменка продовжує обстеження пам'яток неоліту та бронзового віку у Верхньому Подніпров'ї, на Дніпрі та Сожу. В результаті розвідки було обстежено одну неолітичну стоянку та 6 поселень бронзового віку. Здійснено невеликі контрольні розкопки в урочищах Сосонка та Борок Семіновський біля с. Лучин з метою перевірки стратиграфії поселень та взяття зразків ґрунту для спорово-пилкового аналізу. Крім того, у 1958 р. було зроблено невеликі розкопки (36 м^2) на зруйнованому поселенні середньодніпровської культури біля с. Малі Роги Жлобинського р-ну Гомельської обл. Загін працював з 15 по 30 червня. У роботі загону брала участь науковий співробітник Інституту археології АН УРСР С. С. Березанська.

У грудні цього ж року І. І. Артеменко пише статтю «Поселення та могильник в урочищі Стрелиця (до питання про датування)» (Артеменко, ф. 31, № 7), в якій аналізує інвентар поховань середньодніпровської культури, виявлених у 1954 р. О. Г. Красковською (Галановою) на пізньонеолітичному поселенні в ур. Стрелиця біля с. Рудня Шлягинська Ветківського р-ну Гомельської обл.

У 1959 р. Білоруський загін Верхньо-Дніпровської експедиції продовжує обстеження пам'яток неоліту та бронзового віку на Верхньому Дніпрі в межах Могильовської та Гомельської обл. БРСР. Загін працював з 16 червня по 16 серпня 1959 р. у складі І. І. Артеменка (начальник загону), А. В. Артеменко та С. А. Назарова (лаборанти), І. Д. Кушнарьова (водій). Було розкопано два неолітичні поселення біля с. Вєть Биховського р-ну Могильовської обл. та три поселення в урочищах Хоршово та Палік поблизу с. Ходосовичі Рогачівського р-ну Гомельської обл. Того самого року здійснено розкопки першого одношарового поселення середньодніпровської культури в ур. Ксьондзова Гора поблизу м. Бихова Могильовської обл. На території Могильовської обл. археологічні дослідження проводилися спільно з Могильовським обласним краєзнавчим музеєм.

У 1959—1961 рр. цікавий матеріал було отримано з розкопок двох неолітичних поселень в урочищі Мошка та біля оз. Дєдного поблизу с. Ходосовичі. У 1959—1963 рр. біля цього села вперше на території Білорусії було здійснено розкопки курганних могильників епохи бронзи. Розкопано 21 курган, у яких виявлено 47 поховань середньодніпровської культури доби середньої бронзи.

У 1963—1965 рр. в ур. Стрелиця проти с. Юрковичі Ветківського р-ну Гомельської обл. І. І. Артеменко продовжує розкопки могильника епохи бронзи, розпочаті у 1954 р. О. Г. Красковською (Галановою). В результаті цих робіт вперше на території Білорусії було досліджено великий ґрунтовий могильник доби бронзи, в якому виявлено 94 поховання (Артеменко 1976, с. 69—96).

У 1963 р. Білоруський загін Придніпровської археологічної експедиції ІА АН СРСР проводить археологічні дослідження разом із Оргтрупою Білоруського Державного історико-краєзнавчого музею. Загін працював з 20 травня до 20 лип-

1. Тут і далі переклад цитат і назв праць з російської С. Д. Лисенка.

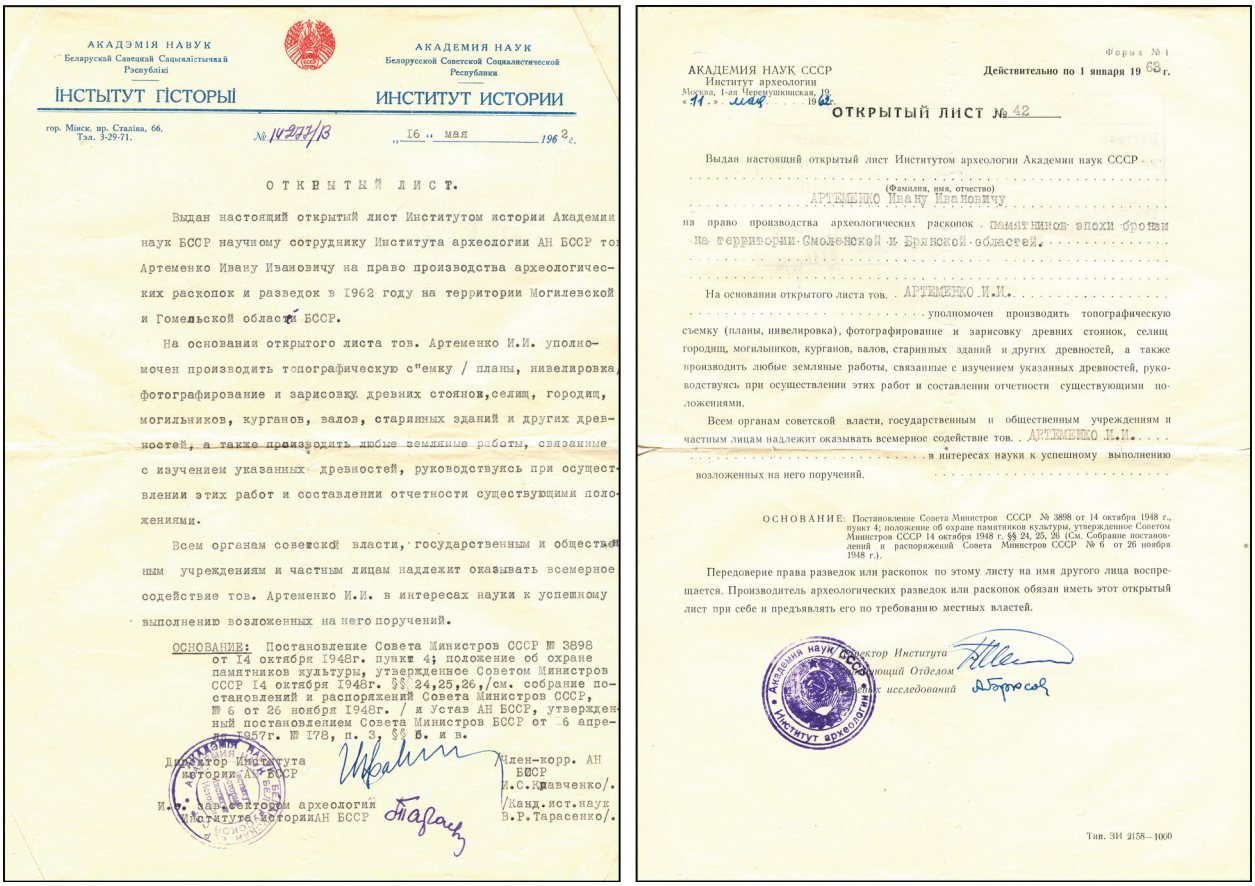

Відкриті листи, видані на ім'я І. І. Артеменка у 1962 р.: на право проведення археологічних розкопок і розвідок на території Могильовської та Гомельської областей, ліворуч; на право проведення археологічних розкопок на території Смоленські та Брянської областей, праворуч (НА ІА НАН України)

ня. До складу загону входили: І. І. Артеменко (начальник загону); І. М. Тюріна (Мінськ); М. А. Сабурова, В. К. Хлинін, А. В. Артеменко, Л. М. Мадякіна, В. Г. Матюхін, А. М. Тіточкін (Москва) та учні 121-ї школи м. Москви. За період роботи загону здійснено обстеження лівого берега Дніпра на ділянці Орша — Рогачьов, розкопки курганів поблизу с. Ходосовичі, а також розкопки неолітичної стоянки та могильника епохи бронзи в ур. Стрелиця.

Біля с. Ходосовичі були розкопані кургани 5 в ур. Сергеєва Грива, 2 і 3 біля оз. Кам'яне, 1 і 3 у лісових квадратах 141—142. Згідно з думкою І. І. Артеменка, розкопки курганів доби бронзи біля с. Ходосовичі в 1963 р. були закінчені, а кургани, що залишилися, насипані над слов'янськими похованнями XI—XII ст. (Артеменко 1963, ф. 31, № 6, с. 10). В ур. Стрелиця біля с. Рудня Шлягинська було досліджено 16 поховань (№ 9—24). Розкоп 1963 р. безпосередньо примикав до розкопу 1954 р. і був його продовженням; площа розкопу становила 300 м^2 (Артеменко 1963, ф. 31, № 6, с. 11—27).

Польові дослідження І. І. Артеменка не стали нескінченним накопиченням матеріалів, «дослідженнями ради досліджень». Результати робіт ретельно оброблялися та систематизувалися. Й у 1963 р. І. І. Артеменко, переважно на власному матеріалі, захистив кандидатську дисертацію «Культура племен Верхнього та північних районів Середнього Подніпров'я в епоху бронзи (племена середньодніпровської культури)».

У 1964 р. Білоруський загін Придніпровської археологічної експедиції ІА АН СРСР продовжив розпочаті у 1963 р. розкопки неолітичної стоянки та могильника епохи бронзи в ур. Стрелиця. Загін працював із 5 червня по 15 липня. До складу загону входили І. І. Артеменко (начальник загону), В. К. Хлинін, Н. І. Хлиніна, Л. М. Мадякіна, Н. А. Чиркова та учні 121-ї школи м. Москви. В ур. Стрелиця дослідження проводилися двома розкопами: розкоп 1 (368 м^2) був продовженням розкопу 1963 р., а розкоп 2 (204 м^2) примикав з південно-східного боку до розкопу 1954 р. Вцілому в 1964 р. в ур. Стрелиця було розкрито 572 м^2; досліджено 38 поховань середньодніпровської культури. Того самого року був також розкопаний курган у заплаві лівого берега Дніпра навпроти ур. Ксьондзова Гора біля м. Бихова Могильовської обл.

У 1965 р. було проведено розкопки ґрунтового могильника епохи бронзи в ур. Липовий Брід, поблизу с. Сябровичі Чечерського р-ну Гомельської обл. На площі 100 м^2 було виявле-

но та досліджено 12 поховань. Того ж року на площі ґрунтового могильника в ур. Попово поблизу селища Пролетарський Ветківський р-н Гомельської обл. було досліджено 3 поховання бронзової доби.

Поряд із польовими та кабінетними науковими дослідженями І. І. Артеменко приймає активну участь у громадській діяльності. У 1965—1966 рр. І. І. Артеменко був вченим секретарем Інституту археологи АН СРСР із закордонних наукових зв'язків, а у 1969—1972 рр. — Головою комісії з організації та координації археологічних досліджень на новобудовах СРСР.

Пам'ятною подією в житті І. І. Артеменка стала виставка «Археологія СРСР», що експонувалася в 1966—1967 рр. у Голландії, Швейцарії, ФРН, Італії. Його було призначено дитектором цієї виставки. У Києві Іван Іванович особисто відбирав експонати для цієї виставки (Отрощенко 2004, с. 108). Виставка пройшла дуже успішно. Як зазначав сам І. І. Артеменко, «*у книзі відгуків на 202 сторінках відвідувачі записали свої висловлювання про виставку різними мовами — німецькою, російською, французькою, англійською, чеською, польською, грецькою, італійською, іспанською та арабською. <…> За час експонування виставки в Голландії, Швейцарії, Італії та ФРН її відвідали 321845 осіб, каталог виставки був виданий тиражем в 32230 прим. У газетах та журналах було опубліковано близько 500 статей про виставку. Виставка викликала у всіх країнах Західної Європи великий інтерес*» (Артёменко 1969, с. 108).

У 1967 р. І. І. Артеменко у Москві публікує монографію «Племена Верхнього та Середнього Подніпров'я в епоху бронзи», в якій дає всебічну характеристику середньодніпровської культури. Могильники цієї культури Стрелиця, Ходосовичі, Сябровичі, розкопані Іваном Івановичем, стають еталонними комплексами доби середньої бронзи лісової зони Східної Європи.

У 1968 р. І. І. Артеменко на чолі Середньодніпровської археологічної експедиції Інституту археології АН СРСР продовжує дослідження пам'яток епохи неоліту та бронзи Східної Білорусії. У роботі експедиції взяли участь Могильовський та Гомельський обласні краєзнавчі музеї. Проведено розвідки по р. Друть (права притока Дніпра), на ділянці від с. Луб'яни Белиницького р-ну до райцентру Чечевичі Могильовської обл. Обстежено неолітичні поселення у с. Крем'янка (ур. Підберізки) на р. Сож і в шести пунктах між с. Клини та с. Стара Кам'янка Славгородського р-ну Могильовської обл. Рекогносцирувальні розкопки неолітичних поселень проводилися проти с. Рудня в ур. Гривка, біля с. Клини, на березі оз. Святого біля с. Дубно Славгородського р-ну Могильовської обл. та в ур. Бесідки проти м. Гомеля. Між селами Клини та Дубно Славгородського р-ну виявлено курганну групу, що складалася з 10 насипів; розкопано один курган у с. Клини та три кургани у с. Дубно, що містили поховання доби бронзи. Продовжено розкопки неолітичного поселення та могильника середньодніпровської культури у с. Сябровичі Чечерського р-ну Гомельської обл., розпочаті у 1965 р. — розкопано 600 м^2, досліджено 26 кремацій середньодніпровської культури. В ур. Борок біля с. Лобковичі Кричевського р-ну Могильовської обл. знайдено матеріали доби бронзи та культури штрихованої кераміки. Поселення культури штрихованої кераміки обстежено на південь від с. Рудня Славгородського р-ну Могильовської обл. На березі оз. Святе біля с. Дубно виявлено групу з восьми насипів; було розкопано три кургани, у яких виявлено п'ять слов'янських поховань.

У 1969 р. Середньодніпровська експедиція провела розвідки та розкопки археологічних пам'яток на півночі Брянської обл. РРФСР, у зоні затоплення Володимирського водосховища. Обстежено ділянку Десни від с. Лутовинівка до с. Осовик Дубровського р-ну. Проти с. Лутовинівка проведено розкопки неолітичного поселення та розташованого на ньому могильника бронзового віку; розкрито 68 м^2, досліджено п'ять поховань із трупоспаленнями. На багатошаровому селищі (неоліт, бронза та перші століття н. е.) розкопано 120 м^2. Поселення епохи бронзи виявлено біля сс. Снопот та Лозинці. Селища перших століть н. е. обстежені біля сс. Володимирівка, Троїцьке, Жукове, Копаль; ґрунтовий могильник цього ж часу виявлений у с. Ново-Хотмірове. Біля сс. Лозинці, Осовик, Володимирівка, проти станції Гобіки обстежено селища X—XIII ст.; а проти с. Жукове виявлено слов'янський курганний могильник із 11 насипів.

Цього ж року було продовжено розкопки пам'яток неоліту та бронзи на території Могильовської обл. Білорусії, на лівому березі Сожу поблизу м. Славгорода. Біля с. Стара Кам'янка проведені розкопки неолітичного поселення та розташованого на ньому ґрунтового могильника бронзового віку. Обстежено зруйноване поселення та виявлено ґрунтовий могильник бронзової доби у с. Дубне. Біля с. Клини проведені розкопки в ур. Висока Грива (104 м^2) та Вудрище (646 м^2); в останньому досліджено 45 поховань із трупоспаленнями доби бронзи. На багатошаровому поселенні в ур. Івенська Струга проти м. Славгорода розкопано 40 м^2. У роботах брав участь Могильовський обласний краєзнавчий музей.

На території Гомельської обл. археологічні дослідження проводилися спільно з Гомельським обласним краєзнавчим музеєм. Відкрито кілька неолітичних поселень біля селища Пролетарського Ветківського р-ну; продовжено дослідження відкритого у 1965 р. ґрунтового могильника епохи бронзи в ур. Попове, та

виявлено новий ґрунтовий могильник з трупоспаленнями біля селища Пролетарського. Розкопана землянка середини I тис. н. е. На неолітичному поселенні та могильнику середньодніпровської культури біля с. Сябровичі Чечерського р-ну Гомельської обл. в 1969 р. розкопано 1200 м^2, досліджено 77 поховань з трупоспаленнями (загальна кількість поховань за три роки склала 115 кремацій). Великий інтерес являє поховання 103, в якому вперше на території Білорусії було знайдено крем'яний серп.

У 1970 р. Середньодніпровська експедиція на чолі з І. І. Артеменком провела дослідження курганів у Брянській обл. РРФСР; було розкопано 8 курганів із 18 похованнями епохи бронзи різних періодів. В ур. Белинець на лівому березі Десни, навпроти с. Підлужжя Жуківського р-ну розкопано 4 кургани (№ 5, 6, 14 і 17), у яких виявлено 8 поховань середньодніпровської культури. Розпочато дослідження першої курганної групи біля оз. Бесець неподалік с. Неготине Жуківського р-ну; розкопано один курган, під яким виявлено три безінвентарні поховання та одне впускне поховання пізнього бронзового віку. Біля селища Білі Береги Брянського р-ну проведено дослідження курганного могильника, частково зруйнованого у 1955 р. земснарядом. Із шести курганів, які збереглися на момент досліджень, було розкопано три. У досліджених курганах виявлено шість поховань доби бронзи.

У 1971 р. І. І. Артеменко на чолі Середньодніпровської експедиції продовжує розкопки курганів у Брянській обл. біля селища Білі Береги Брянського р-ну, в ур. Белинець та біля оз. Бесець Жуківського р-ну. Розкопано 25 курганів із 62 похованнями бронзового віку різних періодів. Біля селища Білі Береги закінчено дослідження курганного могильника, що складався з 7 насипів; поховання були датовані другою половиною II тис. до н. е. В ур. Белинець навпроти с. Підлужжя розкопано 8 курганів, які містили 23 поховання середньодніпровської культури. Біля оз. Бесець, між селищем Ржаниця та с. Неготине розкопано 12 курганів, у яких виявлено поховання з трупоспаленнями сосницької культури кінця II тис. до н. е. На курганному могильнику Бесець 2 було розкопано два кургани з трупоспаленнями другої половини II тис. до н. е.

Розвідувальний загін Середньодніпровської експедиці обстежив цього ж року у Жуківському р-ні Брянської обл. ділянку лівого берега Десни від мосту у м. Жуківка до с. Дядьковичі. В ур. Луньове біля с. Дядьковичі виявлено 2 неолітичні поселення та курганний могильник епохи бронзи, що налічував 20 насипів. У Погарському р-ні було обстежено ділянку на р. Судость (права притока Десни) від м. Погар до с. Случевськ. Обстежено 2 неолітичні поселення та 8 поселень епохи бронзи (5 з яких віднесено до сосницької культури), 4 юхнівські городища, селища давньоруського часу. Біля с. Суворове виявлено курганний могильник доби бронзи (?) з 15 насипів. Слов'янські кургани обстежені у сс. Гориці та Чауси.

У 1972 р. Середньодніпровська експедиція разом із Центральною Радою Всеросійського товариства охорони пам'яток продовжила розкопки курганів доби бронзи на лівому березі Десни біля оз. Бесець і досліджувала курганні могильники біля оз. Голосок та в ур. Луньове проти с. Дядьковичі Жуківського р-ну Брянської обл. Біля оз. Бесець, у трьох курганних групах, досліджено 14 насипів; виявлено 37 поховань із трупоспаленнями другої половини II тис. до н. е. Біля оз. Голосок розпочато розкопки курганного могильника, що налічує 13 насипів; досліджено 8 курганів, що містили 13 поховань із трупоспаленнями другої половини II тис. до н. е. В ур. Луньове було розкопано 7 курганів із 16 похованнями доби бронзи; кургани були насипані над похованнями середньодніпровської культури та містили впускні поховання другої половини II тис. до н. е. Загалом було розкопано 29 курганів із 66 похованнями різних періодів бронзового віку.

У 1973 р. Стедніднiпровська експедиція ІА АН СРСР спільно з Центральною Радою та Брянським обласним відділенням Всеросійського товариства охорони пам'яток історії та культури продовжила розкопки курганів епохи бронзи, що руйнувалися, в Жуківському р-ні Брянської обл. біля оз. Бесець, оз. Голосок, в ур. Луньове. Біля оз. Бесець, у першій курганній групі, досліджено 2 кургани з кремаціями. Біля оз. Голосок закінчено розкопки курганного могильника; досліджено 5 курганів, що містили поховання з трупоспаленнями. Неподалік могильника проведено рекогносцирувальні розкопки на поселенні доби неоліту та бронзи. В ур. Луньове досліджено 5 курганів із похованнями епохи бронзи (основні — середньодніпровської культури; впускні — другої половини II тис. до н. е.). Загалом було розкопано 12 курганів різних періодів доби бронзи. Паралельно з розкопками курганів, у 1973 р. Судостьський, Деснінський лівобережний та Іпутський загони Середньодніпровської експедиції проводили обстеження археологічних пам'яток для складання Зводу пам'яток історії та культури Брянської обл.

Київський період. На посаді директора Інституту археології АН УРСР. Із серпня 1973 р. І. І. Артеменка було призначено на посаду директора Інституту археології АН УРСР (тепер — Інститут археології НАН України). Обіймаючи цю посаду майже 14 років (1973—1986 рр.), він провів значну роботу щодо вдосконалення структури інституту, уточнення його основних наукових напрямків, організації виконання планів науково-дослідних та експедиційних робіт.

У 1977 р. у Москві І. І. Артеменко успішно захистив докторську дисертацію «Середнє та Верхнє Подніпров'я в кінці енеоліту та в епоху бронзи (середина III — початок I тис. до н. е.)».

У 1979 та 1980 рр. Середньодніпровська експедиція ІА АН УРСР на чолі з І. І. Артеменком та Б. М. Левченком розкопує кургани доби бронзи біля сіл Баштечки та Нагірне у Жашківському р-ні Черкаської обл. Могильник налічував понад 200 насипів. За два роки було було складено план могильника, досліджено 34 кургани, в яких виявлено численні поховання ямної, катакомбної та бабинської культур.

У 1981—1988 рр. І. І. Артеменко очолив трипільську експедицію Інституту археології АН УРСР, яка досліджує поселення-гіганти на Черкащині; особисто керує розкопками курганів епохи міді—бронзи біля цих поселень.

Паралельно із науковою діяльністю І. І. Артеменко проводив велику науково-організаторську роботу. Він був членом бюро Відділення історії, філософії та права АН УРСР, головою наукової Ради з проблеми «Археологічні дослідження на території Української РСР», головою Вченої Ради та керівником Відділу археології доби енеоліту та бронзового віку Інституту археології АН УРСР (1973—1989). Як директор Інституту та голова Спеціалізованої Ради із захисту дисертацій, І. І. Артеменко багато уваги приділяв підготовці молодих спеціалістів та наукових кадрів. Відрізнявся І. І. Артеменко і активною участю у суспільному житті. Протягом багатьох років він був членом партбюро та керівником методологічного семінару Інституту археології АН УРСР, членом Науково-методичної Ради Міністерства культури УРСР, членом секції Комітету з Державних премій у галузі науки та техніки при Раді Міністрів Української РСР, заступником голови правління Українського товариства з охорони пам'яток історії та культури, вів велику пропагандистську та лекторську роботу.

Постановою Центрального Комітету компартії України і Ради Міністрів Української РСР № 646 від 9 грудня 1980 р., за участь у підготовці 8-томної «Історії Української РСР», І. І. Артеменка, разом із рядом інших авторів, було відзначено Державною премією УРСР у галузі науки та техніки. У 1982 р. Івана Івановича в атмосфері гострої конкуренції було обрано членом-кореспондентом Академії наук УРСР. У 1984 р. його обирають членом-кореспондентом Німецького Археологічного інституту в Берліні. Він був нагороджений орденом «Дружби народів» (1982), медалями «На згадку про 1500-річчя Києва» (1982), «Ветеран праці» (1985), знаком «Відмінник цивільної оборони СРСР» (1975).

1 січня 1987 р. Інститут археології АН УРСР очолив П. П. Толочко. Як зазначає В. В. Отрощенко, «І. І. Артеменко лишився на посаді завідувача відділу первісної археології, помітно

І. І. Артеменко вітає із 60-річним ювілеєм Д. Я. Телегіна, 26 жовтня 1979 р. На передньому плані В. М. Даниленко (НА ІА НАН України, архів Д. Я. Телегіна)

переживаючи не стільки втрату директорського крісла, скільки зміну ставлення до себе з боку деяких колег. 13 років поспіль він знаходився в епіцентрі подій археологічного життя, а тут несподівано для себе опинився на «почесному» узбіччі. Загострилася невиліковна хвороба, і 27 квітня 1989 р. І. І. Артеменка не стало» (Отрощенко 2004, с. 109).

Оцінка наукової та суспільної діяльності І. І. Артеменка залишається неоднозначною. Як відмічає В. В. Отрощенко, «призначення московського українця на посаду директора ІА АН УРСР ще й досі викликає різні оцінки, аж до занадто категоричних» (Отрощенко 2004, с. 108). Так О. О. Формозов у статті «Про книгу Л. С. Клейна «Феномен радянської археології» та про сам феномен» пише, що «Впровадження комуністичною партією в науку своїх людей, часто-густо й неосвічених і агресивних, характерно не тільки для 1920—1930-х рр. У 1970—1980-х рр. найбільший Інститут археології Академії наук України очолював діяч такого типу І. І. Артеменко. Між тим Л. С. Клейн готовий зарахувати його до групи серйозних учених» (Формозов 1995, с. 227). Подібну характеристику, вважаючи її надто емоційною, заперечує В. В. Отрощенко: «Іван Іванович як директор Інституту (1973—1986) не був ні невігласом, ані агресором. Він прийняв установу, роз'єднану навпіл тривалою руйнівною сварою, але йому вдалося виконати функцію миротворця й зосередити увагу колективу на розв'язанні фахових проблем. З новим директором інститут пережив новобудовний бум, кількісно зріс практично удвічі, в науку прийшло нове покоління особистостей, які нині значною мірою репрезентують українську археологію у світі. З відстані років

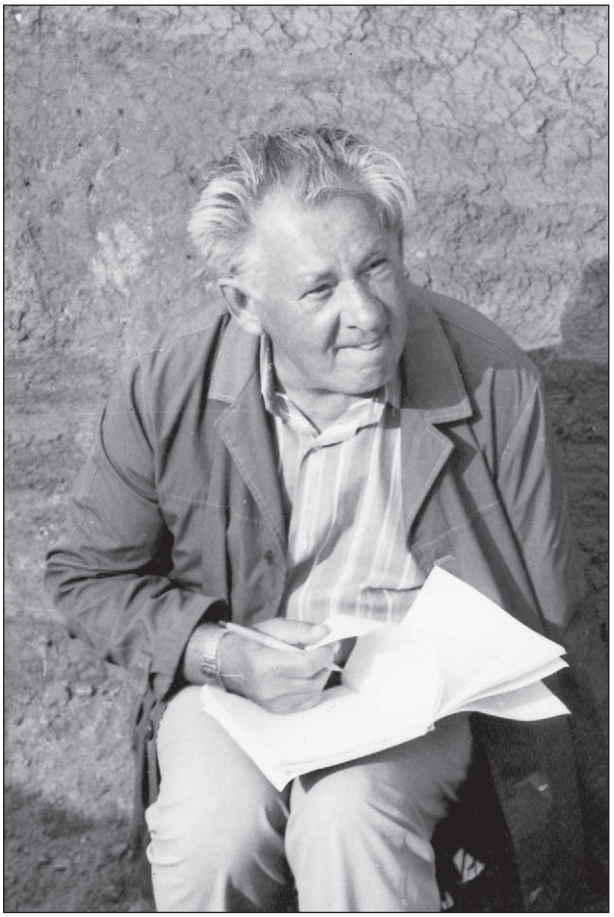

І. І. Артеменко на розкопках у Черкаській області, початок 1980-х рр. (з особистого архіву В. І. Клочка)

помітно, що запрошення ним на посаду заступника директора з науки В. Ф. Генінга загалом підняло теоретичний рівень української археології. <…> У спогадах колег І. І. Артеменко лишився чуйною, уважною до проблем оточуючих людиною» (Отрощенко 2004, с. 108—109).

Цікаві спогади про І. І. Артеменка наводить В.І. Клочко: «І. І. Артеменко був найкращим із моїх вчителів. Величезні наукові знання (значною мірою так і нереалізовані), великий такт і терпимість до людей, великий адміністративний досвід зробили його помітним явищем в історії Інституту археології НАН України. Щоправда, Інститут цього якось не помітив…» (Разлуцкая и др. 2013, с. 9).

Загальний огляд наукових поглядів І. І. Артеменка в світлі сучасних досліджень. Основною сферою наукових інтересів І. І. Артеменка були неоліт та бронзовий вік Полісся, насамперед — середньодніпровска культура. Всебічну характеристику останньої дослідних дав у кандидатській дисертації (1963), монографії «Племена Верхнього та Середнього Подніпров'я в епоху бронзи» (1967) та докторській дисертації (1977). Пізніше, вже працюючи в Україні, І. І. Артеменко обґрунтував виділення сосницької культури доби пізньої бронзи та припустив участь її носіїв у складних процесах формування культури давніх східних балтів (1987).

Л. С. Клейн назвав напрямок радянської науки, до якого причислив і І. І. Артеменка, «археологічна історія». Критикуючи певні вади цього напрямку, Л. С. Клейн відмічає: «У працях ряду значних археологів (Є. І. Крупнов, Д. О. Крайнов, Б. Н. Граков) та їх учнів (І. І. Артеменко, В. І. Марковін та ін.) великий польовий досвід, значне і скрупульозне знання фактів, особливо локальних, ретельна їх обробка поєднуються з рихлістю та слабкістю методики виявлення зв'язків та структур в археологічному матеріалі» (Клейн 1993, с. 42). Погоджуючись з Л. С. Клейном у питанні про існуючі певні вади у методиці багатьох узагальнюючих досліджень, наголосимо, що фундаментом археологічної науки завжди були і залишаються саме скрупульозні знання мікрорегіональних фактів та ретельна обробка результатів польових досліджень. А до цих питань І. І. Артеменко ставився дуже відповідально.

Як зазначає О. Г. Калечиць, «в процесі стаціонарних розкопок та розвідок Білоруського загону Придніпровської археологічної експедиції Інституту археології АН СРСР у період 1956—1965 рр. фактологічна база Посожжя подвоїлася. Цілеспрямовано вивчалися пам'ятки бронзової епохи, але, як правило, їм супроводжували неолітичні матеріали» (Калечиц 1987, с. 120). Аналізуючи керамічні знахідки неолітичних стоянок Верхнього Подніпров'я, І. І. Артеменко приходить до висновку, що «*переважаючим елементом орнаменту на кераміці цих стоянок є гребінка. Близькі за характером кераміки неолітичні пам'ятники відомі також на Валдаї, на території лісостепового Лівобережжя та Полісся України, у Польщі. Вони утворюють велику область поширення культур з гребінчастою (або гребінчасто-накольчастою, за Д. Я. Телегіним) керамікою, яка за територією майже збігається з виділеною М. Є. Фосс областю поширення культур з гребінчасто-ямковою керамікою*» (Артёменко 1964, с. 73). Згодом неолітичні матеріали із досліджень І. І. Артеменка біля сс. Лучин, Ходосовичі, Веть, Малі Роги були залучені до виділеної Д. Я. Телегіним дніпро-донецької культури (Телегін 1968, с. 9, рис. 1: 14—17), а пізніше — до рогачьовської культури дніпро-донецької етнокультурної спільності (Телегин 1996, с. 48, 53, карта 3: 1—3). У 1967 р. І. М. Тюріна, узагальнив неолітичні знахідки із досліджень І. І. Артеменка, прийшла до висновку про можливість виділення неолітичних пам'яток Верхнього Подніпровья у самостійну верхньодніпровську культуру (Тюрина 1970). Правомірність такого виділення в ході дискусій було підтверджено І. І. Артеменком, В. П. Третьяковим, О. Г. Калечиць; підтримують його і сучасні дослідники (Калечиц 1987, с. 9, 120; Ошибкина 1996, с. 198—199;

Энговатова 2006, с. 191). Провідний фахівець у галузі неоліту Східного Полісся І. М. Язепенко розглядає пам'ятки Верхнього Дніпра як північне продовження східнополіського варіанту дніпро-донецької культури (Язэпенка 2000, с. 18; 2014, с. 49—58), а весь регіон південної частини Верхнього Дніпра та Нижнього Сожу (між басейнами Нижньої Прип'яті та Середньої Десни) — як контактну зону між дніпро-донецькою та верхньодніпровською культурами (Езепенко 2019, рис. 1).

Нижню дату неолітичних стоянок біля с. Ходосовичі І. І. Артеменко відносив до III тис. до н. е., а верхню визначав кінцем III — початком II тис. до н. е. Він також відмічав, що кургани, розкопані на неолітичних стоянках біля с. Ходосовичі, були насипані із культурного шару цих стоянок. На підставі чого, був зроблений логічний висновок, що «*неолітичне населення жило на цих стоянках до спорудження курганів. Таким чином, на підставі стратиграфічних спостережень ми приходимо до висновку, що стоянки <…> були заселені неолітичними племенами, які залишили свої поселення раніше, ніж були зроблені тут поховання населенням середньодніпровської культури. Вторгнення племен середньодніпровської культури на територію Верхнього Подніпров'я відбулося, ймовірно, наприкінці III — на початку II тис. до н. е.*» (Артёменко 1964, с. 73). Пізніші дослідження також підтверджують проникнення середньодніпровців у Верхньодніпровський регион на початку II тис. до н. е. та спів'існування з ними певний час залишків пізньонеолітичного населення, яке потім було асимільоване прибульцями (Тюрина 1970, с. 51; Язэпенка 2014, с. 58).

Погляди І. І. Артеменка на трипільську проблематику можуть бути зведені до таких положень. Досліджник вважав, що населення, яке залишило пам'ятки городсько-касперівської групи у Верхньому та Середньому Подністров'ї та Попрутті, мешкало тут на пізньому етапі трипільської культури. Пересування трипільського населення у більш північні райони Середнього Дніпра, де були засновані поселення чапаївського типу, здійснилося під тиском племен ямної культури. Населення, яке залишило по собі пам'ятки так званної софіївської групи, взяло участь у формуванні середньодніпровської культури та зійшло з історичної арени під тиском середньодніпровців (Ляшко 2004, с. 22—23).

Середньодніпровську культуру І. І. Артеменко розділив на два локальні варіанти — київський та дніпро-деснинський (Артёменко 1967, с. 107—108). У розвитку цієї культури дослідник спочатку виділяв два етапи: ранній (2400—2200/2100 рр. до н. е.) та пізній 2200/2100—1500/1400 рр. до н. е. (Артёменко 1967, с. 105—106). Пізніше (1977) І. І. Артеменко поділив середньодніпровську культуру на три етапи: ранній (XXVI—XXII ст. до н. е.), середній

І. І. Артеменко, 1980-ті рр.

(XXII—XVII ст. до н. е.), пізній (XVII—XV ст. до н. е.) (Калечиц 1987, с. 123). В останніх роботах І. І. Артеменко дещо переглянув абсолютні дати етапів середньодніпровської культури, датувавши їх XXVI—XXIV, XXIV—XVIII та XVIII—XV ст. до н. е. відповідно (Артёменко 1987а, с. 41). Головні положення поглядів І. І. Артеменка стосовно середньодніпровської культури, в цілому, поділяють і сучасні дослідники доби неоліту—бронзи Східного Полісся (Калечиц 1987, с. 7—10, 123; Крывальцэвіч 2006, с. 41—43; Гісторыя Беларусі 2007, с. 66; Черняков, Лисенко 2012; Язэпенка 2014, с. 6).

Значний вклад І. І. Артеменко вніс у розвиток поглядів на пізній бронзовий вік Чорноморсько-Балтійського регіону. Щоб оцінити погляди І. І. Артеменка, коротко окреслимо деякі існуючі на час початку його роботи у Києві концепції, пануючими серед яких були моделі, запропоновані І. К. Свєшніковим та С. С. Березанською (Лисенко 2008). І. К. Свєшніков пам'ятки лісостепової зони та південного Полісся, розташовані на території Галичини, Волині та Середнього Подніпров'я відносив до комарівської культури (Swiesznikow 1967, rys. 1). Ті ж самі пам'ятки Волині та Середнього Подніпров'я (але без власне комарівських пам'яток басейну Дністра), залучаючи до них також матеріали Прип'ятського Полісся (І. К. Свєшніков відносив їх до тшинецької культури), С. С. Березанська у 1972 р. виділила у «східнотшинецьку культуру» (СТК) (Березанская 1972, с. 3). Пам'ятки басейну Десни обидва дослідники розглядали як окрему сосницьку групу; причому С. С. Березанська залучила цю групу до східнотшинецької культури [2]. Генетично пов'язані зі східнотшинець-

2. Сосницька група була виділена С. С. Березанською у середині 1950-х рр. (Березанська 1957) і спочатку носила назву «іванівська» (Березанская, ф. 12, № 382).

Урочистості з приводу 50-річного ювілею Інституту археології АН УРСР. Вгорі — віце-президент Академії наук вручає І. І. Артеменку грамоту, поруч сидить Ю. М. Захарук; внизу — «<Р. С.> Васильєвський із Новосибірська на ювілеї вручає як сувенір І. І. Артеменку якийсь древній черепок. Поруч Генінг В. Ф.» (НА ІА НАН України, архів Д. Я. Телегіна)

кими пам'ятки заключного етапу бронзового віку Київського та Чернігівського Полісся були об'єднані С. С. Березанською в окрему лебедівську культуру (Березанская 1976).

І. І. Артеменко дотримувався зовсім іншої думки, щодо культурної карти Північної України доби пізньої бронзи. Ряд пам'яток на території Волинської, Рівненської та Брестської обл. дослідник відносив до східної групи тшинецької культури Польщі. Київський та сосницький варіанти СТК (за С. С. Березанською) він виділяв в самостійну сосницьку культуру, яка за І. І. Артеменком змінює середньодніпровську, залучивши до неї і пам'ятки Верхнього Подесення (Брянське Полісся). Рівненський варіант СТК, а також пам'ятки межиріччя Горині та Стиру та ділянки від Турова до гирла Стиру він розглядав як контактну зону тшинецької, комарівської та сосницької культур. Хронологічно І. І. Артеменко сосницьку культуру розді-

лив на три етапи: ранній (XV—XIII ст. до н. е.), середній (XIII—XI ст. до н. е.) та пізній (XI—IX ст. до н. е.). До пізнього періоду він залучив також пам'ятки, які були виділені С. С. Березанською у лебедівську культуру, та синхронні їм пам'ятки Верхнього Подніпров'я, басейну Прип'яті та Вехнього Подесення. За припущенням І. І. Артеменка, сосницька культура стала основою складання юхнівської, дніпро-двинської та підгірцевської культур ранього залізного віку (Артеменко 1987, с. 106—116, карта 21).

Думку щодо окремої сосницької культури, близької, але не тотожньої тшинецькій культурі, в тій чи іншій міри поділяють О. М. Мельниківська (Мельниковская 1967, с. 20), Я. Домбровський (Dąbrowski 1972, s. 81—100), Я. Мішкевіч (Miśkiewicz 1978, rys. 69), О. Г. Калечиць (Калечиц 1987, с. 123—124), М. М. Кривальцевіч (Крывальцэвіч 1995). Безумовно, не всі положення моделі І. І. Артеменка знайшли одностайну підтримку. Так, наприклад, поглядів І. І. Артеменка щодо віднесення пам'яток доби пізньої бронзи Брянщини до сосницької культури не поділяє В. В. Отрощенко, який бачить в них місцеву зрубоїдну культуру, генетично пов'язану з поздняківською (Куріленко, Отрощенко 1998, с. 247). Вряд чи доречно залучати до сосницької культури пам'ятки лісостепової частини Східної Волині, зокрема Войцехівський могильник. Початок сосницької культури, за сучасними уявленнями, також може бути подавнений до другої чверті II тис. до н. е. (не пізніше XVI ст. до н. е.).

Деякі наукові положення І. І. Артеменка стосовно культур пізнього бронзового віку лісової та лісостепової зон Чорноморсько-Балтійського регіону були у подальшому розвинені його учнями (В. І. Клочко) та учнями його учнів (С. Д. Лисенко). Цікава (хоч і дещо спірна) думка була висловлена у 1998 р. В. І. Клочком, стосовно формування у XVI ст. до н. е. у Середньому Подніпров'ї Лобойківського осередку металообробки: «ця металургійна традиція не укладається у традиційні концепції ані східнотшинецької, ані зрубної культур. Це давнє виробництво вказує на те, що у Середньому Подніпров'ї, у другій половині II тис. до н. е. жило населення, яке своїм походженням не було пов'язане ані з Карпатським регіоном, ані зі сходом. Ближче всього до цих фактів стоїть концепція І. І. Артеменка Сосницької культури, як культури *автохтонної*» (Клочко 1998, с. 217, 236). Тричасна побудова І. І. Артеменком тшинецько-комарівсько-сосницької спільності була покладена в основу сучасної моделі тшинецького культурного кола (ТКК), яке складається із трьох культур — тшинецької (у басейнах річок південного та східного Балтійського регіону), комарівської (у лісостеповій зоні Північного Причорномор'я) та сосницької (у Центральному та Східному Поліссі) (Лисенко 2002; 2013). Важливим у поглядах І. І. Артеменка є і те, що він не вилучає фінал пізнього бронзового віку Середнього та Східного Полісся в окрему культуру, а розглядає його як заключний етап саме сосницької культури, охоплюючи весь час її розвитку, від становлення на базі середньодніпровської культури до трансформації у культури ранього залізного віку, зокрема милоградську та юхнівську (Лысенко 2012).

Посуд із поховань доби бронзи, розкопаних І. І. Артеменком на території Брянського Полісся (фонди Інституту історії у Мінську, 2008 р., фото С. Д. Лисенка)

Очолюючи відділ первісної археології та сектор археології енеоліту — бронзового віку (1973—1989), Іван Іванович керував підготовкою кандидатських дисертацій В. І. Клочка, С. М. Рижова (1949—2022), Ю. А. Шилова, Я. П. Гершковича (1953—2022), І. В. Сердюкової, В. П. Ванчугова (1948—2007). Учнем І. І. Артеменка вважав себе і О. С. Смірнов (1949—2015) — провідний спеціаліст з історії археологічної науки та в галузі вивчення старожитностей неоліту лісової зони Східної Європи.

І. І. Артеменко — автор близько 150 друкованих наукових та науково-популярних праць, які широко відомі науковій громадськості. Він був редактором або одним із авторів колективних праць і збірників. Серед них — 5-томна «Гісторія Беларускай ССР» (1972); перші томи 8-ми томної «Історії Української РСР» (1977) та 10-ти томної «Истории Украинской ССР» (1981); перші томи 3-томних «Истории Киева»

(1982) та «Історії Киева» (1986); 3-томна «Археология Украинской ССР» (1985—1986); том «Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР» (1987).

Фонд Івана Івановича Артеменка (фонд № 31) у Науковому архіві Інституту археології НАН України налічує 233 папки з рукописами та фотоматеріалами. Серед спадщини вченого — численні наукові звіти, яскраві колекції розкопаних ним матеріалів. Значна частина цих матеріалів, переважно з досліджень 1956—1973 рр. на территории Гомельського та Брянського Полісся, зберігається у фондах Інституту історії у Мінську; матеріали із досліджень 1979—1988 рр. — у Наукових фондах інституту археології НАН України.

* * *

При написанні статті використані матеріали з Особової справи І. І. Артеменка, що зберігається в архіві відділу кадрів Інституту археології НАН України; матеріали з особистого архіву І. І. Артеменка, що зберігається у Науковому архіві Інституту археології НАН України; наукові публікаціїї І. І. Артеменка; матеріали публікацій та довідкової літератури про І. І. Артеменка, інтернет-ресурси.

ЛІТЕРАТУРА ПРО І. І. АРТЕМЕНКА

Археология 1989. Иван Иванович Артеменко: Некролог. *Археология*, 3, с. 155-156.

Герасимова, Г. П. 2003. Артеменко Іван Іванович. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України: у 10 томах*. 1: А—В. Київ: Наукова думка, с. 127-128.

Лисенко, С. Д. 2015. Артеменко Іван Іванович (1924—1989). В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Национальної академії наук України*. Київ: АДЕФ-Україна, с. 317-319.

Ляшко, С. М. 2004. Артеменко Іван Іванович. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. 2. Київ: Укрполіграфмедіа, с. 22-23.

Мезенцева, Г. Г. 1997. *Дослідники археології України: енциклопедичний словник-довідник*. Київ; Чернігів: Сіверська думка.

Отрощенко, В. В. 2001. Артеменко Іван Іванович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. 1. Київ: Поліграфкнига, с. 668-669.

Отрощенко, В. В. 2003. Дослідник старожитностей українського Полісся (до 80-річчя від дня народження Івана Артеменка). *Українознавство. Календар-щорічник 2004*, с. 210-211.

Отрощенко, В. В. 2004. До 80-річчя Івана Івановича Артеменка. *Археологія*, 4, с. 108-109.

Разлуцкая, А. А., Язэпенка, І. М., Лысенка, С. Д., Лысенка, С. С. 2013. *Археалагічныя калекцыі І. І. Арцёменкі (1956—1981 гг.).* Збор крыніц навуковых археалагічных фондаў, 1. Мінск: Беларуская навука.

ЛІТЕРАТУРА

Артёменко, И. И. 1964. Неолитические стоянки и курганы эпохи бронзы близ с. Ходосовичи Гомельской обл. БССР. В: Бадер, О. Н. *Памятники каменного и бронзового веков Евразии*. Москва: Наука, с. 31-87.

Артёменко, И. И. 1967. *Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы*. Материалы и исследования по археологии, 148. Москва: Наука.

Артёменко, И. И. 1969. Выставка «Археология СССР» в странах Западной Европы. *Краткие сообщения института археологии АН СССР*, 118, с. 101-109.

Артёменко, И. И. 1976. Могильник среднеднепровской культуры в урочище Стрелица. В: Березанская, С. С. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 69-96.

Артёменко, И. И. 1987а. Культуры шнуровой керамики: среднеднепровская, подкарпатская, городокско-здолбицкая, стжижовская. В: Бадер, О. Н., Крайнов, Д. А., Косарев, М. Ф. (ред.). *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, 35-51.

Артёменко, И. И. 1987б. Сосницкая культура. Комаровская культура. Тшинецкая культура. В: Бадер, О. Н., Крайнов, Д. А., Косарев, М. Ф. (ред.). *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, с. 106-116.

Березанская, С. С. *Археологическая карта памятников эпохи бронзы, открытых и исследованных экспедицией «Большой Киев»*. НА ІА НАН України, ф. 12, № 382.

Березанська, С. С. 1957. Пам'ятки періоду середньої бронзи на Десні та Сеймі. *Археологія*, XI, с. 87-93.

Березанская, С. С. 1972. *Средний период бронзового века в Северной Украине*. Киев: Наукова думка.

Березанская, С. С. 1976. Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине. В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 190-222.

Гісторыя… 2007. Касцюк, М. (ред.). *Гісторыя Беларусі: у 6 т*. 1: Старажытная Беларусь: ад першапачатковага заселення да сярадзіны XIII ст. Мінск: Экаперспектыва.

Езепенко, И. Н. 2019. Родственные неолитические культуры днепро-донецкой общности Верхнего Поднепровья: общие и отличительные черты. *Самарский научный вестник*, 8, № 3 (28), с. 136-142.

Калечиц, Е. Г. 1987. *Памятники каменного и бронзового веков Восточной Белоруссии*. Минск: Наука и техника.

Клейн, Л. С. 1993. *Феномен советской археологии*. Санкт-Петербург: Фарн.

Клочко, В. И. 1998. «Лобойківська металургія» (до проблеми східного кордону східнотшинецької культури). In: Kośko, A., Czebreszuk, J. (eds.). *«Trzciniec» — system kulturowy czy interkulturowy proces*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, с. 217-237.

Крывальцэвіч, М. М. 1995. Помнікі тшцінецкага часу на поудні Беларусі. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 6, с. 3-32.

Крывальцэвіч, М. М. 2006. Праблемы перыядызацыі і храналогіі эпохі бронзы на тэрыторыі Паўднёвай Беларусі. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 22, с. 39-52.

Куриленко, В. Є., Отрощенко, В. В. 1998. Сосницька культура Подесення та її зв'язки із східними сусідами. In: Kośko, A., Czebreszuk, J. (eds.). *«Trzciniec» — system kulturowy czy interkulturowy proces*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, c. 239-252.

Лисенко, С. Д. 2002. Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи. *Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові*, CCXLIV, с. 55-178.

Лисенко, С. Д. 2008. Східний ареал тшинецького культурного кола (історіографічний аспект). В: Климовський, С. І. (ред.). *Старожитності Верхнього Придністров'я. Ювілейний збірник на честь 60-річчя Юрія Миколайовича Малєєва*. Київ: Стилос, с. 115-120.

Лысенко, С. Д. 2012. Тшинецкий культурный круг и проблемы перехода к раннему железному веку в Северной Украине. *Российский археологический ежегодник*, 2, с. 263-275.

Лисенко, С. Д. 2013. Тшинецьке культурне коло. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України: у 10 томах*. 10: Т—Я. Київ: Наукова думка, с. 188-190.

Мельниковская, О. Н. 1967. *Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке*. Москва: Наука.

Ошибкина, С. В. 1996. Верхнеднепровская культура. В: Ошибкина, С. В. (ред.). *Археология. Неолит Северной Евразии*. Москва: Наука, с. 198-202.

Телегін, Д. Я. 1968. *Дніпро-донецька культура*. Київ: Нукова думка.

Телегин, Д. Я. 1996. Днепро-донецкая культурная общность. В: Ошибкина, С. В. (ред.). *Археология. Неолит Северной Евразии*. Москва: Наука, с. 48-58.

Тюрина, И. М. 1970. Неолит Верхнего Поднепровья. *Советская археология*, 3, с. 40-52.

Формозов, А. А. 1995. О книге Л. С. Клейна «Феномен советской археолонгии и о самом феномене. *Российская археология*, 3, с. 225-232.

Черняков, І. Т., Лисенко, С. Д. 2012. Середньодніпровська культура. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України: у 10 томах*. 9: Прил—С. Київ: Наукова думка, с. 545.

Энговатова, А. В. 2006. Верхнеднепровская культура. В: *Большая российская энциклопедия*. 5. Москва, с. 191.

Язэпенка, І. М. 2000. Днепра-данецкая культура ў басейне Верхняга Дняпра. В: Медзведзеў, А. М. (ред.). *Старажытнасці Рагачоўшчыны. Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі*. Мінск; Рагачоў: Інстытут гісторыі НАН Беларусі, с. 14-26.

Язэпенка, І. М. 2014. *Паселішчы неаліту і раняга перыяду эпохі бронзы міжрэчча Бярэзіны і Дняпра*. Магілёў: Інстытут гісторыі НАН Беларусі.

Dąbrowski I. 1972. *Powiazania Ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brazu*. Wroclaw; Warchawa; Kraków; Gdansk: Ossolineum.

Miśkiewicz, J. 1978. Kultura Trzciniecka. In: Hensel, W. (ed.). *Prahistoria Ziem Polskich*. III. Wroclaw; Warczawa; Kraków; Gdansk: PAN, s. 173-196.

Swiesznikow, I. K. 1967. Kultura komarowska. *Archeologia Polski*, 12, 1, s. 39-107.

Одержано 18.03.2024

ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
LYSENKO Sergiy D., Kandydat of Historical Sciences, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-9624-0364,
e-mail: suraganga1@gmail.com.

НАУКОВИЙ ДОРОБОК І. І. АРТЕМЕНКА

СПИСОК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ

1960

Артёменко, И. И. 1960. Памятники эпохи неолита и бронзового века Верхнего Поднепровья. *Краткие сообщения Института истории материальной культура АН СССР*, 78, с. 34-42.

1961

Артёменко, И. И. 1961. Поселение бронзового века на Кузиной горе. *Советская археология*, 2, с. 232-236.

Артёменко, И. И. 1961. Из археологических работ в Верхнем Поднепровье в 1958 г. *Краткие сообщения института археологии АН СССР*, 84, с. 63-68.

1962

Артёменко, И. И. 1962. Поселения среднеднепровской культуры на территории Верхнего Поднепровья. *Краткие сообщения института археологии АН СССР*, 88, с. 64-73.

1963

Артёменко, И. И. 1963. Верхнее Поднепровье в эпоху позднего неолита и бронзы. В: *Отделение исторических наук АН СССР. Отделение общественных наук АН БССР. Тезисы докладов на заседаниях, посвящённых итогам полевых исследований*. Москва, с. 42-45.

Артёменко, И. И. 1963. *Культура племён Верхнего и северных районов Среднего Поднепровья в эпоху бронзы (Племена среднеднепровской культуры): автореферат дис. канд. ист. наук*. Москва: ИА АН СССР.

Артёменко, И. И. 1963. Среднеднепровская культура. *Советская археология*, 2, с. 12-37.

Артёменко, И.И. 1963. О памятниках раннего этапа среднеднепровской культуры. *Краткие сообщения института археологии АН СССР*, 93, с. 38-48.

Артёменко, И. И. 1963. Фатьяновский могильник на Олочинской горе. *Краткие сообщения института археологии АН СССР*, 93, с. 55-57.

Артёменко, И. И., Соловьева Г. Ф. Славянские курганы близ с. Ходосовичи. *Краткие сообщения института археологии АН СССР*, 96, с. 101-104.

1964

Артёменко, И. И. 1964. Неолитические стоянки и курганы эпохи бронзы близ с. Ходосовичи Гомельской обл. БССР. В: Бадер, О. Н. *Памятники каменного и бронзового веков Евразии*. Москва: Наука, с. 31-87.

Артёменко, И. И. 1964. Неолитические стоянки у с. Веть Могилевской области. *Краткие сообщения института археологии АН СССР*, 97, с. 120-126.

Артёменко, И. И. 1964. Верхнее Поднепровье в эпоху позднего неолита и бронзы. *Краткие сообщения института археологии АН СССР*, 101, с. 9-18.

Артёменко, И. И. 1964. Неолитическое поселение в урочище Сосонка. *Краткие сообщения института археологии АН СССР*, 101, с. 111—115.

Артёменко, И. И. 1964. Объединенная сессия отделения исторических наук АН СССР и отделения общественных наук АН БССР. *Краткие сообщения института археологии АН СССР*, 102, с. 142-149.

1965

Артёменко, И. И. 1965. Могильник эпохи бронзы в урочище Стрелица. В: Крупнов, Е. И. (ред.). *Новое в советской археологии. Памяти Сергея Владимировича Киселёва. К 60-летию со дня рождения*. Материалы и исследования по археологии, 130. Москва: Наука, 110-115.

1966

Артёменко, И. И. 1966. Изучение неолита и бронзы в Восточной Белоруссии. *Археологические открытия 1965 года*, с. 78-80.

Артёменко, И. И. 1966. Могильник эпохи бронзы в уроч. Стрелица. В: *Тезисы докладов. Секция неолит и бронзовый век*. Москва, с. 1-3.

Артёменко, И. И. Тюрина, И. М. Неолитическое поселение в урочище Стрелица (раскопки 1963—1964 гг.). *Краткие сообщения института археологии АН СССР*, 106, с. 38-43.

1967

Артёменко, И. И. 1967. *Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы*. Материалы и исследования по археологии, 148. Москва: Наука.

1969

Артёменко, И. И. 1969. Выставка «Археология СССР» в странах Западной Европы. *Краткие сообщения института археологии АН СССР*, 118, с. 101-109.

Артёменко, И. И. 1969. Среднеднепровская экспедиция. *Археологические открытия 1968 года*, с. 340-342.

1970

Артёменко, И. И. 1970. Работы среднеднепровской экспедиции. *Археологические открытия 1969 года*, с. 299-300.

Артёменко, И. И. 1970. Новый могильник среднеднепровской культуры в Верхнем Поднепровье. *Краткие сообщения института археологии АН СССР*, 123, с. 94-97.

1971

Артёменко, И. И. 1971. Раскопки курганов в Брянской области. *Археологические открытия 1970 года*, с. 58-59.

1972

Артеменко, И. И. 1972. Изучение памятников бронзового века Белоруссии. В: Побаль, Л. Д. (ред.). *Беларускія старажытнасці: матэрыялы канферэнцыі па археалогіі БССР і сумежных тэрыторый*. Мінск: Інстытут гісторыі Акадэміі навук БССР, с. 19—25.

Артёменко, И. И. 1972. Исследования курганов эпохи бронзы в Брянской области. *Археологические открытия 1971 года*, с. 72-74.

Артёменко, И. И., Моргунов, Ю. Ю. 1972. Разведки в Жуковском и Погарском районах Брянской области. *Археологические открытия 1971 года*, с. 82-83.

Артёменко, И. И. 1972. Могильник бронзового века около деревни Сябровичи Гомельской области. В: *Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР, присвяченої 50-річчю академії наук УРСР (Київ, 1968)*. Київ: Наукова думка, с. 139-141.

Артёменко, И. И. 1972. Раскопки курганов бронзового века в Брянской области в 1970—1971 гг. В: *Тези пленарних і сесійних дооповідей (результати польових археологічних досліджень 1970—1971 років на території України)*. Одеса, с. 139-141.

1973

Артёменко, И. И. 1973. Верхнее Поднепровье в эпоху бронзы. В: *Этногенез белорусов: Тезисы докладов на научной конференции по проблеме «Этногенез белорусов», 3—6 декабря 1973 г.* Минск: Институт искусствоведения, этнографии и фольклора АН БССР, с. 118-121.

Артёменко, И. И. 1973. Раскопки курганов в Брянской области. *Археологические открытия 1972 года*, с. 50.

Артёменко, И. И. 1973. Юдиновский могильник. *Краткие сообщения института археологии АН СССР*, 134, с. 77-80.

1974

Артёменко, И. И. 1974. Исследования в Брянской области. *Археологические открытия 1973 года*, с. 40-41.

1975

Артёменко, И. И. 1975. Могильник эпохи бронзы в пос. Белые Берега Брянской области. В: Кожин, П. М., Кольцов, Л. В., Зимина, М. П. (ред.). *Памятники древнейшей истории Евразии*. Москва: Наука, с. 186-191.

1976

Артёменко, И. И. 1976. Могильник среднеднепровской культуры в урочище Стрелица. В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, 69-96.

Артёменко, И. И. 1976. Белынецкий могильник (раскопки 1970—1971 гг.). В: Кольцов, Л. В., Зимина, М. П., Гадзяцкая, О. С. (ред.). *Восточная Европа в эпоху камня и бронзы*. Москва: Наука, 155-175.

Артеменко, І. І., Пронін, Г. М. 1976. Пам'ятки абашевської культури на Десні. *Археологія*, 20, 66-76.

1977

Артёменко, И. И. 1977. *Среднее и Верхнее Поднепровье в конце энеолита и в эпоху бронзы (середина III — начало I тыс. до н. э.)*: Автореферат дис. д-ра ист. наук. Москва.

Артёменко, И. И. 1977. Археологические исследования в Украинской ССР. *Советская археология*, 4, с. 12-29.

Артёменко, И. И. 1977. Новейшие находки в скифских курганах Украины. *Курьер*, 1, с. 17-18.

Артеменко, І. І., Смирнов, О. С. 1977. Партизанське — багатошаровий пам'ятник на Десні. *Археологія*, 23, 48-60.

1978

Артёменко, И. И. Археологические исследования на территории Украины в 1976—1977 гг. В: *Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг.: Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР, Ужгород, апрель 1978 г.* Ужгород, с. 3-6.

Артеменко, І. І. 1978. Основні підсумки і завдання археологічних досліджень в Українській РСР. *Археологія*, 26, с. 3-20.

Артеменко, І. І. 1978. Видатний радянський історик (до 70-річчя з дня народження академіка Б. О. Рибакова). *Український історичний журнал*, 5, с. 89-94.

Артеменко, І. І. 1978. Зримі силуети минувщини *Наука і суспільство*, 4, с. 35-37.

Артёменко, И. И., Загребельный, А. Н., Ковалева, Л. Г. 1978. Работы среднеднепровской экспедиции. *Археологические открытия 1977 года*, с. 291.

1979

Артёменко, И. И., Загребельный, А. Н., Ковалева, Л. Г. 1979. Исследование памятников эпохи бронзы в Сумской области. *Археологические открытия 1978 года*, с. 290.

1980

Артёменко, И. И. 1980. Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. В: *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.: Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР, Днепропетровск, апрель 1980 г.* Днепропетровск, с. 3-7.

Артёменко, И. И., Левченко, Б. М. 1980. Раскопки курганов в Черкасской области. *Археологические открытия 1979 года*, с. 247-248.

1981

Артеменко, І. І. 1981. Археологічні дослідження на Україні в Х п'ятирічці. *Пам'ятки України*, 3 (49), с. 34-41.

Артёменко, И. И., Левченко, Б. М. 1981. Раскопки курганов в Черкасской области. *Археологические открытия 1980 года*, с. 225.

1982

Артеменко, І. І. 1982. Підсумки і перспективи розвитку археологічної науки на Україні. *Археологія*, 40, с. 3-15.

Артёменко, И. И., Боровский, Я. Е. 1982. Территория Киева в эпоху первобытнообщинного строя. В: Артёменко, И. И. (ред.). *История Киева.* Том первый: Древний и средневековый Киев. Киев: Наукова думка, 19-37.

1984

Артёменко, И. И. 1984. История создания и развития Института. В: Артёменко, И. И. (ред.). *50 лет Института археологии АН УССР*. Киев: ИА АН УССР, с. 5-29.

Артёменко, И. И. 1984. Отдел археологии эпохи энеолита и бронзы. В: Артёменко, И. И. (ред.). *50 лет Института археологии АН УССР*. Киев: ИА АН УССР, с. 34-40.

Артёменко, И. И., Боровский, Я. Е. 1984. Территория Киева в эпоху первобытнообщинного строя. В: Артёменко, И. И. (ред.). *История Киева.* Том первый: Древний и средневековый Киев. Киев: Наукова думка, с. 19-37 (доп. тираж).

1985

Артёменко, И. И. 1985. Среднеднепровская культура. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 1. Киев: Наукова думка, с. 364-375.

Артёменко, И. И. 1985. Особенности проявления принципа историзма в археологической науке. В: Куценко, В. И. (ред.). *Методологические проблемы общественных наук*. Киев: Наукова думка, с. 204-215.

1986

Артёменко, И. И. 1986. Исследования археологов Украины. *Сквозь века: к истокам культуры народов СССР*, 1, с. 107-124.

Артеменко, І. І., Баран, В. Д., Терпиловський, Р. В. 1986. Слов'янське середньовічне місто. Давні слов'яни (П'ятий Міжнародний конгрес археологів-славістів). *Вісник АН УРСР*, 5, с. 84-92.

Артеменко, І. І., Моця, О. П. 1986. Хрещення Русі. Погляд археологів. *Наука і суспільство*, 6, с. 32-37.

1987

Артёменко, И. И. 1987. Культуры шнуровой керамики: среднеднепровская, подкарпатская, городокско-здолбицкая, стжижовская. В: Бадер, О. Н., Крайнов, Д. А., Косарев, М. Ф. (ред.). *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, с. 35-51.

Артёменко, И. И. 1987. Сосницкая культура. В: Бадер, О. Н., Крайнов, Д. А., Косарев, М. Ф. (ред.). *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, с. 106-113.

Артёменко, И. И. 1987. Комаровская культура. В: Бадер, О. Н., Крайнов, Д. А., Косарев, М. Ф. (ред.). *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, с. 113-116.

Артёменко, И. И. 1987. Тшинецкая культура. В: Бадер, О. Н., Крайнов, Д. А., Косарев, М. Ф. (ред.). *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, с. 116.

Артёменко, И. И. 1987. Бондарихинская культура. В: Бадер, О. Н., Крайнов, Д. А., Косарев, М. Ф. (ред.). *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, с. 116-119.

Артёменко, И. И. 1987. Связи племен среднеднепровской культуры. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 6-18.

Артеменко, І. І., Баран, В. Д., Терпиловський, Р. В. 1987. V Міжнародний конгрес археологів-славістів в м. Києві. *Археологія*, 59, с. 79-89.

1988

Артеменко, І. І., Кучера, М. П. 1988. Змійові вали. *Пам'ятки України*, 2, с. 30-32.

Артеменко, І. І., Кучера, М. П. 1988. Змійові вали в Середньому Подніпров'ї. *Вісник АН УРСР*, 6, с. 38-46.

Артеменко, І. І., Моця, О. П. 1988. Поширення християнства в Київській Русі (За археологічними даними). *Філософська думка*, 4, с. 80-88.

1989

Артёменко, И. И., Моця, А. П. 1989. *Боги созданы людьми*. Киев: Политиздат Украины.

РЕДАКТОР ВИДАНЬ

1972—1975. *Гісторія Беларуская ССР: В 5-ти томах*. Минск: Навука і тэхніка.

1977—1979. *Історія Української РСР: В 8-ми томах* (1: Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму (з найдавніших часів до середини XVII ст.). Книга перша: Первіснообщинний лад і зародження класового суспільства. Київська Русь (до другої половини XIII ст.)). Київ: Наукова думка.

1981—1985. *История Украинской ССР: В 10-ти томах* (1: Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (до второй половины XIII в.)). Киев: Наукова думка.

1982—1986. *История Киева: в 3-х томах, 4-х книгах* (1: Древний и средневековый Киев). Киев: Наукова думка.

1984. *Курганы в зонах новостроек Молдавии*. Кишинев: Штиинца.

1985—1986. *Археология Украинской ССР: в 3-х томах*. Киев: Наукова думка.

1986—1987. *Історія Києва: у 3-х томах, 4-х книгах*. 1: Стародавній і середньовічний Київ. Київ: Наукова думка.

1987. *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ Й НАУКОВІ ЗВІТИ

Фонд І. І. Артеменка. НА ІА НАН України, ф. 31, № 1—233.

Артёменко, И. И. 1956. *Отчет о работе Белорусского отряда Славянской экспедиции в 1956 году*. НА ІА НАН України, ф. 31, № 2.

Артёменко, И. И. 1956. *Отчет о работе Белорусского отряда Славянской экспедиции в 1956 году*. Академия наук БССР, Институт истории, арх. № 173.

Артёменко, И. И. 1957. *Отчет о работе Белорусского отряда Верхне-Днепровской экспедиции в 1957 году*. НА ІА НАН України, ф. 31, № 2.

Артёменко, И. И. 1957. *Отчет о работе Белорусского отряда Верхне-Днепровской экспедиции в 1957 году*. Академия наук БССР, Институт истории, арх. № 174.

Артёменко, И. И. 1957. *Отчёт о разведке в бассейне верхнего течения Днепра в 1957 году*. НА ІА НАН України, ф. 31, № 3.

Артёменко, И. И. 1957. *Отчет о разведке в бассейне Верхнего течения Днепра в 1957 году*. Академия наук БССР, Институт истории, арх. № 22.

Артёменко, И. И. 1958. *Отчёт о работе Белорусского отряда Верхне-Днепровской экспедиции в 1958 году*. НА ІА НАН України, ф. 31, № 2.

Артёменко, И. И. 1958. *Отчет о работе Белорусского отряда Верхне-Днепровской экспедиции в 1958 году*. Академия наук БССР, Институт истории, арх. № 175.

Артёменко, И. И. 1959. *Отчёт о работе Белорусского отряда Верхне-Днепровской экспедиции в 1959 году*. НА ІА НАН України, ф. 31, № 2.

Артёменко, И. И. 1959. *Отчет о работе Белорусского отряда Верхне-Днепровской экспедиции в 1959 году*. Академия наук БССР, Институт истории, арх. № 62.

Артёменко, И. И. 1959. *Памятники эпохи неолита и бронзового века у д. Лучин*. Академия наук БССР, Институт истории, арх. № 65.

Артёменко, И. И. 1960. *Отчет Припятско-Днепровского отряда Киевской экспедиции в зоне затопления Киевской ГЭС в 1960 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, № 1960/1а.

Артёменко, И. И. 1963. *Отчёт о работе Белорусского отряда Приднепровской экспедиции Института археологии АН СССР в 1963 г*. НА ІА НАН України, ф. 31, № 6.

Артёменко, И. И. 1964. *Отчёт о работе Белорусского отряда Приднепровской экспедиции Института археологии АН СССР в 1964 г*. НА ІА НАН України, ф. 31, № 6.

Артёменко, И. И., Неприна, В. И., Моргунов, Ю. Ю., Загребельный, А. Н. 1977. *Отчет о работе Среднеднепровской экспедиции в 1977 г*. НА ІА НАН України, ф. 64, № 1977/11.

Артёменко, И. И., Левченко, Б. М. 1980. *Отчет о работе среднеднепровской археологической экспедиции в 1980 г*. НА ІА НАН України, ф. 64, № 1980/12а.

Артёменко, И. И. 1982—1983. *Отчет о раскопках курганов на площади трипольских поселений у с. Доброводы и Тальянки Черкасской обл. Трипольской комплексной экспедицией в 1982—1983 гг*. НА ІА НАН України, ф. 64, № 1982—1983/30.

Укладач С. Д. Лисенко

СТАТТІ

УДК [903.01:902.2]-001.53 DOI: 10.37445/adiu.2024.01.01

О. Грицюта, В. Ільчишин

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ТРАСОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА БАЗІ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ЗАЛОЗЕЦЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Однією з важливих складових експериментально-трасологічних досліджень артефактів епохи кам'яної доби є організація імітаційних експериментів з виготовлення реплік давніх знарядь праці та відтворення процесу обробки ними різних матеріалів: дерева, кістки, шкіри тощо. Метою таких експериментів є створення бази даних для трасологічних досліджень. Із 2013 р. під час роботи археологічної експедиції на базі пізньопалеолітичної стоянки Анетівка 2 створено експериментальний майданчик. Згодом на базі Залозецького краєзнавчого музею відбувся обмін досвідом зі студентами Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Т. Шевченка. Під час експедиції було проведено низку експериментів з інструментами для зрізання свіжої трави та обробки м'яса. Отримані результати дозволять створити базу даних для дослідження археологічних поселень первісної доби Тернопільщини.

Ключові слова: *експериментально-трасологічні дослідження, еталонна колекція, Тернопільська область.*

Вступ. Експериментально-трасологічні дослідження сьогодні є невід'ємною частиною аналізу археологічного матеріалу. Даний метод дозволяє отримати з археологічних джерел нову важливу інформацію — сліди виготовлення та використання на знаряддях, виробах та природних предметах з різних матеріалів. Застосування методу допомагає встановити дійсні виробничі функції і способи виготовлення первісних та стародавніх знарядь і предметів неутилітарного призначення. Особливе значення даний метод має для епохи кам'яної доби, де отримані та правильно інтерпретовані сліди використання на знаряддях праці стають цінним джерелом інформації для реконструювання господарств давніх суспільств.

© О. ГРИЦЮТА, В. ІЛЬЧИШИН, 2024

Експериментально-трасологічний метод увійшов у дослідницьку практику з другої половини XX ст. завдяки розробкам радянських археологів П. П. Єфименко (Ефименко 1958, с. 222—227, 230—233) і С. А. Семенова (Семенов 1957) та, згодом, набув визнання в усьому світі. Метод включає в себе створення баз даних слідів мікрозношення для порівняння із слідами на археологічних артефактах, що значно розширює дослідницькі можливості.

Моделювання та імітаційні експерименти використовуються для підтвердження або спростування гіпотез щодо функціонального призначення знарядь праці давніх епох. На думку відомого американського дослідника Р. Ашера імітаційний експеримент є наріжним каменем експериментальної археології (Ашер 1963, с. 793).

Тож, однією із складових експериментально-трасологічних досліджень є організація імітаційних експериментів з виготовлення реплік давніх знарядь та обробки ними різних матеріалів: дерева, кістки, шкіри тощо. Починаючи з 2013 р. під час роботи археологічної експедиції на базі пізньопалеолітичної пам'ятки Анетівка 2 було розгорнуто експериментальний майданчик. (Грицюта 2015; 2017) Протягом наступних років нам вдалося створити ґрунтовну базу еталонних слідів (Грицюта 2021).

Матеріали і методи. Згодом, ми поширили свій досвід експериментальних досліджень під час археологічної практики і на інші регіони. Протягом польового сезону 2022 р. на базі експедиції Залозецького краєзнавчого музею зі студентами Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Т. Шевченка був організований дослідний майданчик. Під час роботи експедиції була проведена серія експериментів із інструментами для зрізання свіжої трави та обробки м'яса.

Рис. 1. Заготовки для експериментальних знарядь

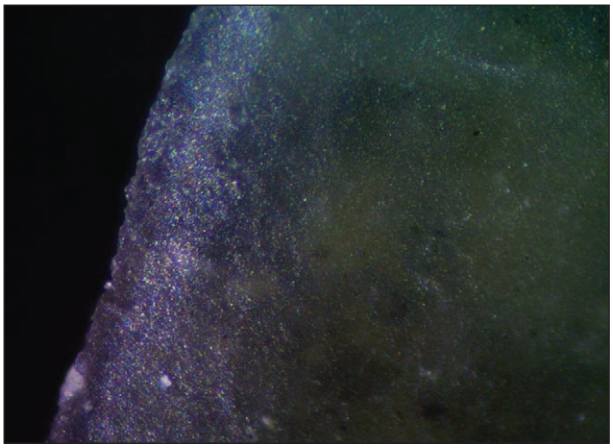

Рис. 3. Сліди від різання м'яса ×45

Рис. 2. Процес різання сирого м'яса

Рис. 4. Процес різання шкіри свині

Як знаряддя праці були використані крем'яні відщепи без вторинної обробки, виготовлені керівником експедиції В. Ільчишиним (рис. 1). Загалом було виготовлено сім експериментальних знарядь. Чотири з них використовувались в якості серпів для зрізання зеленої трави, інші три — для різних видів обробки м'яса.

Для експериментів з обробки м'яса було вибрано три операції, а саме: різання м'яса яловичини, розрізання шкіри свині та зрізання м'яса свині з кістки. Експериментатори отримали чіткі інструкції щодо умов експерименту. Кожним знаряддям працювали одну годину, кожні 15 хвилин стан зношеності знаряддя досліджувався під мікроскопом. Результати експерименту спостерігались за допомогою бінокулярного мікроскопу MSCROmed ZOOM 6630, з можливістю збільшення до 45 разів, фіксація відбувалась з використанням цифрової камери Levenhuk M800 PLUS (8MP).

Результати. ***Різання м'яса яловичини.*** Експеримент проводився з використанням м'яса яловичини. В якості інструмента для різання м'яса використовувався відщеп без вторинної обробки (рис. 2). Протягом перших 15 хвилин роботи інструментом спостерігалось активне викрошування робочої кромки, в результаті утворилась двостороння ретуш утилізації. Профіль кромки набув зубчастої форми, процес викрошування робочої кромки не припинявся протягом всього періоду роботи знаряддям. Сама кромка, за час роботи набула заокругленої форми та вкрилась яскравим обволікаючим блиском. Оскільки час роботи інструментом склав лише одну годину, спостерігався лише початковий етап формування заполірування, яке зосередилось з обох боків леза. Найбільш інтенсивний блиск спостерігався ближче до кромки, він поширювався на обидві сторони леза на 0,7—0,9 мм вглиб. Блиск обволікаючий, жирний, без чітких кордонів (рис. 3). За годину роботи ріжучі якості леза ножа не погіршились.

Різання шкіри свині. Одне знаряддя використовувалось в якості ножа для різання шкіри свині (рис. 4). Час роботи склав одну годину. Після дослідження під мікроскопом з'ясувалось, що отримані сліди під час різання шкури дуже подібні до слідів отриманих від різання м'яса. На даному етапі відрізнити одні сліди від інших було важко. Можливо відмінності почнуть бути помітними після довшого періоду роботи, або з використанням металографічного мікроскопу з можливістю більшого збільшення (рис. 5). Дослідження в цьому напрямку необхідно продовжувати.

Зрізання м'яса свині з кістки. Як і інші знаряддя, ніж для зрізання м'яса з кістки використовувався одну годину. Сліди зношення знаряддя від зрізання м'яса з кістки відрізняються

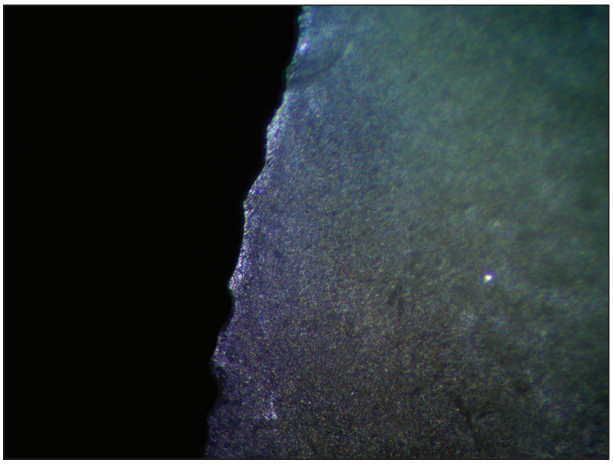

Рис. 5. Сліди від різання шкіри свині ×20

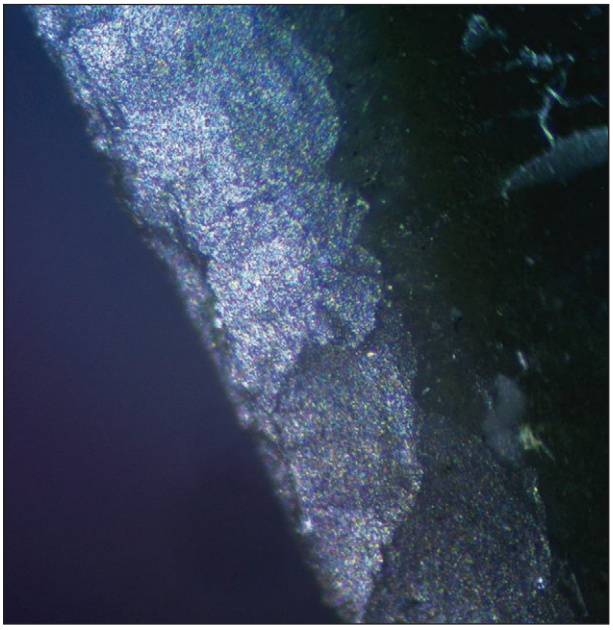

Рис. 6. Сліди від зрізання м'яса з кістки ×45

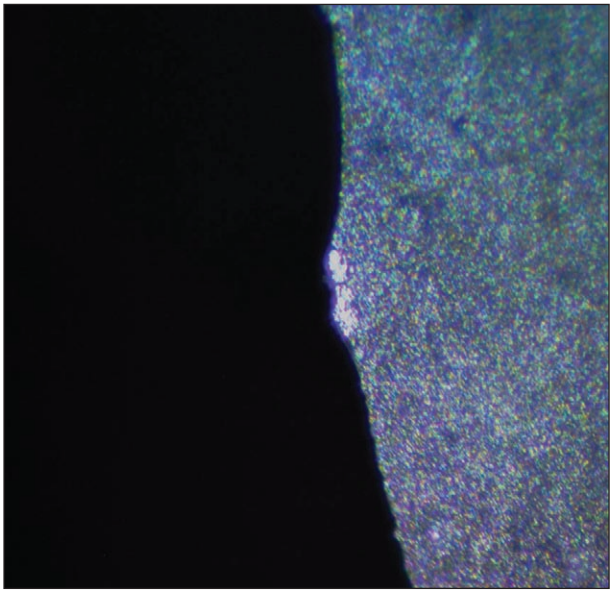

Рис. 7. Блиск на гранях фасеток на знарядді для зрізання м'яса з кістки ×30

Рис. 8. Процес зрізання свіжої трави

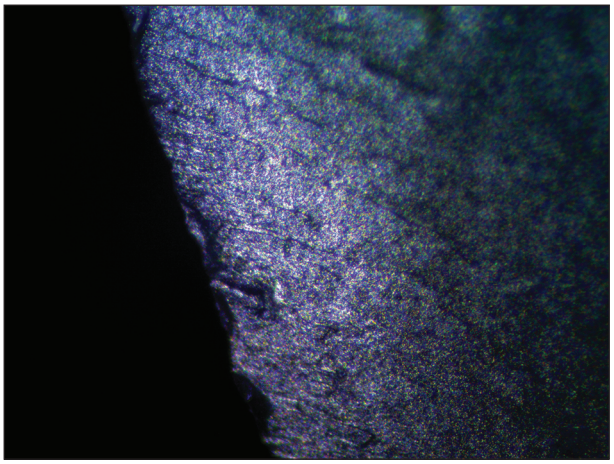

Рис. 9. Сліди від зрізання свіжої трави ×30

від попередніх. В результаті виконання цієї операції на кромці з боку, який прилягав до кістки, утворилась одностороння ретуш утилізації. Кромка вкрита не ярким обволікаючим блиском (рис. 6). З протилежного боку спостерігаються ділянки яркого блиску на гранях фасеток вищербин (рис. 7). На відміну від операції різання м'яса, зрізання м'яса з кістки супроводжувалося істотною деформацією робочої кромки, що, однак, не знизило ріжучих якостей інструмента.

Зрізання свіжої трави. В цьому експерименті було задіяно чотири заготовки. В якості знарядь праці використовувались крем'яні відщепи без вторинної обробки, без рукояті, інструменти тримали за проксимальний кінець, вентральною стороною до стебла (рис. 8). Процес виникнення та розвитку слідів використання був схожий на всіх чотирьох інструментах. Перші ознаки зношення з'явились вже після 15 хвилин роботи у вигляди ретуші утилізації, здебільшого односторонньої, фасетки викрошеності, в основному, були зосереджені на дорсальній стороні знаряддя. Загалом, процес формування слідів був дуже інтенсивний. Більш виражені сліди спостерігались в середній частині знаряддя. Починаючи з 30-ї хвилини роботи з'явились видимі ознаки формування заполірування. Широка полоса (0,7 см) дзеркального блиску була

візуально помітна (рис. 9). Блиск жирний, сполошний, яскравий, під мікроскопом були помітні своєрідні «напливи» — гелеподібний шар, який утворюються в результаті взаємодії соку рослини та кременю (Поплевко 2007, с. 22).

Кромка набула округленої форми в профілі, поступово вона отримала «оплавлений» вигляд. Ближче до проксимального кінця знаряддя, на який приходилось основне навантаження, сліди з'явилися в першу чергу, вони локалізувалися близько самої кромки від проксимального кінця до дистального і займали близько 2/3 робочого краю. Наприкінці експерименту робоча кромка серпа в місцях найбільшого навантаження мала чіткий округлений профіль. Після однієї години роботи продуктивність серпів не знизилась.

Висновки. В результаті проведеного дослідження нам вдалося отримати сліди від роботи з різними типами органічних матеріалів. Отримані експериментальні знаряддя праці можуть стати основою еталонної колекції слідів використання для вивчення пам'яток кам'яної доби Тернопільщини та інших регіонів.

ЛІТЕРАТУРА

Грицюта, О. О. 2015. Використання методів експериментальної археології у роботі із студентами на археологічній практиці. В: *Гуманітарні науки у контексті суспільно-політичних викликів*. Одеса, с. 121-122.

Грицюта, О. О. 2017. Експериментальні дослідження з обробки кістки в умовах археологічної практики студентів. В: Пригарін, О. А. (ред.). *Человек в истории и культуре. Мемориальный сборник научных работ в память лауреата Государственной премии Украины, академика РАЕН, профессора, доктора исторических наук, Владимира Никифоровича Станко.* Одесса: Ирбис, с. 183-186.

Грицюта, О. О. 2021. Експериментальні дослідження на базі Анетівської палеолітичної експедиції протягом польового сезону 2020 р. *Стародавнє Причорномор'я*, XIII, с. 12-132.

Ефименко, П. П. 1958. *Костёнки I.* Москва; Ленинград: АН СССР.

Поплевко, Г. Н. 2007. *Методика комплексного исследования каменых индустрий.* Санкт-Петербург.

Семенов, С. А. 1957. *Первобытная техника.* Москва; Ленинград: АН СССР.

Ascher, R. 1961. Experimental Archeology. *American Anthropologist*, 63, 4 p. 793-816.

REFERENCES

Hrytsiuta, O. O. 2015. Vykorystannia metodiv eksperymentalnoi arkheolohii u roboti iz studentamy na arkheolohichnii praktytsi. In: *Humanitarni nauky u konteksti suspilno-politychnykh vyklykiv*. Odesa, s. 121-122.

Hrytsiuta, O. O. 2017. Eksperymentalni doslidzhennia z obrobky kistky v umovakh arkheolohichnoi praktyky studentiv. In: Pryharin, O. A. (ed.). *Chelovek v istorii i kulture. Memorialnyi sbornik nauchnykh rabot v pamiat laureata Gosudarstvennoi premii Ukrainy, akademika RAEN, professora, doktora istoricheskikh nauk, Vladimira Nikiforovicha Stanko.* Odessa: Irbis, s. 183-186.

Hrytsiuta, O. O. 2021. Eksperymentalni doslidzhennia na bazi Anetivskoi paleolitychnoi ekspedytsii protiahom polovoho sezonu 2020 r. *Starodavnie Prychornomor'ia*, XIII, s. 12-132.

Efimenko, P. P. 1958. *Kostenki I.* Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Poplevko, G. N. 2007. *Metodika kompleksnogo issledovaniia kamenykh industrii.* Sankt-Peterburg.

Semenov, S. A. 1957. *Pervobytnaia tekhnika.* Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Ascher, R. 1961. Experimental Archeology. *American Anthropologist*, 63, 4 p. 793-816.

O. Hrytsiuta, V. Ilchyshyn

EXPERIMENTAL AND TRACEOLOGICAL RESEARCH ON THE BASIS OF THE ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION OF THE ZALIZTSI MUSEUM OF LOCAL HISTORY

One of the important components of experimental and traceological research are the imitation experiments on the manufacture of replicas of ancient tools and their processing of various materials: wood, bone, leather etc. Since 2013 during the work of the archaeological expedition an experimental area was deployed on the basis of the Late Paleolithic settlement Anetivka 2. Subsequently, the experience was shared in the Zaliztsi Museum of local lore with the students of the Kremenets Regional Humanitarian and Pedagogical Taras Shevchenko Academy. During the expedition, a series of experiments were conducted with tools for cutting fresh grass and meat handling. Each tool was operated for one hour, and every 15 minutes, the state of wear of the tool was examined under a microscope. In total, the time of working with tools took one hour. The results of the experiment were observed using a MSCROmed ZOOM 6630 binocular microscope, and the images were recorded using a Levenhuk M800 PLUS digital camera (8MP).

Cutting meat and hide. The meat cutting experiment was conducted using beef meat. The working edge profile acquired a serrated shape. The edge itself acquired a rounded shape and a bright, enveloping gloss during operation.

Deboning pork meat. The wear patterns on the cutting implement resulting from deboning differ from prior instances. As a result of this operation, a one-sided retouching of the utilization was formed on the edge adjacent to the bone. One tool was used as a knife to cut the hide. After examination under a microscope, it was found that the marks of hide cutting were very similar to those from cutting meat.

Cutting fresh grass. The process of formation and development of use-wear traces was similar across all four implements. The most evident traces appeared in the middle part of the tools. The gloss appeared greasy, opaque, and bright. Towards the end of the experiment, the working edge of the sickle, at the points experiencing the greatest load (closer to the proximal end), exhibited a distinct rounded profile. After one hour of operation, the sickles' productivity remained unaltered. The obtained experimental tools can form the basis of a reference base for the study of Stone Age monuments in Ternopil and other regions.

Keywords: archaeology, experimental and traceological research, Ternopil region.

Одержано 18.03.2024

ГРИЦЮТА Оксана, кандидат історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України, Одеса, Україна.
HRYTSIUTA Oksana, Ph. D. (Candidate of sciences in History), Odesa Archaeological Museum of the National Academy of Sciences of Ukraine, Odesa, Ukraine.
ORCID 0000-0003-3694-3257, e-mail: grytsyuta2@gmail.com.

ІЛЬЧИШИН Василь, директор, Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, Кремінець, Україна.
ILCHYSHYN Vasyl, Director, the Kremenets-Pochaiv state historical and architectural reserve, Kremenets, Ukraine.
ORCID 0000-0002-9476-7530, e-mail: w.ilchyshyn@gmail.com.

УДК 903.25(4-11)”637” DOI: 10.37445/adiu.2024.01.02

С. Д. Лисенко, С. С. Лисенко

СПІРАЛЬНІ ПІДВІСКИ ТШИНЕЦЬКОГО КУЛЬТУРНОГО КОЛА ТИПУ ЛУБНА—ЧОРНОГОРОДКА

Підвіски, які виділено в тип Лубна—Чорногородка, виготовлені з дроту, скрученого в щільний спіральний щиток. Зовнішній кінець дроту завитий у нещільну бокову петлю — близько 1—1,5 обертів — у площині перпендикулярній щитку. На сьогоднішній день у Чорноморсько-Балтійському регіоні відомо 7 таких виробів — 5 у Північному Причорномор'ї (комарівська культура) та 2 у басейні р. Варта у Центральній Польщі (тшинецька культура).

Ключові слова: *доба пізньої бронзи, тшинецьке культурне коло, тшинецька культура, комарівська культура, прикраси, спіральні підвіски.*

Вступ. У II тис. до н. е. у Карпато-Дунайському регіоні та прилеглих до нього з півночі та сходу від Карпат регіонах Східної Європи значного поширення набули прикраси з бронзи та інших кольорових металів, обов'язковим елементом яких є звиті з дроту спіральні щитки (Mozsolics 1967; 1973; Petrescu-Dombovița 1977; Балагури 2001). Такий стиль став свого роду «візитною карткою» тшинецької та комарівської культур тшинецького культурного кола (ТКК) (Gardawski 1959; Swiesznikow 1967; Dąbrowski 1972; Березанская 1972; Miśkiewicz 1978; Makarowicz 2010). Характерними виробами цих культур є шпильки зі спіральною голівкою, шийні гривни, браслети та персні зі спіральними щитками, двоспіральні брошки-«фібули», різноманітні підвіски (Лысенко, С. С. 2005; 2012; 2021; Лысенко, С. С., Лысенко 2018).

На фінальному етапі доби пізньої бронзи у Північному Причорномор'ї значного поширення набувають підвіски білогрудівського типу, виконані з тонкого дроту, звитого в плоску спіраль, один кінець якого закручений у спіральний щиток, розташований всередині основної спіралі, а інший кінець — зовні основної спіралі — або закручений у маленький щиток у протилежний бік, або просто загострений (Лисенко, С. С. 2002). Розглянутий у цій публікації тип прикрас, можливо, є одним із прообразів підвісок білогрудівського типу, однак має низку принципових відмінностей.

Ознаки типу. Підвіски, які запропоновано виділити в тип Лубна-Чорногородка, виготовлено з дроту, скрученого у щільний спіральний щиток. Зовнішній кінець дроту завитий у нещільну бокову петлю — близько 1—1,5 обертів — у площині перпендикулярній щитку. На сьогоднішній день у Чорноморсько-Балтійському регіоні відомо 7 таких виробів — 5 у Північному Причорномор'ї (комарівська культура) та 2 у басейні р. Варта у Центральній Польщі (тшинецька культура) (рис. 1). За розміром щитка можна виділити два варіанти.

Варіант «Лубна». Щиток невеликих розмірів, звитий у 3—7 обертів дроту. Представлений п'ятьма екземплярами, що походять з поховань Лубна 7/1 [1] (2 екз.), Кордишів 8, 3/9 і 3/10, Войцехівка I, 11/2 (рис. 2: 1—5).

Варіант «Чорногородка». Щиток відносно великий, звитий у 8—11 і більше обертів дроту. Дві підвіски входили до скарбу, виявленого у 2012 р. на поселенні Чорногородка 2 (рис. 2: 6, 7).

Характеристика та аналіз джерел. Зупинимося далі докладніше на згаданих комплексах, розглянувши їх із заходу на схід.

1. Лубна (Польща, Лодзинське воєводство, Серазький повіт). Пам'ятка розташована біля

1. Тут і далі чисельник позначає номер кургану, знаменник — номер поховання, римська цифра — номер курганної групи.

© С. Д. ЛИСЕНКО, С. С. ЛИСЕНКО, 2024

Рис. 1. Поширення підвісок типу Лубна—Чорногородка: 1 — Лубна; 2 — Кордишів; 3 — Войцехівка; 4 — Чорногородка (на основі: Лисенко 2013; укладач Д. Вортман)

с. Лубна-Якуси (Łubna-Jakusy), на лівобережжі *р. Варта* (права притока Одеру). Курганний могильник включав 29 насипів. Розкопки на пам'ятці провів З. Закревський (1924 р.) та К. Яжджевський (1946 р.).

У ***кургані 7*** (рис. 3) знайдено *дві спіральні підвіски* (рис. 4: 1, 2), *дві шпильки* з петельчастою голівкою (рис. 4: 3, 4), фрагменти посудин тшинецької культури ТКК (рис. 4: 5, 6, 8, 9) та епішнурового горизонту (рис. 1: 7; Gardawski 1959, s. 22, tabl. LXIII; Dąbrowski 1972, tabl. III; Miśkiewicz 1978, tabl. LVI). Щитки підвісок звито в 5,3 та 5,5 обертів. Кераміку ТКК представлено фрагментами тюльпаноподібних посудин, орнаментованих горизонтальними борозенками або валиком на шийці, а також рядом круглих ямок нижче зрізу вінець.

Шпильки з петельчастою голівкою мають досить широке датування. У Північному Причорномор'ї вони трапляються на пам'ятках різних культур епохи пізньої бронзи XV—X ст. до н. е. (Лысенко, С. С., Лысенко, С. Д. 2019). Аналогічну ситуацію спостерігаємо і на захід від ареалу тшинецької культури ТКК. Так, у Нижній Саксонії шпильки з петельчастою голівкою відомі в комплексах від *Mittlere Hügelgräberzeit* до *Jüngere Urnenfelderzeit* (BrC—HaA) (Laux 1976, taf. 63: 250, 259, 269, 270, 532). На території Польщі поява такого типу прикрас відноситься ще до унетицької культури (Janywek) (Machnik 1978, tabl. XXX: B: 5). Таку шпильку було виявлено і в кургані 9 у Лубні, розташованому неподалік від кургану 7 (Gardawski 1959, tabl. IX; LXII). Я. Дамбровський зарахував цей курган до ранньої фази тшинецької культури (BrA, XVI ст. до н. е.), синхронізуючи його з курганом 6 в Комарові і курганами, дослідженими А.А. Бобринським під Смілою (Гуляй-Город, Текліно) (Dąbrowski 1972, s. 24, 314).

Зазначимо певну близькість керамічного комплексу курганів 7 і 9 Лубненського могильника — наявність тюльпаноподібних посудин із валиковим та борозенчастим орнаментом на шийці. Однак, до комплексу кургану 9 входила посудина, близька за формою до пізньоунетицьких, а в комплекс кургану 7 — посудина, орнаментована круглими ямками під вінцями. Таким чином, можемо вважати курган 7 у Лубні дещо пізнішим, ніж курган 9 і, за сукупністю ознак керамічного комплексу, віднести його до класичного горизонту тшинецької культури.

Посудини, орнаментовані валиками та борозенками на шийці, знаходять широкі аналогії серед матеріалів раннього та класичного горизонтів тшинецької культури Малопольської височини, що датуються серією радіовуглецевих дат XIX—XV ст. до н. е. (Makarowicz 2010, rys. 1.3; 1.10). Припускаючи певну заниженість радіовуглецевих дат із Польщі, пов'язану з похибками методу, зазначимо, що традицій-

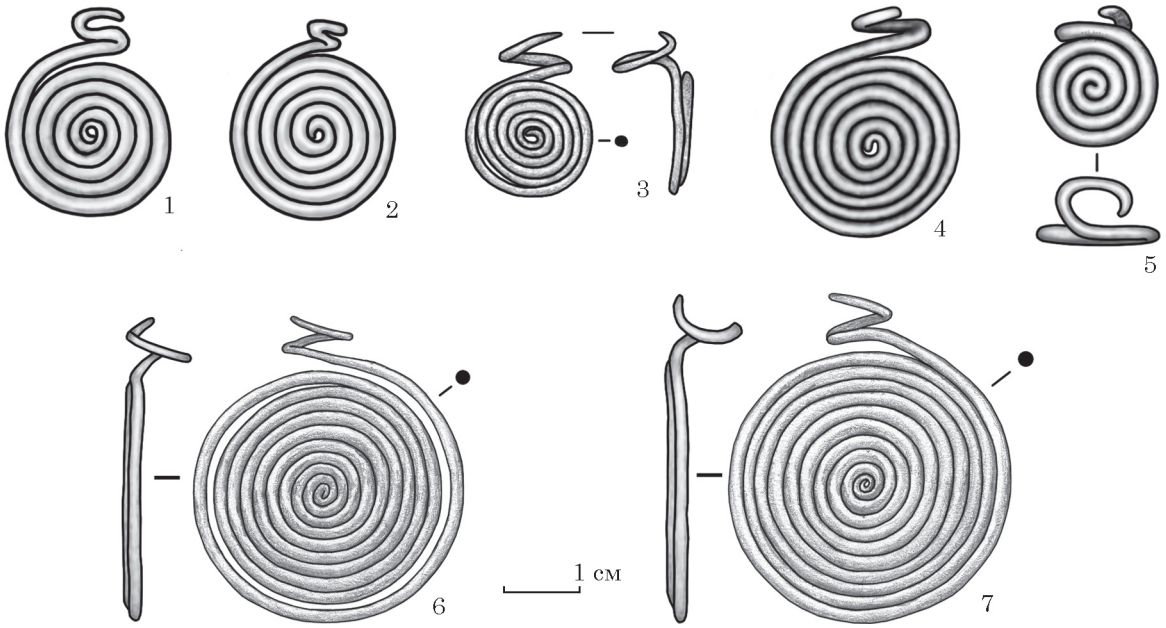

Рис. 2. Підвіски тшинецького культурного кола типу Лубна-Чорногородка: 1, 2 — Лубна, 7/1; 3 — Кордишів 8, 3/9 (2015 р.); 4 — Кордишів 8, 3/10 (2019 р.); 5 — Войцехівка I, 11/2; 6, 7 — Чорногородка 2, скарб 2012 р.

но класичний горизонт тшинецької культури датується XV—XIV ст. до н. е. і частково синхронізується з косидерським горизонтом Карпато-Дунайського регіону (Miśkiewicz 1978, s. 191; Крушельницька 1985, рис. 1). На наш погляд, саме так слід датувати і курган 7 у Лубні.

2. Кордишів 8 (Тернопільська обл., Шумський р-н). Курганний могильник розташований на захід від с. Кордишів, з напільної сторони ур. Замчище, на високому рівнинному плато. З південного боку він обмежений лівим берегом р. *Вілія* (ліва притока Горині — права притока Прип'яті — права притока Дніпра), а з північного — заболоченою балкою. Перші відомості про кургани на західній околиці с. Кордишів відносяться до 1890-х рр. Тут, в ур. Замчище, було відомо близько 20 курганів, згодом розораних. На сьогоднішній день могильник практично повністю знівельований; збереглися лише чотири великі дюноподібні підвищення діаметром від 20 до 50 м та висотою від 0,5 до 1,5 м. У 2012 р. пам'ятник обстежили М. О. Ягодинська й В. В. Ільчишин; у 2013—2015 та 2019 рр. вони провели розкопки та виявили поховання епохи бронзи й давньоруського періоду (Ільчишин 2016; Снітовський 2020; Ягодинська, Ільчишин 2020). Прикраси, що цікавлять нас, були знайдені в 2015 і 2019 рр. у кургані 3.

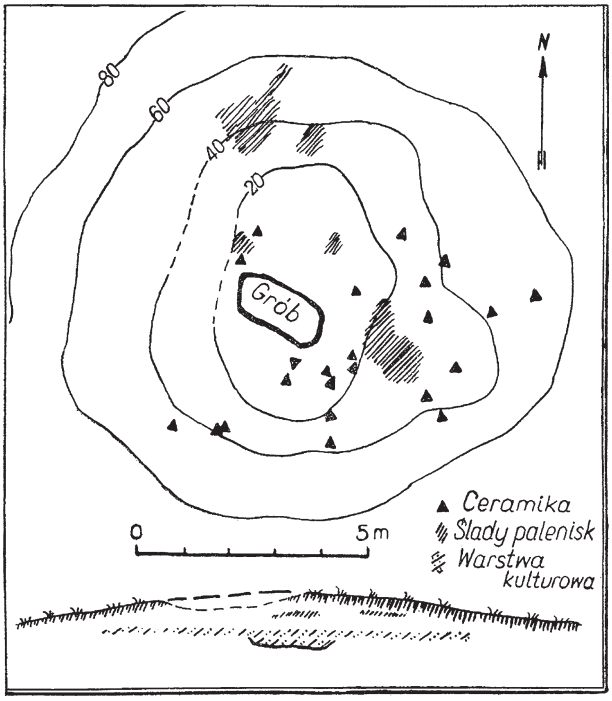

Рис. 3. Лубна, курган 7 (за Gardawski 1959, tabl. LXIII)

Курган 3 являв собою ледве помітне підвищення, на поверхні якого були виявлені трубчасті кістки та фрагменти черепа, витягнуті свіжою оранкою з поховань. У 2015 р. на підвищенні було закладено розкоп, розмірами 20 × 20 м, орієнтований за сторонами світу. На цьому розкопі було виявлено 9 поховань, 4 з яких (№ 1, 4, 7, 9) належали до комарівської культури ТКК, а інші були датовані давньоруським часом (XII—XIII ст.) (Ільчишин 2016, с. 262).

У 2019 р. через південно-західний кут розкопу 2015 р. було прокладено розвідкову траншею (розкоп I, 2019 р.), розмірами 34 × 2 м, в якій було зафіксовано два поховання — № 1 (давньоруського часу) та № 2 (комарівської культури) (Ягодинська, Ільчишин 2020, с. 274). Враховуючи те, що самі дослідники констатують, що «поховання тшинецько-комарівської культури» «належало до кургану 3» (Ягодинська, Ільчишин 2020, с. 274, 276), пропонуємо закріпити за ним № 10 цього кургану.

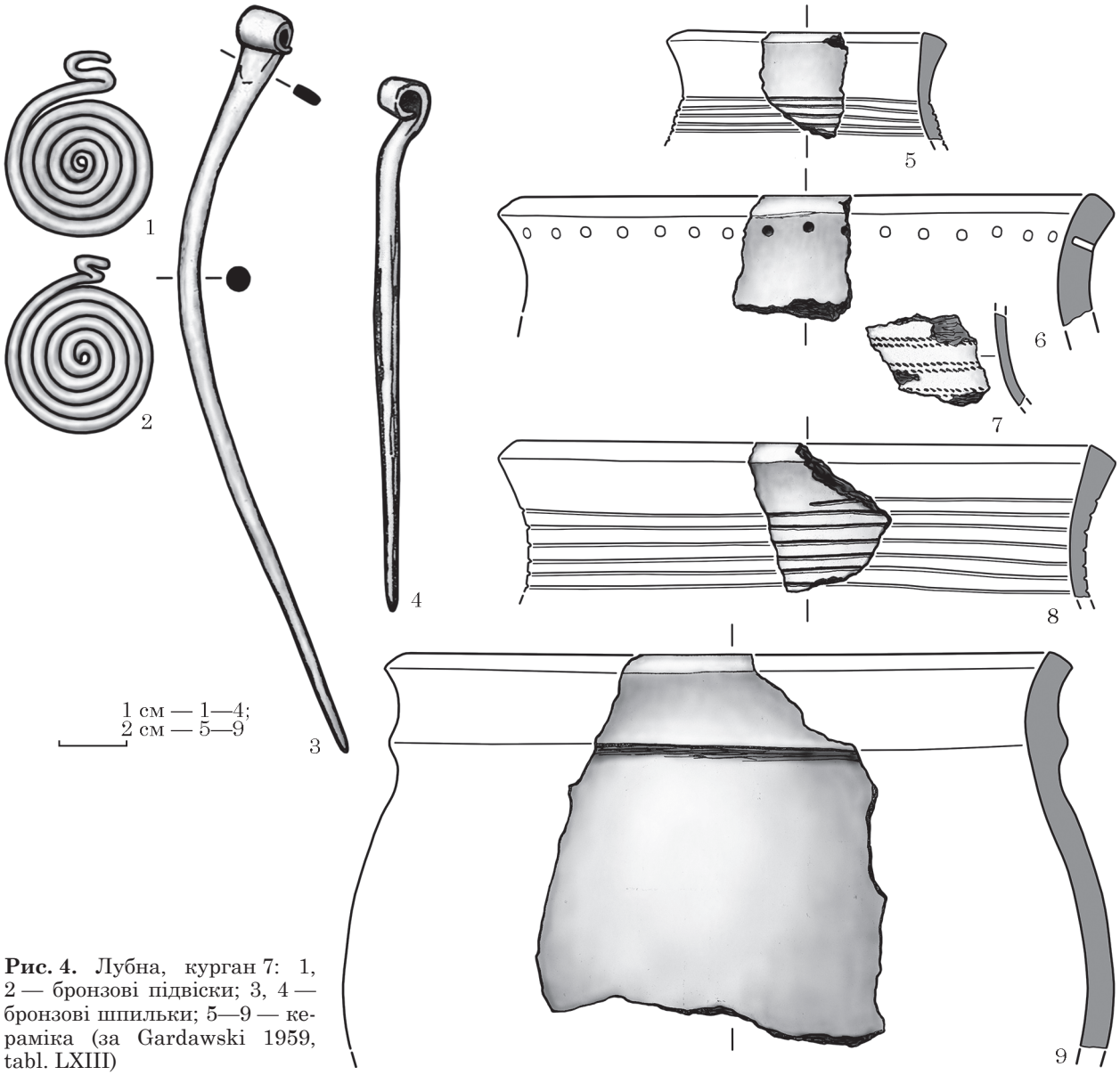

Рис. 4. Лубна, курган 7: 1, 2 — бронзові підвіски; 3, 4 — бронзові шпильки; 5—9 — кераміка (за Gardawski 1959, tabl. LXIII)

Поховання 9 (2015 р.) (рис. 5) було розташоване на відстані близько 8 м на північний схід від основного поховання 1 та 1 м на північний захід від поховання 4. Яма овальної форми розмірами 3,1 × 1,9 м, орієнтована по лінії ПнПнСх—ПдПдЗх. Рівень фіксації — 0,45 м від сучасної поверхні; глибина — 0,3 м від рівня фіксації. Посеред ями валетом, стикаючись ногами, лежали два скелети в середньо скорченій позі; південний — на правому боці, північний — на лівому. На північний схід від черепа північного скелета знаходилися розвали великої *чаші з двома ручками* (рис. 6: 5) та неорнаментованого *тюльпаноподібного горщика* (рис. 6: 4), а також цілий *біконічний кубок* з лійчастими вінцями, орнаментований з чотирьох сторін підокруглими виступами, оточеними групами прокреслених борозенок, нахилених у протилежні боки (рис. 6: 3). Біля плеча північного скелета лежала *бронзова шпилька* із маленькою грибовидною голівкою та потовщенням у верхній частині стрижня, у якому зроблено наскрізний отвір (рис. 6: 1). Поблизу черепа, біля нижньої щелепи, знайдено маленьку *бронзову підвіску* зі спіральним щитком (Ільчишин 2016, с. 267—268, рис. 10, 11).

Підвіска бронзова, спіральна, лубенського типу (рис. 6: 2). Виготовлена з круглого у перетині дроту, звитого за годинниковою стрілкою в спіральний щиток з 6,25 обертів. Дріт звужується до кінців; кінці загострені. Зовнішній кінець дроту завитий в 1,5 оберти проти годинникової стрілки в нещільну бокову петлю в площині перпендикулярній щитку. Загальний розмір виробу — 22 × 16,7 мм. Діаметр щитка — 16,8 × 16,7 мм. Діаметр петлі — 9 × 9,3 мм. Діаметр дроту — до 1,5 × 1,9 мм, до кінців звужується до 1 мм.

В. В. Ільчишин, на підставі аналогії з підвісками зі скарбу в Чорногородці [2], про який

2. В. В. Ільчишин помилково називає населений пункт та тип підвісок «Червоногородка» (Ільчишин 2016, с. 270).

йтиметься нижче, керамічного кубка з шишкоподібними виступами та аналізу характеру керамічного тіста посуду із поховання, датував поховання 9 XIII ст. до н. е. (Ільчишин 2016: с. 270). Погоджуючись загалом із ходом його міркувань, звернемо увагу ще на ряд моментів. Булавка з Кордишева 3/9 (рис. 6: 1) знаходить безпосередні аналогії серед старожитностей кола курганних культур Центральної Європи. У Нижній Саксонії такі шпильки відносяться до часу *Mittlere — Jüngere Hügelgräberzeit* (BrC—BrD; XIV—XIII ст. до н. е.; Laux 1976, taf. 26: 300—302; 27: 324, 333, 334; 63: 300).

Чашам з ручками, виявленим у низці поховань Кордишева (1/1, 2/6, 3/7, 3/9), В. В. Ільчишин знаходить паралелі у культурі Ноа (Ільчишин 2016, с. 269). Однак зазначимо, що така кераміка з'являється в комарівській культурі ще на її ранньому етапі (Свешников 1976, рис. 4; 5), до «експансії» культури Ноа на північ, і може розглядатися як один із загальних елементів у культурах, що примикають з північного сходу та сходу до Карпато-Дунайського регіону (Лысенко, Разумов 2014). Загалом, вигляд дворуких чаш із Кордишева цілком відповідає пізньокласичному горизонту комарівської культури ТКК (XIV—XIII ст. до н. е.).

Кубок з підокруглими наліпами по периметру корпусу знаходить аналогії в кургані 347 в Текліно неподалік від Сміли (Бобринский 1901, с. 19, 25, фиг. 4а; Березанська 1972, рис. 19: 2), курганах 3, 5, 6, 18 Гордіївського могильника (Березанська, Клочко 2011, рис. 3: 1; 7: 9; 10: 2; 34: 2), похованні 83 Малополовецького могильника (Górski, Lysenko, Makarowicz 2003, fig. 23: 5). Поховання в кургані 347 у Текліно містило також шийну гривну зі спіральними щитками, на підставі чого воно може бути зіставлене з горизонтом МП III могильника Малополовецьке 3 (XV ст. до н. е.) (Górski, Lysenko, Makarowicz 2003, p. 298—300). Усі перелічені кургани Гордіївки відносяться до раннього етапу могильника (горизонти Горд. I і II за В. І. Клочком), датованого XIV—XIII ст. до н. е. (Berezanskaja, Kločko 1998; Kločko 1998; Березанская 1999; Березанська, Клочко 2011, с. 66, 74; Лысенко 2015, рис. 6: 18—21, 41). Зазначимо, що розглянутий курган 3 у Кордишеві був зведений над похованням 1, що містило шийну гривну, аналогічну малополовецькій та теклінській. Відповідно, поховання 9, впущене в цей курган, відноситься до більш пізнього періоду, мабуть, синхронного ранньому етапу Гордіївського могильника і горизонту МП IV Малополовецького могильника (XIV—XIII ст. до н. е.). Звуження цієї дати лише до XIII ст. нам видається необґрунтованим.

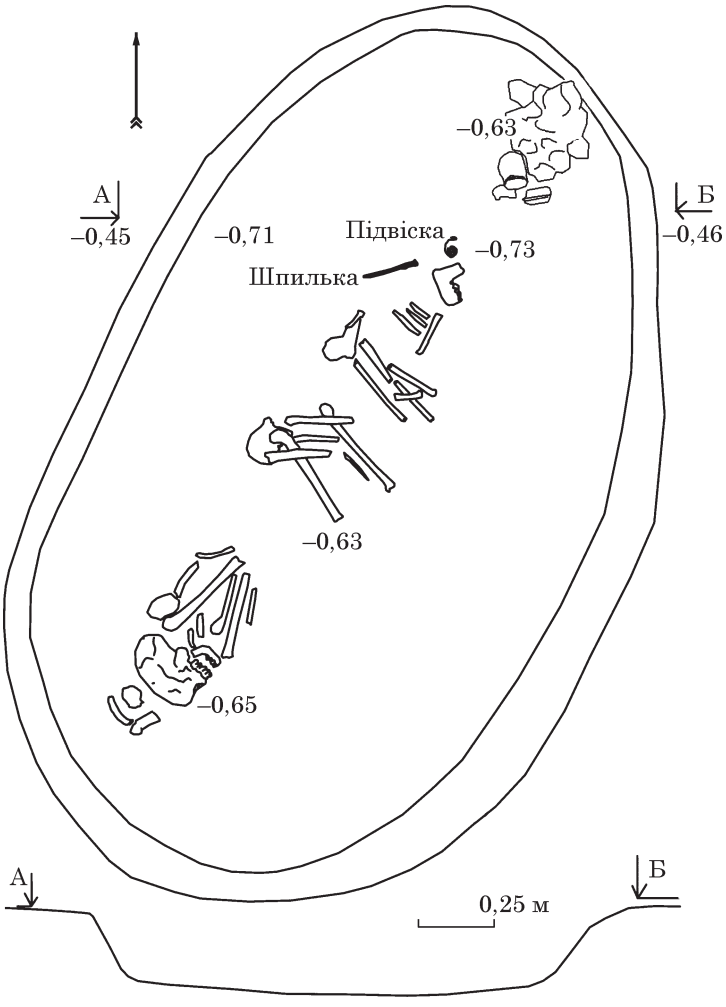

Рис. 5. Кордишів 8 (2015 р.), курган 3, поховання 9 (за Ільчишин 2016, рис. 10)

Поховання 10 (поховання 2 розкопу 1, 2019 р.) — групова інгумація комарівської культури (рис. 7). Виявлено в південній частині розкопу I (кв. А/4, глибина 0,6 м), за 0,5 м на південь від південно-західного кута розкопу 2015 р. Поховання належало до кургану 3. Заповнення ями відрізнялося бурим ґрунтом на тлі світло-коричневого суглинку. Яма підквадратної в плані форми, розміром 0,8 × 1,4 м, орієнтована за лінією схід—захід, мала глибину 0,4 м від рівня фіксації (Ягодинська, Ільчишин 2020, с. 274, рис. 1; Снітовський 2020).

У західній частині ями поховальний комплекс складався з трьох скорчених кістяків, покладених головами на захід. ***Скелет 1*** дорослого перебував у скорченому положенні на правому боці, із піднятими до обличчя руками. Біля черевної порожнини знаходилась ліпна неорнаментована *чаша* із звуженою шийкою і різкопрофільованим вінцем, вигнутим назовні, яка лежала на боку. ***Скелет 2***, як і попередній, лежав у скорченому положенні на правому боці і належав дитині. На відміну від попереднього, верхні

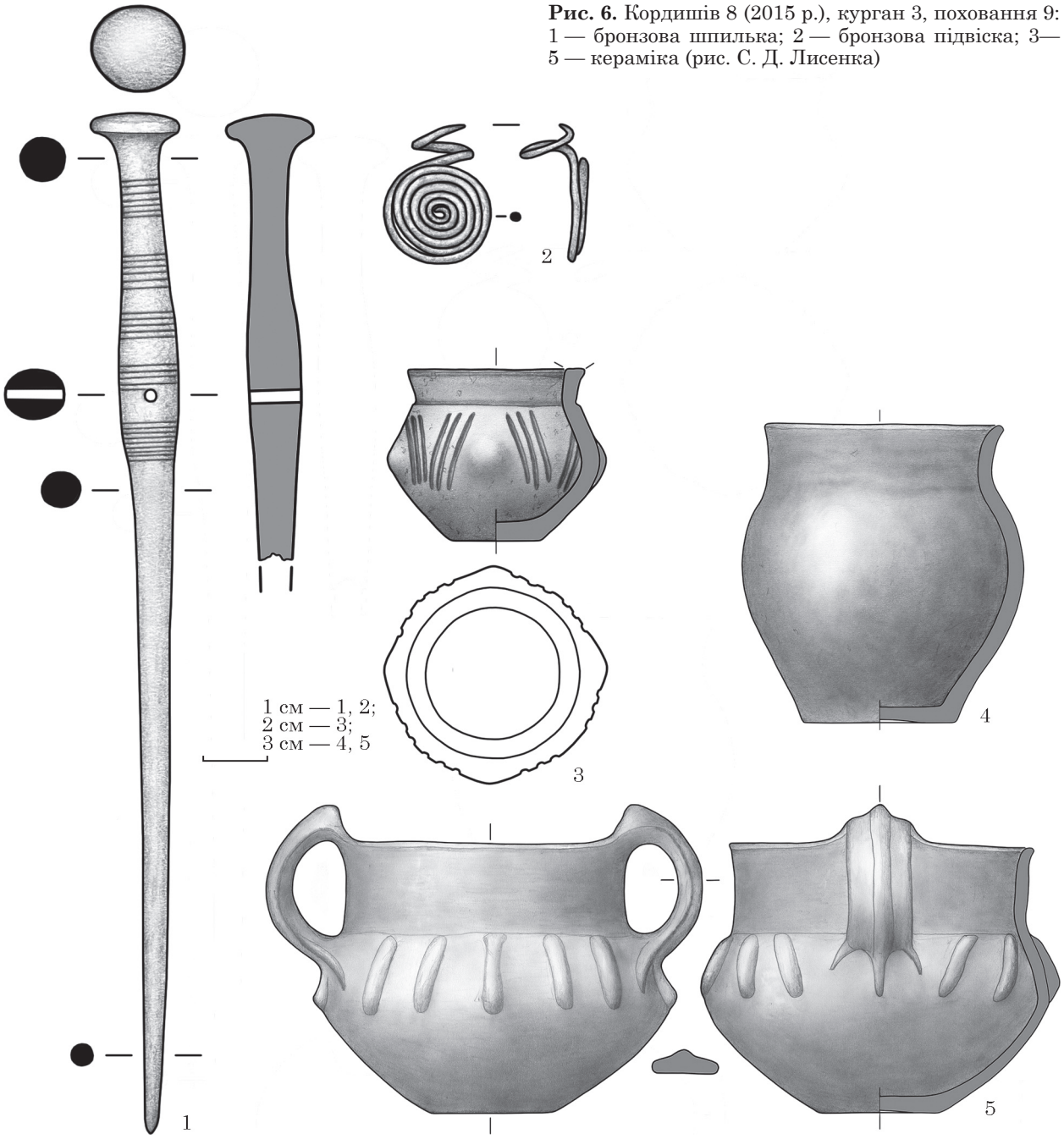

Рис. 6. Кордишів 8 (2015 р.), курган 3, поховання 9: 1 — бронзова шпилька; 2 — бронзова підвіска; 3—5 — кераміка (рис. С. Д. Лисенка)

кінцівки кістяка були випростані і накривали скелет 3. ***Скелет 3*** лежав у скорченому положенні на лівому боці із частковим розворотом на живіт. Череп повернутий лицевою частиною до інших кістяків. На шиї знаходилась *гривна* із двома спіральними щитками, які утворювали закручені в протилежні сторони кінці (рис. 8: 4) [3]. Окрім гривни, на кістяку 3, на правій скроні знаходилась бронзова *спіральна підвіска* (рис. 8: 1).

На схід від згаданих трьох скелетів, біля нижніх кінцівок, знаходилось хаотичне скупчення кісток, що являло собою кістницю. У скупченні вдалось виділити ще три черепи (скелети 4—6). ***Череп 4*** належав дитині-підлітку (?) і знаходився поверх скупчення кісток біля південного краю поховальної ями та зі східної сторони нижньої частини скелета 3. Біля черепа лежала в горизонтальному положенні *бронзова шпилька* (рис. 8: 6), вістрям у напрямку до лицевої частини. Шпилька мала грибоподібну голівку; стрижень шпильки у місці кріплення роздвоєний, верхня частина стрижня скручена навколо поздовжньої осі. ***Череп 5*** розміщував-

3. У зв'язку з тим, що у попередній публікації (Ягодинська, Ільчишин 2020) прорисовки або фото речей відсутні, наводимо схематичне зображення прикрас, відтворене на підставі інформації, яку нам вдалося почерпнути з інших відкритих джерел (Суспільне Тернопіль 05.07.2019; Укрінформ 2019; Цебрій 2019; Снітовський 2020).

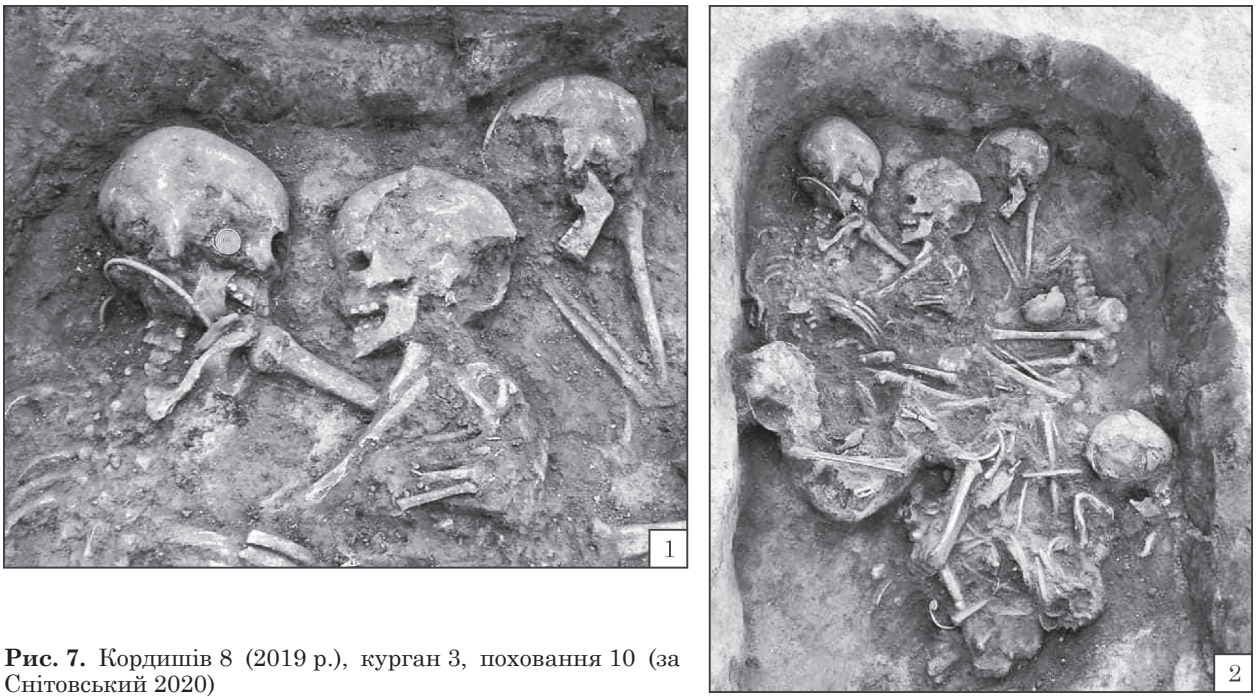

Рис. 7. Кордишів 8 (2019 р.), курган 3, поховання 10 (за Снітовський 2020)

ся поверх кісток у середній частині ями, але з її північної сторони та в нижній частині скелета 1. На черепі із правого боку, біля кріплення нижньої щелепи, виявлено перснеподібне бронзове *кільце-підвіску*, виготовлене з тонкого дроту, скрученого «змійкою» в овальний щиток. Під черепом виявлено в анатомічному порядку шийні хребці, на яких знаходилось *кам'яне намисто* із восьми плоских намистин круглої форми. Окрім шийних хребців, під черепом 5, вдалось зафіксувати в анатомічному порядку ще й залишки хребта і ребра. Однак верхні кінцівки кістяка були відсутні. Із південного краю від хребта, під скупченням кісток, зафіксовано нижні частини нижніх кінцівок, що, ймовірно, належать скелету 5. На кінцівках, у пристоповій частині, зафіксовано (*in situ*) бронзові браслети. Судячи із положення кісток, *двощитковий браслет* (рис. 8: 3) був одягнутий на праву нижню кінцівку, яка лежала паралельно, поверх нижньої лівої, так само з *браслетом*, з одним відламаним щитком (цей браслет, імовірно, був виготовленим із зламаної шийної гривни?; рис. 8: 2). Вище рівня залягання нижніх кінцівок, серед скупчення кісток в його середній частині, виявлено ще одну *бронзову шпильку* із кільцеподібною голівкою (рис. 8: 5), яка лежала в горизонтальному положенні, вістрям на захід. Окрім вищенаведених залишків п'яти скелетів, у середній частині скупчення кісток виявлено нижню щелепу і уламки ***черепа 6*** (Ягодинська, Ільчишин 2020, с. 274—276).

Підвіска бронзова, спіральна, лубенського типу (рис. 8: 1). Виготовлена із тонкого дроту діаметром 1,5 × 2 мм, круглого в перетині, звитого за годинниковою стрілкою в щиток з шести витків. Зовнішній кінець дроту утворював кріплення-виток (кільце), вигнуте перпендикулярно до осі основного щитка. Діаметр основного щитка становить 2,5 см, кільця — 1 × 1,2 см (Ягодинська, Ільчишин 2020, с. 275; Суспільне Тернопіль 05.07.2019; Снітовський 2020).

Уточнити датування підвіски з поховання Кордишів 3/10 дозволяють інші прикраси, знайдені в цьому ж комплексі — гривна та браслет зі спіральними щитками, шпильки з грибоподібною та кільцеподібною голівками. Перші три типи прикрас (гривні та браслети зі спіральними щитками та великі шпильки з грибоподібною голівкою) у Північному Причорномор'ї відомі лише на пам'ятках комарівської культури східного ареалу ТКК, переважно у галицькій (комарівській), волинській та києво-черкаській групах ТКК (Лисенко, Лисенко, Діденко 2004; Лысенко, С. С. 2005).

І. К. Свєшніков зарахував курган 8 Комарова (галицька група), що містив шпильку з грибоподібною голівкою та шийну гривну, до першої фази раннього етапу комарівської культури (Swiesznikow 1967, s. 73). На Малоловецькому могильнику києво-черкаської групи всі згадані типи прикрас були знайдені у похованнях горизонта МП III (1550/1500—1400/1350 ВС) (Kovalyukh et al. 1998; Górski, Lysenko, Makarowicz 2003, tabl. 6). З цим же горизонтом за інвентарем і радіовуглецевими датами, загалом, можуть бути синхронізовані також поховання волинської групи ТКК — в кургані 2 в Івання (Свешников 1968; Górski, Lysenko, Makarowicz 2003, tabl. 4) і кургані 8 в Нетішині (Березанська, Гошко, Самолюк 2004, с. 119).

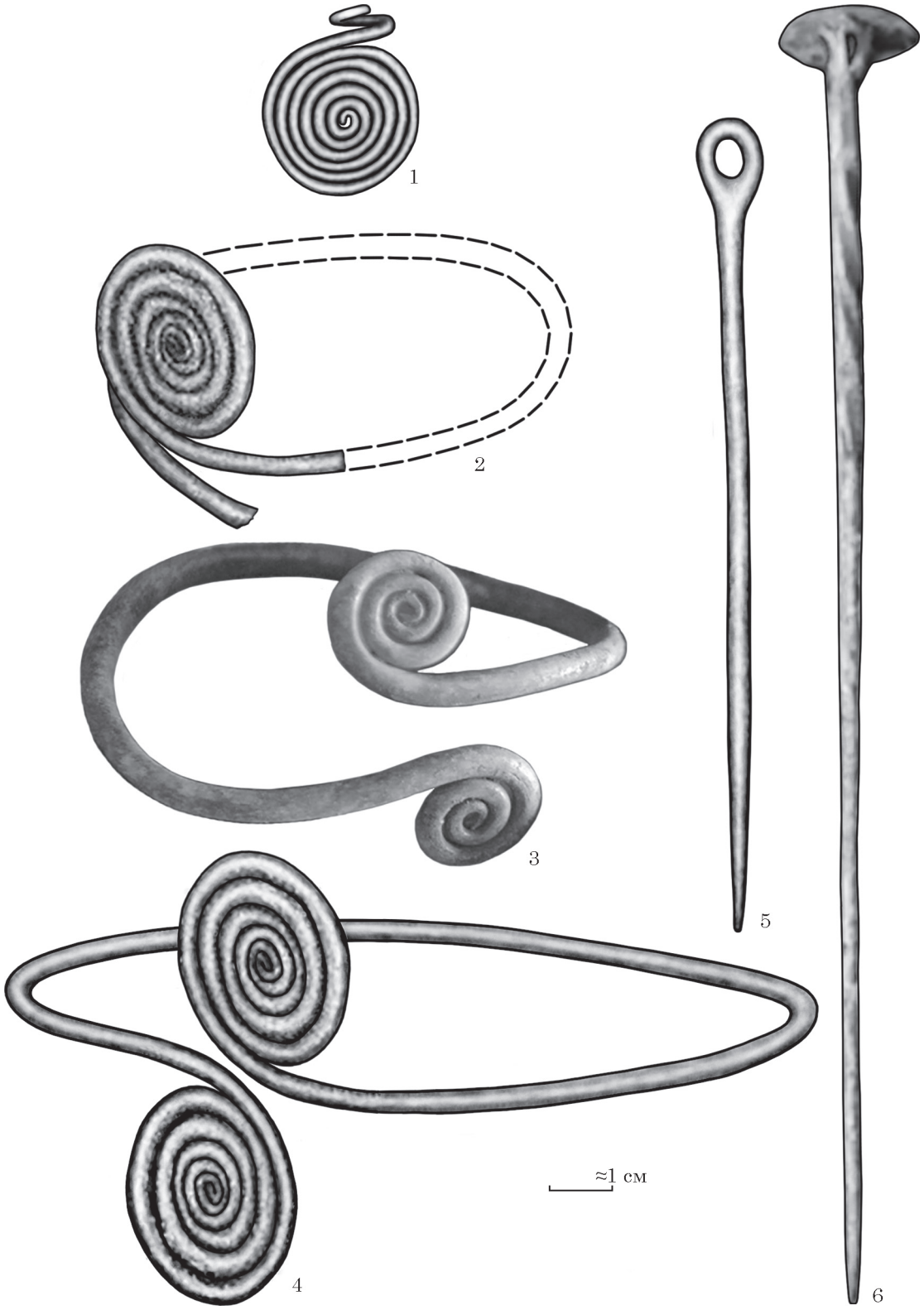

Рис. 8. Кордишів 8 (2019 р.), курган 3, поховання 10, інвентар (2 і 4 — схеми; за Суспільне Тернопіль 2019; Снітовський 2020)

Булавки з кільцеподібною голівкою на території Північного Причорномор'я набувають найбільшого поширення на заключному етапі пізнього бронзового віку (BD—HaA, XIII—XI ст. до н. е.), переважно в ареалах пізньої сабатинівської, пізньої Ноа, білозерської та білогрудівської культур (Лысенко, С. С. 2004). В.С. Бочкарьов датує період існування таких шпильок у південно-західному регіоні Східної Європи XIV—X ст. до н. е. (Бочкарёв 2009, с. 366). Проте, знахідка шпильки з кільцеподібною голівкою в Кордишеві 3/10 в одному

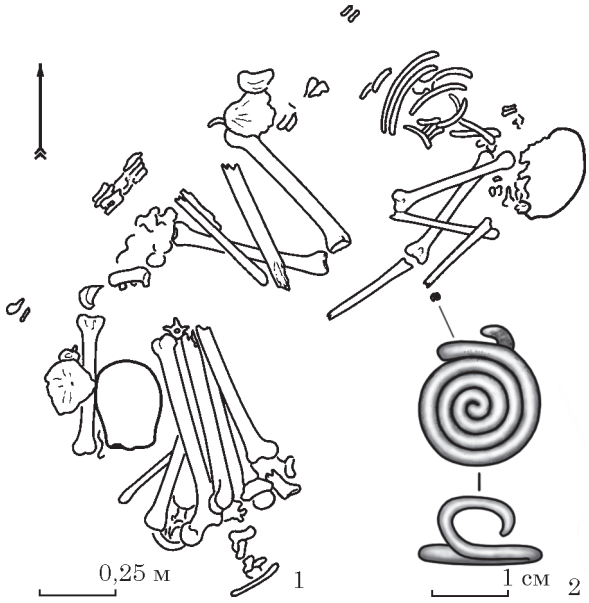

Рис. 9. Войцехівка, курганная група 1, курган 11, поховання 2—3: 1 — план поховання (за фонд О. Ф. Лагодовської, № 34—35); 2 — підвіска з поховання 2 (за Лагодовська, Захарук 1956, рис. 1: 1)

похованні зі згаданими вище типами прикрас дозволяє удревнити їхнє побутування в регіоні як мінімум до рубежу XV—XIV ст. до н. е. Очевидно, цим часом слід датувати і все поховання Кордишів 3/10, розглядаючи його як одне з найдавніших у цьому кургані, безпосередньо наступне за центральним похованням Кордишев 3/1.

3. Войцехівський могильник (Колодяжне 2) (Житомирська обл., Романівський р-н, с. Колодяжне). Пам'ятка, за якою у літературі закріпилася назва «Войцехівський могильник», розташована на лівому березі *р. Случ* (права притока Горині — права притока Прип'яті — права притока Дніпра), між смт Миропіль, с. Колодяжне Романівського (до 2003 р. — Дзержинського) р-ну Житомирської обл. та с. Колосівка (колишня Войцехівка) Полонського р-ну Хмельницької обл.

Розкопки могильника було розпочато у 1924 р. С. С. Гамченком і продовжено у 1949 р. Є. Ф. Лагодовською. Усього було розкопано 13 курганів у групі 1 та один — у групі 2 (Гамченко 1924, с. 66—94; Лагодовська 1948; Лагодовська, Захарук 1956; Березанская 1972, с. 56—58; Артёменко 1987, с. 110). У 2011—2013 рр. розкопки Войцехівського могильника були відновлені Фастівською археологічною експедицією, що дослідила ще шість курганів та курганоподібних підвищень у групах 3—6 (Лисенко, Лисенко 2017; 2018). Поховальні комплекси, досліджені у групах 1—3, належать до класичного періоду розвитку комарівської культури та датуються в межах XV—XIII ст. до н. е. Підвіска, що цікавить нас, була знайдена у в похованні 2 кургану 11 курганної групи 1.

Курган 11. Висота кургану 0,4 м, діаметр 16 м. У центрі кургану виявлена яма значних розмірів (2,8 × 1,5 м), яка на глибині 1,2 м від вершини набула вигляду щілини 2,5 м завдовжки. Це, очевидно, був грабіжницький хід. Курган містив два поховання комарівської культури — № 1 і 2—3 (Лагодовська, Захарук 1956, с. 72).

Поховання 2—3, парне (рис. 9: 1). Дно поховальної ями виявлено на глибині 1,36 м від вершини кургану. Один із скелетів (*поховання 2*) лежав сильно скорчено на лівому боці, головою на схід. Ноги притиснуті до корпусу. Ліва рука витягнута до колін, права — зігнута в лікті, кисть — перед обличчям. Біля ліктя лівої руки лежала бронзова прикраса у вигляді *спірального щитка*. У ногах поховання 2 знаходилося жіноче *поховання 3*, представлене купою кісток, покладених у певному, але не анатомічному порядку. Довгі кістки були складені разом, з ними лежали кістки таза, уламки ребер, крижів і вісім хребців. У цій купі лежало кілька невеликих уламків черепа. Поруч стояв череп тім'ям догори, лицьовою частиною на південь. Біля черепа знайдено плечову кістку, а на ній — потиличну кістку від іншого черепа. Жодних речей при похованні 3 зафіксовано не було (Лагодовська, Захарук 1956, с. 72, рис. 5).

Підвіска бронзова, спіральна, лубенського типу (рис. 9: 2). Виготовлена з дроту круглого у перетині. Один кінець згорнутий у щільний щиток у 4 оберти; другий загнутий у бічну петлю в один оборот. Діаметр щитка (за рисунком) — 1,6 см (Лагодовська, Захарук 1956, с. 72, рис. 1: 1).

4. Чорногородка 2 (Київська обл., Фастівський р-н). Місцезнаходження розташоване на краю борової тераси лівого берега *р. Унава* (права притока Ірпеня — права притока Дніпра), на території сільської ради с. Кощіївка Фастівського р-ну, за 0,3—0,4 км на південний схід від правобережної частини с. Чорногородка (Чорногородська Слобідка) Макарівського р-ну Київської обл. У 2012 р. бійцями боярської пошукової групи «Корчагинець» (О. В. Остапенко, В. П. Остролуцький, С. І. Тищенко) тут було знайдено скарб бронзових виробів, переданий до Боярського державного краєзнавчого музею. У 2012 й 2013 рр. місце знахідки скарбу оглянула й прошурфувала Фастівська археологічна експедиція Інституту археології НАН України; виявлено слабонасичений шар поселення пізньої сосницької культури ТКК та милоградської культури (Лысенко, Лысенко 2015).

Скарб було виявлено нижче дернового шару, на глибині 0,25—0,4 м. До складу скарбу входило 9 бронзових виробів: *2 круглих браслети* (з кінцями, що заходять один за одний, і цільнолитий; рис. 10: 5, 9), *2 двоспіральні підвіски* з гаком (рис. 10: 3, 4), *2 спіральні підвіски* типу Лубна (рис. 10: 1, 2), *3 пластинчасті ножі-*

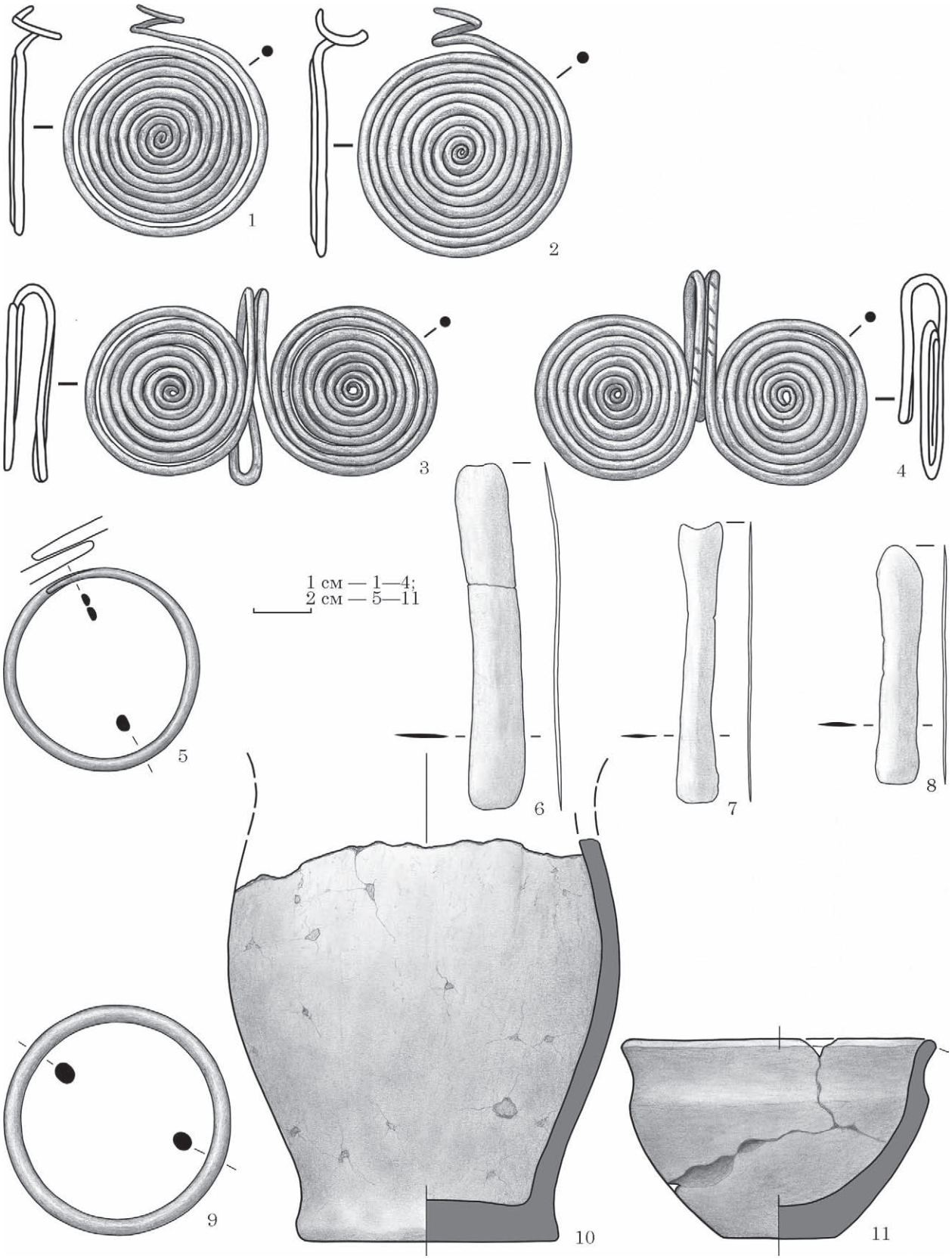

Рис. 10. Чорногородка 2, скарб 2012 р.: 1—4 — бронзові підвіски; 5, 9 — бронзові браслети; 6—8 — бронзові «бритви»; 10, 11 — кераміка (рис. С. Д. Лисенка)

бритви (рис. 10: 6—8). Усі речі були складені у певному порядку в *тюльпаноподібний горщик* (рис. 10: 10). Браслети було поставлено вертикально, а всередині них розташовані інші вироби. Впритул до горщика знайдено *чашоподібний кубок* (рис. 10: 11), який, можливо, використовувався як кришка (?). Не можна виключати, що скарб є залишками кенотафного поховання (?) (Лысенко, Лысенко 2015). Наведемо опис цікавих для нас підвісок.

Підвіска бронзова 1, спіральна, лубенського типу (рис. 10: 1). Виготовлена з дроту круглого в перетині, скрученого проти годинникової стрілки в спіральний щиток. Дріт звужується до кінців; кінці загострені. Зовнішній кінець дроту завитий в 1,5 оберти за годинниковою стрілкою в нещільну бокову петлю в площині перпендикулярній щитку. Щиток звитий у 10,25 обертів; трохи прокований. Загальний розмір виробу — 40 × 35 мм. Діаметр щитка — 35 мм. Діаметр петлі — 9 × 8 мм. Діаметр дроту — до 1,8 мм, до кінців звужується до 1 мм.

Підвіска бронзова 2, спіральна, лубенського типу (рис. 10: 2). Аналогічна попередній. Щиток звитий у 10,1 оберти; трохи прокований. Загальний розмір виробу — 43 × 37 мм. Діаметр щитка — 35 мм. Діаметр петлі — 9 × 8 мм. Діаметр дроту — до 1,8 × 2 мм, до кінців звужується до 1 мм.

Скарб віднесено до пізньокласичного горизонту комарівської культури ТКК і за сукупністю ознак датовано XIII ст. до н. е. (Лисенко, Лисенко 2015, с. 197—201).

Висновки. Таким чином, період побутування підвісок типу Лубна-Чорногородка може бути обмежений XV—XIII ст. до н. е. Імовірно, даний тип прикрас спочатку з'являється у лубенській групі тшинецької культури ТКК у басейні р. Варта (права притока Одера), а згодом поширюється у північних групах комарівської культури ТКК (волинській та києво-черкаській), вздовж північної гілки трансєвропейського лісостепового шляху торгівлі та міграцій (Лысенко, Лысенко 2011), аж до Середнього Подніпров'я. У матеріалах Карпато-Дунайського регіону прямих аналогій таким підвіскам нам знайти не вдалося. Хронологічно цей тип підвісок передує поширенню у Північному Причорномор'ї підвісок білогрудівського типу.

Враховуючи парність підвісок з Лубни та Чорногородки, а також знаходження підвіски з Кордишів 3/9 біля черепа, а з Кордишів 3/10 — на правій скроні, можемо припустити, що підвіски типу Лубна—Чорногородка використовувалися як скроневі прикраси, що кріпилися до шнурка, стрічки або іншого головного убору. Розглянутий тип прикрас, можливо, є одним із прототипів скроневих підвісок білогрудівського типу.

Подяки. Щиро дякуємо Юлії Лемеш за допомогу у перекладі англійською.

ЛІТЕРАТУРА

Артёменко, И. И. 1987. Сосницкая культура. В: Бадер, О. Н., Крайнов, Д. А., Косарев, М. Ф. (ред.). *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, с. 106-113.

Балагури, Э. А. 2001. *Население Верхнего Потисья в эпоху поздней бронзы*. Ужгород: УжНУ.

Березанская, С. С. 1972. *Средний период бронзового века в Северной Украине*. Киев: Наукова думка.

Березанская, С. С. 1999. Могильник эпохи бронзы Гордеевка на Южном Буге. *Советская археология*, 4, с. 131-148.

Березанська, С. С., Гошко, Т. Ю., Самолюк, В. О. 2004. Колективне поховання тшинецької культури на р. Горинь. *Археологія*, 1, с. 111-125.

Березанська, С. С., Клочко, В. І. 2011. Гордіївский могильник. В: Клочко, В. І. (ред.). *Гордіївский могильник*. Вінниця: Вінницький обласний краєзнавчий музей, с. 7-113.

Бобринский, А. А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ Смелы*. 3. Санкт-Петербург.

Бочкарев, В. С. 2009. Металлические булавки с кольцевидной головкой эпохи поздней бронзы из юго-западного региона Восточной Европы. В: Васильев, С. А. (ред.). *С. Н. Бибиков и первобытная археология*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 357-365.

Гамченко, С. С. 1924. *Раскопки 1924 г. на Волыни Сергея Гамченка*. НА ІА НАН України, фонд С. С. Гамченка, № 46—48.

Ільчишин, В. В. 2016. Комарівський горизонт багатошарового курганного могильника Кордишів VIII на Шумщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 20, с. 259-272.

Крушельницька, Л. І. 1985. *Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза)*. Київ: Наукова думка.

Лагодовская, Е. Ф. *Материалы к исслед. Войцеховских памятников*. НА ІА НАН України, фонд О. Ф. Лагодовської, № 34—35.

Лагодовська, О. Ф. 1948. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині. *Археологія*, II, с. 62-77.

Лагодовська, О. Ф., Захарук, Ю. М. 1956. Нові дослідження Войцехівського могильника. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 69-74.

Лисенко, С. Д. 2013. Тшинецьке культурне коло. В: Смолій, В. А. (ред.) *Енциклопедія Історії України: у 10 томах*. 10: Т—Я. Київ: Наукова думка, с. 188-190.

Лысенко, С. Д. 2015. К вопросу о культурной принадлежности Гордеевского могильника. *Stratum plus*, 2, с. 207-230.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2011. Сухопутные коммуникации восточного ареала тшинецкого культурного круга. В: Ignaczak, M., Kośko, A., Szmyt, M. (eds.). *Między Baltykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza: IV—I tys. przed Chr*. Archaeologia Bimaris, 4. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, c. 311-364.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2017. Курганоподобные возвышения с территории Войцеховского могильника (по результатам исследований 2013 г.). *Новое прошлое*, 4, с. 264-285.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2018. Курганная группа 3 Войцеховского могильника (по результатам исследований 2011—2012 гг.). В: Синика, В. С.,

Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования. Проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова*. Кишинёв; Тирасполь: Stratum, с. 89-112.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С., Діденко, С. В. 2004. Шпильки з круглою шляпкою та вушком із зібрання Національного музею історії України. В: Ковтанюк, Н. (ред.). *Національний музей історії України: поступ у третє тисячоліття*. Київ: НМІУ, с. 191-196.

Лысенко, С. Д., Разумов, С. Н. 2014. К вопросу о контактах населения Нижнего и Среднего Поднестровья в первой половине 2 тыс. до н. э. *Русин*, 2 (36), с. 8-28.

Лысенко, С. С. 2002. Подвески белогрудовского типа. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Музейні читання (матеріали наукової конференції, грудень 2001 р.)*. Київ: МІКУ, с. 116-125.

Лысенко, С. С. 2004. Булавки с кольцевидной головкой с территории Украины. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 2, с. 291-305.

Лысенко, С. С. 2005. Гривны, браслеты и перстни со спиральными щитками с территории Украины. В: Василенко, А. И. (ред.). *Проблемы эпохи бронзы Великой Степи*. Луганск: Глобус, с. 25-36.

Лысенко, С. С. 2012. Реконструкция погребального убранства бронзового века. В: Конвалюк, Н. В., Відейко, М. М., Бурдо, Н. Б. (ред.). *Археологічні дослідження на Київщині. Матеріали І обласної наукової конференції, 24—25 жовтня 2011 року*. Трипілля: Київський обласний археологічний музей, с. 21-30.

Лысенко, С. С. 2021. *Украшения населения Северного Причерноморья эпохи поздней бронзы*. Кишинёв; Киев: Stratum plus.

Лысенко, С. С., Лысенко, С. Д. 2015. Новый клад комаровской культуры на Киевщине. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 13, с. 195-206.

Лысенко, С. С., Лысенко, С. Д. 2018. Двуспиральные фибулы комаровской культуры. В: Бруяко, И. В. (ред.). *Народы и культуры Нижнего Дуная в Древности*. Одесса: Ирбис, с. 107-116.

Лысенко, С. С., Лысенко, С. Д. 2019. Булавки с петельчатой головкой эпохи поздней бронзы. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 14, с. 161-181.

Свешников, И. К. 1968. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области. *Советская археология*, 2, с. 159-168.

Свешников, И. К. 1976. Проблема происхождения комаровской культуры. В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 96-118.

Снітовський, О. 2020. Кордишів. Крізь товщу землі. *Укрінформ*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2876701-kordisiv-kriz-tovsu-zemli.html. Дата звернення 13.11.2020.

Суспільне Тернопіль 05.07.2019. *Суспільне Тернопіль*. URL: https://www.facebook.com/suspilne.ternopil/posts/705150599935137. Дата звернення 13.11.2020.

Укрінформ 2019. Археологи знайшли на Тернопільщині артефакти бронзової доби й давньоруські поховання. *Укрінформ*. URL: https://www.ukrinform.ru/rubric-tourism/2742996-arheologi-nasli-na-ternopolsine-artefakty-bronzovogo-veka-i-drevnerusskie-zahoronenia.html#. Дата звернення 13.11.2020.

Цебрій, Є. 2019. Під час розкопок у Шумському районі археологи знайшли поховання гостподарів зі слугами. *Терміново*, новини. URL: https://terminovo.te.ua/molod/12586/?fbclid=IwAR0_kTSyhcJiErrZ04u2WvuVK-XeRXyHkXBEHqsgD_liCFH0eHOPPCc5fKQ. Дата звернення 13.11.2020.

Ягодинська, М., Ільчишин, В. 2020. Дослідження могильника біля с. Кордишів. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 274-277.

Berezanskaja, S. S., Kločko, V. I. 1998. *Das Gräberfeld von Hordeevka*. Archäologie in Eurasien, 5. Rahden: Marie Leidorf.

Gardawski, A. 1959. Plemiona kulturi trzcinieckiej w Polsce. *Materialy Starozytne*, V, s. 7-189.

Górski, J., Lysenko, S., Makarowicz, P. 2003. Radiocarbon chronology of the Trzciniec Cultural Circle between the Vistula and Dnieper basins. *Baltic-pontic studies*, 12, p. 253-306.

Dąbrowski, I. 1972. *Powiazania Ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brazu*. Wroclaw; Warchawa; Krakow; Gdansk: Ossolineum.

Kločko, V. I. 1998. Die Sud- und Westbeziehungen die Ukraine rechts des Dnepr im 2. und fruhen 1. Jahrtausend v. Chr. In: Hänsel, B., Machnik, J. (eds.). *Das Karpatenbecken und die osteuropaische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten [4000—500 v. Chr.]*. Munchen, S. 343-351.

Kovalyukh, N., Skripkin, V., Klochko, V., Lysenko, S. 1998. Absolute (radiocarbon) chronology of the eastern trzciniec culture in the Dnieper bazin (the Malopolovetske burial site). *Baltic-pontic studies*, 6, p. 130-140.

Laux, F. 1976. *Die Nadeln in Niedersachsen*. Prahistoriche Bronzefunde, XIII, 4. Munchen.

Machnik, J. 1978. Wczesny okres epoki bránzu. In: Hensel, W. (ed.). *Prahistoria ziem polskich*. 3. Wroclaw; Warczawa; Gdansk, s. 9-136.

Makarowicz, P. 2010. *Trzciniecki krągu kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznan: Wydawnictwo Poznańskie.

Miśkiewicz, J. 1978 Kultura Trzciniecka. In: Hensel, W. (ed.). *Prahistoria ziem polskich*. 3. Wroclaw; Warczawa; Gdansk, s. 173-196.

Mozsolics, A. 1967. *Bronzefunde des Karpatenbeckens*. Budapest.

Mozsolics, A. 1973. *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens*. Budapest.

Petrescu-Dîmboviţa, M. 1977. *Depozitele de bronzuri din România*. Bucureşti: Academia Republicii Socialiste România.

Swiesznikow, I. K. 1967. Kultura komarowska. *Archeologia Polski*, XII, 1, s. 39-107.

REFERENCES

Artemenko, I. I. 1987. Sosnitskaia kultura. In: Bader, O. N., Krainov, D. A., Kosarev, M. F. (ed.). *Arkheologiia SSSR. Epokha bronzy lesnoi polosy SSSR*. Moskva: Nauka, s. 106-113.

Balaguri, E. A. 2001. *Naselenie Verkhnego Potisia v epokhu pozdnei bronzy*. Uzhgorod: UzhNU.

Berezanskaia, S. S. 1972. *Srednii period bronzovogo veka v Severnoi Ukraine*. Kiev: Naukova dumka.

Berezanskaia, S. S. 1999. Mogilnik epokhi bronzy Gordeevka na Iuzhnom Buge. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 131-148.

Berezanska, S. S., Hoshko, T. Yu., Samoliuk, V. O. 2004. Kolektyvne pokhovannia tshynetskoi kultury na r. Horyn. *Arkheolohiia*, 1, s. 111-125.

Berezanska, S. S., Klochko, V. I. 2011. Hordiivskyi mohylnyk. In: Klochko, V. I. (ed.). *Hordiivskyi mohylnyk*. Vinnytsia: Vinnytskyi oblasnyi kraieznavchyi muzei, s. 7-113.

Bobrinskii, A. A. 1901. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz Smely*. 3. Sankt-Peterburg.

Bochkarev, V. S. 2009. Metallicheskie bulavki s koltsevidnoi golovkoi epokhi pozdnei bronzy iz iugo-zapadnogo regiona Vostochnoi Evropy. In: Vasilev, S. A. (ed.). *S. N. Bibikov i pervobytnaia arkheologiia*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 357-365.

Gamchenko, S. S. 1924. *Raskopki 1924 g. na Volyni Sergeia Gamchenka*. NA IA NAN Ukrainy, fond S. S. Hamchenka, N 46—48.

Ilchyshyn, V. V. 2016. Komarivskyi horyzont bahatosharovoho kurhannoho mohylnyka Kordyshiv VIII na Shumshchyni. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 20, s. 259-272.

Krushelnytska, L. I. 1985. *Vzaiemozv'iazky naselennia Prykarpattia i Volyni z plemenamy Skhidnoi i Tsentralnoi Yevropy (rubizh epokh bronzy i zaliza)*. Kyiv: Naukova dumka.

Lagodovskaia, E. F. Materialy k issled. Voitsekhovskikh pamiatnikov. NA IA NAN Ukrainy, fond O. F. Lahodovskoi, N 34—35.

Lahodovska, O. F. 1948. Voitsekhivskyi mohylnyk bronzovoi doby na Volyni. *Arkheolohiia*, II, s. 62-77.

Lahodovska, O. F., Zakharuk, Yu. M. 1956. Novi doslidzhennia Voitsekhivskoho mohylnyka. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VI, s. 69-74.

Lysenko, S. D. 2013. Tshynetske kulturne kolo. In: Smolii, V. A. (ed.). *Entsyklopediia Istorii Ukrainy: u 10 tomakh*. 10: T—Ia. Kyiv: Naukova dumka, s. 188-190.

Lysenko, S. D. 2015. K voprosu o kulturnoi prinadlezhnosti Gordeevskogo mogilnika. *Stratum plus*, 2, s. 207-230.

Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2011. Sukhoputnye kommunikatsii vostochnogo areala tshinetskogo kulturnogo kruga. In: Ignaczak, M., Kośko, A., Szmyt, M. (eds.). *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza: IV—I tys. przed Chr*. Archaeologia Bimaris, 4. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 311-364.

Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2017. Kurganopodobnye vozvysheniia s territorii Voitsekhovskogo mogilnika (po rezultatam issledovanii 2013 g.). *Novoe proshloe*, 4, s. 264-285.

Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2018. Kurgannaia gruppa 3 Voitsekhovskogo mogilnika (po rezultatam issledovanii 2011—2012 gg.). In: Sinika, V. S., Rabinovich, R. A. (eds.). *Drevnosti. Issledovaniia. Problemy. Sbornik statei v chest 70-letiia N. P. Telnova*. Kishinev; Tiraspol: Stratum, s. 89-112.

Lysenko, S. D., Lysenko, S. S., Didenko, S. V. 2004. Shpylky z kruhloiu shliapkoiu ta vushkom iz zibrannia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. In: Kovtaniuk, N. (ed.). *Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy: postup u tretie tysiacholittia*. Kyiv: NMIU, s. 191-196.

Lysenko, S. D., Razumov, S. N. 2014. K voprosu o kontaktakh naseleniia Nizhnego i Srednego Podnestrovia v pervoi polovine 2 tys. do n. e. *Rusin*, 2 (36), s. 8-28.

Lysenko, S. S. 2002. Podveski belogrudovskogo tipa. In: Strokova, L. V. (ed.). *Muzeini chytannia (materialy naukovoi konferentsii, hruden 2001 r.)*. Kyiv: MIKU, s. 116-125.

Lysenko, S. S. 2004. Bulavki s koltsevidnoi golovkoi s territorii Ukrainy. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 2, s. 291-305.

Lysenko, S. S. 2005. Grivny, braslety i perstni so spiralnymi shchitkami s territorii Ukrainy. In: Vasilenko, A. I. (ed.). *Problemy epokhi bronzy Velikoi Stepi*. Lugansk: Globus, s. 25-36.

Lysenko, S. S. 2012. Rekonstruktsiia pogrebalnogo ubranstva bronzovogo veka. In: Konvaliuk, N. V., Videiko, M. M., Burdo, N. B. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia na Kyivshchyni. Materialy I oblasnoi naukovoi konferentsii, 24—25 zhovtnia 2011 roku*. Trypillia: Kyivskyi oblasnyi arkheolohichnyi muzei, s. 21-30.

Lysenko, S. S. 2021. *Ukrasheniia naseleniia Severnogo Prichernomoria epokhi pozdnei bronzy*. Kishinev; Kiev: Stratum plus.

Lysenko, S. S., Lysenko, S. D. 2015. Novyi klad komarovskoi kultury na Kievshchine. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 13, s. 195-206.

Lysenko, S. S., Lysenko, S. D. 2018. Dvuspiralnye fibuly komarovskoi kultury. In: Bruiako, I. V. (ed.). *Narody i kultury Nizhnego Dunaia v Drevnosti*. Odessa: Irbis, s. 107-116.

Lysenko, S. S., Lysenko, S. D. 2019. Bulavki s petelchatoi golovkoi epokhi pozdnei bronzy. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 14, s. 161-181.

Sveshnikov, I. K. 1968. Bogatye pogrebeniia komarovskoi kultury u s. Ivania Rovenskoi oblasti. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 159-168.

Sveshnikov, I. K. 1976. Problema proiskhozhdeniia komarovskoi kultury. In: Berezanskaia, S. S., Otroshchenko, V. V., Telegin, D. Ia. (eds.). *Eneolit i bronzovyi vek Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 96-118.

Snitovskyi, O. 2020. Kordyshiv. Kriz tovshchu zemli. *Ukrinform*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2876701-kordisiv-kriz-tovsu-zemli.html. Data zvernennia 13.11.2020.

Suspilne Ternopil 05.07.2019. *Suspilne Ternopil*. URL: https://www.facebook.com/suspilne.ternopil/posts/705150599935137. Data zvernennia 13.11.2020.

Ukrinform 2019. Arkheolohy znaishly na Ternopilshchyni artefakty bronzovoi doby y davnoruski pokhovannia. *Ukrinform*. URL: https://www.ukrinform.ru/rubric-tourism/2742996-arheologi-nasli-na-ternopolsine-artefakty-bronzovogo-veka-i-drevnerusskie-zahoronenia.html#. Data zvernennia 13.11.2020.

Tsebrii, Ye. 2019. Pid chas rozkopok u Shumskomu raioni arkheolohy znaishly pokhovannia hospodariv zi sluhamy. *Terminovo*, novyny. URL: https://terminovo.te.ua/molod/12586/?fbclid=IwAR0_kTSyhcJiErrZ04u2WvuVK-XeRXyHkXBE-HqsgD_liCFH0eHOPPCc5fKQ. Data zvernennia 13.11.2020.

Yahodynska, M., Ilchyshyn, V. 2020. Doslidzhennia mohylnyka bilia s. Kordyshiv. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 274-277.

Berezanskaja, S. S., Kločko, V. I. 1998. *Das Gräberfeld von Hordeevka*. Archäologie in Eurasien, 5. Rahden: Marie Leidorf.

Gardawski, A. 1959. Plemiona kulturi trzcinieckiej w Polsce. *Materialy Starozytne*, V, s. 7-189.

Górski, J., Lysenko, S., Makarowicz, P. 2003. Radiocarbon chronology of the Trzciniec Cultural Circle between the Vistula and Dnieper basins. *Baltic-pontic studies*, 12, p. 253-306.

Dąbrowski, I. 1972. *Powiazania Ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brazu*. Wroclaw; Warchawa; Krakow; Gdansk: Ossolineum.

Kločko, V. I. 1998. Die Sud- und Westbeziehungen die Ukraine rechts des Dnepr im 2. und fruhen 1. Jahrtausend v. Chr. In: Hänsel, B., Machnik, J. (eds.). *Das Karpatenbecken und die osteuropaische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten [4000—500 v. Chr.]*. Munchen, S. 343-351.

Kovalyukh, N., Skripkin, V., Klochko, V., Lysenko, S. 1998. Absolute (radiocarbon) chronology of the eastern trzciniec culture in the Dnieper bazin (the Malopolovetske burial site). *Baltic-pontic studies*, 6, p. 130-140.

Laux, F. 1976. *Die Nadeln in Niedersachsen*. Prahistoriche Bronzefunde, XIII, 4. Munchen.

Machnik, J. 1978. Wczesny okres epoki bránzu. In: Hensel, W. (ed.). *Prahistoria ziem polskich*. 3. Wroclaw; Warczawa; Gdansk, s. 9-136.

Makarowicz, P. 2010. *Trzciniecki krągu kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznan: wydawnictwo Poznańskie.

Miśkiewicz, J. 1978 Kultura Trzciniecka. In: Hensel, W. (ed.). *Prahistoria ziem polskich*. 3. Wroclaw; Warczawa; Gdansk, s. 173-196.

Mozsolics, A. 1967. *Bronzefunde des Karpatenbeckens*. Budapest.

Mozsolics, A. 1973. *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens*. Budapest.

Petrescu-Dîmboviţa, M. 1977. *Depozitele de bronzuri din România*. Bucureşti: Academia Republicii Socialiste România.

Swiesznikow, I. K. 1967. Kultura komarowska. *Archeologia Polski*, XII, 1, s. 39-107.

S. D. Lysenko, S. S. Lysenko

SPIRAL PENDANTS OF THE TRZCINIEC CULTURAL CYCLE OF LUBNA—CHORNOGORODKA TYPE

The pendants, proposed to be classified as Lubna—Chornogorodka, are made of wire twisted into a dense spiral plate. The outer end of the wire is twisted into a loose loop of about 1—1.5 turns in the plane perpendicular to the plate. Now, in the Northern Pontic and Baltic Sea Regions, in the area of the Trzciniec Cultural Cycle (TCC), 7 similar items are known, such as 5 in the Northern Pontic Region (the Komarov Culture) and 2 in the Warta River basin in Central Poland (the Trzciniec Culture). According to the size of the plate, two options can be distinguished.

Lubna option. A small-size plate, made by 3—7 turns of wire. It is represented by five samples originating from Lubna 7/1 (2 samples), Kordyshiv 8, 3/9 and 3/10, Wojciechiwka I, 11/2 burials.

Chornogorodka option. A relatively large plate, made by 8—11 and more turns of wire. Two pendants were included in the buried treasure discovered in 2012 at the settlement of Chornogorodka 2.

The Lubna complex 7/1, in addition to spiral pendants, also included two pins with looped heads and fragments of vessels of the Trzciniec Cultural of TCC. On an aggregate basis of the features, barrow 7 in Lubna can be dated to the 15th—14th centuries BC, with Wojciechiwka barrow 11/2 also dated to the same period. Barrow Kordyshiv 3/10, where along with the Lubna option pendant, a torque and a bracelet with spiral plates, pins with a mushroom- and ring-shaped head were found, in our opinion, should be dated, on an aggregate basis of the features, to the turn of the 15th—14th centuries BC.

In Kordyshiv 3/9, a bronze pin was found with a mushroom-shaped head and a thickening in the upper third of the rod with a round transverse hole, along with a Lubna option ear drop. In Lower Saxony, such pins belong to the *Mittlere — Jüngere Hügelgräberzeit* (BrC—BrD; 14th—13th centuries BC). The dating of the ceramic burial complex is completely consistent with this date. The hoard from the settlement of Chornogorodka 2 belongs to the Late Classic Horizon of the Komarov TCC and was dated to the 13th century BC on an aggregate basis of the features.

Thus, the period of Lubna—Chornogorodka type pendants can be established within the 15th—13th centuries BC. Presumably, such accessories initially appear in the Lubna group of the Trzciniec Cultural Cycle in the basin of the Warta River (the right tributary of the Oder), and later spread in the northern groups of the Komarov Culture of TCC (Volyn, Kyiv and Cherkasy), along the northern branch of the trans-European forest and steppe trade and migration route, up to the Middle Sub-Dnieper River Region. In the materials of the Carpathian and Danubian Region, we could not find any direct analogues of such pendants. Chronologically, this pendant type precedes the Belogrudovka-type pendants in the Northern Pontic Region.

Taking into account the paired Lubna and Chornogorodka pendants, as well as the pendant from Kordyshiv 3/9, found along with the skull, and the one from Kordyshiv 3/10 — on the right temple, we can assume that the Lubna—Chornogorodka type pendants were used as temple pendants attached to a cord, ribbon or other headwear. The accessories under consideration could be one of the prototypes of temple pendants of the Belogrudovka-type.

Keywords: Late Bronze Age, Trzciniec Cultural Cycle, Trzciniec Culture, Komarov Culture, accessories, spiral pendants.

Одержано 7.01.2024

ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
LYSENKO Sergiy D., Kandydat of Historical Sciences, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-9624-0364,
e-mail: suraganga1@gmail.com.

ЛИСЕНКО Світлана Станіславівна, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
LYSENKO Svitlana S., Kandydat of Historical Sciences, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6713-6074,
e-mail: sspssl2000@gmail.com.

УДК 903.23(477.42)”637” DOI: 10.37445/adiu.2024.01.03

А. Бардецький, В. Самолюк

ЕТАЛОННИЙ КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС БІЛОГРУДІВСЬКОГО ГОРИЗОНТУ ВОЛИНІ ЗІ СТАРОГО ЛЮБАРА

У статті опубліковано керамічні матеріали, отримані з шурфування в с. Старий Любар на Житомирщині, які на сьогодні являються єдиними, що представляють білогрудівський горизонт на території Волині. Проведено порівняння даної колекції з матеріалами фінального горизонту тшинецького культурного кола і могилянської групи Волині, а також опорних пам’яток білогрудівської культури Правобережного Лісостепу.

Ключові слова: *епоха бронзи, білогрудівська культура, чорноліська культура, могилянська група, тшинецьке культурне коло, кераміка, Волинь.*

На сьогодні не викликає сумнівів те, що територія Південно-Східної Волині у фінальній бронзі і ранньозалізному віці в культурному відношенні належала до лінії розвитку, властивої Правобережному Лісостепу і являла собою її периферію. Археологічні джерела тут демонструють схожу для неї трансформацію матеріальної культури від пізніх проявів тшинецького культурного кола до лісостепової ранньоскіфської. І хоча периферійність значною мірою ізолювала Волинь від визначальних культурних впливів Дунайсько-Дністровського Гальштату і Причорноморського Степу, але в матеріалах, а головним чином в кераміці, частково простежується вже знайома етапність цієї культури. Вона відображена в пам’ятках так званої могилянської групи, окремі горизонти якої можна корелювати з горизонтами чорноліської культури, жаботинського етапу та ранньоскіфської лісостепової культури. Складність докладної реконструкції її розвитку на основі наявних зараз джерел, вимагає обережності в побудові схеми і спонукає застосовувати поняття «горизонт», під яким мається на увазі комплекс типологічних ознак, який не є синонімом понять «етап» чи «фаза» і допускати часткову, або навіть повну синхронність окремих горизонтів.

Та коли постає питання, якими волинськими пам’ятками представлений горизонт, який би відповідав білогрудівській культурі Лісостепу, то виявляється, що для джерельної бази це є буквально «темні віки». На загальній карті, опублікованій С. С. Березанською ще в 1971 р., в басейнах Горині і Случі позначено п’ять пунктів: Нетішин, Славута, Іванівка, Миропіль і Чортория (Березанська 1971). З того часу минуло пів століття, карта ця неодноразово дублювалася (Березанська 1985, карта 12; Толочко 1997, карта 14; Лысенко 2015, рис. 2) та була поміченою в основі інших загальних карт, але зараз мабуть не знайдеться нікого, хто знайомий з цими матеріалами, чи взагалі хоч знає, що це за пам’ятки. Те ж саме можна сказати і про кілька пунктів на притоці Тетерева — р. Гнилоп’яті.

Оригінальний і дискусійний погляд продемонструвала Л. І. Крушельницька, помістивши у верхів’ях Горині і Случі та на Ікві волинську групу культури Ноа, яка на її думку «проживала у відносному спокої» ще й на початку гальштатського періоду і з якою могли активно контактувати носії білогрудівської культури. Хоча ці погляди були виражені дослідницею мимодіть і декларативно, розглянути дане питання варто буде детальніше наприкінці статті. Зараз важливо зазначити лише те, що з представленого авторкою переліку волинських пам’яток культури Ноа: Кременець і Лепесівка взагалі не відомі загалу, а інші — курган в Іванні, поховання в Дубні та поселення в Костянці — є тшинецько-комарівськими за

© А. БАРДЕЦЬКИЙ, В. САМОЛЮК, 2024

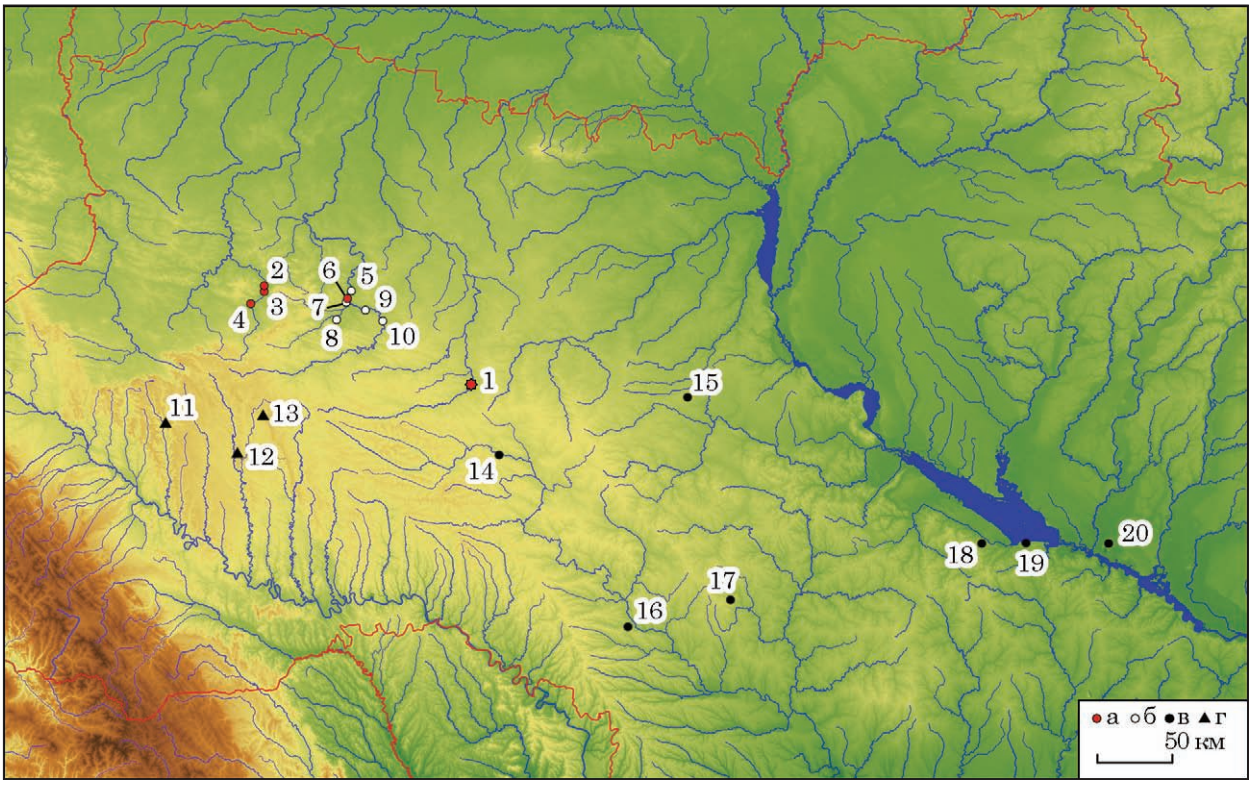

Рис. 1. Карта пам'яток згаданих у тексті: 1 — Старий Любар-Вілла; 2 — Дубно-Дубовець; 3 — Тараканів 4 і 5; 4 — Птича 3; 5 — Могиляни; 6 — Розваж-Кошара; 7 — Монастирок 2; 8 — Кам'янка-Хутір Брідок 1 і 2; 9 — Полянь-Сіножать; 10 — Славута, зольник; 11 — Жуків 2; 12 — Воля IV; 13 — Грицівці; 14 — Сандраки; 15 — Малополовецьке 2а і 13; 16 Гордіївський могильник; 17 — Собківка; 18 — Суботівське городище; 19 — Велика Андрусівка; 20 — Єристівка II. **Умовні позначення**: а — фінальний горизонт тшинецького культурного кола; б — могилянська група; в — білогрудівська культура та Гордіївський могильник; г — культура Ноа

контекстом і доволі ранніми, тож випадають з нашого розгляду через свою кардинальну невідповідність по часу. Примітно, що серед них також зазначено Нетішин, але теж без конкретизації (Крушельницька 1998, с. 180, рис. 108; 2006, с. 12,13, рис. 1: 24—29).

Таким чином, при потребі проілюструвати матеріали білогрудівського горизонту з Волині ми не можемо послуговуватися жодною відомою в літературі вибіркою. Однак відповідною є доволі репрезентативна керамічна колекція з місцезнаходження Старий Любар—Вілла, яку вперше повністю представлено в даній статті. Пам'ятку відкрив науковий працівник Нетішинського краєзнавчого музею О. В. Гладуненко і в 1999 р. дослідив шурфуванням спільно з В. О. Самолюком, який на той час також працював у цьому музеї. Зараз ці матеріали зберігаються в фондах останнього.

Матеріали. Перші зразки кераміки було виявлено в розмиві низького правого борту струмка при його впадінні в р. Случ на території села Старий Любар Житомирської обл., яке з 2020 р. входить до Любарської селищної територіальної громади. Координати місцезнаходження: 49°55'11.20" Пн 27°44'52.50" Сх (рис. 2). На місці знахідки вздовж краю урвища було закладено шурф розмірами 5 × 2,5 м, витягнутий по лінії захід—схід. Його пройдено на глибину 0,8 м (4 механічні шари — т. зв. штики) до рівня залягання світлого піщаного алювію. Жодних слідів археологічного об'єкта виявити не вдалося. Фрагменти кераміки за-

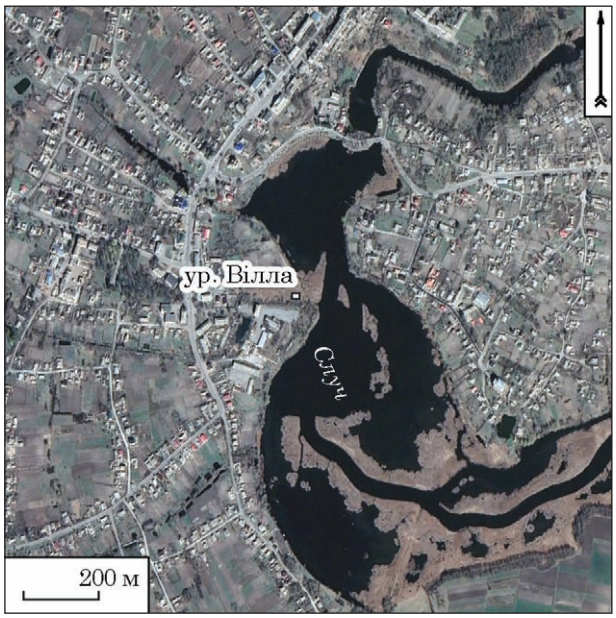

Рис. 2. Супутниковий знімок Google ділянки с. Старий Любар із позначенням місця шурфування в ур. Вілла. Дата отримання зображення 3.23.2020

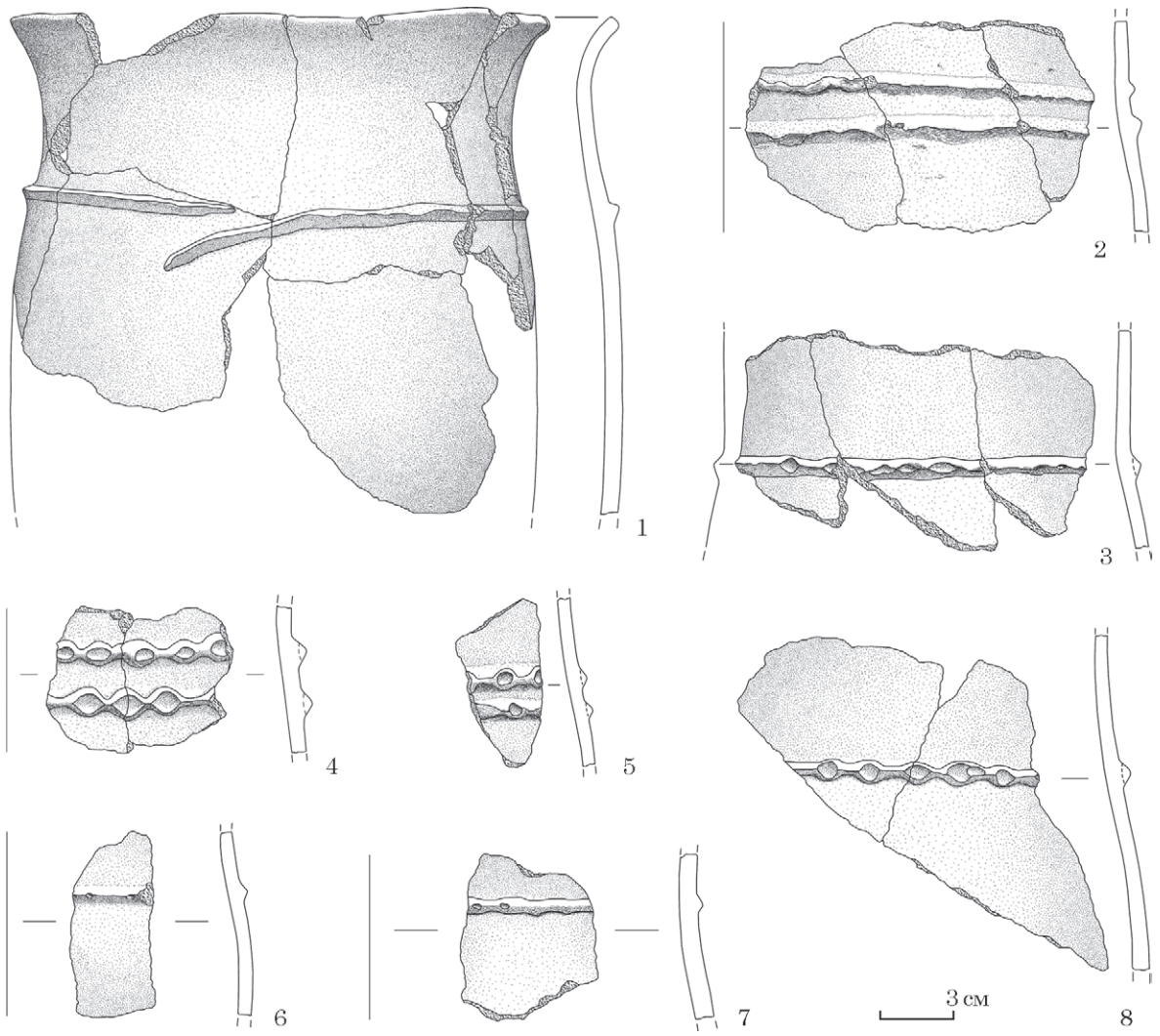

Рис. 3. Старий Любар, ур. Вілла, шурф 1 (1999 р.): горщики

лягали в товщі сірого гумусованого піщаного грунту, на всій площі шурфу, переважно в межах останнього (4-го) штика. Припускаємо, що вони могли бути перевідкладені шляхом розмиву культурного шару повеневими водами. Не дивлячись на такий непевний контекст, сама вибірка кераміки являє собою доволі цілісний і багатий комплекс з виразними білогрудівськими рисами, що вкупі робить його винятково рідкісним для Волині.

Усього виділено 52 діагностичних екземпляри, серед яких переважно верхні частини посудин, деякі зібрані або склеєні з кількох фрагментів. Одну корчагу і одну миску реставровано на повну висоту, і ще один горщик склеєно з десяти фрагментів на половину висоти та діаметра. В більшості мисок і дрібних посудинок реконструйована форма є більш чи менш зрозумілою навіть на підставі фрагмента.

Уся кераміка має черепок з відносно міцним випалом, плямисто забарвлена різними відтінками сірого, коричневого, цеглястого кольорів. У формувальній масі усіх посудин присутні домішки жорстви, часто в комбінації з піском (за винятком шести). Використання в якості джерела для домішок місцевих порід каменю з включеннями слюди і піриту спричинило появу блискіток цих мінералів і серед домішок у більшості посуду. Не помічено їх було лише у 8 екземплярів, а в окремих — їх була дуже велика кількість. Ці мінерали як продукти вивітрювання могла містити також і глина. Лише одна посудина у якості домішок мала шамот із піском (рис. 5: 32). Поверхня посуду добре згладжена, шерехатість проявляє мірою кількості домішок. В окремих посудин, формувальна маса яких містить велику кількість жорстви, поверхня є суцільно горбкуватою. Помітно старанніше вона вигладжена у мисок і лише у двох з них вона була злегка лискована (рис. 4: 4, 13). Ще одна посудина мала лискувану внутрішню поверхню (рис. 5: 5).

До ***горщиків***, окрім згаданого склеєного (рис. 2: 1), без сумніву можна віднести всі фрагменти з валиками (рис. 2: 2—8). Окрім того, що це випливає з досвіду знайомства з колекціями інших білогрудівських пам'яток, дані екземпляри мають слабкий вигин профілю, тобто

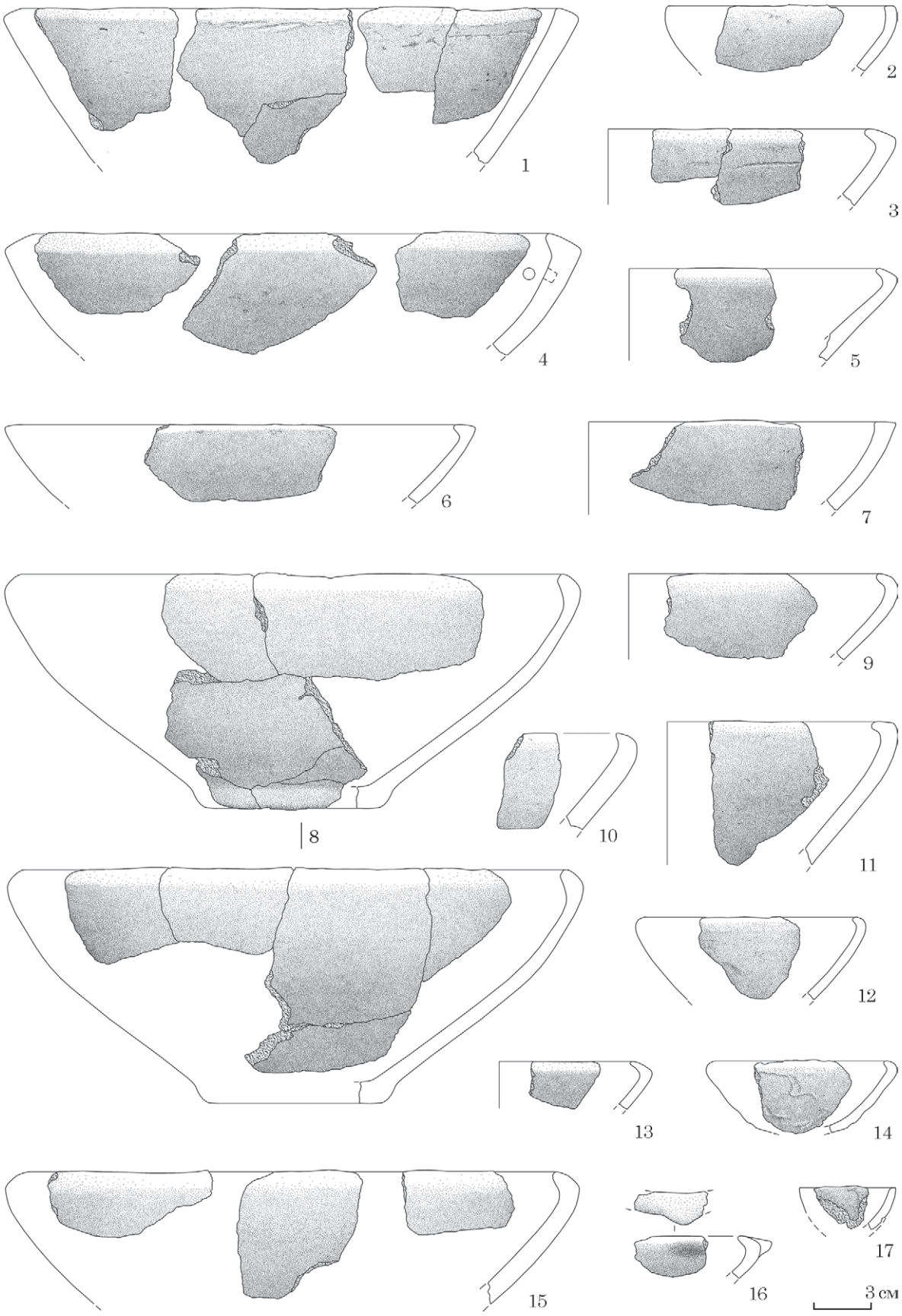

Рис. 4. Старий Любар, ур. Вілла, шурф 1 (1999 р.): миски

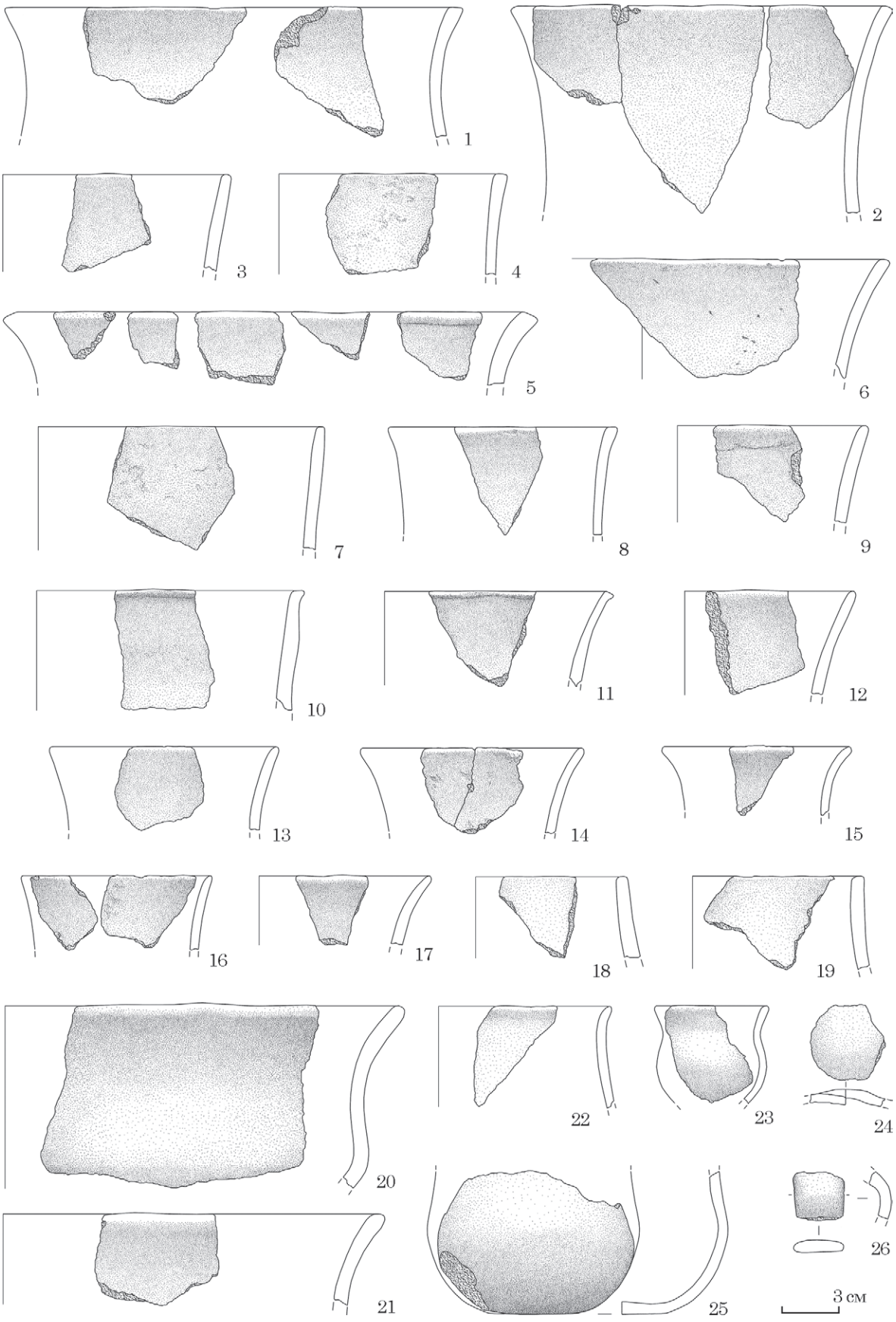

Рис. 5. Старий Любар, ур. Вілла, шурф 1 (1999 р.): різний посуд

незначну різницю діаметрів шийки і плічок, завдяки чому візуально вгадуються стрункі пропорції горщиків. Цього на жаль не скажеш про цілий ряд фрагментів вінець, проте, які б з них не належали горщикам, важливим є те, що жоден з них не був орнаментований (рис. 5: 1—17). Таким чином, у збірці єдиним оздобленням є валики: як гладкі, так і карбовані тисненнями. Причому є карбування дрібне і нерегулярне (рис. 3: 3, 6, 7), а є — нанесене густо і глибоко, так, що деформує валик і створює ефект «намиста» (рис. 3: 4, 5, 8). Розміщуються вони на переході від плічок до шийки, приблизно на четвертині висоти горщика від вінець, в трьох екземплярів — попарно. На одному горщику збереглось місце з характерним асиметричним завершенням незімкнутих кінців валика (рис. 3: 3).

У колекції домінують ***миски*** з лійчастим, злегка опуклим тулубом (рис. 4). Усі вони мають загнуті досередини вінця, які утворюють своєрідний карнизик (інші часто вживані назви — г-подібний виступ, носик, бортик, валик), за нюансами виконання якого вони і різняться між собою. Раніше автори вже розглядали варіативність подібного різновиду мисок на прикладі однієї зразкової пам'ятки могилянської групи, датованої передскіфським часом — Монастирок 2 (Бардецький, Самолюк 2020, с. 104). Там цьому посприяла велика вибірка, яка дозволила згрупувати профілі, намітивши їхні варіанти, серед яких не важко помітити відповідники мискам Старого Любара. Через значно меншу кількість останніх, на впорядкування мисок з Монастирка варто зважати задля більшої переконливості у виборі варіативних ознак, а також для зручності в подальшому порівнянні з іншими пам'ятками. Серед виділених раніше варіантів зараз в колекції маємо наступні.

Варіант А. Визначальною його ознакою є менші розміри виступаючого всередину карнизика відносно товщини стінок миски, часто він ледве намічений, з плавним переходом до внутрішньої стінки, а його верх утворює зрізаний рівний майданчик (рис. 4: 2, 7).

Варіант Г. Масивний карнизик виступає на відстань рівну або більшу за товщину стінки миски, та орієнтований здебільшого під прямим кутом до неї з досить різким переходом, і, таким чином, утворює широкий нахилений назовні майданчик (рис. 4: 3—6, 13).

Варіант Д. Профіль має значну заокругленість обрисів, особливо зовнішнього краю, а в більшості випадків і сам майданчик має випуклу поверхню. При цьому нахил майданчика відносно стінок миски варіюється від гострого кута до тупого, довжина і масивність карнизика також бувають різними (рис. 4: 8—12, 14—16).

Осібно стоїть миска з прямими товстими вінцями і пласкими краями. Зсередини в неї помітне ледве намічене потовщення (рис. 4: 1). На Монастирку 2 подібні миски були виділені в окремий 2-й різновид.

У повністю реставрованої миски було добре виділене денце (рис. 4: 8). Із оздоблення мисок маємо лише два зразки. В одній із них всередині під вінцями було нанесено ряд круглих ямок (відстань між ними 2,5 см; рис. 4: 4), інша мала виступаючий назовні пластичний наліп з пласким верхом, дещо припіднятим відносно площини вінець (рис. 4: 16).

До окремого типу мисок відносимо посудину з S-подібним профілем. Вона мала плавно відігнуті назовні вінця із заокругленими краями (рис. 5: 20). Один фрагмент вінець також, можливо, належав аналогічній мисці (рис. 5: 21). Те саме може стосуватись і посудини з потовщеними вінцями з пласкими краями (рис. 5: 5).

Реставрований екземпляр ***корчаги*** має біконічну форму. Нижня половина профіля злегка випукла, а верхня — увігнута, так, що вінця орієнтовані вертикально і мають горизонтально зрізані краї. Денце добре виділене, з невеликим фланцем (рис. 6). Корчага мала висоту 42 см і діаметр вінець 25—26 см. Ще два фрагменти вінець, судячи з їхньої орієнтації, могли належати схожим за формою, дещо меншим посудинам (рис. 5: 18, 19). Корчагою також могла бути своєрідна посудина, в якій, нагадаємо: єдиній був у домішках присутній шамот, а не жорства. Вона мала високу шийку і відігнуті назовні вінця (рис. 5: 22).

Є дві малі посудини, які можна віднести до ***кубків***, хоча не виключено, що це могли бути і кухлі, в яких не збереглась частина з вушком. Один з них був маленький (діаметр 6 см) і мав S-подібний профіль (рис. 5: 23). Від іншого, більш крупного, маємо фрагмент півкулястого тулуба з пласким невиділеним денцем і слабко виділеними плічками (рис. 5: 25). Припускаємо, що такій же малій посудині (кубку чи кухлику) належало увігнуте всередину денце (рис. 5: 24). Окремо також було знайдено фрагмент стрічкоподібного вушка (рис. 5: 26). Маємо один зразок мініатюрної посудинки — півсферичної чаші діаметром 5 см (рис. 4: 17).

Інший посуд, який представлений фрагментами неорнаментованих вінець, немає можливості віднести до котроїсь із форм (рис. 5: 1—17). Більша частина з них звісно мала би бути горщиками, але в кожному конкретному випадку певності у цьому немає. Окрім розмірів (діаметр 10—30 см) вони різняться і за формою профіля. Вінця варіюються від прямих (рис. 5: 3, 7, 10) до відігнутих назовні (рис. 5: 15, 17), а їхні краї бувають заокруглені або пласкі, як потоншені так і потовщені, і навіть виступаючі назовні у формі карнизика (рис. 5: 10, 11).

Обговорення та інтерпретація. Попереднє віднесення отриманої в Старому Любарі керамічної колекції до білогрудівського горизонту зроблене авторами на підставі знайомства

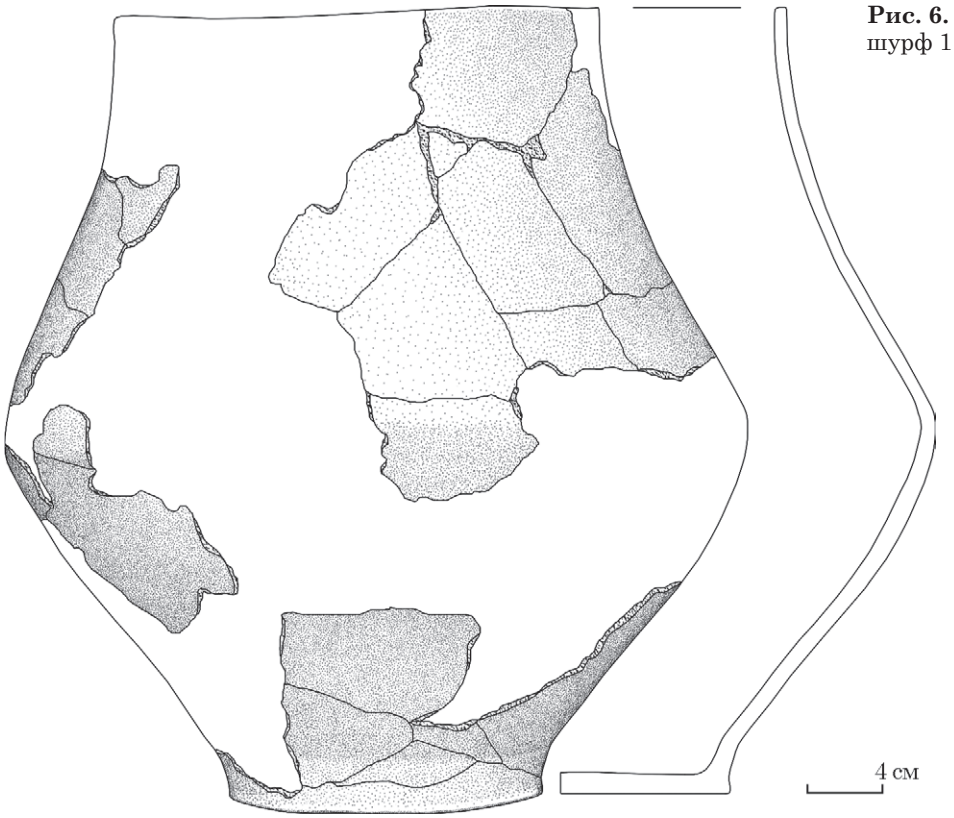

Рис. 6. Старий Любар, ур. Вілла, шурф 1 (1999 р.): корчага

з матеріалами інших опорних пам'яток Лісостепу, відомих з літератури, та підтверджено шляхом діахронного порівняння з волинськими пам'ятками. Нижче наведемо ряд спостережень, які дозволяють аргументувати таку атрибуцію.

На Волині, у межиріччі Стиру і Горині відкрито ряд пам'яток, які можна віднести до фінального горизонту тшинецького культурного кола (далі ТКК). Посуд з них майже повністю позбавлений класичної тшинецької орнаментації і стилістично відповідає пізньому вияву культурного кола Ноа—Сабатинівка—Кослоджень. Головним чином це відображено у виконанні горщиків, оздоблених валиками іноді в комбінації з проколами, неповними проколами, або перлинами, та у зміні рецептури формувальної маси, а також у вигляді черепка. Суміжним схожим явищем є так званий мошнянський горизонт ТКК, виділений для Середнього Подніпров'я і датований XIV—XIII ст. до н. е. (Лисенко 2002, с. 173). Із частково опублікованих волинських пам'яток можна назвати Дубно-Дубовець (Бончковський та ін. 2020, с. 618, рис. 14: 8—15), Птича 3 (Ткач 2012), Розваж-Кошара (Позіховський та ін. 2007), Тараканів 4 (Ткач Бардецький 2004), Тараканів 5 (Бардецький 2006). Значно більші збірки з них і ще з двох десятків інших місцезнаходжень зараз готуються до публікації. В перших статтях і повідомленнях про розкопки на пам'ятці Дубно-Дубовець відповідні матеріали атрибутувалися ще як білогрудівські, проте в процесі поповнення джерел і опрацювання інших пам'яток стало зрозуміло, що їх варто виділяти в окремий горизонт.

Процес зміни керамічного стилю від класичного тшинецького горизонту до фінального, представленого вищевказаними пам'ятками, і побутування останніх відбувались паралельно з розвитком класики культури Ноа та появою пізніх її пам'яток в центрі Подільської височини (Жуків 2, Воля IV, Гриців; Білик та ін. 2000, с. 89—93; Крушельницька 2006, с. 75—88). Повертаючись до піднятого у вступі питання, не маємо сумніву, що саме ці волинські пам'ятки були би зараховані Л. І. Крушельницькою до виділеної нею так званої волинської групи культури Ноа, якби вони на той час вже були відомі. Їхня стилістична, а отже і часова близькість до подільських пам'яток куди більш очевидна, ніж тих, на які посилалась авторка (Івання, Дубно, Костянець, інші перевірити неможливо). Наголосимо, що саме близькість, але не тотожність. Не важко помітити різницю, бо на Волині головний маркер — все ті ж горщики з валиками мають відігнуті назовні вінця, тобто залишаються в тренді традиційної тюльпаноподібної форми, тоді як в культурі Ноа, зокрема і в найближчих комплексах Поділля, домінуючою є банкоподібна форма. Тобто тут може йти мова хіба що про близькі тенденції у зміні стилю, але не про переселення на Волинь носіїв ноаїчних традицій, що безумовно відбилось би у появі тут аналогічної кераміки. До того ж для волинських валикових горщиків зовсім нема потреби шукати джерела ззовні, оскільки вони численно представлені тут у

раніших комплексах Нетішинських зольників (Berezanska et al. 2001).

Вищеописаний фінальний горизонт ТКК Волині розглядається нами як грунтоутворюючий для білогрудівського горизонту, адже так процес появи останнього уявляється і для всієї території Правобережного Лісостепу (Березанська 1971, с. 404). В Середньому Подніпров'ї, наприклад, С. Лисенко розміщає білогрудівський горизонт ще в межах ТКК, основуючись, зокрема, на матеріалах пам'яток Малополовецького археологічного комплексу (Лисенко 2002, с. 173, 174). Цікаво, що частина кераміки поселення в Сандраках (друга група кераміки за Лагодовською), яке традиційно вважається білогрудівським, знаходить відповідники якраз в кераміці фінального горизонту ТКК з Волині (Лагодовська 1954, табл. 2: 8—13).

На жаль поки що жодна з відомих пам'яток, подібних до Дубно-Дубовця та Тараканова 5, не зрівняється зі Старим Любаром за наповненням керамічної колекції. Головним критерієм для їхнього порівняння є все ті ж горщики. У перших валики майже всі гладкі і, що головне, розташовуються відносно близько до вінець, переважно на відстані 3—5 см, тобто на шийці, або біля її основи. В горщиків зі Старого Любара, як зазначалось, валики опущені приблизно на чверть їхньої висоти, частіше на плічка, що метрично дає значно більші показники (до 10—15 см). Шийки і вінця в цих горщиків також більш видовжені, а на частині валиків з'являється карбування пальцевими втисненнями та зникають прив'язані до них ряди наскрізних або часткових проколів. Аналогічна ситуація фіксується на всіх опорних пам'ятках білогрудівської культури. Під питанням залишається те, наскільки традиція наносити ряд наскрізних отворів від вінцем, яка зафіксована на горщиках білогрудівського горизонту з Малополовецького 2а і 13 і яка отримала широке розповсюдження вже в чорноліській культурі, пов'язана з тими отворами, що супроводжували гладкі валики в тшинецьких горизонтах, в тому числі навіть класичних. Те саме стосується і перлин, які найбільшого розповсюдження в Лісостепу набувають ще пізніше — в II і III горизонтах Жаботинського етапу та у ранньоскіфському періоді, як і на Волині в пізніх горизонтах могилянської групи. Тяглість їхнього застосування в орнаментації з пізньої бронзи не є очевидною, принаймні на прикладі білогрудівських пам'яток, в тому числі і зі Старого Любара.

Що стосується мисок, то у фінальному горизонті ТКК ми знаходимо аналогії лише для екземпляра з S-подібним профілем (рис. 5: 20), тоді як лійчастих мисок із виступаючими всередину карнизиками у ньому не зафіксовано. Це можна було би списати на недоліки відбору зразків за відсутності закритих комплексів, але кераміка цього горизонту дуже виразна на вигляд, особливо на Дубенщині, де замість кам'яної жорстви в формувальній масі часто присутній кремінь, а також велика кількість піску. Цим вона кардинально відрізняється від багатої на шамот кераміки могилянської групи, тому повністю пропустити такі миски, сплутавши їх з передскіфськими, було би неможливо.

З пам'яток могилянської групи, матеріали яких опубліковані і достатні для порівняння, є епонімний могильник у Могилянах (Крушельницька 1974), вже згаданий нами могильник Монастирок 2 (Бардецький, Самолюк 2020), зольник біля Славути (Березанська, Пясецький 1978), поселення Полянь-Сіножать (Самолюк 2004, с. 138, 139, табл. 6) та два місцезнаходження Кам'янка-Хутір Брідок 1 і 2 (Романчук 2011, с. 115—116). Саме на них у відносно чистому вигляді представлений горизонт, який відповідає чорноліській культурі і першій половині жаботинського етапу, що раніше було показано на прикладі Монастирка 2 (Бардецький, Самолюк 2020, с. 107—109). Вдалося простежити наступні відмінності, які різнять кераміку з них і колекцію Старого Любара: 1) домінуючою домішкою у формувальній масі стає шамот; 2) горщики під краєм вінець часто оздоблюються валиком (здебільшого карбованим) або рядом наскрізних отворів, а часом обома способами; 3) за наявності другий валик розміщається ще нижче — близько середини висоти горщика; 4) значну частку лійчастих мисок складають варіанти Б і В, яких немає в Старому Любарі, тобто з витягнутими назовні загостреними краями або виступаючими назовні карнизиками; 5) збільшення частки мисок оздоблених пластичними виступами або карбуванням на зовнішніх краях, зрідка орнаментованих канелюрами, і ще рідше перлинами; 6) не знаходились зразки мисок з S-подібним профілем. При цьому такі риси, як форма горщиків, вигляд карбованих валиків, описані вище лійчасті миски варіантів А, Г і Д, біконічні корчаги, значна частка пласко зрізаних країв вінець у різних посудин свідчать про стилістичну близькість розглядуваної колекції з могилянськими.

Вищенаведене порівняння приводить нас до думки, що пам'ятку у Старому Любарі є підстави поміщати у відносну позицію між фінальним горизонтом ТКК та могилянським, і, за відсутності подібних виразних пам'яток на Волині, вважати, що вона поки єдина представляє окремий горизонт, який можна співвіднести з білогрудівською культурою (білогрудівським горизонтом) Правобережного Лісостепу. Таким чином ці три горизонти можна розмістити послідовно в схемі культурного розвитку на Південно-Східній Волині. Варто однак мати на увазі певну територіальну віддаленість Старого Любара, адже всі розглянуті пам'ятки знаходяться в межиріччі Стиру і Горині (рис. 1), і в подальшому ця схема може деталізуватися.

Наостанок варто розглянути колекцію зі Старого Любара на тлі інших відомих білогрудівських комплексів. Опорними пам'ятками, які достатньо або вичерпно представлені в літературі, є перш за все нижній «ярус» Суботівського городища (за Тереножкіним), тобто матеріали з підлоги жител (Граков, Тереножкин 1958, с. 172; Гершкович 2016), а також зольники та поселення біля Собківки (Березанська, 1964), поселення Велика Андрусівка (Покровська, Петровська 1961), Єристівка 2 (Башкатов та ін. 2018; 2019; 2020) та два поселення Малополовецьке 2а і 13 (Лысенко 2008; Лысенко, Лысенко 2007). В колекціях із них знаходимо аналогії горщикам з валиками, S-подібній мисці, біконічній корчазі і мініатюрній чаші, Окрім того вбачаємо подібність у відсутності орнаментації вінець горщиків та більшості інших посудин, а також у домішці жорстви у формувальній масі.

Звертає на себе увагу відсутність на цих пам'ятках (окрім Малополовецького) лійчастих мисок із загнутими всередину краями. З одного боку це можна було б пояснити тим, що всі ці пункти розташовані близько до межі зі Степом, тобто по суті на протилежному краю ареалу, що нанесло відбиток на керамічний стиль і далеко не в одних лише мисках. Не дивлячись на те, що С. С. Березанська відзначала відмінність у посуді північних і південних районів поширення білогрудівського ареалу, саме цей момент з мисками вона пояснювала більш пізньою їхньою хронологією в рамках культури (Березанська 1971, с. 404). Цю версію можна було би підтвердити і наявністю в комплексах малополовецьких поселень, поряд з подібними мисками, ще й горщиків оздоблених наскрізними отворами під краєм вінець. В них можна вбачати початки традиції такого оздоблення, розвинутого потім у чорноліському горизонті, тобто їхню потенційну пізню позицію.

Але, як виявляється, на півдні Лісостепу, на тому ж таки Суботівському городищі, немає мисок із масивними карнизиками (волинських варіантів Г і Д) навіть у його верхньому (чорноліському) «ярусі», в чому не важко пересвідчитись, оглянувши всі ілюстрації кераміки (Гершкович 2016). Вони відсутні також у горизонті Жаботин I, з чого можемо зробити заключення, що це все таки історія лише про північну частину ареалу. Цікаво, що дві подібні миски, але з чорною лискованою поверхнею і в супроводі типових білогрудівських горщиків, було виявлено в курганах 33 і 34 Гордіївського могильника, датованих за контекстом XII—XI ст. до н. е. (Березанська, Клочко 2011, с. 32, 33, 71—74).

Якщо відсутність наскрізних отворів під вінцями горщиків у Старому Любарі не окремий випадок, а справді свідчення більшої давності відносно комплексів Малополовецьких поселень (з яких є одна дата С14 Ki-6219, 2910 ± 30 ВР; Лысенко, Лысенко 2007, с. 261), то однаково, тих двох століть (XII—XI ст. до н. е.), які відводять для білогрудівської культури, як за типологічною, так і за абсолютною хронологією, цілком достатньо для змін, що відбулися в кераміці від фінального горизонту ТКК до становлення чорноліської культури, а на Волині — могилянської групи. Горизонти, які представляють Старий Любар і Малополовецьке 2а та 13 можуть виявитися не єдиними проміжними ланками на цьому довгому шляху «темних віків».

ЛІТЕРАТУРА

Бардецький, А. 2006. Поселення тшинецько-комарівського культурного кола Тараканів-5 на Дубенщині і його місце серед пам'яток епохи пізньої бронзи Волині. В: Охріменко, Г. (ред.). *Нариси культури давньої Волині*. Луцьк: Волинська обласна друкарня, с. 423-434.

Бардецький, А. Б., Самолюк, В. О. 2020. Кремаційний могильник ранньозалізного віку Монастирок-2 на Волині. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, 41, с. 95-110.

Башкатов, Ю., Бітковська, Т., Пефтіць, Д. 2018. Дослідження поселення доби пізньої бронзи — ранньозалізного часу Єристівка II. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 183-185.

Башкатов, Ю., Бітковська, Т., Пефтіць, Д. 2019. Дослідження багатошарового поселення Єристівка II. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 155-156.

Башкатов, Ю., Бітковська, Т., Пефтіць, Д. 2020. Дослідження поселення доби пізньої бронзи — раннього заліза Єристівка II. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 183-185.

Березанская, С. С., 1985. Белогрудовская культура. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР: в 3-х томах*. 1. Киев: Наукова думка, с. 499-512.

Березанська, С. С. 1964. Кераміка білогрудівської культури (за матеріалами розкопок біля с. Собківка). *Археологія*, XVI, с. 49-75.

Березанська, С. С. 1971. Білогрудівська культура. В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР*. Київ: Наукова думка, с. 394-438.

Березанська, С. С., Пясецький, В. К. 1978. Зольники білогрудівського типу на р. Горині під Славутою. *Археологія*, 24, с. 48-55.

Білик, М., Пелещишин, М., Чайка, Р. 2000. Археологічні матеріали з с. Жуків на Бережанщині (з історії населення висоцької культури). *Археологічні дослідження Львівського університету*, 4, с. 87-104.

Бончковський, О., Бардецький, А., Пшеничний, Ю. 2020. Палеогеографічний підхід до вивчення багатошарової археологічної пам'ятки Острів Дубовець (Рівненська обл., Україна). In: Dębiec, M., Saile, T. (eds.). *A planitiebus usque ad montes: studia archaeologica Andreae Pelisiak vitae anno sexagesimo quinto oblata*. Rzeszyw: Uniwersytet Rzeszowski, с. 599-631.

Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: ИА НАН Украины.

Граков, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1958. Субботовское городище (раскопки 1955 г.). *Советская археология*, 2, с. 164-178.

Крушельницька, Л. І. 1974. Пам'ятки могилянського типу. *Археологія*, 13, с. 11-24.

Крушельницька, Л. І. 1998. *Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток)*. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України.

Крушельницька, Л. І. 2006. *Культура Ноа на землях України*. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України.

Лагодовська, О. Ф. 1954. Поселення часу пізньої бронзи в с. Сандраки. *Археологія*, IX, с. 133-140.

Лисенко, С. Д. 2002. Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, CCXLIV: Праці Археологічної комісії, с. 155-178.

Лысенко, С. Д. 2008. Белогрудовский горизонт поселения Малополовецкое-2А. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 8, с. 238-253.

Лысенко, С. Д. 2015. К вопросу о культурной принадлежности Гордеевского могильника. *Stratum plus*, 2, с. 207-230.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2007. Жилище белогрудовского горизонта с поселения Малополовецкое 13. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 254-262.

Позіховський, О., Охріменко, Г., Охріменко, В. 2007. Керамічні матеріали з пам'ятки Розваж-Кошара на Острожчині. В: Охріменко, Г., Скляренко, Н., Каліщук, О., Ткач, В., Романчук, О. *Олександр Цинкаловський та праісторія Волині*. Луцьк: Волинська обласна друкарня, с. 710-726.

Покровська, Є. Ф., Петровська, Є. О. *Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка*. Археологія, с. 129-144.

Романчук, О. 2011 Пам'ятки доби раннього заліза з окраїн Північно-Західної Ізяславщини. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*, 4, с. 115-131.

Самолюк, В. О. 2004. Пам'ятки типу «Могилян»: проблеми культурно-хронологічної атрибуції. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*, 2—3, с. 135-147.

Ткач, В. 2012. Матеріали доби неоліту, енеоліту та бронзи з багатошарового поселення Птича-3. *Волино-Подільські археологічні студії*, III: Пам'яті Ю. М. Малєєва (1941—2006), с. 200-205.

Ткач, В., Бардецький, А. 2004. Нові пам'ятки тшинецької культури поблизу м. Дубно. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*, 2—3, с. 148-155.

Толочко, П. П. (ред.). 1997. *Давня історія України: в 3-х томах*. 1: Первісне суспільство. Київ: Наукова думка.

Berezanska, S., Samoljuk, W., Taras, H. 2001. Cmentarzysko kurhanowe kultury trzcinieckiej z okolic Netiszyna na Wołyniu (grupa I). *Archeologia Polski Środkowowschodniej*, VI, s. 184-214.

REFERENCES

Bardetskyi, A. 2006. Poselennia tshynetsko-komarivskoho kulturnoho kola Tarakaniv-5 na Dubenshchyni i yoho mistse sered pam'iatok epokhy piznoi bronzy Volyni. In: Okhrimenko, H. (ed.). *Narysy kultury davnoi Volyni*. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia, s. 423-434.

Bardetskyi, A. B., Samoliuk, V. O. 2020. Krematsiinyi mohylnyk rannozaliznoho viku Monastyrok-2 na Volyni. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, 41, s. 95-110.

Bashkatov, Yu., Bitkovska, T., Peftits, D. 2018. Doslidzhennia poselennia doby piznoi bronzy — rannozaliznoho chasu Yerystivka II. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 183-185.

Bashkatov, Yu., Bitkovska, T., Peftits, D. 2019. Doslidzhennia bahatosharovoho poselennia Yerystivka II. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 155-156.

Bashkatov, Yu., Bitkovska, T., Peftits, D. 2020. Doslidzhennia poselennia doby piznoi bronzy — rannoho zaliza Yerystivka II. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 183-185.

Berezanskaia, S. S., 1985. Belogrudovskaia kultura. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR: v 3-kh tomakh*. 1. Kiev: Naukova dumka, s. 499-512.

Berezanska, S. S. 1964. Keramika bilohrudivskoi kultury (za materialamy rozkopok bilia s. Sobkivka). *Arkheolohiia*, XVI, s. 49-75.

Berezanska, S. S. 1971. Bilohrudivska kultura. In: Bibikov, S. M. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. Kyiv: Naukova dumka, s. 394-438.

Berezanska, S. S., Piasetskyi, V. K. 1978. Zolnyky bilohrudivskoho typu na r. Horyni pid Slavutoiu. *Arkheolohiia*, 24, s. 48-55.

Bilyk, M., Peleshchyshyn, M., Chaika, R. 2000. Arkheolohichni materialy z s. Zhukiv na Berezhanshchyni (z istorii naselennia vysotskoi kultury). *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 4, s. 87-104.

Bonchkovskyi, O., Bardetskyi, A., Pshenychnyi, Yu. 2020. Paleoheohrafichnyi pidkhid do vyvchennia bahatosharovoi arkheolohichnoi pam'iatky Ostriv Dubovets (Rivnenska obl., Ukraina). In: Dębiec, M., Saile, T. (eds.). *A planitiebus usque ad montes: studia archaeologica Andreae Pelisiak vitae anno sexagesimo quinto oblata*. Rzeszyw: Uniwersytet Rzeszowski, s. 599-631.

Gershkovich, Ia. P. 2016. *Subotovskoe gorodishche*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Grakov, B. N., Terenozhkin, A. I. 1958. Subbotovskoe gorodishche (raskopki 1955 g.). *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 164-178.

Krushelnytska, L. I. 1974. Pam'iatky mohylianskoho typu. *Arkheolohiia*, 13, s. 11-24.

Krushelnytska, L. I. 1998. *Chornoliska kultura Serednoho Prydnistrov'ia (za materialamy neporotivskoi hrupy pam'iatok)*. Lviv: Lvivska naukova biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy.

Krushelnytska, L. I. 2006. *Kultura Noa na zemliakh Ukrainy*. Lviv: Lvivska naukova biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy.

Lahodovska, O. F. 1954. Poselennia chasu piznoi bronzy v s. Sandraky. *Arkheolohiia*, IX, s. 133-140.

Lysenko, S. D. 2002. Serednie Podniprov'ia za doby piznoi bronzy. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CCXLIV: Pratsi Arkheolohichnoi komisii, s. 155-178.

Lysenko, S. D. 2008. Belogrudovskii gorizont poseleniia Malopolovetskoe-2A. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 8, s. 238-253.

Lysenko, S. D. 2015. K voprosu o kulturnoi prinadlezhnosti Gordeevskogo mogilnika. *Stratum plus*, 2, s. 207-230.

Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2007. Zhilishche belogrudovskogo gorizonta s poseleniia Malopolovetskoe 13. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 7, s. 254-262.

Pozikhovskyi, O., Okhrimenko, H., Okhrimenko, V. 2007. Keramichni materialy z pam'iatky Rozvazh-Koshara na Ostrozhchyni. In: Okhrimenko, H., Skliarenko, N., Kalishchuk, O., Tkach, V., Romanchuk, O. *Oleksandr Tsynkalovskyi ta praistoriia Volyni*. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia, s. 710-726.

Pokrovska, Ye. F., Petrovska, Ye. O. Poselennia kintsia epokhy bronzy bilia s. Velyka Andrusivka. *Arkheolohiia*, s. 129-144.

Romanchuk, O. 2011 Pam'iatky doby rannoho zaliza z okrain Pivnichno-Zakhidnoi Iziaslavshchyny. *Visnyk Netishynskoho kraieznavchoho muzeiu*, 4, s. 115-131.

Samoliuk, V. O. 2004. Pam'iatky typu «Mohylian»: problemy kulturno-khronolohichnoi atrybutsii. *Visnyk Netishynskoho kraieznavchoho muzeiu*, 2—3, s. 135-147.

Tkach, V. 2012. Materialy doby neolitu, eneolitu ta bronzy z bahatosharovoho poselennia Ptycha-3. *Volyno-Podilski arkheolohichni studii*, III: Pam'iati Yu. M. Malieieva (1941—2006), s. 200-205.

Tkach, V., Bardetskyi, A. 2004. Novi pam'iatky tshynetskoi kultury poblyzu m. Dubno. *Visnyk Netishynskoho kraieznavchoho muzeiu*, 2—3, s. 148-155.

Tolochko, P. P. (ed.). 1997. *Davnia istoriia Ukrainy: v 3-kh tomakh*. 1: Pervisne suspilstvo. Kyiv: Naukova dumka.

Berezanska, S., Samoljuk, W., Taras, H. 2001. Cmentarzysko kurhanowe kultury trzcinieckiej z okolic Netiszyna na Wołyniu (grupa I). *Archeologia Polski Środkowowschodniej*, VI, s. 184-214.

A. Bardetskyi, V. Samoliuk

EXEMPLARY CERAMIC COMPLEX OF THE BILOHRUDIVKA HORIZONT IN VOLYN FROM STARYI LIUBAR

As of today, the scientific literature lacks any ceramic complex from the territory of Volyn that could be associated with the Bilohrudivka horizon of the Right-Bank Forest-Steppe. Accordingly, a rather representative ceramic collection from the site of Staryi Liubar—Villa, fully presented for the first time in this article, is relevant. The site was discovered by O. V. Hladunenko and excavated in 1999 in collaboration with V. O. Samoliuk. Currently, these materials are housed in the collections of the Netyshyn Local Lore Museum, where both researchers were employed at the time.

The first samples of ceramics were discovered from the erosion of the low right side of the stream at its confluence with the Sluch River in the village of Stariy Lubar, Zhytomyr region. A trench measuring 5 × 2.5 m was excavated at the site. No traces of archaeological objects were found. However, at a depth of 0.6—0.8 m, a large number of ceramic fragments were unearthed. In total, 52 diagnostic vessel specimens were identified. All ceramics are well-fired, colored in various shades of gray, brown, and brick red. The molding mass of all vessels contains inclusions of crushed stone, often in combination with sand. The surface of the vessels is well smoothed, with roughness evident to a varying degree depending on the amount of inclusions. The only decoration on the pots is rollers: both smooth and embossed. The collection is dominated by bowls with a funnel-shaped, slightly convex body. They all have rims bent inward. A separate type of bowl is represented by vessels with an S-shaped profile. A restored specimen of big vessel has a biconical shape. There are two small vessels that can be attributed to cups, although it cannot be excluded that they were pitchers. Another vessel, represented by fragments of unornamented rims, cannot be assigned to any specific vessel form.

The site at Staryi Liubar provides grounds for placing it in a relative position between the final horizon of the Trzciniec cultural circle and the Mogiliany group of the Early Iron Age. It currently stands as the sole representative of a separate horizon that can be correlated with the Bilohrudivka culture (the Bilohrudivka horizon) of the Right-Bank Forest-Steppe. Thus, these three horizons can be placed sequentially in the cultural development scheme of South-Eastern Volyn. However, it is worth considering the significant territorial distance of Staryi Liubar, as all the discussed sites are located between the rivers Styr and Horyn, and further refinement of this scheme may be necessary.

Comparing the collection from Staryi Liubar with other known reference complexes of the Bilohrudivka culture, we find analogies for all vessel forms. However, bowls with rims bent inward are represented only at settlements in Malopolovetske. We believe that their appearance and wide distribution should be associated with the northern part of the Bilohrudivka culture's range.

Keywords: Bronze Age, Bilohrudivka culture, Chornolis Culture, Mogiliany group, Trzciniec cultural circle, pottery, Volyn.

Одержано 2.03.2024

БАРДЕЦЬКИЙ Андрій, Міжрегіональна громадська наукова організація «Дубенський археологічний осередок», Дубно, Україна.
BARDETSKYI Andrii, Interregional Public Scientific Organization «Dubno Archaeological Center», Dubno, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-1549-7545,
e-mail: bardeckyj@gmail.com.

САМОЛЮК Валерій, керівник експедиції Нетішинського міського краєзнавчого музею, с. Дядьковичі, Україна.
SAMOLIUK Valerii, head of the expedition of the Netishyn City Local History Museum, Diadkovychi, Ukraine.
E-mail: rivneus@ukr.net.

УДК 903.4(477.84)"632" DOI: 10.37445/adiu.2024.01.04

Л. Залізняк, М. Бандрівський, М. Білик, Д. Вєтров, А. Сорокун

ПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА ЖУКІВ III НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

Стаття присвячена публікації матеріалів верхньопалеолітичної стоянки Жуків III на Тернопільщині та перспективам дослідження палеоліту регіону.

***Ключові слова**: фінальний палеоліт, крем'яний інвентар, стоянка, Подністер'я.*

Однією з найвищих ландшафтних домінант Тернопільського плато є Бережанське горбогір'я, яке, будучи насичене великою кількістю річок і потоків, привертало до себе увагу поселенців різних епох (рис. 1). Особливо зручними для проживання були тераси річки Золотої Липи та її допливів. Важливе значення при давньому освоєнні вказаних теренів мали значні поклади високоякісного кременю, який тут виступає у верхніх шарах місцевої крейдяної породи. Остання, в результаті ерозії ґрунтів та зсувів оголювалася, що значно полегшувало доступ давніх поселенців до цієї сировини. Власне, значна кількість таких відслонень вапняку з виходами крем'яних порід на поверхню простежуються у багатьох урочищах поблизу с. Жуків, що розташоване на відстані 8 км на північ від райцентру Бережани на Тернопільщині.

Історія дослідження. Пам'ятку Жуків III відкрив на початку 1990-х рр. уродженець с. Жуків Михайло Білик, який протягом багатьох років збирав підйомний матеріал на місці стоянки. Пам'ятка була введена в науковий обіг публікацією М. Білика, М. Пелещишин та Р. Чайки (2000), в якій головна увага приділялася матеріалам висоцької культури, але згадувалося про значну кількість патинованого крем'яного матеріалу палеолітичного вигляду в оранці.

© Л. ЗАЛІЗНЯК, М. БАНДРІВСЬКИЙ, М. БІЛИК, Д. ВЄТРОВ, А. СОРОКУН, 2024

Влітку 2006 р. на пам'ятці Жуків III були проведені розкопки могильника висоцької археологічної культури Експедицією відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крипякевича НАН України під керівництвом М. Бандрівського. В процесі розкопок та досліджень наступних років було виявлено три культурні горизонти: пізьопалеолітичний, середньої бронзи (поховання комарівської культури), а також пізньої бронзи / початку доби раннього заліза — могильник висоцької культури. Повідомлення про палеолітичний горизонт на пам'ятці Жуків III було опубліковано в газеті «Експедиційні вісті», випуск якої було організовано під час проведення археологічних робіт (Бандрівський 2006). Більше інформації про палеолітичний матеріал з пам'ятки Жуків III містить стаття М. Бандрівського та М. Білика за 2018 р.

Частину зібраної М. Біликом на стоянці Жуків III колекції крем'яних виробів дивився знаний дослідник палеоліту Поділля та Подністер'я О. Ситник, який відніс її до пізньомолодовської культури і співставив з матеріалами шарів 1а та 2 стоянки Молодове V на Середньому Дністрі.

Пам'ятка Жуків III була внесена до реєстру пам'яток археології місцевого значення під охоронним номером 1925 (Наказ управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації від 18.10.2005 № 112).

Географія та топографія пам'ятки. Село Жуків розташоване на заході Тернопільської обл., на берегах ріки Золота Липа, в місці злиття двох її рукавів — Золотої Липи Поморянської (Східної) і Дунаєвецької (Західної). Географічно с. Жуків знаходиться в межах Західно-Подільського горбогір'я, найвищої і най-

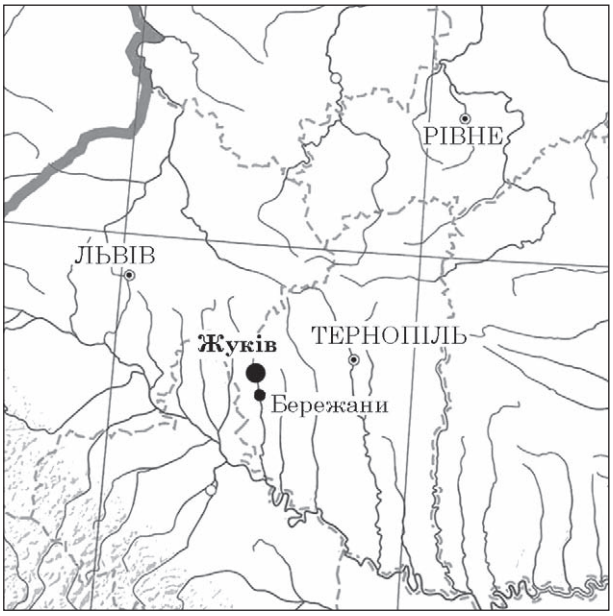

Рис. 1. Географічне розташування стоянки Жуків III на Тернопільщині

більш розчленованої частини Подільської височини (рис. 1, 3). Місцевість горбиста, порізана ярами, балками з крутими схилами, широкими річковими долинами. Висота горбів 60—100 м.

Пам'ятка Жуків III розташована в ур. Гук, на широкій вершині пагорба (відроги вододільного пасма) який піднімається над рівнем річкової долини на 45—55 м (рис. 2). Схили пагорба мають південно-західну, та північно-західну орієнтацію. Із західного боку схил крутий з відслоненнями крейдяної породи, яка містить крем'яні жовна і має назву Човб. Наприкінці XIX — початку XX ст. з цього схилу жителі села брали камінь (опоку) для будівництва, від чого схил в тому місці став ще крутішим (рис. 2). На початку 1980-х рр. схил засадили лісом. Нині зсувні процеси припинилися (рис. 3).

Більша частина урочища Гук являє собою розоране поле, оточене з трьох боків лісом. Підйомний матеріал збирався з поверхні орного поля (рис. 4). На відстані 800 м на схід від пам'ятки розташоване ще одне місцезнаход-

Рис. 2. Село Жуків з відслоненням крейди з жовнами кременю в урочищі Човб. Фото початку XX ст.

Рис. 3. Село Жуків з ур. Гук та стоянкою Жуків III на задньому плані

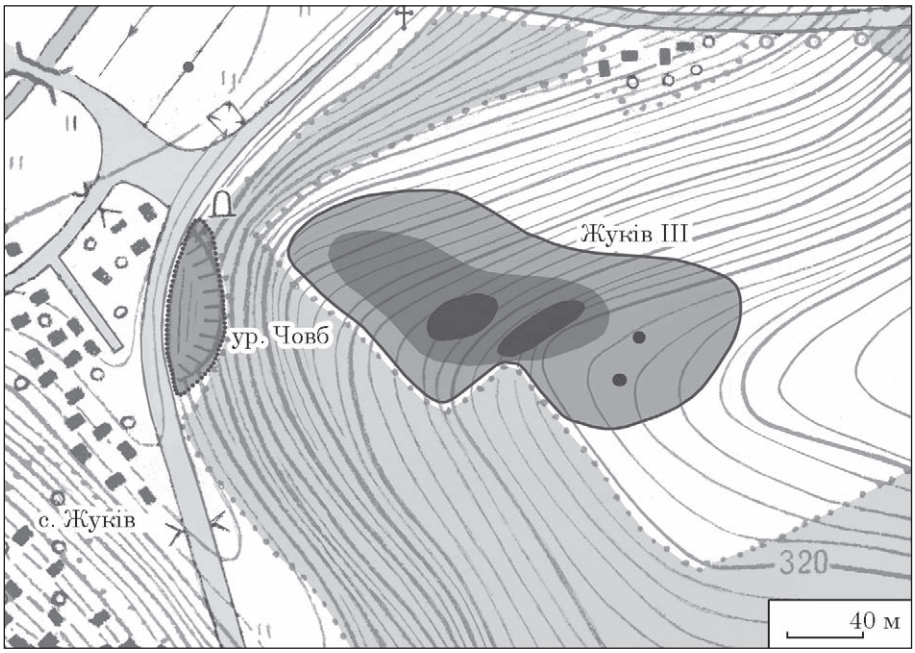

Рис. 4. План розташування пам'ятки Жуків III в ур. Гук

женння патинованих кременів палеолітичного вигляду Жуків XIII.

Крем'яний матеріал. Кремені зі слідами зумисного розколювання в ур. Гук поблизу с. Жуків залягали в орному шарі та на поверхні поля. Більшість артефактів вкриті рівномірною білою патиною. Дещо менша група знахідок несе на собі світлішу, сиво-блакитну патину. Неоднорідність патинізації крем'яних знахідок з ур. Гук, вірогідно, зумовлена різними умовами, в яких перебували ці артефакти. Кремені, що знаходилися в землі, як правило, менш патиновані ніж ті, що тривалий час перебували на поверхні під променями сонця.

Представлена М. Біликом у відділ археології кам'яної доби Інституту археології НАНУ колекція крем'яних артефактів зі стоянки Жуків III налічує 1360 кременів, зокрема 70 знарядь з ретушшю (таблиця; рис. 5—8). Велика кількість нуклеусів та нуклеподібних уламків (65) та різноманітних сколів з них свідчить про інтенсивну обробку кременю на пам'ятці Жуків III. Очевидно останню слід вважати стоянкою-майстернею поблизу відслонення крем'яної сировини на краю тераси в ур. Човб (рис. 4). На пам'ятці простежено декілька скупчень кременю різної насиченості — можливо рештки різночасових майстерень з первинного розщеплення крем'яних жовен з родовища в урочищі Човб.

Серед нуклеусів виразними серіями представлені одноплощинні пірамідальні (рис. 5: 1; 6: 2; 8: 4) — 11 екз. та одноплощинні односторонні (рис. 5: 2—5) — 14. Одноплощинним ядрищам в колекції кількісно поступаються двоплощинні односторонні зустрічного зняття (рис. 6: 1, 3—6) — 10 екз. Багатоплощинних атипових ядрищ та нуклеподібних уламків знайдено 30. Звертає на себе увагу відсутність

Крем'яні вироби місцезнаходження Жуків III, урочище Гук

Знаряддя	*N*
Нуклеуси	
одноплощинні пірамідальні	8
одноплощинні пірамідальні атипові	3
одноплощинні односторонні	14
двоплощинні односторонні зустрічного зняття	10
багатоплощинні	4
уламки нуклеподібні та нуклеусів	26
Відходи виробництва	
відщепи та їх уламки	791
пластини, пластинчасті сколи та їх уламки	411
пластини, пластинчасті сколи та їх уламки з «губкою»	23
Вироби з вторинною обробкою та знаряддя	
відщепи з ретушшю та їх уламки	12
пластини, пластинчасті сколи з ретушшю та їх уламки	6
пластинка з притупленим і скошеним ретушшю краєм та тронкацією	1
проколка на пластині	1
Різці	
бічні ретушні на пластинах	4
бічні ретушні на пластинчастих відщепах	3
серединні	2
кутові на масивних пластинах	3
атипові на відщепах	4
Скребачки	
кінцеві на пластинах	15
кінцеві на відщепах	19
Загалом виробів	1360
Загалом виробів із вторинною обробкою	70

Рис. 5. Жуків III. Крем'яний інвентар. Нуклеуси

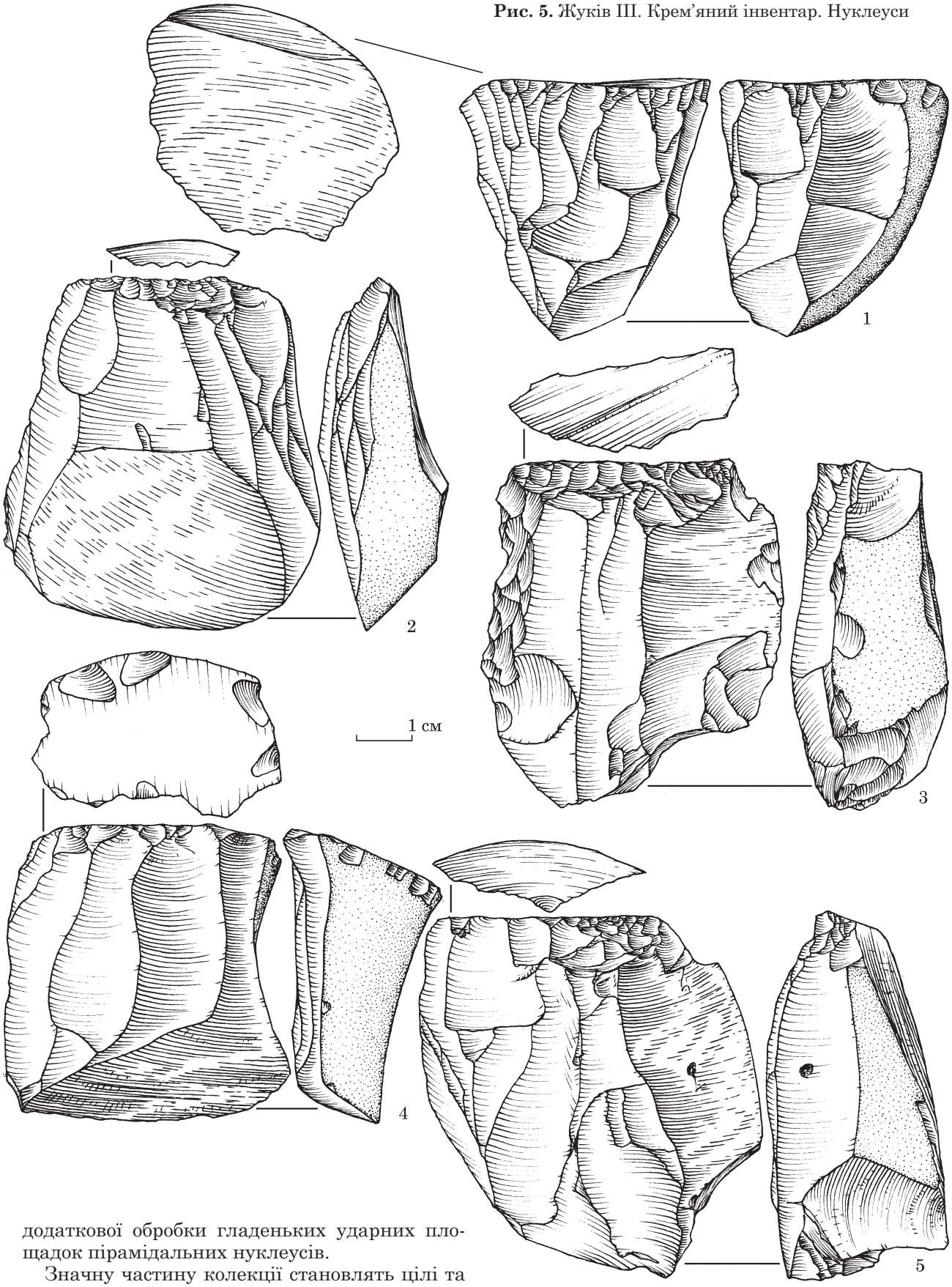

додаткової обробки гладеньких ударних площадок пірамідальних нуклеусів.

Значну частину колекції становлять цілі та фрагментовані ножеподібні пластини, які використовувалися в якості заготовок знарядь, які виготовлялися шляхом ретушування країв пластин.

Найчисленнішу групу знарядь колекції становлять скребачки (34 екз.; таблиця). Вони утворюють дві виразні групи: кінцеві на плас-

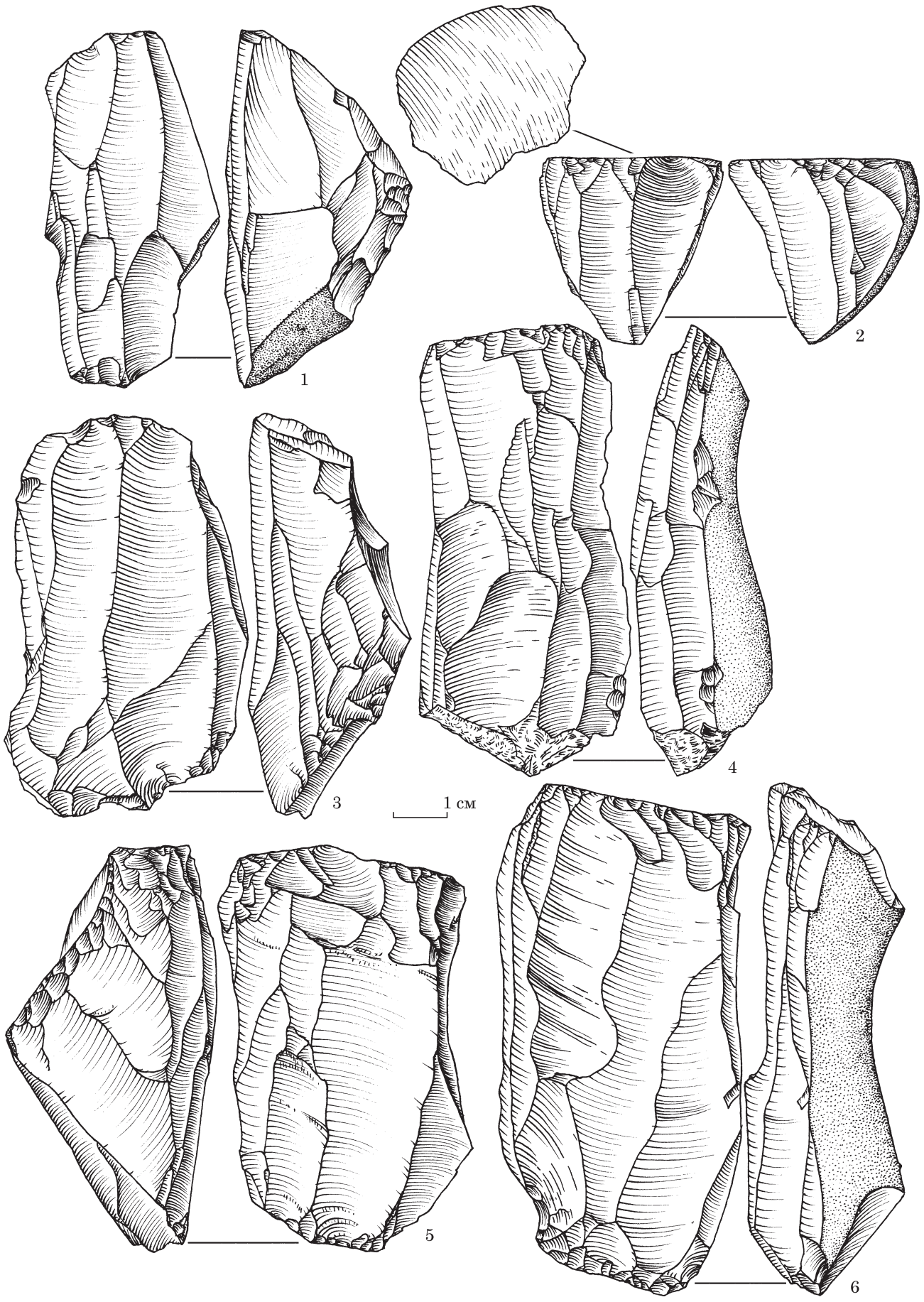

Рис. 6. Жуків III. Крем'яний інвентар. Нуклеуси

тинах та їх уламках (рис. 7: 4, 5, 7, 8, 12) та кінцеві на пластинчастих відщепах (рис. 7: 9—11, 13—24). Одна кінцева скребачка має виділений крутою ретушшю черешок (рис. 7: 6).

Скребачкам удвічі поступаються за чисельністю різці, які переважно виготовлялися з уламків крупних пластин. Домінують різці бічні, ретушні (рис. 8: 1—3, 7—10) — 7 екз., менше кутових (рис. 8: 5, 6, 11) та серединних (рис. 8: 8) різців.

В крем'яному комплексі Жуків III представлені пластини та відщепи з ретушшю та їх уламки, більшість яких вірогідно використовувалася в якості різальних знарядь.

На жаль, серед підйомного матеріалу зі стоянки-майстерні Жуків III не трапилося вкладенів метального озброєння (мікролітів), пов'язаних з палеолітичним комплексом. Мікроліти є найбільш діагностичними в культурно-хронологічному сенсі виробами крем'яних комплексів. Єдиний знайдений на пам'ятці мікроліт (рис. 7: 1), схоже, є пізнішою домішкою. Про це свідчить повна відсутність патини на його поверхні, досконала мікропластинчаста заготовка, виконана у пізній відтискній техніці й сама форма мікроліту, характерна для доби мезоліту чи навіть раннього неоліту.

Культурно-хронологічну характеристику крем'яних матеріалів стоянки-майстерні Жуків III означив за морфологією виробів та технологією обробки кременю О. Ситник, віднісши їх до пізнього етапу розвитку граветської традиції Середнього та Верхнього Подністер'я. Виразний комплекс нуклеусів, скребачок, різців пам'ятки нагадує аналогічні вироби з верхніх шарів 1 та 1а стоянки Молодове V, які були віднесені дослідником багатошарової пам'ятки О. Чернишем до «молодовської фази мезоліту Прикарпаття, залишки якої трапляються у верхній частині лесоподібних суглинків доби дріасу III» Подністер'я (Черниш 1975, с. 132—133). У наш час ніхто не сумнівається, що «верхня частина лесоподібних суглинків доби дріасу III» Подністер'я, це геологічні горизонти фінального плейстоцену, тобто за археологічною періодизацією вони датуються фінальним палеолітом, але не мезолітом. Однак О. Черниш вбачав у матеріалах верхніх шарів Молодови V зародки ранньомезолітичних технологій, хоча генетично пов'язував їх з попередніми палеолітичними горизонтами багатошарової пам'ятки. Людина свого часу О.Черниш користувався лексикою радянських палеолітчиків 1950—70-х рр., які стояли на стадіальних позиціях розуміння історичних процесів і уникали таких новомодних на той час термінів як традиція чи культура в палеоліті. Пізніше культурне явище, відкрите, досліджене й описане О. Чернишем, «відкрили», спираючись на його матеріали й публікації, російські дослідники А. Рогачов та М. Анікович (1984, с. 174), назвавши його пізньомолодовською культурою (Залізняк 1998, с. 122—124).

У наш час подібні матеріали з верхніх шарів пам'яток молодовської культури Прикарпаття (верхні шари стоянок Молодове I та V, Оселівка I, Кормань IV, Атаки VI, Незвисько IX та Косоуци) співвідносяться з пізнім епіграветським етапом розвитку граветських традицій на заході України і датовані 15—12 тис. р. тому (Залізняк 2005, с. 32—37).

До пізніх в межах верхнього палеоліту ознак комплексу Жуків III належать відносно невеликі розміри артефактів, характерний для епігравету набір нуклеусів, короткі кінцеві скребачки на пластинчастих відщепах, домінування бічних ретушних різців. На зв'язок крем'яного комплексу Жуків III з граветською культурною традицією вказує наявність пластин з «губкою». Остання являє собою мікроскопічний карниз відбивної площадки пластини, що нависає над відбивним горбком сколу. «Губка» вважається характерною ознакою використання м'якого, можливо кістяного відбійника, що характерно для граветської традиції первинного розщеплення кременю.

На жаль, докладніша культурно-хронологічна ідентифікація крем'яного комплексу Жуків III через відсутність в ньому найбільш діагностичних виробів, перш за все мікролітів, поки що неможлива.

Скупчення палеолітичних стоянок поблизу с. Жуків. Крім стоянки-майстерні Жуків III в урочищі Гук в околицях с. Жуків та сусідніх сіл відомо ще декілька місцезнаходжень крем'яних артефактів верхньопалеолітичного вигляду, серед яких зустрічаються вироби більш раннього мустьерського часу. Зокрема цікаве палеолітичне місцезнаходження Жуків XIII виявлено за 800 м на схід від стоянки-майстерні Жуків III на привершинній ділянці урочища «Лиса Гора», яка являє собою третю терасу старого річища Золотої Липи. Тут зібрано понад пів сотні предметів, з яких найбільше сколів і відщепів. Серед знайдених тут шести крем'яних знарядь привертає увагу скребло архаїчного типу з двосторонньою обробкою та крупною ретушшю по округлому краю. Усі знахідки вкриті товстою білою кіркою з блискучим фарфоровим відливом, іноді, жовтуватого відтінку і часто зі слідами вивітрювання. Форми виробів, а також технічні особливості обробки кременю дають підстави припускати, що дані знахідки можуть виявитися набагато старшими від верхньопалеолітичних знахідок в урочищі «Гук» з місцезнаходження Жуків III. Тобто, стоянка первісних мисливців Жуків XIII в ур. Лиса Гора, вірогідно, є найстаршою з усіх відомих на даний час археологічних пам'яток околиць с. Жукова і може відноситися до мустьерського часу (Бандрівський, Білик 2018).

Ще одна верхньопалеолітична пам'ятка — Жуків VII, виявлена на протилежному боці р. Золота Липа на верху третьої надзаплавної тераси в урочищах «Лісок» і «Рацівка» над спус-

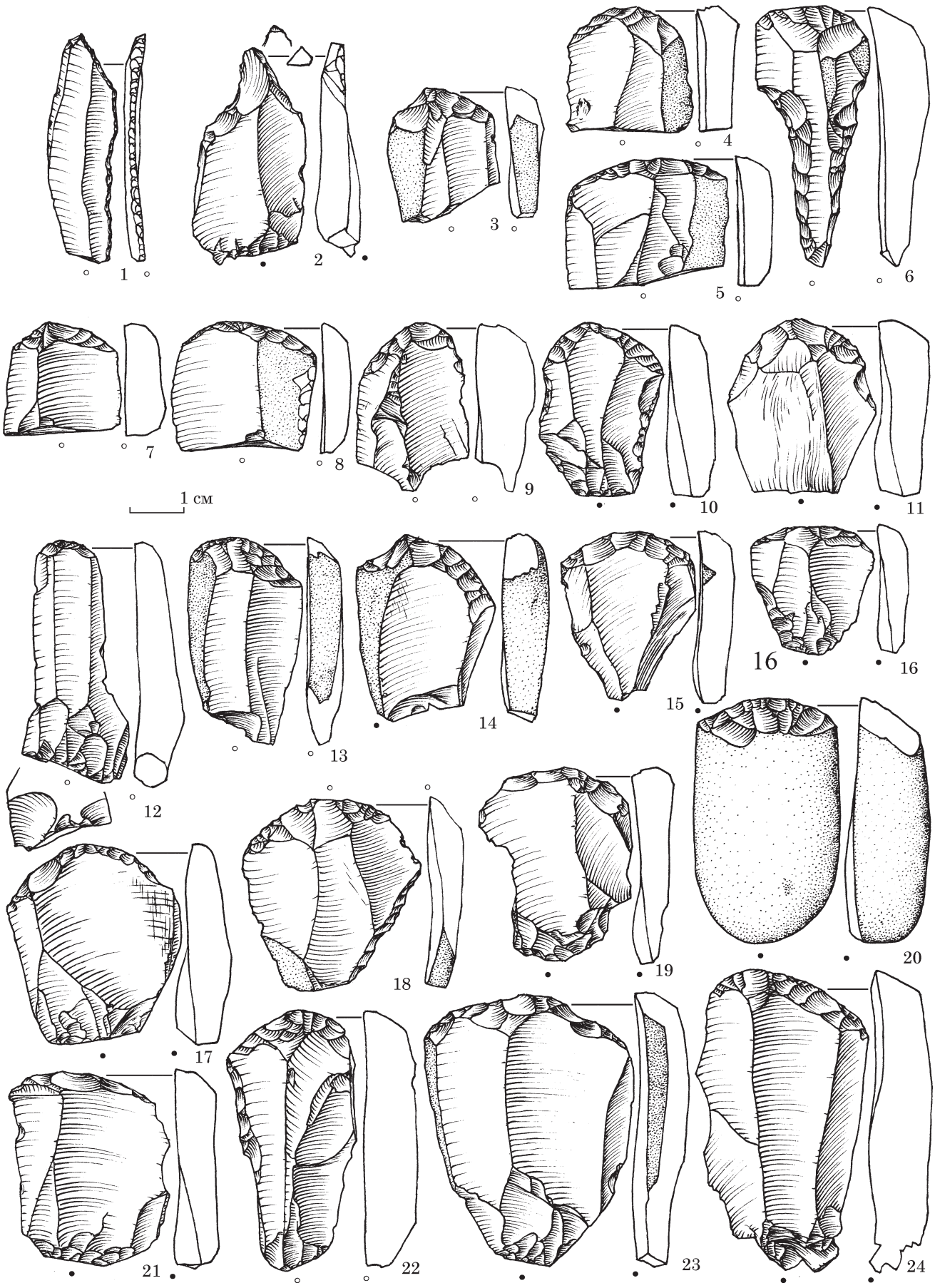

Рис. 7. Жуків III. Крем'яний інвентар: 1 — мікроліт; 2—24 — скребачки

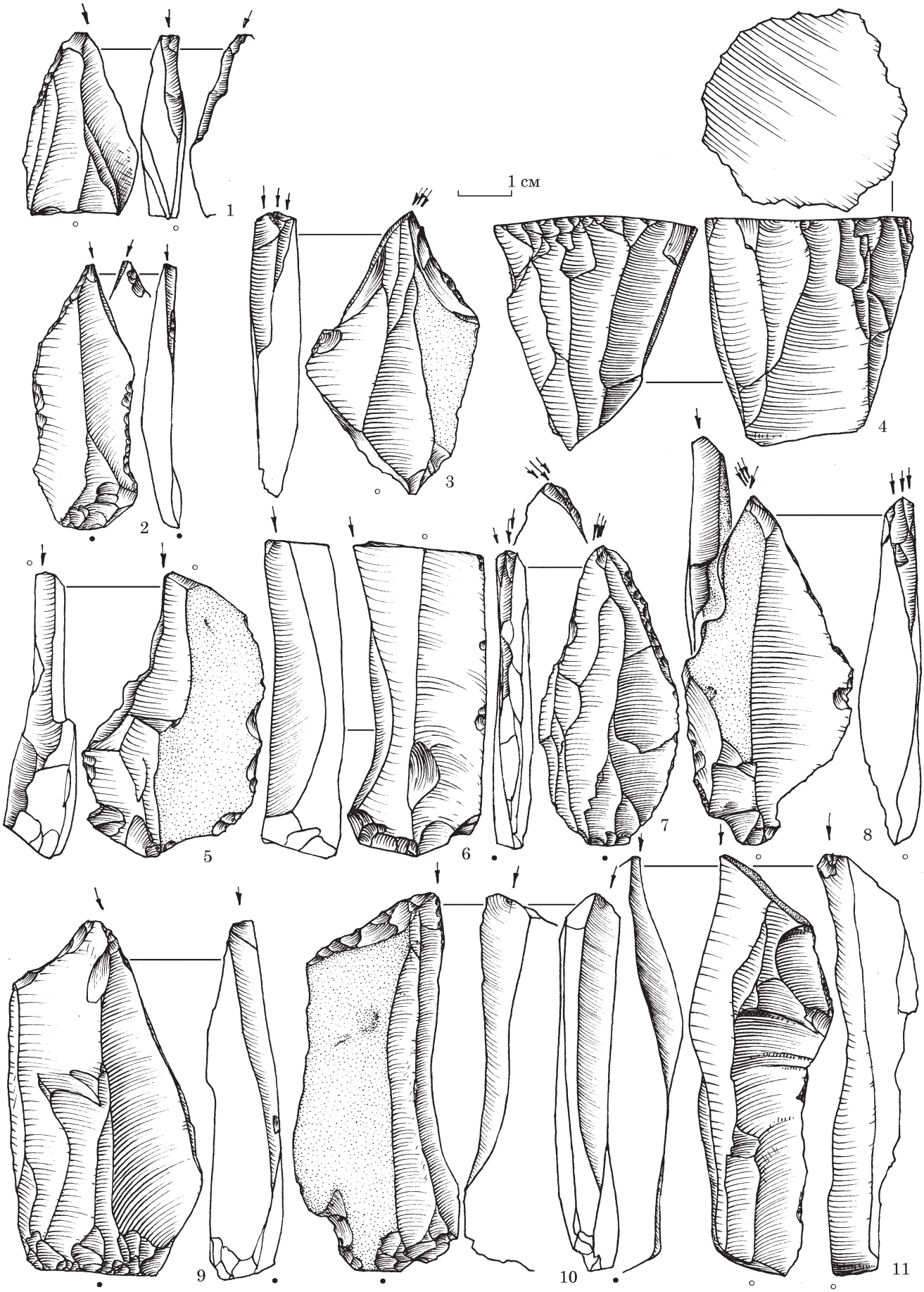

Рис. 8. Жуків III. Крем'яний інвентар: 1—3, 5—11 — різці; 4 — нуклеус

ком до гори Хім. З поверхні зораного поля в цьому місці зібрано значну колекцію крем'яних уламків зі слідами штучного сколювання, нуклеусів, відщепів, пластин та сколів, які вкриті блідоблакитною патиною. Окремі скребачки архаїчного вигляду та уламки пластин, які вкриті значно інтенсивнішою густою молочною патиною можуть свідчити про існування тут більш раннього палеолітичного горизонту.

Окрім згаданих пам'яток, поодинокі палеолітичні вироби та відходи їх виробництва знайдено поблизу Жукова в урочищах «Скорупіш», «Довга» та «Посіч». Загалом, на сьогоднішній день, в околицях Жукова локалізовано шість палеолітичних пам'яток. На двох з них, поряд з верхньопалеолітичним, знайдені матеріали мустьєрського часу.

Раніше невідомі палеолітичні місцезнаходження відкрито також в сусідніх з Жуковом селах Підлісне і Гиновичі, які локалізовано в урочищах «Дубрівка» (Підлісне I), «Залане» (Підлісне IV), «Івахова Гора» (Гиновичі I) та «Надставнича» (Гиновичі III).

Висновки. Молодовська культурна традиція Прикарпаття є локальним проявом граветського технокомплекса, що розвивався у верхньому палеоліті Європи від 30 до 12 тис. р. тому. Пізня епіграветська фаза, до якої скоріш за все належить стоянка Жуків III датована 19—12 тис. р. тому.

Характерною ознакою усіх жуківських та сусідніх з ними пам'яток доби верхнього палеоліту є їхнє розташування на вершинах або привершинних ділянках надрічкових пагорбів (друга і третя тераси), що було зумовлене тодішніми кліматичними умовами (Бандрівський, Білик 2018).

Наприкінці XX ст. були розроблені моделі реконструкції способу життя та річних господарських циклів різних мисливських суспільств на основі не лише археологічних, але й етнографічних даних (Залізняк 1991, с. 57—65; 1998, с. 60—111). Видається продуктивною спроба залучення цих напрацювань для реконструкції вірогідного способу життя палеолітичних мисливців, які полишили стоянки в околицях с. Жуків на Тернопільщині (Бандрівський, Білик 2018). Зокрема правомірно інтерпретувати ці локалізовані на плато та високих терасах пам'ятки як літні стійбища. Через холодний, вітряний клімат льодовикової доби верхньопалеолітичні мисливці були змушені влаштовувати зимові стоянки на низьких, захищених від холодних вітрів схилами терас ділянках рельєфу. Докладніша реконструкція способу життя верхньопалеолітичних мисливців регіону потребує додаткових досліджень.

Таким чином, в районі с. Жуків та найближчих до нього сіл відоме скупчення верхньопалеолітичних пам'яток, перспективних для подальших археологічних досліджень. Майбутні дослідження на відкритих палеолітичних місцезнаходженнях в Жукові та його околиці проясняють і збагатять дотеперішні уявлення про особливості життя тогочасних мешканців Бережанського Опілля.

ЛІТЕРАТУРА

Бандрівський, М. 2006. Найдавніша пам'ятка Жукова. *Експедиційні вісті*, 1 (2), 2—16 вересня, с. 1.

Бандрівський, М., Білик, М. 2018. Нові палеолітичні місцезнаходження в Жукові поблизу Бережан на Тернопільщині. В: *На пограниччі культур та етносів: взаємоконтакти як спосіб комунікації та еволюції: Тези доповідей учасників міжнародної наукової конференції (Львів—Винники. 7—10 листопада 2018 р.).* Львів; Винники, с. 17-21.

Білик, М., Пелещишин, М., Чайка, Р. 2000. Археологічні матеріали з с. Жуків на Бережанщині (з історії населення висоцької культури). *Археологічні дослідження Львівського університету*, 4, с. 87-104.

Зализняк, Л. 1991. *Население Полесья в мезолите*. Киев: Наукова думка.

Залізняк, Л. 1998. *Передісторія України X—V тис. до н. е.* Київ: Бібліотека українця.

Залізняк, Л. 2005. *Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України.* Кам'яна доба України, 8. Київ: Шлях.

Рогачев, А. Н., Аникович, М. В. 1984. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма. В: Борисковский, П. И. (ред.). *Палеолит СССР*. Москва: Наука, с. 162-271.

Черниш, О. 1975. *Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту*. Київ: Наукова думка.

REFERENCES

Bandrivskyi, M. 2006. Naidavnisha pam'iatka Zhukova. *Ekspedytsiini visti*, 1 (2), 2—16 veresnia, s. 1.

Bandrivskyi, M., Bilyk, M. 2018. Novi paleolitychni mistseznakhodzhennia v Zhukovi poblyzu Berezhan na Ternopilshchyni. In: *Na pohranychchi kultur ta etnosiv: vzaiemokontakty yak sposib komunikatsii ta evoliutsii: Tezy dopovidei uchasnykiv mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (Lviv—Vynnyky. 7—10 lystopada 2018 r.).* Lviv; Vynnyky, s. 17-21.

Bilyk, M., Peleshchyshyn, M., Chaika, R. 2000. Arkheolohichni materialy z s. Zhukiv na Berezhanshchyni (z istorii naselennia vysotskoi kultury). *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 4, s. 87-104.

Zalizniak, L. 1991. *Naselenie Polesia v mezolite*. Kiev: Naukova dumka.

Zalizniak, L. 1998. *Peredistoriia Ukrainy X—V tys. do n. e.* Kyiv: Biblioteka ukraintsia.

Zalizniak, L. 2005. Finalnyi paleolit i mezolit kontynentalnoi Ukrainy. *Kam'iana doba Ukrainy*, 8. Kyiv: Shliakh.

Rogachev, A. N., Anikovich, M. V. 1984. Pozdnii paleolit Russkoi ravniny i Kryma. In: Boriskovskii, P. I. (ed.). *Paleolit SSSR*. Moskva: Nauka, s. 162-271.

Chernysh, O. 1975. Starodavnie naselenia Podnistrov'ia v dobu mezolitu. Kyiv: Naukova dumka.

L. Zaliznyak, M. Bandrivsky,
M. Bilyk, D. Vietrov, A. Sorokun

PALEOLITHIC SITE OF ZHUKIV III IN TERNOPIL REGION

The paper is the publication of materials from the Upper Paleolithic site of Zhukiv III in Ternopil region and the prospects for research into the Paleolithic of the region.

The Zhukiv III site is located near the flint deposit on the high terrace of the Zolota Lypa River above the Zhukiv village, Ternopil region. Numerous cores and flint processing waste give reason to consider the site a flint processing workshop.

The site collection of flint artifacts includes 1,360 specimens, including 70 retouched tools. The flint products are small, covered with white and blue patina. One-plane, sometimes pyramidal cores dominate. A little less two-plane cores. There are many flint blades of the Upper Paleolithic forms. Most end scrapers are of short proportions. Burens are made on blades, mostly side retouches.

The flint inventory of the Zhukiv III site has direct parallels in the materials from the upper layers of the Molodove V site (layers 1, 1a), which were attributed by the researcher of the multi-layered site O. Chernysh to the Molodovian phase of the Early Mesolithic of the Carpathian region, later renamed the Late Molodovian culture of the Final Paleolithic of Transnistria. Nowadays, similar materials are associated with the late Epigravetian stage of the development of Gravetian traditions in western Ukraine and dated to the Final Paleolithic. The Molodov cultural tradition is a local manifestation of the Gravettian techno-complex that developed in the Upper Paleolithic of Europe from 30 to 12 thousand years ago. The Late Epigravetian phase, to which the Zhukiv III site probably belongs, dates from 19,000 to 12,000 years ago.

In addition to the site-workshop Zhukiv III in the vicinity of the Zhukiv village are known more than 10 sites with Upper Paleolithic flint artifacts. All of them are located on high terraces above the Zolota Lipa River. A cluster of Upper Paleolithic sites near the Zhukiv village in Ternopil regin is promising for further archaeological research.

Keywords: Final Paleolithic, flint implements, site, Transnistria.

Одержано 04.03.2024

БАНДРІВСЬКИЙ Микола, доктор історичних наук, Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України; Голова Археологічної комісії НТШ, Львів, Україна.
BANDRIVSKY Mykola, Doctor of Historical Sciences, Ivan Krypyakivych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Archaeological Commission of the Shevchenko Scientific Society, Lviv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-7010-564X,
e-mail: bandrm@ukr.net.

БІЛИК Михайло, член Археологічної комісії НТШ, Львів, Україна.
BILYK Mykhailo, a member of the Archaeological Commission of the Shevchenko Scientific Society, Lviv, Ukraine.
E-mail: artprostirm@gmail.com.

ВЄТРОВ Денис, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
VIETROV Denys, Kandydat of Historical Sciences, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-1879-3163, e-mail: vetrovd@ukr.net.

ЗАЛІЗНЯК Леонід, доктор історичних науку, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
ZALIZNYAK Leonid, Doctor of Historical Sciences, Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-8924-81-22,
e-mail: zaliznyakl@ukr.net.

СОРОКУН Андрій, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
SOROKUN Andriy, Research Officer. Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-8506-4817, e-mail: sorokun_a@i.ua.

УДК 903.23(282.247.32-196.6)”636” DOI: 10.37445/adiu.2024.01.05

О. Коваленко, Р. Луговий

ГЛИНЯНИЙ ПОСУД ЕНЕОЛІТИЧНОГО ЧАСУ ТИПУ ЗАСУХА З ПОВОРСКЛЯ

Кераміку типу Засуха виділив Дмитро Телегін. Межі поширення пам’яток — в межах південних районів лісостепу Дніпровського Лівобережжя. Наявність пам’яток у Поворсклі до цього часу засвідчена лише фрагментарно. Метою даного повідомлення є розгляд фрагментів глиняного посуду епохи енеоліту, виявлених на поселеннях Поворскля, що атрибутуються, як керамічний тип Засуха, які раніше не були введені до наукового обігу, а саме матеріали розвідкових робіт Івана Післарія на поселенні в ур. Біла Гора біля с. Макухівка та матеріали розкопок Оксани Коваленко та Романа Лугового на поселенні в ур. Татарський бугор біля с. Клюсівка. Введення цих матеріалів дещо уточнює межі поширення засуських пам’яток. Особливостями глиняних виробів є грудкувата формувальна маса, темно-коричневий або червонуватий колір поверхні, темний колір зламу черепка, добре загладжена поверхня, аж до підлискування, інколи ангобування. Асортимент представлений горщиками із прямими або слабкопрофільованими вінцями, із пласкими денцями. Прикметним є рельєфний декор посуду: ряд глибоких ямок або «перлин» на вінцях, орнаментація мушлевими штампами, ритування вузькими чи прогладженими широкими лініями, округлими чи підтрикутними наколами, неглибокими ямками. Елементи орнаменту створюють орнаментальні композиції: горизонтальні ряди, діагональні смуги, підтрикутні фігури, «ялинку», пунктирні лінії, зигзаги тощо.

Ключові слова: *археологічна керамологія, кераміка, горщик, орнаментація, енеоліт, неоліт, тип Засуха, Дмитро Телегін, Клюсівка, Макухівка, Поворскля.*

Вступ. Кераміка типу Засуха була виділена Д. Телегіним наприкінці 1970-х рр. Ним же на епонімному поселенні Засуха та поселенні Олександрія були проведені розкопки, на основі яких дослідник визначив особливості глияного посуду цього типу (Телегін 1988). На момент публікації матеріалів, Д. Телегін хронологічно визначив пам’ятки типу Засухи, як третій період розвитку дніпро-донецької культури, датуючи їх в межах другої половини IV — початком III тис. до н. е. та синхронізуючи з пам’ятками новоданилівського типу й ранньо-го етапу середньостогівської культури (Телегін 1988, с. 81, 84), проте вони не відповідають сучасним датуванням на основі радіовуглецевих дат (Rassamakin 2011, S. 83).

Місце цих поховальних пам’яток, віднесених Д. Телегіним до типу Засуха, в системі пам’яток неоліту—енеоліту лісостепового дніпровського Лівобережжя переглядалося (Рассамакін 2013, с. 35). На думку С. Берестнева, населення, яке залишило пам’ятки типу Засуха в південних районах лісостепу, як окрема група, співіснувало з носіями степової поховальної традиції середньостогівсько-новоданилівського типу та постмаріупольською спільністю (Берестнев 200, с. 129).

Щодо території поширення пам’яток цього типу, то Д. Телегін визначав їх в межах межиріччя р. Орелі та р. Береки, притоки Сіверського Дінця (Телегін 1988 с. 74). А. Скоробагатов, визначаючи географічні межі поширення культур лісостепного Подоння теж зауважував поширення на захід від Осколу та Сіверського Дінця пам’яток із «комірцевою керамікою змішаного типу» («воротничковою керамикою смешанного типа» — перекл. авт.), тобто посудом типу Засухи, Верьовкінських хуторів, Олександрійського (Скоробагатов 2011, с. 7).

На сьогодні відомі пам’ятки: Верьовкіне 14, Ізюм 5, Петрівські стоянки на р. Сіверський Дінець; Засуха, Сомівка та Перещепине на на р. Оріль; Олександрія на р. Оскол; Остап’є на р. Псел; Мерефа на р. Мжа тощо (Телегін

© О. КОВАЛЕНКО, Р. ЛУГОВИЙ, 2024

Рис. 1. Фрагменти стінок посудин. Глина, ліплення, вдавлення. Макухівка, ур. Біла гора. Тип Засуха. Розвідки Івана Післарія. ПКМВК, інв. № 1 — ПКМ 30489 А2273; 2 — ПКМ 30489 А2273; 3 — ПКМ 30489 А2273/49; 4 — ПКМ 30489 А2273

Рис. 2. Фрагменти стінок горщиків. Глина, ліплення, вдавлення. Макухівка, ур. Біла гора. Неоліт, енеоліт. Розвідки Івана Післарія. ПКМВК, інв. № ПКМ 30489 А2273

1988, с. 79, 80; 1973, рис. 61: 11; Телегин, Титова 1998, с. 62; Рассамакін 2013, с. 35; Берестнев 2004, с. 120). Щоправда, матеріали з пам'ятки Верьовкіне 14, та поховання 10—14, 17 з поселення Олександрія, на відміну від Д. Телегіна, Н. Котова зараховує до верьовкінської групи пам'яток Маріупольської культурно історичної області (Котова 1994, с. 45).

Характерними особливостями посуду типу Засуха, які були визначені Д. Телегіним (Телегін 1988, с. 74—77) є грудкувата формувальна маса, темно-сірий або червонуватий колір поверхні, темний колір зламу черепка. На епонімній пам'ятці єдиною формою посуду був широкий відкритий горщик з гострим дном. З поселення Олександрія відомі горщики з слабко профільованими вінцями, наявні посудини із пласким денцем. Прикметним є рельєфний декор посуду: ряд глибоких ямок або «перлин» на вінцях, орнаментація мушлевими штампами, ритованими вузькими чи прогладженими широкими лініями, округлими чи підтрикутними наколами, неглибокими ямками. Елементи орнаменту, поєднуючись, створювали ряд орнаментальних таких композицій як: горизонтальні ряди, діагональні смуги, підтрикутні фігури, «ялинка», пунктирні лінії, зиґзаґи тощо.

Результати досліджень. Насьогодні ми можемо констатувати наявність ще двох поселень — ур. Біла Гора в с. Макухівка (поблизу Полтави) та Клюсівка (поблизу Нових Санжар), північніше межі, окресленої Д. Телегіним. Вони засвідчують поширення типу Засуха в Поворсклі. Кераміка цього типу з Макухівки була виділена Д. Телегіним серед матеріалів зібраних І. Післарієм в ході розвідок. Про це є епізодична згадка в статті Д. Телегіна, проте самі матеріали ніколи не публікувалися Нині, ця відома різночасова пам'ятка в ур. Біла гора, біля с. Макухівка Полтавського р-ну на р. Ворсклі повністю знищена в результаті антропогенної діяльності людини — влаштування кар'єрів під міські сміттєзвалища. Колекція з тих розвідок І. Післарія зберігається в фондах Полтавського краєзнавчого музею імені В. Г. Кричевського (далі — ПКМВК; Інв. № ПКМ 30489 А2273).

Серед цих зборів виділяються фрагменти глиняних виробів, які можна зарахувати до часу Засухи. Вони, принаймні, знаходять аналогії із матеріалів Засухи та Ізюма (Телегін 1983, рис. 2: 2, 4; 3: 1, 9; 4: 1; 6: 6).

Це зокрема такі вироби.

• Фрагмент стінки горщика, прикрашеного рядами вертикальних вдавлень зубчастого штампу та рядом ненаскрізних проколів, округлої форми, що з внутрішнього боку утворюють «перлини» (рис. 1: 1). Формувальна маса із включеннями домішок рослинності. Структура черепка шарувата. Колір поверхні різних відтінків коричневого, на зламі — темніший. Близькими до нього, за декоруванням, є фрагменти із вдавленнями та штампами нахиленими в правий бік (рис. 1: 2; 2: 1).

• Фрагмент верхньої частини горщика із ледь відхиленими та потовщеними вінцями, прикра-

шеного двома рядами ненаскрізних проколів, округлої форми, що з внутрішнього боку утворюють невеликі «перлини» (рис. 1: 2). Формувальна маса із незначними включеннями домішок рослинності та подрібнених мушель. Структура черепка щільна, дещо шарувата. Колір поверхні рудувато-бурий, на зламі та внутрішній поверхні — темніший. Зовнішня поверхня цієї посудини ангобована та ретельно загладжена.

• Фрагмент вінець горщика, прикрашеного вдавленнями по краю вінець, як із зовнішнього так і з внутрішнього боку — косими насічками, під краєм — великими округлими «перлинами» із зовнішнього боку, під якими — округлі дрібні вдавлення та вертикальні ритовані лінії (рис. 1: 3). Колір черепка — буро-коричневий. Поверхня загладжена, на «перлинах» проглядаються відбитки, які утворилися під час вигладжування поверхні. У формувальній масі добре помітні включення товчених мушель.

• Фрагмент стінки горщика із круглим отвором (сліди ремонту) (рис. 1: 4). Поверхня прикрашена горизонтальними рядами відбитків шестизубчастого штампу, вірогідно з мушлі. У дещо шаруватій формувальній масі помітні поодинокі включення товчених мушель. Колір черепка рудо-коричневий плямистий, на зламі — темно-коричневий.

Кераміка типу Засуха була виявлена також на ще одному поселенні в середньому Поворсклі у 2006 р. Поселення епохи неоліту — скіфського часу розташоване в урочищі Татарський Бугор, за 1,2 км на захід с. Клюсівка (Полтавського р-ну і обл.), воно виявлене в 1982 р., під час роботи експедиції по дослідженню поселення Пожарна Балка II, під керівництвом В. Андрієнка та неодноразово обстежувалося місцевими археологами (Супруненко та ін. 1984, арк. 6—7; Бовкун, Мокляк 1989, с. 39—41; Мокляк 1990; Ткаченко 1991, с. 79—82; Ткаченко 1992, с. 100—104). Колекції знахідок з зазначених розвідок зберігаються в фондах ПКМВК (Інв. № ПКМ 68812-68862 А 9920-9970, 9919, 11735—11759), але, за нашими спостереженнями, не містять кераміки типу Засуха.

У 2006, 2008 рр. Експедиція Інституту керамології — Відділення Інституту Народознавства НАН України, Полтавського краєзнавчого музею імені В. Г. Кричевського та Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, під керівництвом авторів провела археологічні розкопки на різночасовому поселенні в ур. Татарський бугор (Коваленко, Луговий 2006, арк. 5—39; Луговий, Коваленко 2008) серед матеріалів яких присутня така кераміка.

Поселення знаходиться на підвищенні — відрізаній частині першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскли. Висота підвищення над рівнем заплави до 2,0—2,5 м. Висота з боку стариці р. Ворскла, з півдня підвищення — 6,5 м. Розміри підвищення 70 × 50 м. Південна частина поселення руйнується внаслідок підмивання схилу старицею р. Ворскли. Частково задерноване, вкрите заростями терну та глоду, східний схил підвищення розорюється. Форма підвищення — Татарського бугра — «квасолеподібна». Вся південно-західна частина заросла деревами та кущами. Південний схил, урвистий, у його підніжжя озеро-стариця р. Ворскли. Детальна характеристика поселення та знахідок інших культурно-хронологічних періодів вже розглядалися авторами (Луговий та ін. 2016; Коваленко, Луговий 2008; 2020).

Розкопками встановлено наявність двох зон на поселенні — основної та периферійної. Основна зона, обіймала центральну площадку підвищення та прилягала до його південного схилу, характеризувалася насиченим знахідками культурним шаром, потужністю до 0,9 м. Периферійна зона охоплювала пологі ділянки, схили (окрім південного), відзначалася незначним культурним шаром, до 0,2 м, із невеликою кількістю знахідок (який можна розглядати як змиви та наноси під час підвищенні рівня води у заплаві) та відсутністю об'єктів. Культурний шар не стратифікований.

Зафіксована така загальна стратиграфічна ситуація (Коваленко, Луговий 2020, с. 83).

• 0—0,2 м — дерновий шар.

• 0,2—0,9 м — чорноземний, супіщаний ґрунт сірого кольору, із поодинокими включеннями вуглинок та дрібних шматочків перепаленої глини, насичений знахідками. В цілому найбільш насичений знахідками шар у розміщується в межах 0,5—0,6 м R, проте за кольором та структурою він не відрізняється.

• 0,9—1,0 м — передматерик плямистий жовтий пісок із включеннями жовто-коричневого мулистого суглинку, в якому зрідка помічені вуглинки, без знахідок.

• Із 1,0 м — материк, жовтий плямистий суглинок.

Серед різночасових матеріалів виділені дві групи кераміки, які впевнено можна віднести до культурно-хронологічного типу Засуха.

Перший з них включає 24 фрагменти посудин (Фонди нального музею заповідника українського гончарства, далі — НМЗУГ; рис. 3). Це переважно стінки посуду, із товщиною — 0,8—1,0 см. Слід, відмітити, що серед посуду з епонімної пам'ятки переважали вироби такі, або дещо товстіші — 1—1,2 см (Телегін 1988, с. 74). Орнаментовані посудини рядами підпрямокутних наколів по краю вінець, нижче проколами, що з внутрішнього боку утворюють невеликі «перлини» та ритованими косими лініями. З внутрішнього боку — два горизонтальні ряди вдавлень овальної у плані форми. Поверхня добре загладжена, помітні сліди дрібнозубчастих розчосів. У формувальній масі помітні домішки піску та рослинності. Структура черепка щільна, шарувата. Колір черепка: на зламі черепка — бурий та сіро-чорний, поверхня зов-

Рис. 3. Реконструкція верхньої частини горщика. Глина, ліплення, вдавлення. Клюсівка, ур. Татарський бугор. Тип Засуха. Розкопки Оксани Коваленко. НМЗУГ, інв. № НДА 17068, 15229, 17115

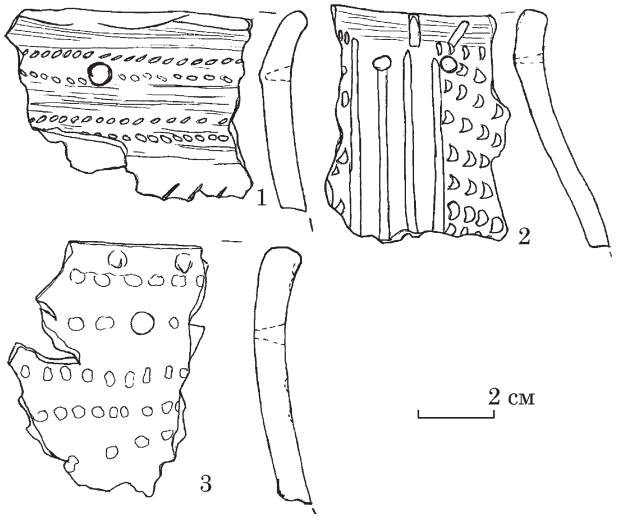

Рис. 4. Фрагменти вінець горщиків. Глина, ліплення, вдавлення. Клюсівка, ур. Татарський бугор: 1 — Дніпро-донецька культура; 2, 3 — тип Засуха. Розкопки О. Коваленко. НМЗУГ, інв. № НДА 16512, 16552, 15890

нішня — світло-коричневий, бурий, поверхня внутрішня — сіро-чорний, бурий.

Друга група кераміки включає 9 фрагментів (Фонди НМЗУГ; рис. 4: 1—3; 5) Горщики мали злегка відігнуті назовні вінця, край яких горизонтально вирівняний (окрім фрагментів — рис. 4: 1; 5). Формувальна маса із значними домішками рослинності. Структура черепка: пориста, візуально помітні сліди вигорілої рослинності; шарувата, помітні сліди з'єднання формувальних частин — джгутів або клаптів, які перекривали одне одного. Колір поверхні : на зламі сіро-чорний, поверхня — від світло-коричневого до світло-сірого.

Орнаментація цієї групи така: під краєм вінець не наскрізні проколи, що з внутрішнього боку утворюють невеликі «перлини» (крім того, що на рис. 8, або наскрізні проколи). Поверхня добре загладжена, до лискування.

Рис. 5. Реконструкція верхньої частини горщика. Глина, ліплення, вдавлення. Клюсівка, ур. Татарський бугор. Тип Засуха. Розкопки О. Коваленко. НМЗУГ, інв. № НДА 16390, 16551, 16548

Зустрічаються горизонтальні ряди неглибоких, округлої в плані форми, вдавлень паличкиз плавно заокругленим кінцем. З внутрішнього боку посудини по краю вінець нанесено ряд неглибоких ямок-вдавлень (рис. 4: 3).

Подвійні ряди вдавлень за формою у плані близьких до округлих, нанесені паличкою у відступаючій манері, у кожному ряді — під різним кутом, що імітують мотузковий орнамент. Нижче — ряд навскісних відтисків мушліштампу. На зовнішній поверхні слабо помітні сліди загладжування. На одному горщику орнамент розташований у вертикальній площині: ряд з чотирьох ритованих ліній змінюється рядами трикутної форми із заокругленими кутами («бобоподібні»), нанесеними у відступаючій манері. З обох боків посудини по краю вінець нанесені, зверху вниз, продовгуваті насічки (рис. 4: 2). Ще два фрагменти орнаментовані рядами підтрикутних вдавлень, які утворюють ряди вдавлених та опуклих смуг. По краю вінець нанесені округлі невеликі ямки-вдавлення, нижче — навскісні насічки.

Висновки. Розгляд фрагментів глиняного посуду епохи енеоліту, які атрибутуються, як керамічний тип Засуха, виявлених на поселеннях Поворскля (ур. Біла Гора біля с. Макухівка (розвідки І. Післярія), ур. Татарський бугор біля с. Клюсівка (розкопки О. Коваленко та Р. Лугового), дещо уточнює межі поширення засухських пам'яток. Адже поселення типу Засуха, виділені Д. Телегіним, локалізувалися ним в межах південних районів лісостепу Дніпровського Лівобережжя. Їх наявність у Поворсклі до цього часу була засвідчена лише фрагментарно.

Слід наголосити, що межа поширення пам'яток може бути відсунута ще західніше до Переяславського Подніпров'я, де на поселеннях Малі Озера, хутір Комарівський серед матеріалу, віднесеного М. Роздобудьком та Ю. Юрченком до невизначених керамічних енеолітичних комплексів, *«яка має лише деякі паралелі… в енеолітичних культурах регіону»* (Роздобудько, Юрченко 2005, с. 104, рис. 6: 11, 13, 16) наявні фрагменти, які мають аналогії із керамікою типу Засуха.

Особливостями глиняних виробів є темно-коричневий або червонуватий колір поверхні, темний колір зламу черепка, добре загладжена поверхня, аж до лискування, інколи застосовувалося ангобування. Асортимент представлений горщиками із прямими або слабко профільованими вінцями, вирівняними краями, із пласкими денцями. Прикметним є рельєфний декор посуду: ряд глибоких ямок або «перлин» на вінцях, орнаментація мушлевими штампами, ритування вузькими чи прогладженими широкими лініями, округлими чи підтрикутними наколами, неглибокими ямками. Елементи орнаменту створюють орнаментальні композиції: горизонтальні ряди, діагональні смуги, підтрикутні фігури, пунктирні лінії, зиґзаґи тощо.

ЛІТЕРАТУРА

Берестнев, С. И. 2004. Об одной из групп населения восточноукраинской лесостепи в эпоху палеометалла. *Древности 2004*, с. 114-132.

Бовкун, И. В., Мокляк, В. А. 1989. Археологические разведки на территории Новосанжарского района. В: *Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: второй областной научно-практический семинар: тезисов, докладов и сообщений.* Полтава, с. 39-41.

Коваленко, О. В., Луговий, Р. С. 2006. *Звіт про археологічні розкопки та розвідки поблизу с. Клюсівка Новосанжарського району Полтавської області у 2006 р.,* НА ІА НАН України, Науковий архів Українського гончарства НМЗУГ, ф. 1, оп. 7, спр. 107.

Коваленко, О. В., Луговий, Р. С. 2008. Дослідження у Новосанжарському районі Полтавської області у 2006 р. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 22-25.

Коваленко, О. В., Луговий, Р. С. 2009. Археологічні дослідження в Чутівському та Новосанжарському районах Полтавської області. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.*, с. 124-126.

Коваленко, О. В., Луговий, Р. С. 2020. Кераміка ямної культури з поселенських пам'яток Поворскля. *Археологічна керамологія*, 2, с. 74-94.

Котова, Н. С. 1999. *Мариупольская культурно-историческая область (Днепро-Донское междуречье).* Ковель.

Луговий, Р. С., Коваленко, О. В., 2009. *Звіт про археологічні розкопки поблизу с. Клюсівка Новосанжарського району Полтавської області у 2008 р.* НА ІА НАН України, Науковий архів ПКМ ім. В. Кричевського, ф. 4, спр. 04-348.

Луговий, Р. С., Коваленко, О. В., Гейко, А. В. 2016. Кераміка скіфського часу з поселень навколо с. Клюсівка у Нижньому Поворсклі. *Феномен Більського городища 2016:* до 95-річчя від дня народження визначного українського археолога Б. А. Шрамка (1921—2012), та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища, с. 179-188.

Мокляк, В. А. 1990. Археологические памятники в окрестностях Новых Санжар. *Археологические исследования на Полтавщине, с.* 109-115.

Рассамакін, Ю. Я. 2013. Поховання квітянської культури в контексті абсолютної хронології. *Археологія*, 4, с. 17-41.

Роздобудько, М. В., Юрченко, Ю. В. 2005. Енеолітична кераміка пам'яток борової тераси Переяславського Лівобережжя. В: *Проблеми археології середнього Подніпров'я: до 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею.* Переяслав, с. 100-114.

Скоробагатов, А. М. 2011. *Энеолитические памятники Донской лесостепи*: автореферат диссертации канд. ист. наук. Воронеж.

Супруненко, А. Б., Кулатова, И. Н., Гавриленко, И. Н., Морозко, Д. В. 1984. *Отчет о разведках на Полтавщине в 1984 г.* НА ІА НАН України, Науковий архів ЦОДПА, ф. е., спр. 11.

Телегін, Д. Я. 1988. Кераміка раннього енеоліту типу Засухи в Лісостеповому Лівобережжі України. *Археологія*, 64, с. 73-86.

Телегін, Д. Я. 1973. *Середньостогівська культура епохи міді*. Київ: Наукова думка.

Телегин, Д. Я., Титова, Е. Н. 1998. *Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита.* Киев: Наукова думка.

Ткаченко, О. М. 1991. Нові пам'ятки в околицях сіл Клюсівка та Кунцеве Новосанжарського району. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Пам'ятки археології*

Полтавщини. До 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. Полтава, с. 79-83.

Ткаченко, О. М. 1992. Поселення Клюсівка-14 у Нижньому Поворсклі. *Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею*, 1, с. 100-104.

Rassamakin, Ju. Ja. 2011. Zur absoluten Chronologie des Äneolithikums in den Steppen des Schwarzmeergebietes anhand neuer C14-Daten. In: Sava, E., Govedarica, B., Hänsel, B. (eds.). *Der Schwarzenmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000—500 v. Chr.)*. 2: Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen. Leidorf, S. 80-100.

REFERENCES

Berestnev, S. I. 2004. Ob odnoi iz grupp naseleniia vostochnoukrainskoi lesostepi v epokhu paleometalla. *Drevnosti 2004*, s. 114-132.

Bovkun, I. V., Mokliak, V. A. 1989. Arkheologicheskie razvedki na territorii Novosanzharskogo raiona. In: *Okhrana i issledovanie pamiatnikov arkheologii Poltavshchiny: vtoroi oblasnoy nauchno-prakticheskiy seminar: tezisov, dokladov i soobscheniy*. Poltava, s. 39-41.

Kovalenko, O. V., Luhovyi, R. S. 2006. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky ta rozvidky poblyzu s. Kliusivka Novosanzharskoho raionu Poltavskoi oblasti u 2006 r.*, NA IA NAN Ukrainy, Naukovyi arkhiv Ukrainskoho honcharstva NMZUH, f. 1, op. 7, spr. 107.

Kovalenko, O. V., Luhovyi, R. S. 2008. Doslidzhennia u Novosanzharskomu raioni Poltavskoi oblasti u 2006 r. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 22-25.

Kovalenko, O. V., Luhovyi, R. S. 2009. Arkheolohichni doslidzhennia v Chutivskomu ta Novosanzharskomu raionakh Poltavskoi oblasti. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2008 r.*, s. 124-126.

Kovalenko, O. V., Luhovyi, R. S. 2020. Keramika yamnoi kultury z poselenskykh pam'iatok Povorsklia. *Arkheolohichna keramolohiia*, 2, s. 74-94.

Kotova, N. S. 1999. *Mariupolskaia kulturno-istoricheskaia oblast (Dnepro-Donskoe mezhdureche)*. Kovel.

Luhovyi, R. S., Kovalenko, O. V., 2009. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky poblyzu s. Kliusivka Novosanzharskoho raionu Poltavskoi oblasti u 2008 r.* NA IA NAN Ukrainy, Naukovyi arkhiv PKM im. V. Krychevskoho, f. 4, spr. 04-348.

Luhovyi, R. S., Kovalenko, O. V., Heiko, A. V. 2016. Keramika skifskoho chasu z poselen navkolo s. Kliusivka u Nyzhnomu Povorskli. *Fenomen Bilskoho horodyshcha 2016*: do 95-richchia vid dnia narodzhennia vyznachnoho ukrainskoho arkheoloha B. A. Shramka (1921—2012), ta 110-richchia vid pochatku arkheolohichnykh doslidzhen Bilskoho horodyshcha, s. 179-188.

Mokliak, V. A. 1990. Arkheologicheskie pamiatniki v okrestnostiakh Novykh Sanzhar. *Arkheologicheskie issledovaniia na Poltavshchine*, s. 109-115.

Rassamakin, Yu. Ya. 2013. Pokhovannia kvitianskoi kultury v konteksti absoliutnoi khronolohii. *Arkheolohiia*, 4, s. 17-41.

Rozdobudko, M. V., Yurchenko, Yu. V. 2005. Eneolitychna keramika pam'iatok borovoi terasy Pereiaslavskoho Livoberezhzhia. In: *Problemy arkheolohii serednoho Podniprov'ia: do 15-richchia zasnuvannia Fastivskoho derzhavnoho kraieznavchoho muzeiu*. Pereiaslav, s. 100-114.

Skorobagatov, A. M. 2011. *Eneoliticheskie pamiatniki Donskoi lesostepi*: avtoreferat dissertatsii kand. ist. nauk. Voronezh.

Suprunenko, A. B., Kulatova, I. N., Gavrilenko, I. N., Morozko, D. V. 1984. *Otchet o razvedkakh na Poltavshchine v 1984 g.* NA IA NAN Ukrainy, Naukovyi arkhiv TsODPA, f. e., spr. 11.

Telehin, D. Ya. 1988. Keramika rannoho eneolitu typu Zasukhy v Lisostepovomu Livoberezhzhi Ukrainy. *Arkheolohiia*, 64, s. 73-86.

Telehin, D. Ya. 1973. *Serednostohivska kultura epokhy midi*. Kyiv: Naukova dumka.

Telegin, D. Ia., Titova, E. N. 1998. *Poseleniia dnepro-donetskoi etnokulturnoi obshchnosti epokhi neolita*. Kiev: Naukova dumka.

Tkachenko, O. M. 1991. Novi pam'iatky v okolytsiakh sil Kliusivka ta Kuntseve Novosanzharskoho raionu. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Pam'iatky arkheolohii Poltavshchyny. Do 100-richchia Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu*. Poltava, s. 79-83.

Tkachenko, O. M. 1992. Poselennia Kliusivka-14 u Nyzhnomu Povorskli. *Arkheolohichnyi zbirnyk Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu*, 1, s. 100-104.

Rassamakin, Ju. Ja. 2011. Zur absoluten Chronologie des Äneolithikums in den Steppen des Schwarzmeergebietes anhand neuer C14-Daten. In: Sava, E., Govedarica, B., Hänsel, B. (eds.). *Der Schwarzenmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000—500 v. Chr.)*. 2: Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen. Leidorf, S. 80-100.

O. Kovalenko, R. Luhovuy

ENEOLITHIC POTTERY OF ZASUHA TYPE (according materials from Vorskla river basin)

«Zasuha-type» pottery was attributed by the Ukrainian archaeologist Dmytro Telegin in the 1970s. He also excavated the eponymous settlement of Zasuha and the settlement of Alexandria. Dmytro Telegin determined the features of pottery of this type. The boundaries of the sites are within the southern forest-steppe areas of the Dnieper Left Bank.

The evidence of the Zasuha sites in the Vorskla river basin (forest steppe region on the Dnieper Left Bank) is fixed only fragmentary. The purpose of this paper is to examine not previously published fragments of the Eneolithic pottery (attributed to the ceramic type Zasuha), found in the settlements of the Vorskla river basin, especially the materials of exploration of Ion Pâslaru at the settlement Bila Hora near the Makukhivka village (not far from Poltava). The collection is kept in the storage of the Poltava Krychevsky Museum of Local Lore, as well as the materials of excavations of Oksana Kovalenko and Roman Luhovuy at the settlement in Tatarsky Buhor near the Klyusivka village (not far from Novy Sandzary) which are kept in the storage of the National Museum of the Ukrainian Pottery in Opishne. These materials define the area of Zasuha type sites.

The features of this pottery are the following: the lumpy clay mass, the dark brown or reddish surface color, the dark color of shard fracture, the well-smoothed surface, up to polishing, sometimes engobing. The range is represented by pots with straight or weakly profiled rim and flat bottoms. The relief decor of the ware is noticeable: a number of deep holes or "pearls" on the rim, ornamentation with the shellfish's stamps, kicking with narrow or smoothed wide lines, rounded or subtriangled prints, shallow holes. Ornamental elements create the ornamental compositions: horizontal rows, diagonal stripes, subtriangular figures, «sosonka», dotted lines, zigzags, etc.

Keywords: archaeological ceramics, ceramics, pot, ornamentation, Eneolithic, Neolithic, Zasuha type, Dmytro Telegin, Klyusivka, Makukhivka.

Одержано 31.01.2024

КОВАЛЕНКО Оксана, кандидат історичних наук, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Полтава, Україна.
KOVALENKO Oksana, Candidate of Historical Sciences, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-0980-2870,
e-mail: kovksana@gmail.com.

ЛУГОВИЙ Роман, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Полтава, Україна.
LUHOVYI Roman, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-8824-0513,
e-mail: luhovroman@gmail.com.

УДК [903.2:738.6(282.242.32-197.4)”636” DOI: 10.37445/adiu.2024.01.06

І. Готун, Д. Желага, Д. Черновол

НОВА ТРИПІЛЬСЬКА ПЛАСТИКА З СЕРЕДНЬОГО ДНІПРА

Робота присвячена недавнім знахідкам керамічних фігурок Кукутень-Трипільського культурного комплексу, виявлених Північною експедицією ІА НАН України при вивченні пам’яток південних передмість Києва (Ходосівка-Рославське і Ходосівка-Козаків Яр) та узбережжя Канівського водосховища (Гребені-Городище). У присвячених польовим дослідженням публікаціях речі лише описані, а у пропонованій статті здійснено спробу визначення місця та ролі названих артефактів для розуміння специфіки старожитностей періоду Трипілля на Середньому Дніпрі. Показово, що вироби з Гребенів та Ходосівки-Рославського мають численні аналогії серед синхронних матеріалів, тоді як фігурка з ходосівської пам’ятки в урочищі Козаків Яр / Зоцієва Гора досить своєрідна. Розглянуті предмети слугують важливим джерелом для характеристики трипільського населення регіону.

Ключові слова: *керамічні фігурки, антропоморфна пластика, Гребені-Городище, Ходосівка-Рославське, Ходосівка-Козаків Яр, Середнє Подніпров’я, Кукутень-Трипільський культурний комплекс.*

У дослідженні Кукутень-Трипільського культурного комплексу (далі КТКК) антропоморфна пластика характеризує не стільки мистецтво та ідеологію первісного суспільства, скільки, передусім, специфіку пам’яток спільноти, забезпечуючи розуміння їхнього місця у загальній культурно-хронологічній структурі. Відповідно, нововиявлені статуетки мають допомогти у вирішенні означених питань, власне, підтвердженні вже висловлених думок для регіону Київського Подніпров’я.

Презентовані в роботі знахідки зафіксовані у трипільському горизонті названих пам’яток (рис. 1), відомих як багатошарові, або у результаті фіксації відповідних нашарувань на осередках з вужчими культурно-хронологічними характеристиками. І хоча вивчення багатошарових пунктів, за авторитетною думкою фахівців, у польовій практиці найскладніше (Гаврилюк 2004, с. 6), воно дозволяє поповнити джерельну базу і в суміжних галузях археологічної науки.

Фігурка з Гребенів походить з регіону, досить ретельно вивченого і загалом, і відносно старожитностей періоду Трипілля. За спостереженнями дослідників, на прикладі пам’яток саме цього краю Вікентій Хвойка демонстрував делегатам XI Всеросійського археологічного з’їзду особливості трипільської культури і специфіку курганів скіфської доби. Доволі інтенсивно впродовж другої половині XX — початку XXI ст. вивчали трипільські поселення на березі Канівського водосховища С. М. Бібіков, Т. Г. Мовша, О. Г. Корвін-Піотровський, В. О. Круц, С. М. Рижов та ін. Тим не менше, навіть на таких територіях завжди є місце відкриттям: виявляються нові осередки, зростає площа вже відомих, простежуються незафіксовані раніше їхні культурно-хронологічні складові, про що вже доводилося зауважувати за результатами недавніх розвідок між Гребенями і Ржищевом (Петраускас та ін. 2018, с. 99; Готун та ін. 2019; 2022, с. 196; Готун 2020, с. 68).

У нашому випадку йдеться про розташоване на вузькій смузі корінного берега Дніпра між руслом останнього і глибокою котловиною поруч однієї з переправ на лівий берег згадане авторами XIX ст. і паспортизоване у 1970-х рр. городище у однойменному урочищі з керамікою XII — першої половини XIII ст. (серед якої траплялись окремі вінця, характерні і для другої половини XIII ст.), яке у подальшому не могли знайти аж до робіт Північної експедиції 2016 р. У одному із закладених на укріпленому майданчику шурфів виявлено об’єкт трипільсь-

© І. ГОТУН, Д. ЖЕЛАГА, Д. ЧЕРНОВОЛ, 2024

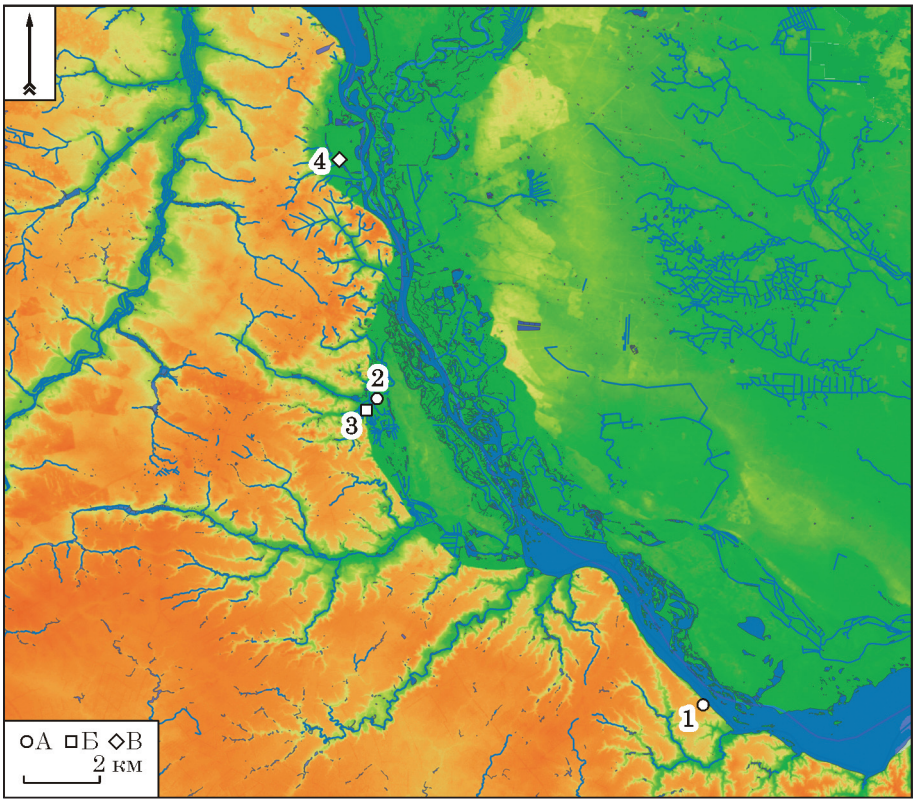

Рис. 1. Місця знахідок антропоморфної трипільської пластики: 1, 2 — Гребені й Ходосівка-Рославське, етапи ВІІ і СІ; 3 — Ходосівка-Козаків Яр, етап СІІ; 4 — Київ (1—3 — нові знахідки; 4 — аналогія знахідці 3). **Умовні позначення**: А — етапи ВІІ і СІ; Б — етап СІІ; В — київська аналогія

кої доби з відповідними уламками ангобованого столового і вкритого грубими розчосами кухонного посуду пізнього етапу розвитку культури, стулками *Unio*, шматками кривавику та фрагментованою жіночою статуеткою в заповненні. З пункту та прилеглого селища на краю плато крім уламків кружального посуду часів Київської Русі і ліпного періоду Трипілля походила також ліпна кераміка ранньозалізного часу (Моця та ін. 2018; 2019; Готун та ін. 2022).

Предмет з Гребенів (рис. 1; 2: 1) презентує верхню половину фігурки з гладкою поверхнею (Моця та ін. 2019, с. 98, рис. 1: 1; Готун та ін. 2022, с. 208, 209, рис. 19: 1). Використана для її виготовлення керамічна маса містила домішки піску та жорстви, що свідчить про намагання уникнути в процесі виробництва часозатратних ретельної підготовки чи відмулювання. Випал речі нерівномірний, колір місцями від світложовтого і коричневого до наближеного до чорного темного, що засвідчує створення давніми майстрами умовно відновлювального середовища, у якому за відсутності постійного надходження кисню відбувалося по суті тління.

У зафіксованій статуетці можна простежити зони зі змодельованими головою, тулубом і сідничною частиною. Голова пласка у профілі та округла анфас, у особливостях моделювання обличчя присутній пальцевий защип, що формує одночасно і ніс, і надбрівні дуги. Очі передані двома наскрізними округлими отворами. Зона тулуба сформована трьома елементами — прямим невипуклим власне тулубом, двома округлими наліпами, що зображують груди, а також виведеними із суцільної заготовки статуетки руками. Вісь рук розміщена перпендикулярно осі всієї фігурки. Зона сідничної частини анфас виступає продовженням тулуба, хоча у профіль виділено сформовану із суцільної заготовки випуклість, яка відображає власне сідниці. Статуетка неорнаментована, окремі частини тіла ні фарбою, ні заглибленими лініями не позначені.

Наступна знахідка походить з поселення Ходосівка-Рославське у складі Ходосівського археологічного комплексу у південному передмісті Києва. Пункт відкритий у 2007 р. Північною експедицією (Готун, Казимір, Сухонос 2007, с. 82), тоді ж на ньому розпочались планомірні стаціонарні дослідження (Готун, Сухонос, Казимір 2007; див. також повідомлення про результати робіт на пункті 2008—2019 рр. у відповідних випусках «Археологічних досліджень в Україні»). Пам'ятка виявилась багатошаровою: у процесі розкопок осередку з'ясувалось, що селищу часів середньовіччя на підвищенні у широкій заплаві Дніпра передували поселенські структури кам'яної доби, періоду Трипілля і епохи палеометалів (Готун, Сорокун, Сухонос 2012; Готун та ін. 2013; 2020b та ін.).

Як і у попередньому випадку, знахідка з означеного пункту (рис. 1; 2: 2) представлена верхньою половиною скульптурки (Готун та ін. 2020b, с. 95, 96, рис. 4).

У складі керамічної маси предмета можна побачити домішки піску та подрібнених молюсків. Саме через наявність останніх у тісті, з якого формували фігурку, поверхня виробу не залишилась гладкою, а стала дещо розтріс-

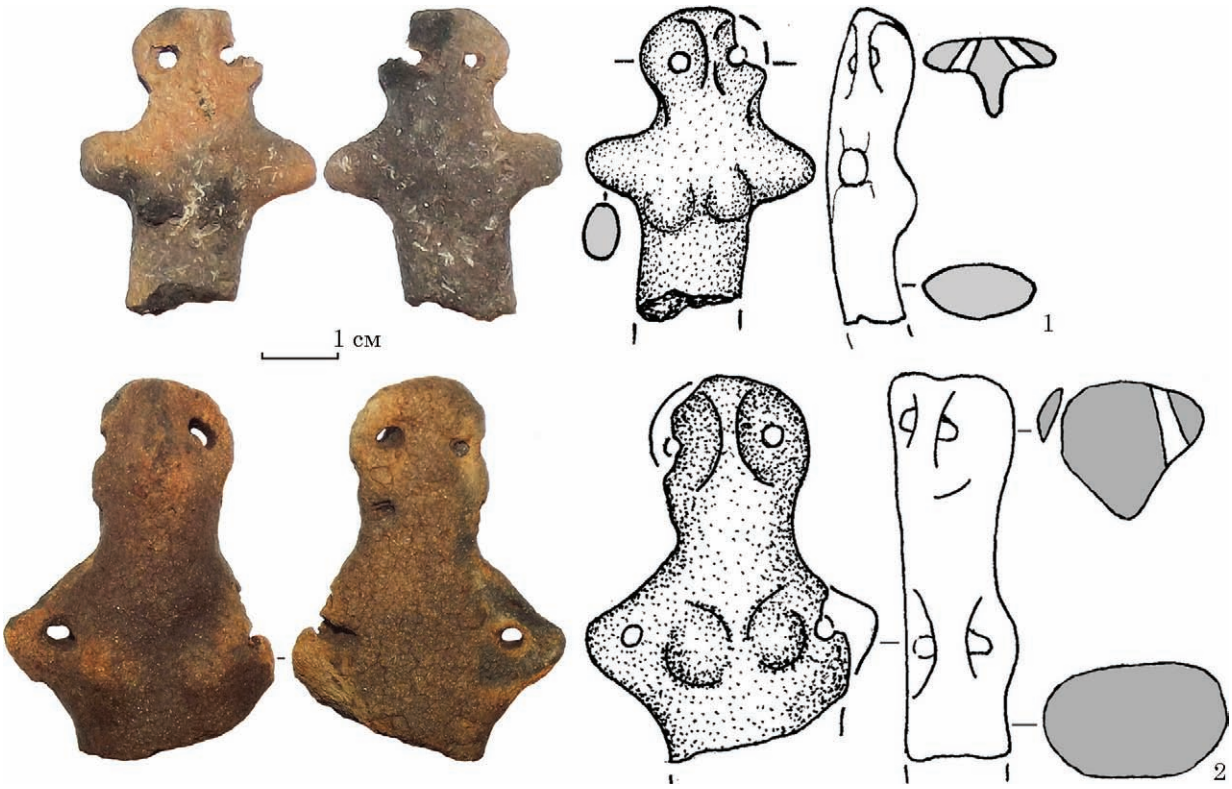

Рис. 2. Антропоморфні статуетки з поселень: 1 — Гребені-Городище; 2 — Ходосівка-Рославське

каною. Це, зазвичай, відображає типову реакцію при випалі глини у поєднанні з вапняком, хімічний склад якого подібний до складу панцирів молюсків. Випал статуетки нерівномірний — частково світлий, частково темніший. Означене дозволяє дійти висновку, що, як і у випадку з фігуркою з Гребенів, використана для виготовлення статуетки керамічна маса не була піддана ретельному сепаруванню та що випал відбувався без постійного доступу кисню в умовах відновлювального процесу.

У збереженій частині статуетки можна виділити дві зони — голови та тулуба. Зону голови, як і у попередньому виробі, типово змодельовано за допомогою глибокого пальцевого защипу, що у вигляді згори має підтрикутну форму, хоча анфас округлий. Так само защип формує такі елементи обличчя як ніс та надбрівні дуги, а очі змодельовані наскрізними округлими отворами. В області тулуба можна визначити два елементи — руки та груди. Вісь рук змодельована перпендикулярно осі всієї статуетки і мала вигляд сформованих із загальної заготовки трикутників, всередині яких з обох боків нанесені наскрізні округлі отвори. Елементи грудей, на відміну від попередньої речі, не сформовані додатковими наліпами, а виділені у загальній заготовці. Поверхня статуетки у цьому випадку теж неорнаментована.

Наступна річ походить також з території Ходосівського археологічного комплексу — з пам'ятки на південно-східній околиці села. Осередок увійшов до літератури як виявлений Р. С. Орловим у 1969 р. (Максимов, Орлов 1970; Орлов 1970; 1972a; 1972b), хоча на частині переданих до Наукових фондів Інституту знахідок з пункту у шифрі вказаний 1968 р. (Комар 2018, с. 171). Першовідкривач відніс поселення до волинцевських; як слов'янське селище останньої чверті І тис. позиціонувала пам'ятку і В. О. Петрашенко, яка вивчала її кілька сезонів у другій половині 1980-х рр. (Петрашенко 1987; 1988; 1989; 1990; 1997). Разом з тим, О. В. Сухобоков, що досліджував поселення невдовзі після відкриття, прив'язував осередок до розташованого дещо південніше урочища Козаків Яр, констатуючи при цьому наявність на прилеглій площі в урочищі Зоцієва Гора шару з уламками пізньотрипільської кераміки софіївського типу і зарахованими В. О. Круцом до поселенської структури доби бронзи скупченнями стулок перлівниці (Сухобоков 1972/21б; 1977). Як вдалося з'ясувати згодом, прив'язка до обох топонімів відображає залягання суцільного шару з переважанням ранніх матеріалів на північній периферії і територіально пам'ятка презентує суцільне поселення зі специфікою культурно-хронологічних рис різних його частин (Готун та ін. 2020a, с. 90, 91). Проведені у межах пункту поглиблені розвідкові роботи для з'ясування потужності і насиченості культурних нашарувань і встановлення меж їхнього поширення (Готун та ін. 2014) дозволили зафіксувати наявність об'єкта часів пізнього Трипілля, а повне його оконтурення і дослідження показало, що йдеться про заглиблену частину побутово-господарської споруди з

Рис. 3. Статуетка з поселення Ходосівка-Козаків Яр

уламками керамічного посуду, знаряддями, відходами виробництва прикрас зі стулок молюсків *Unio* в заповненні (Готун та ін. 2020а, с. 91).

У той час, як охарактеризовані речі з Гребенів-Городища та Ходосівки-Рославського належать до доволі поширених зразків трипільської керамічної пластики, скульптурка з пам'ятки у Козаковому Яру (рис. 1; 3) відчутно відрізняється від згаданих як морфологічно, так і технологічно (Готун та ін. 2019/47, с. 20, 21, 64, 65, рис. 1.2/21: 2/45, 1.2/22: 2/45; 2020а, с. 90, 91, рис. 2: 1).

У складі керамічної маси виробу присутні домішки товчених молюсків, піску та жорстви

Рис. 4. Уламки посуду з поселення Ходосівка-Козаків Яр

(зокрема і слюдистих порід). Як і попередня, статуетка має шерехату поверхню, що зумовлене наявністю у складі її формувальної маси панцирів молюсків. Випал предмета рівномірний, колір світло-коричневий. Це, а також відносно міцна текстура знахідки вказує на випал, де відбувалися окислювальні процеси.

Морфологічно статуетку можна розділити на дві зони — тулуба та сідниць / ніг. Зона тулуба анфас має округлу форму, у профілі пласка. З боків, де могли знаходитися плечі або руки, по периметру нанесені округлі отвори — чотири з одного боку і п'ять з іншого, їх лінії продовжують близькі за формою та розмірами заглиблення — по два з обох боків на тильній площині фігурки і один — справа на лицевій. Згори на тулубі простежені три округлих заглиблення. Зону ніг складають два елементи: крім власне ніг — сіднична частина. Остання виліплена із суцільної заготовки, у змодельованому нижче тулуба підконічному звуженні статуетки заглибленою лінією передано дві ноги. Цю лінію, яка відображає морфологію тіла, навряд чи можна назвати орнаментом, проте ряди отворів на тулубі цілком підходять під це визначення.

Попри незначні відмінності, речі з Гребенів та Ходосівки-Рославського, на противагу фігурці з Ходосівки-Козакового Яру, на рівні типології загалом демонструють певну спільність і мають свої відповідники серед знахідок з пам'яток КТКК на території Київського Подніпров'я.

Статуетки з Гребенів та Ходосівки-Рославського належать до підтипу c_2 розробленої А. П. Погожевою класифікаційної схеми. Суттєво, що на думку дослідниці пластика цього підтипу з невеликими локальними відмінностями характерна для пам'яток етапу Трипілля CI не лише у Подніпров'ї, а й у Буго-Дніпровському

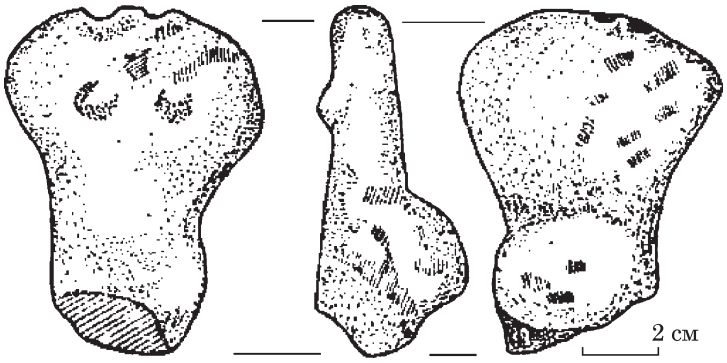

Рис. 5. Антропоморфна фігурка з поселення Сирець I (за: Захарук 1956)

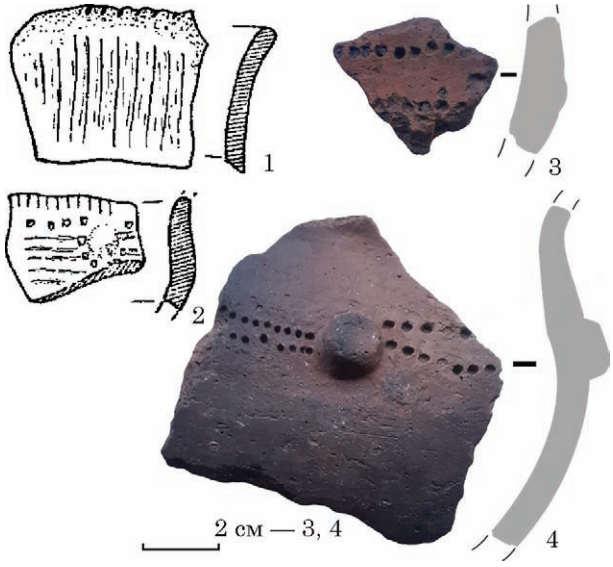

Рис. 6. Посуд із поселення Сирець I: 1, 2 — кухонний; 3, 4 — «столовий» (за: 1, 2 — Захарук 1956)

міжріччі, Побужжі та Середньому Подністров'ї (Погожева 1983, с. 85—87).

Подібна статуетка (Погожева 1983, с. 88, рис. 26: 4) знайдена під час досліджень у Гребенях у 1960-х рр. експедицією ІА АН УРСР на чолі з С. М. Бібіковим (Бібіков, Шмаглій 1964). Однотипні речі в регіоні зафіксовані також на поселеннях Євминка I (Кириленко, Пічкур 2015, рис. 64: 2, 4, 71: 4), Коломийщина II (Якубенко 2016) та Чапаєвка (Круц 1977, с. 57, 58).

Загалом статуетки з Гребенів та Ходосівки-Рославського досить близькі до речей з пам'яток Подніпров'я етапів BII та CI. Це підтверджує і специфіка трипільської кераміки з поселення Ходосівка-Рославське, за якою культурно-хронологічна характеристика осередку була визначена у межах лукашівської локальної групи етапу CI (Готун та ін. 2020, с. 95, 96, рис. 4).

Означені дві знахідки доповнюють розуміння цих пам'яток, як таких, що повз умовну «околицю» меж розселення носіїв КТКК продовжують традиції попередніх етапів існування культурного комплексу. Понад те, попри незначні відмінності вироби типологічно подібні як на території Київського Подніпров'я, так і на великому просторі на захід. Статуетки зі схожим підходом до моделювання голови та рук з'являються вже на поселеннях з культурними традиціями етапу BII (або ж Кукутень A—B_2) на досить широкій площі, а саме у румунському Прикарпатті, Попрутті, Побужжі та межиріччі Буга і Дніпра. Відносно цього показові поселення Траян (Dumitrescu, H., Dumitrescu, V. 1959, p. 171, 174; Dumitrescu, V. 1945, p. 24, 25), Яблона I (Sorochin, Borziac 2001), Ворошилівка (Гусев 1995, с. 201—203), Володимирівка (Якубенко 2011) та ін.

Варто зазначити, що попри свою надзвичайну подібність, основою типології подібних статуеток періодів від BII до CII слугують простежені відмінності в деталях, чудово описані майже для всього ареалу існування КТКК у роботі Д. Монаха (Monah 1997) та з дещо меншою географією — А. П. Погожевої (Погожева 1983; Pogoševa 1986).

Статуетка з поселення Ходосівка-Козаків Яр досить відмінна. І хоча вона доволі нетипова для КТКК взагалі, проте на Середньому Дніпрі має один відповідник. Його було зафіксовано у 1950-х рр. у Києві на Сирці розвідкою Ю. М. Захарука (Захарук 1956, табл. 1: 15). Власне трипільські нашарування селища Ходосівка-Козаків Яр як за зібраною керамікою (рис. 4), так і за аналогією з поселенням Сирець I (рис. 1; 5), де схожа статуетка теж супроводжувалась фрагментами відповідного посуду (рис. 6) можна віднести до софіївської локальної групи етапу CII.

На відміну від описаних двох статуеток, нетипові фігурки з пам'ятки Ходосівка-Козаків Яр та подібна до неї з поселення Сирець I, як і загалом софіївська локальна група етапу CII, демонструють відхід від загальних «тяглості» й традиції КТКК. Простежені зміни також серед інших категорій матеріальної культури засвідчують велику роль контактів і взаємовпливів між носіями софіївської локальної групи та їхніми сусідами. Зокрема, софіївські пам'ятки зазнають сильного впливу з боку розміщених західніше племен, що у літературі отримало назву процесу баденізації — загальноєвропейського явища, де у низці культур (культури кулястих амфор, Баден IV — Костолац-Коцофень II/III, софіївська група) відбуваються спільні трансформації (Kadrow, Kośko, Videiko 1995; Kośko, Videiko 1995; Кириленко 2017). Не виключено, що виникнення такого типу статуеток, якщо і не було прямим «імпортом», та все ж могло з'явитися внаслідок загальних культурних змін. Подібні до пазів заглиблення у верхній частині статуетки визначені Ю. М. Захаруком як місця для кріплення голови (Захарук 1956, с. 112), таку точку зору поділяв і В. О. Круц, який наголошував, що назване явище не має аналогій у трипільській культурі (Круц 1977, с. 131). На

Рис. 7. Супутниковий знімок Середньодунайсько-Карпатського регіону за матеріалами Google Earth Pro з позначенням пам'яток зі статуетками «з рухомою головою»: 1 — Беладіце; 2 — Червени Градок; 3 — Бешеньов; 4 — Селача; 5 — Петрешть

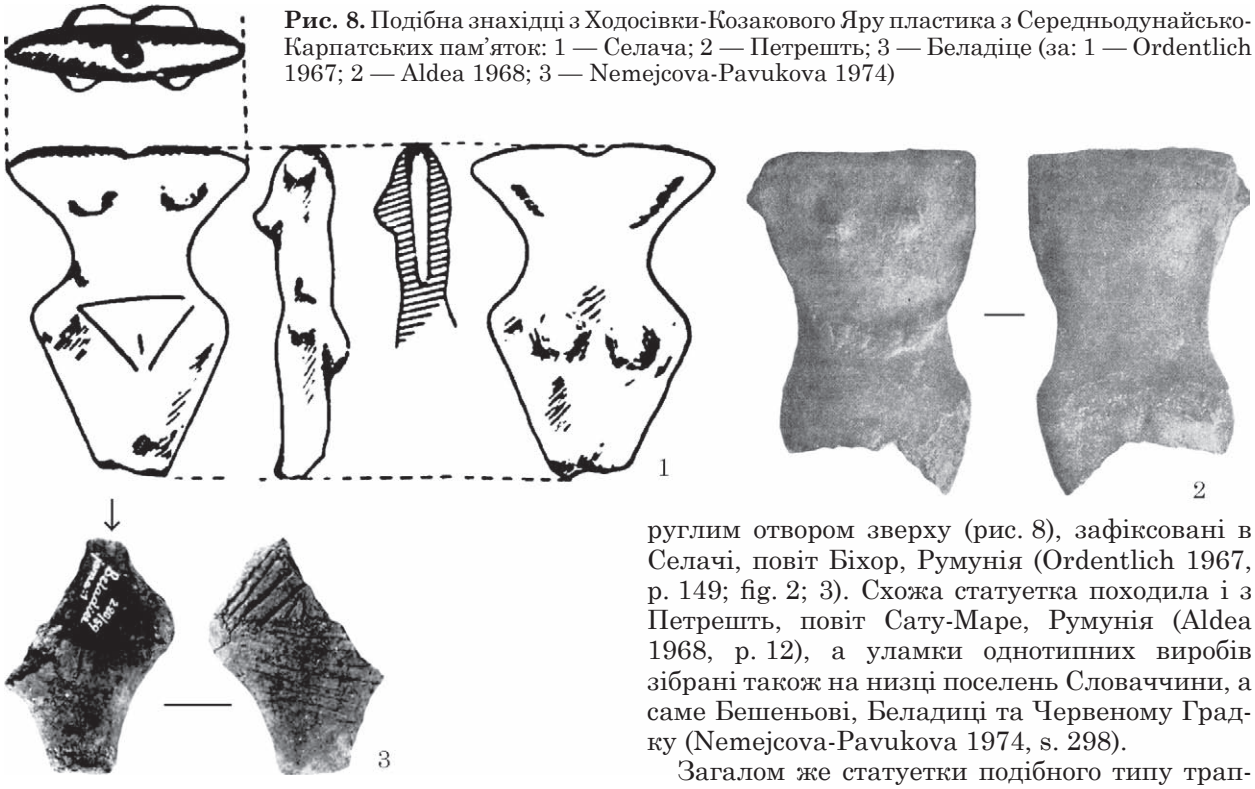

Рис. 8. Подібна знахідці з Ходосівки-Козакового Яру пластика з Середньодунайсько-Карпатських пам'яток: 1 — Селача; 2 — Петрешть; 3 — Беладіце (за: 1 — Ordentlich 1967; 2 — Aldea 1968; 3 — Nemejcova-Pavukova 1974)

думку частини фахівців (Roman, Nemeti 1978, p. 38, 52; Nemejcova-Pavukova 1974, s. 298), фігурки зі зйомною головою, або з «рухомою», як їх усталено називають у працях румунських дослідників, чи «без голови», що закріпилось у німецькомовній літературі, належать до культури Баден, хоча відомі визначення цих речей і як статуеток «фессалійського типу» (Dumitrescu 1941; 1960; Vlassa 1966, p. 7).

Скульптурки з подібним способом кріплення голови поширені досить далеко на заході від Подніпров'я — переважно за Карпатами: у Словаччині, Угорщині, західних регіонах Румунії (рис. 7), відносно чого показові досить виразні жіночі антропоморфні фігурки з округлим отвором зверху (рис. 8), зафіксовані в Селачі, повіт Біхор, Румунія (Ordentlich 1967, p. 149; fig. 2; 3). Схожа статуетка походила і з Петрешть, повіт Сату-Маре, Румунія (Aldea 1968, p. 12), а уламки однотипних виробів зібрані також на низці поселень Словаччини, а саме Бешеньові, Беладиці та Червеному Градку (Nemejcova-Pavukova 1974, s. 298).

Загалом же статуетки подібного типу траплялись і поза цим регіоном: у Словенії, тій же Фессалії, на західному узбережжі Чорного моря (Dumitrescu 1960, p. 4—7). Інколи вказують і на певні паралелі в Анатолії та на Кікладах (Vlassa 1966, p. 5—7). У наведених прикладах така пластика зустрічається як серед пам'яток енеоліту чи початку бронзової доби, так і серед осередків культур більш ранніх етапів енеоліту, наприклад, у Турдаші, повіт Хунедоара, Румунія (Vlassa 1966).

Попри схожість знахідок варто уточнити, що не всі такі речі настільки подібні й ідентичні між собою, щоб виводити їх в універсальний спільний тип. Це стосується і статуеток з поселень Ходосівка-Козаків Яр та Сирець I, які схожі між собою, та водночас відрізняються від ін-

ших згаданих предметів. Об'єднує всі ці вироби лише принцип кріплення модельованої голови та, певною мірою, хронологія побутування, визначена фіналом епохи енеоліту і початком раннього бронзового віку. Певний взаємозв'язок між всіма цими речами, якщо й існував, то, найімовірніше, він полягав у особливостях господарської адаптації їхніх власників до певних природних умов або поширенні культурних запозичень чи технологій, тобто як наслідок міжкультурних зв'язків.

ЛІТЕРАТУРА

Бібіков, С. М., Шмаглій, М. М. 1964. Трипільське поселення близько с. Гребені (роботи в зоні Канівської ГЕС). *Археологія,* 16, с. 131-136.

Гаврилюк, Н. О. 2004. Від редакції. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 5, 6.

Готун, І. А., Казимір, О. М., Сухонос, А. М. 2007. Розвідкові роботи навколо Ходосівки. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 82, 83.

Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2007. Нове давньоруське селище поблизу Ходосівки. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 84-86.

Готун, І. А., Сорокун, А. А., Сухонос, А. М. 2012. Ходосівка-Рославське — нова пам'ятка доби первісності. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 245, 246.

Готун, І. А., Переверзєв, С. В., Сорокун, А. А., Сухонос, А. М. 2013. Нові знахідки матеріалів доби первісності на стоянці Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 190, 191.

Готун, І. А., Казимір, О. М., Синиця, Є. В., Непомящих, В. Ю., Колосов, Ю. Г., Шахрай, Д. О., Лозниця, Т. В., Квітницький, М. В. 2014. Дослідження поселення Козаків Яр у Ходосівці. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 146, 147.

Готун, І. А., Казимір, О. М., Володарець-Урбанович, Я. В., Сухонос, А. М., Гунь, М. О., Бітковська, Т. В., Шуман, А. Г., Черновол, Д. К., Лозниця, Т. В. 2019. *Звіт про розкопки та розвідки Північної експедиції ІА НАН України на Ходосівському археологічному комплексі у 2019 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2019/47.

Готун, І., Петраускас, А., Казимір, О., Шахрай, Д., Бабенко, Р., Сухонос, А., Гунь, М. 2019. Шляхами Вікентія Хвойки. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 84-86.

Готун, І. 2020. Роботи в Гребенях на Київщині *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 68, 69.

Готун, І., Володарець-Урбанович, Я., Черновол, Д., Авраменко, О. 2020a. Словянське селище Ходосівка-Козаків Яр і трипільське поселення Ходосівка-Зоціева Гора. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 89-91.

Готун, І., Сорокун, А., Сухонос, А. 2020b. Матеріали доби первісності з урочища Рославське у Ходосівці. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 93-96.

Готун, І. А., Казимір, О. М., Манігда, О. В., Борисов, А. В. 2022. Забутий осередок Дніпровської лінії укріплень. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 196-215.

Гусев, С. О. 1995. *Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е.* Вінниця.

Захарук, Ю. М. 1956. Поселення софіївського типу в околицях Киева. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 6, с. 111-115.

Кириленко, О. С., Пічкур, Є. В. 2016. Період енеоліту. В: Шидловський, П. С., Лисенко, С. Д., Кириленко, О. С. Сорокун, А. А., Пічкур, Є. В. *Первісна археологія Нижнього Подесення*. Київ, с. 95-138.

Кириленко, О. С. 2017. *Пізньотрипільське населення Київського Подніпров'я в контексті культур Східної Європи. Автореферат дисертації канд. іст. наук.* КНУ імені Тараса Шевченка.

Комар, О. В. 2018. Археологічне та археомагнітне датування волинцевських комплексів Ходосівського поселення. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 168-191.

Круц, В. А. 1977. *Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка.

Максимов, Е. В. Орлов, Р. С. 1970. Новые зарубинецкие и раннеславянские памятники близ Киева. *Археологические открытия 1969 г.*, с. 261, 262.

Моця, О. П., Готун, І. А., Петраускас, А. В., Шахрай, Д. О. 2018. Маловідоме давньоруське городище на Середньому Дніпрі. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 97.

Моця, О., Готун, І., Петраускас, А., Шахрай, Д., Бабенко, Р., Черновол, Д. 2019. Давньоруське городище в Гребенях за результатами нових робіт. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 98-101.

Орлов, Р. С. 1970. Исследования раннеславянских памятников на Киевщине. *Археологические открытия 1969 г.*, с. 264, 265.

Орлов, Р. С. 1972a. Поселення з керамікою волинцевського типу на Київщині. *Археологічні дослідження на Україні 1969 р.*, IV, с. 236-241.

Орлов, Р. С. 1972b. Розвідка ранньослов'янських пам'яток поблизу Киева. *Археологія*, 5, с. 96-105.

Петраускас, А. В., Готун, І. А., Шахрай, Д. О., Казимір, О. М., Гунь, М. О. 2018. Про роботи в Гребенях на Київщині. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 99-101.

Петрашенко, В. А. 1987. Работы Днепровской древнерусской экспедиции. *Археологические открытия 1985 г.*, с. 392, 393.

Петрашенко, В. А. 1988. Волынцевская культура на Правобережном Поднепровье. В: *Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (26—28 сентября 1988 г.): Тезисы докладов*. Чернигов, с. 98-101.

Петрашенко, В. О. 1989. Волинцевська культура на правобережному Подніпров'ї (за матеріалами Ходосівського поселення). *Археологія*, 2, с. 32-44.

Петрашенко, В. А. 1990. Волынцевская культура на Правобережном Поднепровье. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (Чернигов, 26—28 сентября 1988 г.).* Киев: Наукова думка, с. 47-31.

Петрашенко, В. О. 1997. Пам'ятки VIII—IX ст. Правобережного Подніпров'я. В: Моця, О. П. (ред.). *Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури).* Київ: ІЗМН, с. 6-18.

Погожева, А. П. 1983. *Антропоморфная пластика Триполья*. Новосибирск: Наука.

Сухобоков, О. В. 1972. *Отчет о работах близ с. Ходосовка Киево-Святошинского района Киевской области (1972 г.).* НА ІА НАН України, ф. 64, 1972/21б.

Сухобоков, О. В. 1977. До питання про пам'ятки волинцевського типу. *Археологія*, 21, с. 55-65.

Якубенко, О. О. 2011. Антропоморфна пластика трипільського поселення Володимирівка. В: Ковтанюк, Н. (ред.). *Тематичний збірник наукових праць (20 років Незалежності України).* Київ, с. 56-80.

Якубенко, О. О. 2016. Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Коломийщина II. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 1, І, с. 18-31.

Aldea, I. Al., 1968. O statuetă cu cap mobil de la Petreşti, *Sargeţia. Acta Musei Regionalis Devensis*, V, p. 11-13.

Dumitrescu, H., Dumitrescu, V. 1959. Săpăturile de la Traian-Dealul Fîntînilor, *Materiale şi cercetări arheologice*, 6, p. 157-178.

Dumitrescu, V. 1941. Une figurine de type thessalien découverte a Gumelniţa. *Dacia*, VII—VIII, p. 97-102.

Dumitrescu, V. 1945. La station préhistorique de Traian (dép. de Neamţ, Moldavie); fouilles des années 1916, 1918 et 1940. *Dacia*, IX—X (1941—1944), p. 11-114.

Dumitrescu, V. 1960. O nouă statuetă de tip tesalic descoperită la Gumelniţa. *Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie*, XI, 2, p. 245-257.

Kadrow, S., Kośko, A., Videiko, M. 1995. Pottery stylistics of the Sofievka type, genetic-cultural qualification. *Baltic-Pontic-Studies*, 3, p. 200-213.

Kośko, A., Videiko, M. 1995. Origins of Neolithic-Eneolithic cremation rites in Europe and Sofievka type rituals. *Baltic-Pontic studies*, 3, p. 247-258.

Monah, D.. 1997. *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*. Iaşi: Muzeul de Istorie Piatra-Neamţ.

Nemejcova-Pavukova, V. 1974. Beitrag zum Kennen der Postboleraz-Entwicklung der Badener Kultur. *Slovenska Archeologia*, XXII, 2, s. 238-360.

Ordentlich, I. 1967. Două statuete cu «cap mobil» descoperite la Sălacea. *Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie*, XVIII, 1, p. 147-154.

Pogoševa, A. P. 1985. *Die Statuetten der Tripolje-Kultur*. Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie, 7. Bonn.

Roman, P. I., Németi, I. 1978. *Cultura Baden on România*. Bucureşti: Academia RS România.

Sorochin, V., Borziac, I. 2001. Plastica antropomorfă din aşezarea cucuteniană Iabloana I, jud. Bălţi. *Memoria Antiquitatis*, XXII, p. 115-136.

Vlassa, N. 1966. Douăsprezece figurine cu cap mobil de la Turdaş. *Sargeţia. Acta Musei Regionalis Devensis*, IV, p. 9-16.

REFERENCES

Bibikov, S. M., Shmahlii, M. M. 1964. Trypilske poselennia blyzko s. Hrebeni (roboty v zoni Kanivskoi HES). *Arkheolohiia*, 16, s. 131-136.

Havryliuk, N. O. 2004. Vid redaktsii. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2002—2003 rr.*, s. 5, 6.

Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Sukhonos, A. M. 2007. Rozvidkovi roboty navkolo Khodosivky. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006—2007 rr*., s. 82, 83.

Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2007. Nove davnoruske selyshche poblyzu Khodosivky. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006—2007 rr*., s. 84-86.

Hotun, I. A., Sorokun, A. A., Sukhonos, A. M. 2012. Khodosivka-Roslavske — nova pam'iatka doby pervisnosti. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, s. 245, 246.

Hotun, I. A., Pereverziev, S. V., Sorokun, A. A., Sukhonos, A. M. 2013. Novi znakhidky materialiv doby pervisnosti na stoiantsi Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 r.*, s. 190, 191.

Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Synytsia, Ye. V., Nepomiashchykh, V. Yu., Kolosov, Yu. H., Shakhrai, D. O., Loznytsia, T. V., Kvitnytskyi, M. V. 2014. Doslidzhennia poselennia Kozakiv Yar u Khodosivtsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r.*, s. 146, 147.

Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Sukhonos, A. M., Hun, M. O., Bitkovska, T. V., Shuman, A. H., Chernovol, D. K., Loznytsia, T. V. 2019. *Zvit pro rozkopky ta rozvidky Pivnichnoi ekspedytsii IA NAN Ukrainy na Khodosivskomu arkheolohichnomu kompleksi u 2019 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2019/47.

Hotun, I., Petrauskas, A., Kazymir, O., Shakhrai, D., Babenko, R., Sukhonos, A., Hun, M. 2019. Shliakhamy Vikentiia Khvoiky. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 84-86.

Hotun, I. 2020. Roboty v Hrebeniakh na Kyivshchyni *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 68, 69.

Hotun, I., Volodarets-Urbanovych, Ya., Chernovol, D., Avramenko, O. 2020a. Slovianske selyshche Khodosivka-Kozakiv Yar i trypilske poselennia Khodosivka-Zotsiieva Hora. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 89-91.

Hotun, I., Sorokun, A., Sukhonos, A. 2020b. Materialy doby pervisnosti z urochyshcha Roslavske u Khodosivtsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 93-96.

Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Manihda, O. V., Borysov, A. V. 2022. Zabutyi oseredok Dniprovskoi linii ukriplen. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (44), s. 196-215.

Husiev, S. O. 1995. *Trypilska kultura Serednoho Pobuzhzhia rubezhu IV—III tys. do n. e.* Vinnytsia.

Zakharuk, Yu. M. 1956. Poselennia sofiivskoho typu v okolytsiakh Kyieva. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 6, s. 111-115.

Kyrylenko, O. S., Pichkur, Ye. V. 2016. Period eneolitu. In: Shydlovskyi, P. S., Lysenko, S. D., Kyrylenko, O. S. Sorokun, A. A., Pichkur, Ye. V. *Pervisna arkheolohiia Nyzhnoho Podesennia*. Kyiv, s. 95-138.

Kyrylenko, O. S. 2017. *Piznotrypilske naselennia Kyivskoho Podniprov'ia v konteksti kultur Skhidnoi Yevropy*. Avtoreferat dysertatsii kand. ist. nauk. KNU imeni Tarasa Shevchenka.

Komar, O. V. 2018. Arkheolohichne ta arkheomahnitne datuvannia volyntsevskykh kompleksiv Khodosivskoho poselennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (28), s. 168-191.

Kruts, V. A. 1977. *Pozdnetripolskie pamiatniki Srednego Podneprovia*. Kiev: Naukova dumka.

Maksimov, E. V. Orlov, R. S. 1970. Novye zarubinetskie i ranneslavianskie pamiatniki bliz Kieva. *Arkheologicheskie otkrytiia 1969 g.*, s. 261, 262.

Motsia, O. P., Hotun, I. A., Petrauskas, A. V., Shakhrai, D. O. 2018. Malovidome davnoruske horodyshche na Serednomu Dnipri. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 97.

Motsia, O., Hotun, I., Petrauskas, A., Shakhrai, D., Babenko, R., Chernovol, D. 2019. Davnoruske horodyshche v Hrebeniakh za rezultatamy novykh robit. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 98-101.

Orlov, R. S. 1970. Issledovaniia ranneslavianskikh pamiatnikov na Kievshchine. *Arkheologicheskie otkrytiia 1969 g.*, s. 264, 265.

Orlov, R. S. 1972a. Poselennia z keramikoiu volyntsevskoho typu na Kyivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini 1969 r.*, IV, s. 236-241.

Orlov, R. S. 1972b. Rozvidka rannoslov'ianskykh pam'iatok poblyzu Kyieva. *Arkheolohiia*, 5, s. 96-105.

Petrauskas, A. V., Hotun, I. A., Shakhrai, D. O., Kazymir, O. M., Hun, M. O. 2018. Pro roboty v Hrebeniakh na Kyivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 99-101.

Petrashenko, V. A. 1987. Raboty Dneprovskoi drevnerusskoi ekspeditsii. *Arkheologicheskie otkrytiia 1985 g.*, s. 392, 393.

Petrashenko, V. A. 1988. Volyntsevskaia kultura na Pravoberezhnom Podneprovie. In: *Istoriko-arkheologicheskii seminar «Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.» (26—28 sentiabria 1988 g.): Tezisy dokladov*. Chernigov, s. 98-101.

Petrashenko, V. O. 1989. Volyntsevska kultura na pravoberezhnomu Podniprov'i (za materialamy Khodosivskoho poselennia). *Arkheolohiia*, 2, s. 32-44.

Petrashenko, V. A. 1990. Volyntsevskaia kultura na Pravoberezhnom Podneprovie. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy arkheologii Iuzhnoi Rusi: Materialy istoriko-arkheologicheskogo seminara «Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.» (Chernigov, 26—28 sentiabria 1988 g.)*. Kiev: Naukova dumka, s. 47-31.

Petrashenko, V. O. 1997. Pam'iatky VIII—IX st. Pravoberezhnoho Podniprov'ia. In: Motsia, O. P. (ed.). *Pivdennoruske*

selo IX—XIII st. (novi pam'iatky materialnoi kultury). Kyiv: IZMN, s. 6-18.

Pogozheva, A. P. 1983. *Antropomorfnaia plastika Tripolia.* Novosibirsk: Nauka.

Sukhobokov, O. V. 1972. *Otchet o rabotakh bliz s. Khodosovka Kievo-Sviatoshinskogo raiona Kievskoi oblasti (1972 g.).* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1972/21b.

Sukhobokov, O. V. 1977. Do pytannia pro pam'iatky volyntsevskoho typu. *Arkheolohiia*, 21, s. 55-65.

Yakubenko, O. O. 2011. Antropomorfna plastyka trypilskoho poselennia Volodymyrivka. In: Kovtaniuk, N. (ed.). *Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats (20 rokiv Nezalezhnosti Ukrainy).* Kyiv, s. 56-80.

Yakubenko, O. O. 2016. Antropomorfna statuetka z trypilskoho poselennia Kolomyishchyna II. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 1, I, s. 18-31.

Aldea, I. Al., 1968. O statuetă cu cap mobil de la Petreşti, *Sargeţia. Acta Musei Regionalis Devensis*, V, p. 11-13.

Dumitrescu, H., Dumitrescu, V. 1959. Săpăturile de la Traian-Dealul Fîntînilor, *Materiale şi cercetări arheologice*, 6, p. 157-178.

Dumitrescu, V. 1941. Une figurine de type thessalien découverte a Gumelniţa. *Dacia*, VII—VIII, p. 97-102.

Dumitrescu, V. 1945. La station préhistorique de Traian (dép. de Neamţ, Moldavie); fouilles des années 1916, 1918 et 1940. *Dacia*, IX—X (1941—1944), p. 11-114.

Dumitrescu, V. 1960. O nouă statuetă de tip tesalic descoperită la Gumelniţa. *Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie*, XI, 2, p. 245-257.

Kadrow, S., Kośko, A., Videiko, M. 1995. Pottery stylistics of the Sofievka type, genetic-cultural qualification. *Baltic-Pontic-Studies*, 3, p. 200-213.

Kośko, A., Videiko, M. 1995. Origins of Neolithic-Eneolithic cremation rites in Europe and Sofievka type rituals. *Baltic-Pontic studies*, 3, p. 247-258.

Monah, D.. 1997. *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie.* Iaşi: Muzeul de Istorie Piatra-Neamţ.

Nemejcova-Pavukova, V. 1974. Beitrag zum Kennen der Postboleraz-Entwicklung der Badener Kultur. *Slovenska Archeologia*, XXII, 2, s. 238-360.

Ordentlich, I. 1967. Două statuete cu «cap mobil» descoperite la Sălacea. *Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie*, XVIII, 1, p. 147-154.

Pogoševa, A. P. 1985. *Die Statuetten der Tripolje-Kultur.* Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie, 7. Bonn.

Roman, P. I., Németi, I. 1978. *Cultura Baden on România.* Bucureşti: Academia RS România.

Sorochin, V., Borziac, I. 2001. Plastica antropomorfă din aşezarea cucuteniană Iabloana I, jud. Bălţi. *Memoria Antiquitatis*, XXII, p. 115-136.

Vlassa, N. 1966. Douăsprezece figurine cu cap mobil de la Turdaş. *Sargeţia. Acta Musei Regionalis Devensis*, IV, p. 9-16.

I. Hotun, D. Zhelaha, D. Chernovol

NEW TRYPILLIAN PLASTICS FROM THE MIDDLE DNIEPER REGION

The anthropomorphic figurines from Trypillian sites reflect not only certain ideological views and aesthetic preferences of the respective populations but also serve as reliable indicators for determining the placement of communities within the general structure of the Cucuteni-Trypillia cultural complex. This holds true for the figurines discovered by the Northern Expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine during the recent research at three multi-layered sites in Kyiv region where the Trypillia horizon was identified among the cultural layers.

The first site originates from the territory of the Kyivan Rus' settlement as part of the Dnieper fortified line southward from Hrebeni village. It is known in 19th-century publications but despite the extensive explorations in the region in the late past and the early current centuries it has been overlooked and was surveyed only in 2016. It was discovered that this site, in addition to layers from the Kyivan Rus' period, contains Trypillia artifacts including the figurine discussed in this paper.

The second artifact was found in the medieval settlement of Khodosivka-Roslavske in the southern outskirts of Kyiv which was discovered in 2007. The site, explored over a wide area, proved to be multi-layered with the artifact found in Trypillia layers as follows.

The objects from both sites are represented by the upper parts of female statuettes with modeled heads, torsos, and buttocks. Despite some differences in the composition of the clay and the modeling of the head, arms, and breast, the figurines from these sites belong to fairly common examples of ceramic statuettes from the BII and CI stages of the Trypillia culture. Their analogies are reflected in the developed classification schemes and have been found not only in the Dnieper River area but also in the Southern Bug area, the Bug-Dniester interfluve, and the Middle Dniester basin.

The statuette from the adjacent multi-layered site which combines a Slavic settlement from the last quarter of the 1st millennium at the Kozakiv Yar and a Late Trypillia settlement at the Zotsieva Hora differs significantly morphologically and typologically from the mentioned examples. It has only one parallel in the Middle Dnieper area at the settlement Syrets I in Kyiv. Both settlements belong to Sofiyivka local group of CII stage.

The flat rounded body of the figurine, made of dense clay and fired in the oxidizing medium, is combined with the buttocks and legs with grooves in the upper part for attaching the head. Such statuettes are not typical for Trypillia sites but are inherent to synchronous sites beyond the Carpathians. According to scholars, they reflect cultural influences from the specified region defined in the literature as the process of «badenization».

Keywords: ceramic figurines, anthropomorphic plastic art, Hrebeni-Horodyshche, Khodosivka-Roslavske, Khodosivka-Kozakiv Yar, Middle Dnieper area, Cucuteni-Trypillian cultural complex.

Одержано 24.02.2024

ГОТУН Ігор, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
HOTUN Igor, Candydat of Historical Sciences, Institute of Archeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9285-5107,
e-mail: ihor_hotun@iananu.org.ua.

ЖЕЛАГА Дмитро, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
ZHELAHA Dmytro, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2390-2563,
e-mail: zhelagadmytro@gmail.com.

ЧЕРНОВОЛ Дмитро, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
CHERNOVOL Dmytro, Candydat of Historical Sciences, Institute of Archeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-8208-0355,
e-mail: ch_d_k@ukr.net.

УДК 903.4(477.63)”634+637” DOI: 10.37445/adiu.2024.01.07

Д. Тесленко, С. Теліженко, О. Пробийголова

ПАМ’ЯТКА ОГРІНЬ 4/4-А У СИСТЕМІ АРХЕОЛОГІЧНИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ОГРІНСЬКОГО ПІВОСТРОВА

Досліджене місцезнаходження Огрінь 4/4-а знаходиться на Дніпровському узбережжі Огріньського півострова у межах м. Дніпро. Виявлені шари доби неоліту та бронзової доби. У статті пропонується культурно-хронологічна інтерпретація отриманих матеріалів, визначається місце пам’ятки у системі археологічних старожитностей Огріньського півострова.

Ключові слова: *неоліт, сурська культура, азово-дніпровська культура, катакомбна культура, доба фінальної бронзи, Огріньський археологічний комплекс.*

Вступ, історія дослідження. У 2019 р. Дніпровська археологічна експедиція Державного підприємства «Науково-дослідний центр “Охоронна археологічна служба України”» ІА НАН України здійснила рятівні археологічні дослідження на стоянці Огрінь 4/4-а у м. Дніпро (Тесленко та ін. 2020). Пам’ятка розташована на ділянці високого лівого берега р. Дніпро на Огріньському півострові. Останній утворений злиттям Дніпра з його лівою притокою Самарою (рис. 1).

З півночі півострів обмежений гирлом р. Самари, із заходу та південного заходу — р. Дніпро, зі сходу знаходиться широка заплава р. Шиянки — колишня стариця Самари. Назва місцевості Ігрень (укр. — Огрінь), на думку М. О. Міллера, походить від «огар», «огрик» — червона качка (*Fadora rufila* Pall). Величезна кількість птахів, що мешкали на річковому узбережжі, обумовила й назви населених пунктів Огрінь та Чаплі (Миллер 1935, с. 162; 1965, с. 85). Щоправда наводяться й інші версії походження топоніму від тюркського «огир» — злий кінь (Залізняк 2018, с. 3).

Рис. 1. Огрінь 4/4-а: місцезнаходження на супутниковому знімку

© Д. ТЕСЛЕНКО, С. ТЕЛІЖЕНКО, О. ПРОБИЙГОЛОВА, 2024

Дніпрогесівська археологічна експедиція 1932 р. Сидять зліва направо: В. А. Грінченко, М. О. Міллер, Д. І. Яворницький, А. В. Добровольський, П. А. Козар (архів ДНІМ ім. Д. І. Яворницького)

Про наявність археологічних пам'яток на Огріньському півострові було відомо ще з другої половини XIX ст. Аматорські збори артефактів, виготовлених з каменю, кременю, кістки потрапили до каталогу колекції О. М. Поля, покладеної в основу зібрання Катеринославського музею, та експозиційного каталогу XI археологічного з'їзду в Києві (Мельник 1893; Каталог 1899). У «Материалах для археологической карты Екатеринославской губерніи», виданих до XIII археологічного з'їзду у Катеринославі 1905 р. Огріньський півострів зазначений як місце концентрації пам'яток давнини (Скриленко 1905, с. 10).

Перше масштабне дослідження пам'яток археології Огріньського півострову пов'язане з діяльністю Дніпрогесівської експедиції Наркомпросу УРСР, керованої Д. І. Яворницьким. Восени 1931 р. М. О. Міллер провів розвідку берегової смуги від с. Чаплі угору по Дніпру на відстань 6 км, під час якої були виявлені 5 стоянок з численним та різноманітним матеріалом. Наступного року було виявлено ще 13 поселенських та поховальних пам'яток на Ігренському півострові, заплаві р. Шиянки, урочищі Ігрень-Підкова та на Поповому мисі (рис. 2; Миллер 1935, с. 163—164, рис. 1).

Стоянку 4 «*…розташовано на високому бугрі над Довгою скелею, вище по Дніпрові. Верховина бугра оголена від піску та вкрита кремінцями та фрагментами. Тут знайдено гостродонний посуд*». Щодо стоянки 4-а М. О. Міллер написав, що вона «*…оголюється в кручі на ріжку, де високий берег Дніпра повертає під кутом та обіходе блукву нижче гирла Самари. Ще під час розвідки 31-го року тут було констатовано некропіль. Глибоку розвідку стації переведено А. В. Добровольським. Мною досліджене каміння, що виходило в край стації. Каміння уявляли собою звичайний для цієї стадії родового суспільства житловий комплекс, з фрагментами кераміки, розколотими кістками приручених тварин, попелом, тощо*» (Міллер 1932, с. 10).

На стоянці 4-а А. В. Добровольський у 1932 р. заклав 32 квадрати, загальною площею 128 м^2. У щоденнику автор розкопок зазначав, що «*Стацію розташовано на лівому березі Дніпра на мисику, що видається до NW. Долішню частину розмито розливами Дніпра. В напрямку до N від цієї стації в берег глибоко заходить заливна блуква, а до S [нерозб.] берег обривчастий. Поверхня цього мисика схиляється у напрямку Дніпра й до блукви*» (рис. 3; Добровольський 1932). Стратиграфічна послідовність, зафіксована А. В. Добровольським, складалася з верхнього шару наносного жовтого піску; шару темно-сірого піску з кістками тварин і ліпною керамікою, прикрашеною пружками та геометричними композиціями відбитків шнура; одного-двох шарів темно-сірого піску з мушлями, кістками тварин та керамікою зі «*шворним*» орнаментом; шару темно-сірого піску з мушлями та «*невиразними*

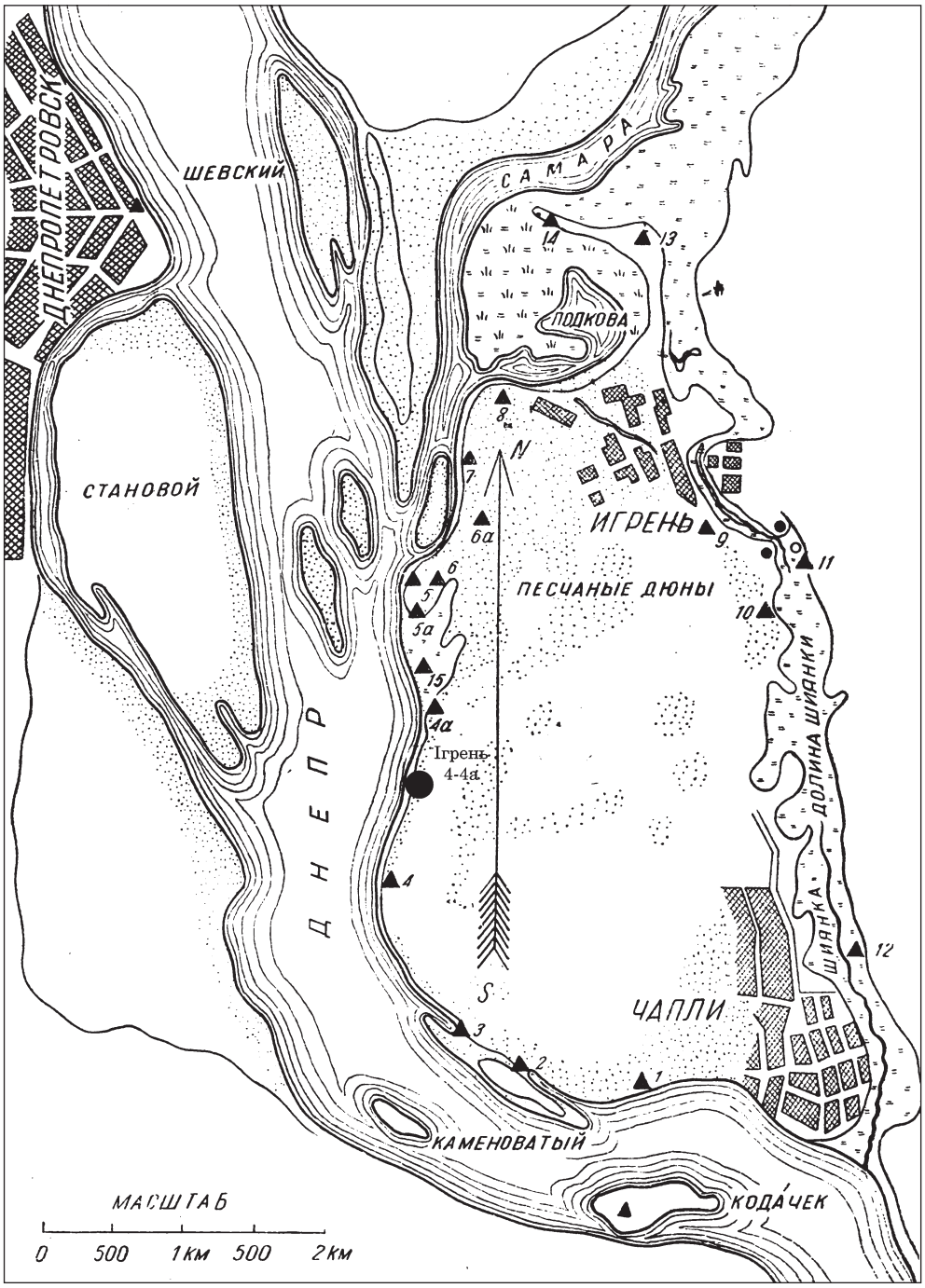

Рис. 2. Огрінь 4/4-а: місцезнаходження на мапі археологічних пунктів Огрінського півострова (за Миллер 1935)

фрагментами», уся поверхня яких була укрита «*кутовими смугами із зазубреної мушлі*»; ще одного шару темного піску, де мушлі спостерігалися лише у верхній частині та нижнього шару жовтого піску без культурних залишків. Практично однакова стратиграфічна картина з різним ступенем деталізації спостерігалася в усіх квадратах. На площі стоянки А. В. Добровольський виявив сім поховань, які за обрядом та інвентарем (№ 2, 5, 7) належать до різних періодів бронзової доби. Зв'язок могильника з кам'яними конструкціями чітко не простежений (рис. 4; Добровольський 1932).

У пізніших узагальнюючих роботах М. О. Міллер зараховував нижній шар стоянки 4-а до неоліту, або «*першої стадії розвитку родового суспільства*», синхронізуючи його з відповідними шарами стоянок 5 і 8 (Миллер 1935, с. 168). Матеріали нижнього шару стоянки 4 розглядалися у межах «*другої стадії…*», що відповідає енеолітові (Миллер 1935, с. 173; Миллер 1965, с. 79). Матеріали верхнього шару стоянки 4-а репрезентують «*третю стадію*», як це одразу зазначалося автором у звіті.

І. Ф. Ковальова, яка присвятила діяльності Дніпрогесівської експедиції кілька спеціаль-

Рис. 3. Огрінь 4-а: фото з заходу (за Добровольський 1932)

Рис. 4. Огрінь 4-а: фото з півдня на могильник (за Добровольський 1932)

них досліджень (1971, 1980, 1981), зарахувала матеріали стоянки Огрінь 4 до сурсько-дніпровської культури доби неоліту (Ковальова 1981, с. 21). Спираючись на спостереження автора розкопок стосовно характеристик культурного шару стоянки Огрінь 4-а, — плоскодонна кераміка, прикрашена відбитками мотузки, перлинами, відтягнутими пружками; крем'яні вироби, що представлені скребачками на відщепах, двобічно ретушованими вістрями дротиків та стріл трикутної форми з виїмкою в основі; наявність кам'яних сокир-молотів, пестів та шліфувальних плиток, — а також на думку А. В. Добровольського, що пам'ятка цілком вкладається у тип стоянок пізньої кам'яної індустрії типу о. Виноградного та Дурної скелі, І. Ф. Ковальова відзначила, що подібні характеристики відповідають поселенням катакомбної культури (Ковальова 1981, с. 21). Щодо безкурганного могильника, дослідженого на площі стоянки, то скорчені на спині та пофарбовані вохрою поховання під кам'яними закладками, з інвентарем, представленим посудинами типу Дурної скелі та «*степових кочовиків*» за визна-

ченням А. В. Добровольського, І. Ф. Ковальова зарахувала до пізньоямного часу. На її думку «*пізньобронзовий горизонт могильника представлений скорченими на правому боці похованнями (№№ 2, 7, 9), орієнтованими на схід, влаштованими під кам'яними закладами, які супроводжувалися зрубною керамікою*». До цього горизонту віднесене й «*ритуальне поховання тварини з великою слабкопрофільованою посудиною з наліпним пружком під вінцями*» (сост. Ковалева, 1981, с. 21—22).

Як написала І. Ф. Ковальова «*поруч з місцезнаходженням 4-а була досліджена кам'яна споруда, визначена А. В. Добровольським як «житловий комплекс», яка за керамікою датується сабатинівським часом*» (Ковальова 1981, с. 22). Зі зрозумілих причин, зайвий раз згадувати про персону М. О. Міллера у 1970—1980-ті рр. було недоречно.

Місцезнаходження 4/4-а, відкриття та дослідження. У 2017 р. Дніпропетровським обласним Центром з охорони історико-культурних цінностей проводилися археологічні розвідки у прибережній смузі Огріньського півострова на території колишньої бази відпочинку «Шинник» за адресою вул. Гаванська, 9. У результаті проведених робіт було визначено наявність на території культурного шару, його межі та потужність. Картографічні матеріали демонструють, що виявлена розвідкою пам'ятка по вул. Гаванській, 9, розташована якраз між пунктами 4 та 4-а, за М. О. Міллером (рис. 1; 2). Місцезнаходження цілком слушно позначили як Огрінь 4/4-а (Голубчик та ін., 2017).

Для повного дослідження пам'ятки ділянка зі збереженим культурним шаром під час робіт 2019 р. була розбита сіткою квадратів 2 × 2 м, орієнтованих уздовж берегової смуги з 30-градусним відхиленням до заходу від меридіана (рис. 5; 6). За умовний центр (репер), від якого проводилися виміри, було прийнято охоронний знак пам'ятки археології (координати: 48°25'318" N; 35°06'535" E). Ураховуючи характеристики ґрунту, — наявність баласту у вигляді супісі еолового походження, горизонтів гумусованого супіщаного ґрунту, насичених культурними залишками, — разом із значною площею поселення, а також досвід робіт експедиції в інших пунктах Огріньського півострова обумовили розкопки секторами 8 × 4 м для чіткішої фіксації вертикальної стратиграфії та об'єктів у горизонталі.

Для стратиграфічних спостережень були залишені три базових профілі уздовж довгої вісі розкопу — два довжиною 72 м та один довжиною 68 м. Отримані на підставі їх зачистки та вивчення стратиграфічні дані перевірялися контрольними поперечними профілями, що були залишені через кожні 8 м.

Загальна стратиграфія пам'ятки має таку послідовність нашарувань.

• 0—0,2 м — малопотужний дерновий шар на дюнній супісі.

• 0,2—0,8/1,2 м — шар гумусованої дюнної супісі еолового походження світло-сірого кольору без культурних залишків. У його товщі фіксувалися численні сучасні перекопи.

• 0,8—1,2 м — 1,4—1,6 м — шар гумусованої супісі еолового походження сірого кольору, у нижньому відділі якого концентруються культурні залишки доби пізньої та фінальної бронзи.

• 1,4—1,6 м — 2,1—2,4 м — шар похованої гумусованої супісі сіро-коричневого кольору, у нижньомі відділі якого зустрічаються поодинокі знахідки доби неоліту.

• 2,1—2,4 м — 2,6—2,8 м — шар похованої гумусованої супісі жовто-коричневого кольору без культурних залишків.

• 2,6—2,8 м та нижче — шар материкової супісі світло-жовтого кольору без культурних залишків.

Зафіксовані шари похованого ґрунту свідчать про нерівність давньої денної поверхні — на місці пам'ятки у давнину існувало істотне пониження — улоговина, пізніше заповнена дюнними відкладеннями.

Культурні залишки концентруються здебільшого на поверхні горизонтів похованого ґрунту. Межі між прошарками нечіткі через супіщаний характер ґрунту. За таких характеристик грунтів типовим явищем є міграція артефактів між прошарками. Залишки діяльності землериїв (нори), так само нерівномірно простежені по усій ділянці розкопу. Вони сконцентровані в улоговині, та, як пізніше з'ясувалося — над та в об'єктах.

Ретельність фіксації артефактів дозволили визначити об'єкти давнини за концентрацією та глибиною залягання матеріалів, оскільки простежити контури котлованів візуально було практично неможливо (рис. 6).

Інтерпретація матеріалів. Найраніші знахідки відносяться до доби *неоліту*. Більшість артефактів цього періоду становлять уламки ліпного посуду, що знаходилися здебільшого у нижній частині шару 4 (похований гумусований супісок сіро-коричневого кольору) на глибині від 1,4/1,6 м до 2,1/2,4 м. Кількість виробів з каменю та кременю мінімальна — загалом 7 екз. Усі матеріали розосереджені по площі розкопу, не утворюючі скупчень і певною мірою можуть вважатися перевідкладеними.

Керамічний комплекс. Складається з фрагментів ліпного посуду загальною кількістю 41 екз., які за різновидами домішок до формувальних мас, можна розділити на три технологічні групи: домішки піску, жорстви та органіки (рослинності) — 30 екз.; домішки піску та жорстви — 10 екз.; домішки піску; домішки жорстви, рослинності та подрібненої черепашки — 1 екз. Таким чином, як свідчать наведені цифри, у керамічному комплексі домінує посуд, виготовлений з щільного тіста, у якому містяться домішки піску, жорстви та органіки (рослинність).

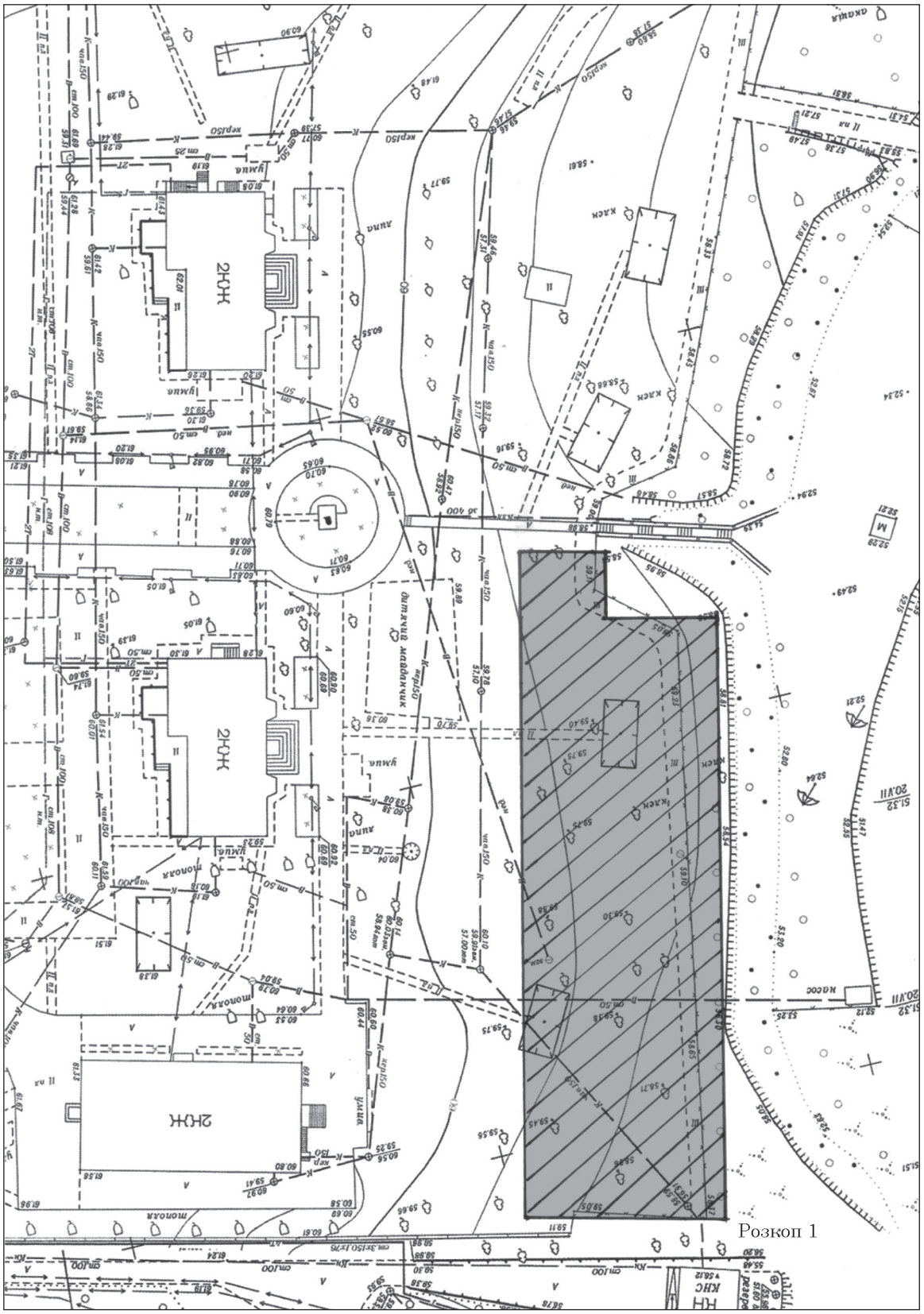

Рис. 5. Огрінь 4/4-а: місцезнаходження ділянки зі збереженим культурним шаром

Встановлено такі типи посуду: горщики, банка та миска. Серед горщиків слід виокремити біконічні (рис. 7: 1, 3) та округлобічні форми (рис. 7: 2, 4, 8). У двох екземплярах представлені горщики з комірцевим оформленням вінець. По зрізу вінця одного з горщиків пущені відступаючі наколи підтрикутної форми (рис. 8: 1), друга посудина по внутрішній поверхні оздоблена відступаючими наколами, комірець орнаментований косими відбитками

зубчастого штампу, а шийка та плічка косопрокресленими лініями (рис. 8: 3). Обидві посудини з комірцями виготовлені з тіста, яке містить домішки жорстви та органіки (рослинності), їх внутрішні поверхні загладжені, зі слідами вигорілої органіки.

Ще один горщик, має відхилені назовні вінця, коротку шийку та положисті плічка (рис. 8: 2). Край вінця зрізаний усередину та декорований короткими насічками, що характерно для керамічних традицій маріупольської культурно-історичної області. Зовнішня поверхня посудини орнаментована діагональними відбитками зубчастого штампу, які утворюють горизонтальну «ялинку», внутрішня поверхня загладжена. Тісто, з якого виготовлений горщик, містить домішки піску та рослинної органіки.

У комплексі наявні фрагменти товстостінних короткошийних горщиків, орнаментованих косими прокресленими лініями (рис. 8: 7, 8), які в одному випадку сполучаються з округлими ямками діаметром 0,5 см (рис. 8: 6). Остання посудина містить у тісті домішки піску та рослинної органіки, інші посудини виготовлені з глини, яка містить домішки піску та жорстви.

У керамічному комплексі представлена лише одна миска із загладженими сторонами та заокругленим зрізом вінця (рис. 8: 5). Тісто посудини містить домішки піску та рослинної органіки.

Також у одному екземплярі виявлено банку, зріз вінця якої оздоблений відступаючими відбитками нігтя (рис. 8: 4). З внутрішньої сторони вінця нанесені вдавлення підпрямокутної форми, внаслідок чого на зовнішній поверхні утворилися «перлини».

Серед стінок ліпного посуду, домінують фрагменти з орнаментацією, нанесеною відбитками зубчастого та накольчастого штампів, які утворюють досить прості композиції: вертикальні зиґзаґи, косі або горизонтальні стрічки (рис. 7: 1, 3—6, 8—12; 9: 1—9; 10: 1). Значно менше представлений посуд, декорований прокресленими лініями, які утворюють косі хрести або вертикальний зиґзаґ (рис. 9: 6; 10: 2). В одному екземплярі представлена посудина, орнаментована відбитками підовальної форми (рис. 7: 2). Слід додати, що це єдина посудина комплексу, у керамічній масі якої містяться домішки подрібненої черепашки. Привертає увагу стінка посудини з кардіумною орнаментацією (рис. 7: 7), поява якої у неолітичних комплексах України, згідно гіпотези Д. Л. Гаскевича, може свідчити про ймовірний зв'язок з носіями традиції «середземноморського імпрессо», які мешкали на нині затопленій частині чорноморського узбережжя (Гаскевич 2010, с. 247).

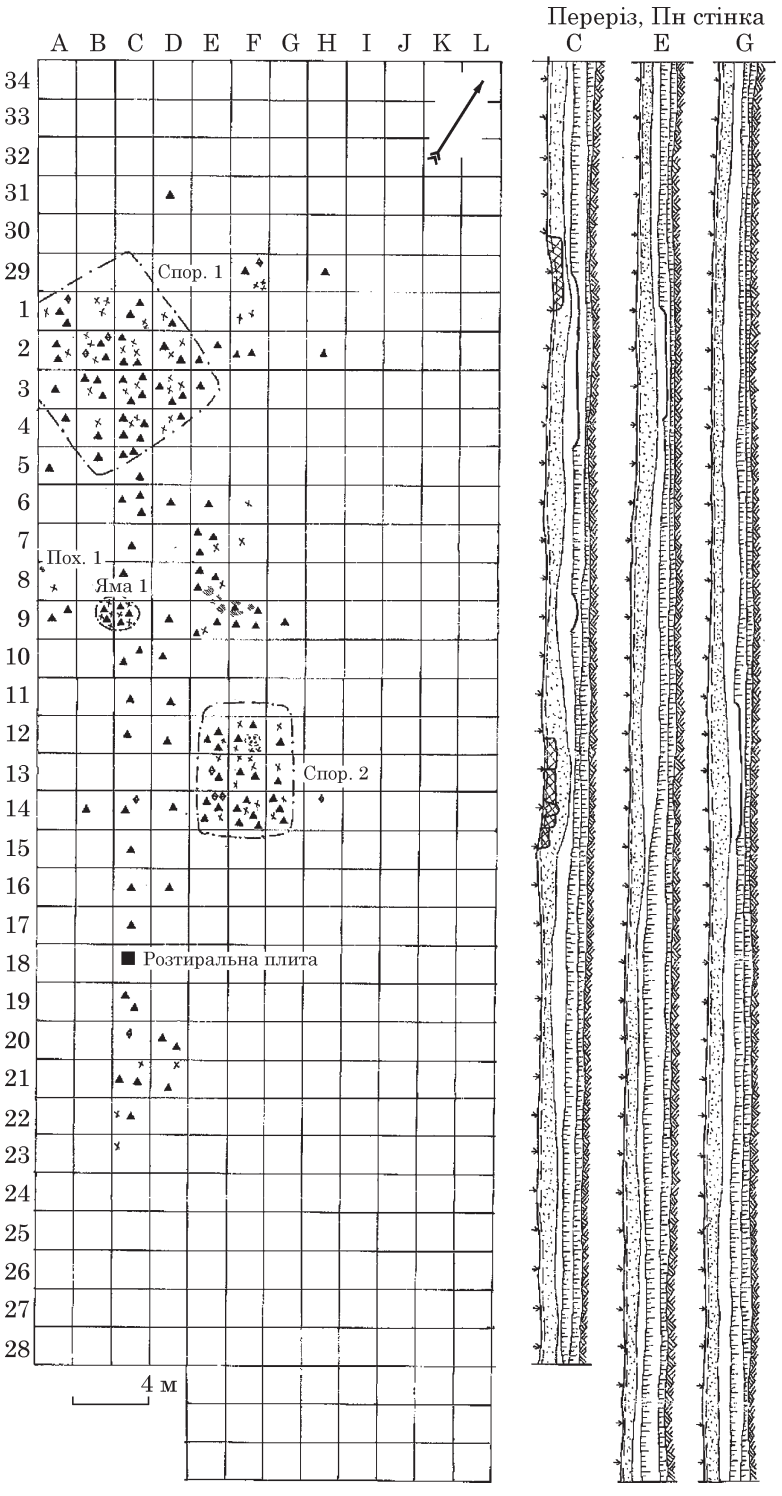

Рис. 6. Огрінь 4/4-а: план розкопу та стратиграфічні розрізи

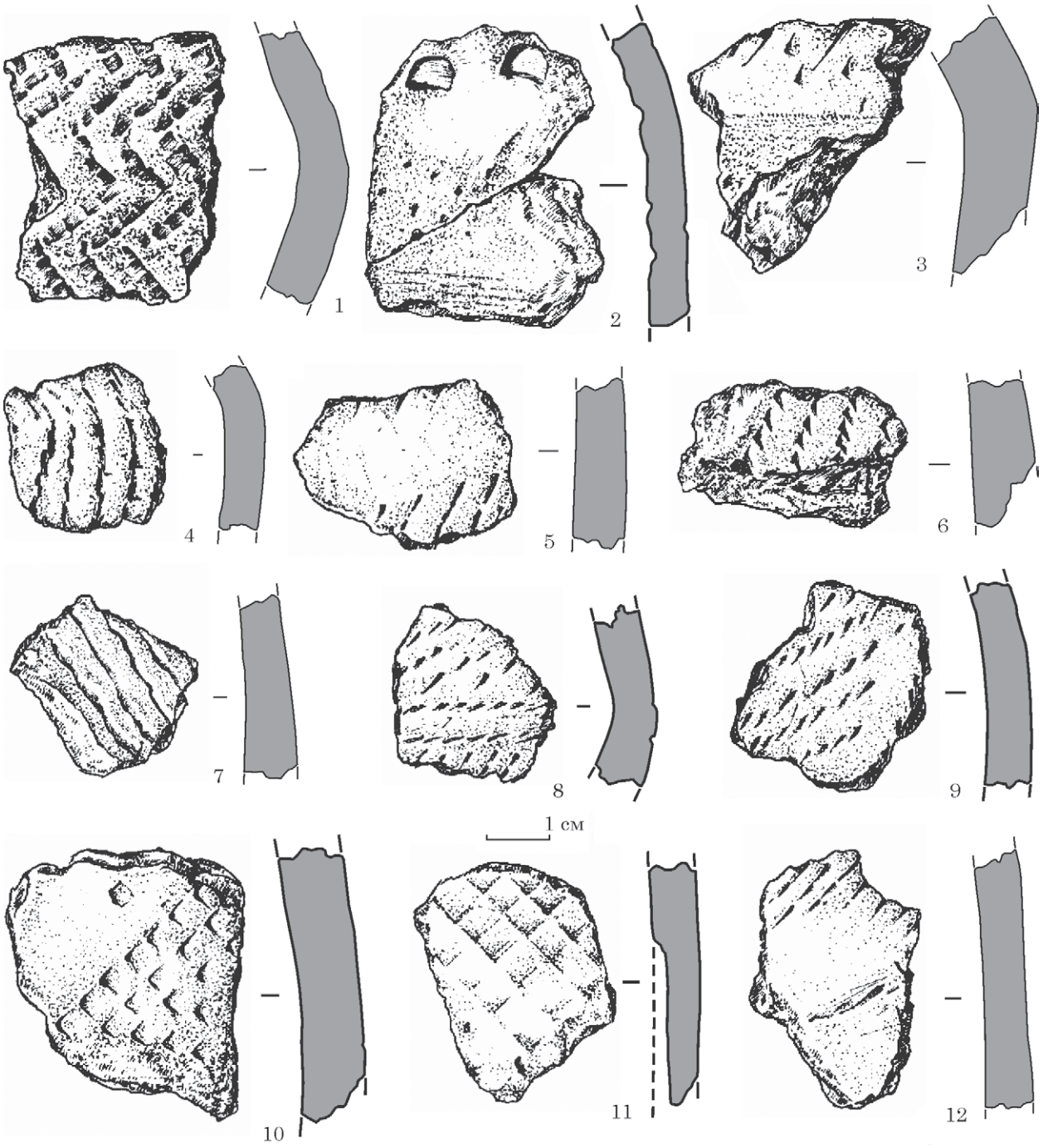

Рис. 7. Огрінь 4/4-а: уламки стінок неолітичних посудин

Доповнюють стислу характеристику керамічного комплексу фрагменти двох плоскодонних посудин. Нижня частина зовнішньої поверхні однієї з посудин оздоблена відбитками накольчастого штампу, а денце, діаметр якого становить 3,6 см, орнаментовано по окружності відбитками зубчастого штампу (рис. 10: 3). Залишається додати, що посудина має виділений піддон. Друга посудина представлена лише увігнутим денцем, діаметром 3,5 см, яке орнаментоване поперечними відбитками зубчастого штампу (рис. 10: 4).

Без сумнівів, керамічний комплекс є неоднорідним і складається з як мінімум двох культурних компонентів, з яких домінуючим являється посуд з рисами, притаманними для азово-дніпровської культури маріупольської культурно-історичної області: вінця з комірцевим потовщенням, орнаментація нанесена зубчастим та накольчастим штампами та з пласкими денцями вкритими орнаментом. Посуд з Микільського могильника, який, власне, має перелічені вище риси, Д. Я. Телегін пов'язував із II-м етапом надпорізько-приазовської групи дніпро-донецької культури (Телегін 1968, с. 63). У пізнішій праці, присвяченій аналізу могильників Маріупольського типу, Д. Я. Телегін відносить матеріали з «ями з червоним

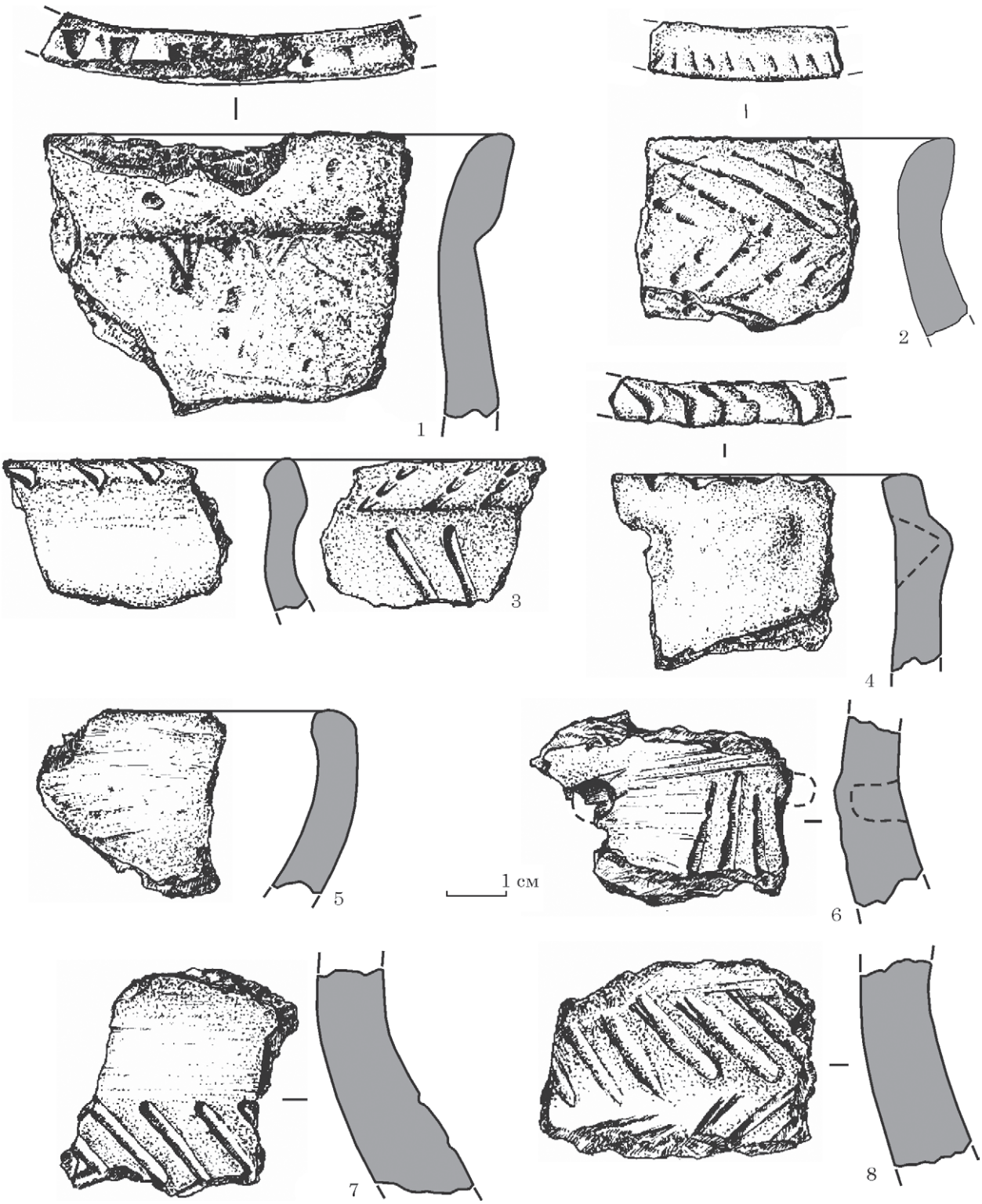

Рис. 8. Огрінь 4/4-а: уламки вінець та привінцевих частин неолітичних посудин

заповненням» Микільського могильника, а також з інших пам'яток до надпорізької культури дніпро-донецької етнокультурної спільноти (Телегин 1991, с. 40; Телегин, Титова 1998, с. 8). Були визначені такі характерні ознаки керамічних комплексів надпорізької культури: комірцеві вінця, пласкі денця, накольчастий орнамент, використання у керамічному тісті домішок жорстви та рослинних «залишків» тощо (Телегин 1991, с. 75). На думку Д. Я. Телегіна та О. М. Титової, могильники надпорізької культури відповідають азово-дніпровській культурі, яку виокремив В. М. Даниленко (Телегин, Титова 1998, с. 9), хоча слід зазначити, що у вказаній праці азово-дніпровська культура згадується побіжно в контексті занепаду сурсько-дніпровської культури (Даниленко 1969, с. 27).

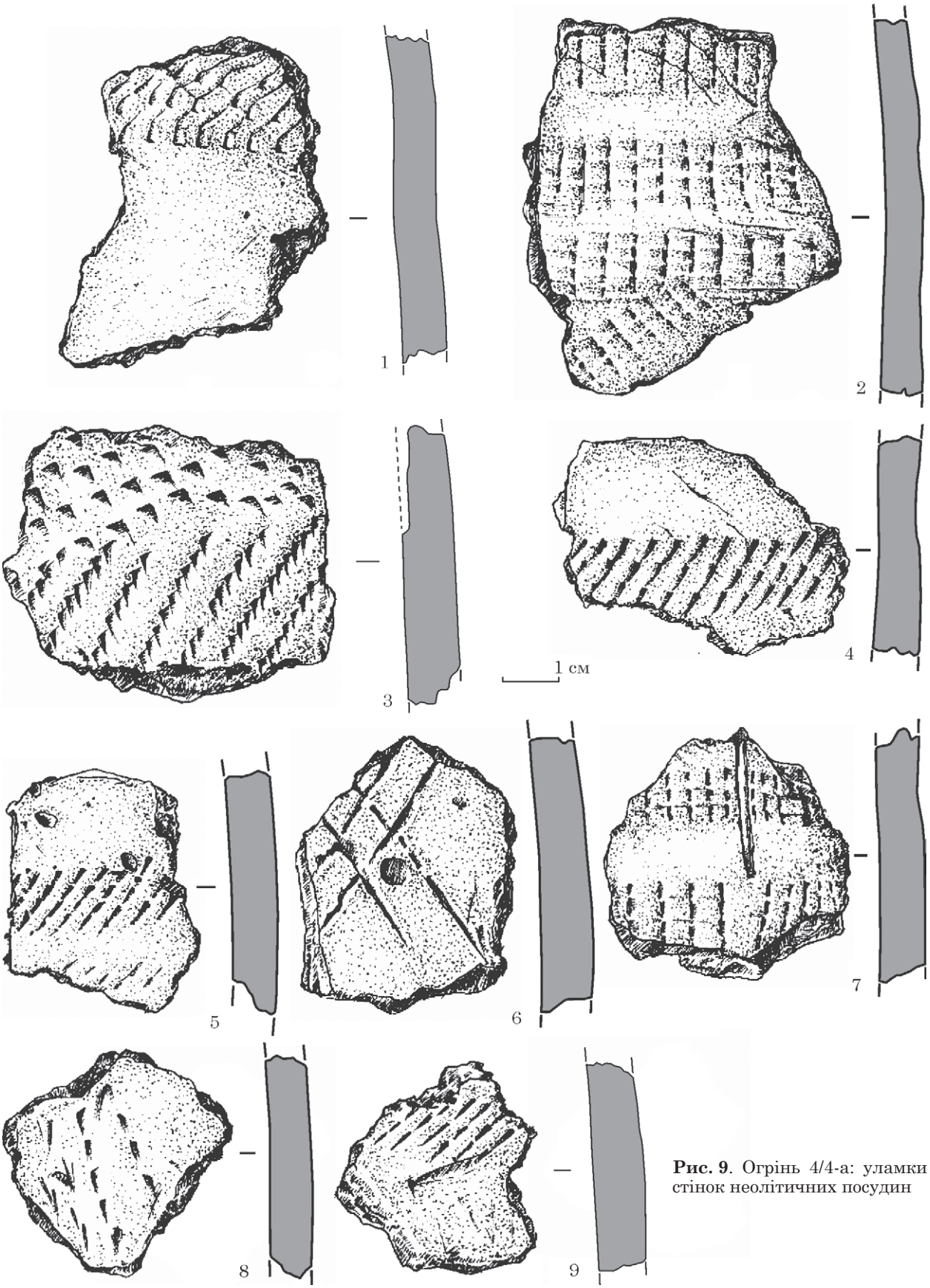

Рис. 9. Огрінь 4/4-а: уламки стінок неолітичних посудин

У монографії «Кам'яна Могила», В. М. Даниленком проведено аналіз матеріалів багатошарового поселення під Червоною горою. До ранньої пори мідного віку ним віднесені «глибокі біконічні за формою плоскодонні горщики, які нижче зрізу вінець незмінно мають характерне потовщення у вигляді коміpця» (Даниленко 1986, с. 39). Як домішки до керамічної маси

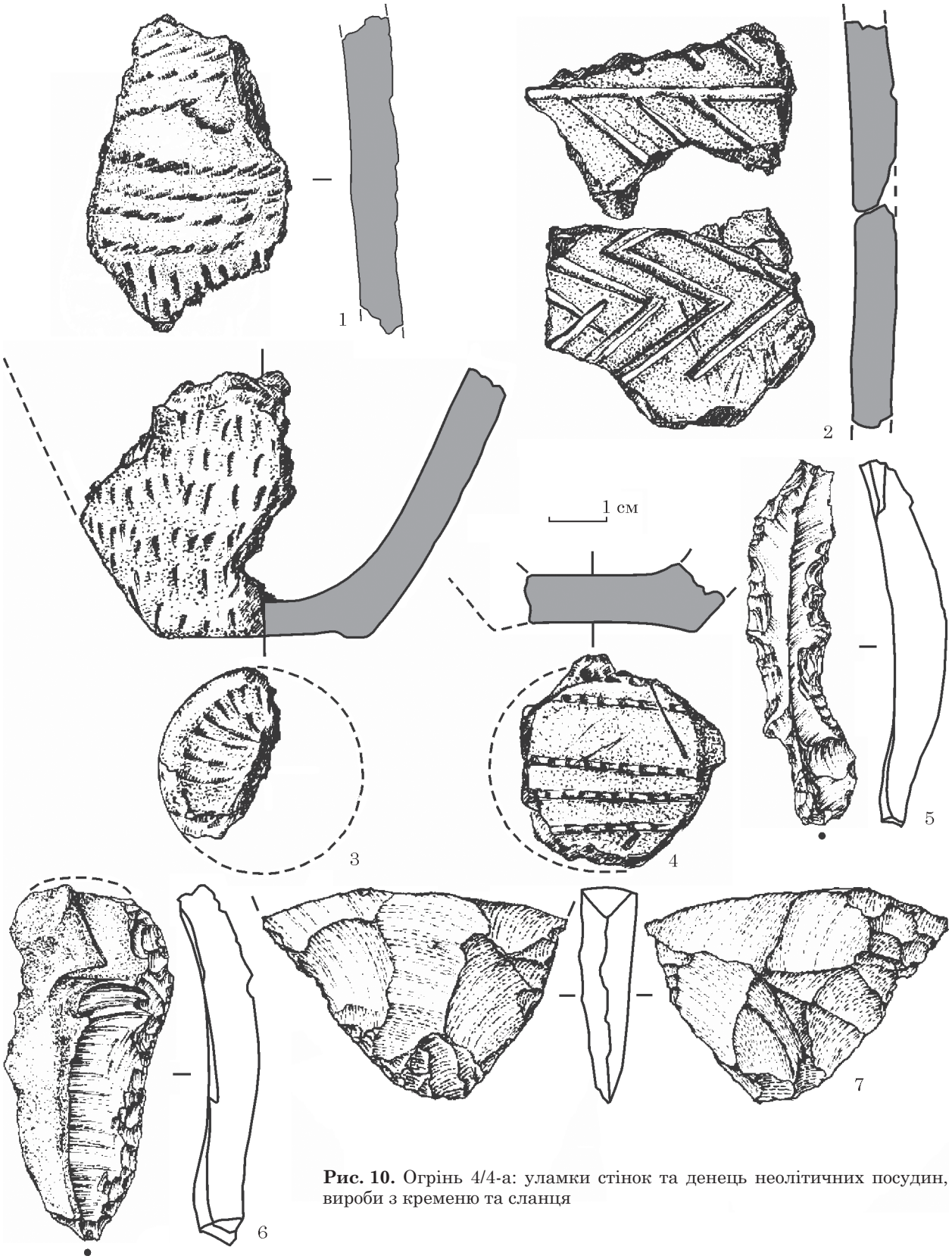

Рис. 10. Огрінь 4/4-а: уламки стінок та денець неолітичних посудин, вироби з кременю та сланця

використовували крупнозернистий пісок та подрібнену черепашку. На одній із ілюстрацій, яка представляє керамічний комплекс «кінця неоліту та початку енеоліту», є зображення кераміки, у тому числі й денця плоскодонної посудини, орнаментованої відбитками наколь-частого штампу, яка нагадує матеріали, виявлені на Огрінь 4/4-а (Даниленко 1986, с. 33, рис. 10; 14; 15).

Н. С. Котова кераміку з Огріньських 4 та 8 поселень, Вовчка, нижнього шару Стрільчої Скелі, Микільського і Лисогорського могиль-

ників та інших пам'яток, пов'язує з другим періодом азово-дніпровської культури маріупольської культурно-історичної області. Згідно статистичних даних (312 посудин), понад 50 % посуду другого періоду азово-дніпровської культури містить домішки піску у керамічній масі, до 48 % — рослинні домішки і лише поодинокі вироби виготовлялися з використанням подрібненої черепашки. Характерними рисами керамічних комплексів азово-дніпровської культури другого періоду є плоскодонні, біконічні або округлобічні посудини, часто з комірцевим оздобленням вінців (Котова 1994, с. 33—34). Пізніше, у монографії «Неолитизация Украины» Н. С. Котова повторила основну характеристику керамічних комплексів азово-дніпровської культури другого періоду та навела радіовуглецеві дати культури — кінець 6 — початок 5 тис. до н. е. (Котова 2002, с. 25, 98). В одній із останніх монографій Н. С. Котова знову звертається до пам'яток азово-дніпровської культури другого періоду у контексті походження та технологічних особливостей неолітичних керамічних комплексів і повторює свої погляди, викладені у попередніх працях (Котова 2015).

Прояви рис азово-дніпровської культури, у вигляді уламків керамічного посуду з плоскими денцями, орнаментованими відбитками зубчастого та накольчастого штампів, зафіксовані на стоянці Туба 2 (Манько 2006, с. 227, рис. 107: 1—3, 5). Ці артефакти В. О. Манько пов'язує з другим етапом виділеної ним тубинської культури.

Плоскодонний посуд, орнаментований відбитками зубчастого штампу зафіксований у комплексах нижнього горизонту поселення Новоселівка І, а також у горизонті 0,5/0,6 м багатошарового поселення Занівське І (Теліженко, готується до друку) в басейні середньої течії р. Сіверський Донець.

Майже повні аналогії огріньському посуду з орнаментованими денцями, виявлені на багатошаровому поселенні Кальміус, яке розташовується на правому березі р. Кальміус у м. Маріуполь (Горбов, Божко, Кушнир 2013; Горбов, Божко, Забавин 2013), тобто східніше основного ареалу азово-дніпровської культури. Автори дослідження вважають керамічний комплекс епохи неоліту синкретичним, та таким, що має риси, характерні для традицій азово-дніпровської (періоду 1-а) та пізньої сурської культур. У контексті поселення Кальміус слід згадати висловлене Н. С. Котовою припущення, про те, що пам'ятки азово-дніпровської культури другого періоду поширюються на схід, до русла р. Кальміус (поселення Раздольне; Котова 2002, с. 25).

Таким чином, аналіз виявлених матеріалів та стислий огляд наукових джерел, дозволяють зробити висновок, що більша частина кераміки епохи неоліту, яка походить з поселення Огрінь 4/4-а, має відношення до азово-дніпровської культури другого періоду. При цьому не слід виключати й присутність посуду сурської культури. Враховуючи те, що матеріали неолітичного часу поселення Огрінь 4/4-а імовірно знаходилися у перевідкладеному стані, припущення про їх одночасне існування не можна вважати цілком коректним.

Кам'яний комплекс. Кременевий комплекс складається з трьох первинних відщепів із залишками крейдової кірки на дорсальній поверхні, одного вторинного відщепа, пластини з виїмчастою ретушшю по краях (рис. 10: 5) та обламаної у давнину кінцевої скребачки на пластинчастій заготовці з субпаралельною напівстрімкою ретушшю по краю та залишками кірки жовна на дорсальній поверхні (рис. 10: 6). Кременева сировина високої якості, світло-сірого, темно-сірого та світло-коричневого кольорів. Вказані знаряддя являються поширеною категорією знахідок в епоху неоліту і можуть розглядатися як частина комплексу азово-дніпровської культури.

У одному екземплярі представлений фрагмент біфаса на потоншеному сланцевому відщепі (рис. 10: 7).

З чорного сланця виготовлена шліфована сокира-тесло підпрямокутної форми, видовженоовальної у профілю форми, зі слідами забитості на обушку (рис. 11: 1). Лезо знаряддя асиметричне, з дрібними вибоїнами та фасетками від спрацьованості

Цікавим є уламок мініатюрного діоритового тесла трапеціеподібної форми, прямокутне у перетині із асиметричний лезом (рис. 11: 2). Сторони знаряддя ретельно зашліфовані та мають ознаки спрацьованості. Сокири та тесла зі сланця або діориту є відносно поширеною категорією знарядь у комплексах раннього неоліту-енеоліту східноєвропейського степу та лісостепу. Мініатюрні тесла, подібні огріньському, представлені у шарі 7 багатошарового поселення Ракушечний Яр, що на Нижньому Доні та супроводжуються трапеціями зі струганими спинками та уламком плоскодонної посудини (Кияшко 1994, с. 88, рис. 2: 7, 8; Белановская 1995, с. 59, рис. X: 8, 9). Для шару 7 поселення Ракушечний Яр дати відсутні. Проте, шар 5 цього поселення датується за кісткою тварини 6770 ± 450 BP (Le-5481), що є *Terminus ante quem* для шару 7. У свою чергу кераміка Ракушечного Яру з шару 12 датована 7090 ± 110 BP (Кі-11090) (Манько 2006), що становить *Terminus post quem* для останнього. Таким чином, датування 7 шару має укладатися у межі першої чверті 6 тис. до н. е. До того ж, датування ранньонеолітичного поселення Старобільськ 1, на якому виявлена кераміка, аналогічна посуду з шару 7 Ракушечного Яру, теж вкладається у межі першої чверті 6 тис. до н. е.

Таким чином, указаний шар належить ракушечноярській культурі, датованій у ме-

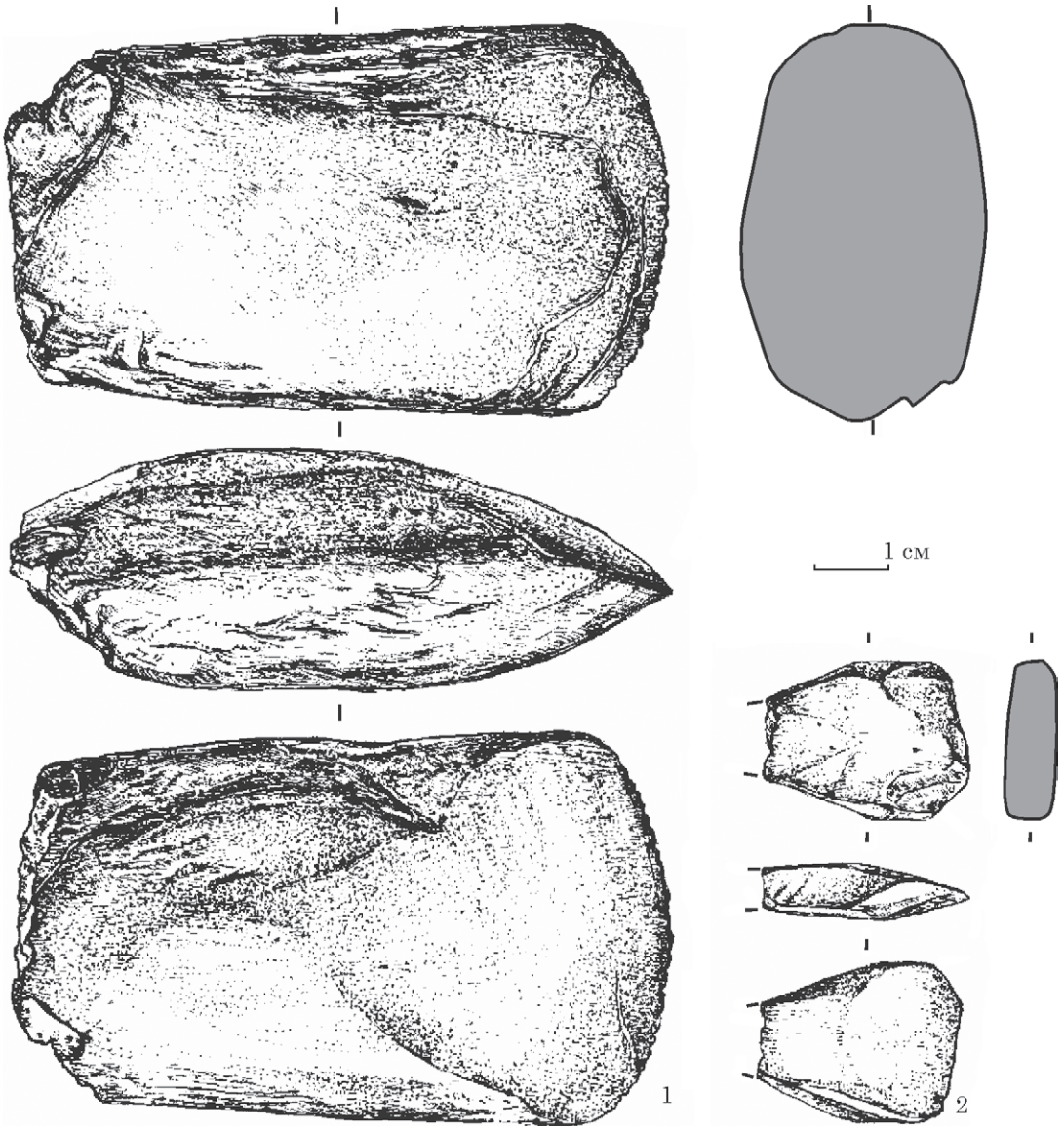

Рис. 11. Огрінь 4/4-а: тесла

жах середини — другої половини 6 тис. до н. е. і на фінальній розвитку співіснувала з азово-дніпровською культурою другого етапу.

Матеріали ***доби ранньої бронзи*** нечисленні, уламки керамічного посуду траплялися деінде у культурному шарі місцезнаходження. Представлені стінками ліпних посудин з характерними розчосами на внутрішній та зовнішній поверхні (рис. 12: 9).

У зрізі берегової смуги також було виявлене зруйноване поховання ***катакомбної культури***, від якого залишився череп дорослої людини. Впритул до скроневої кістки знайдена ліпна чаша з пласким дном без закраїни, прикрашена горизонтальними прокресленими лініями (рис. 13). Навколо поховання у культурному шарі локалізовані нечисленні уламки кераміки раннього бронзового віку. З катакомбною спільнотою пов'язані також уламки двох чаш з наліпним пружком (рис. 14: 9, 11) та вушком з отвором (рис. 14: 1). принаймні один фрагмент відноситься до ***культурного кола Бабине*** (рис. 12: 7). Частина посуду асоціюється з ***бережнівсько-маївською зрубною культурою*** (рис. 12: 3, 10).

Найпотужнішим та найбільш насиченим знахідками на місцезнаходженні Огрінь 4/4-а виявився шар ***фінального етапу доби бронзи***. Серед керамічного матеріалу відзначимо три уламки з наліпними пружками (рис. 12: 2, 4, 5) або круглим наліпом на тулубі посудин (рис. 12: 14), ручка від черпака (рис. 12: 13), уламок посудини з вузькою циліндричною шийкою та косими вдавленнями трісочки на плічках (рис. 12: 6). До діагностичних речей фіналу доби бронзи відноситься повністю реконструйований горщик видовжених пропорцій з наліпним пружком в основі шийки (рис. 14: 33).

Окрім кераміки з культурного шару поселення походить однолезовий бронзовий ніж з горбатою спинкою та чітко оформленим прямокутним в перетині руків'ям (рис. 15: 1). Розмі-

Рис. 12. Огрінь 4/4-а: матеріали доби фінальної бронзи з культурного шару

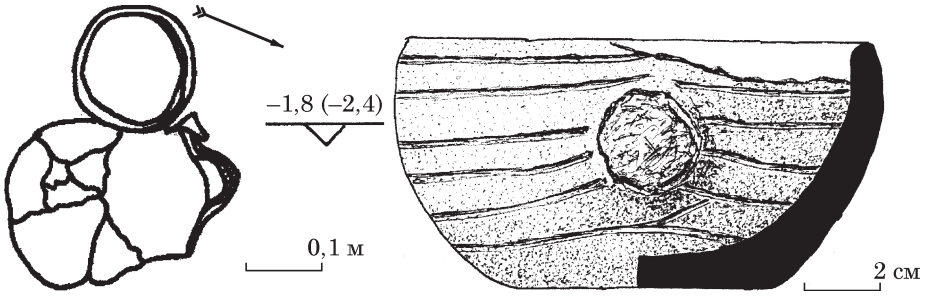

Рис. 13. Огрінь 4/4-а: поховання 1

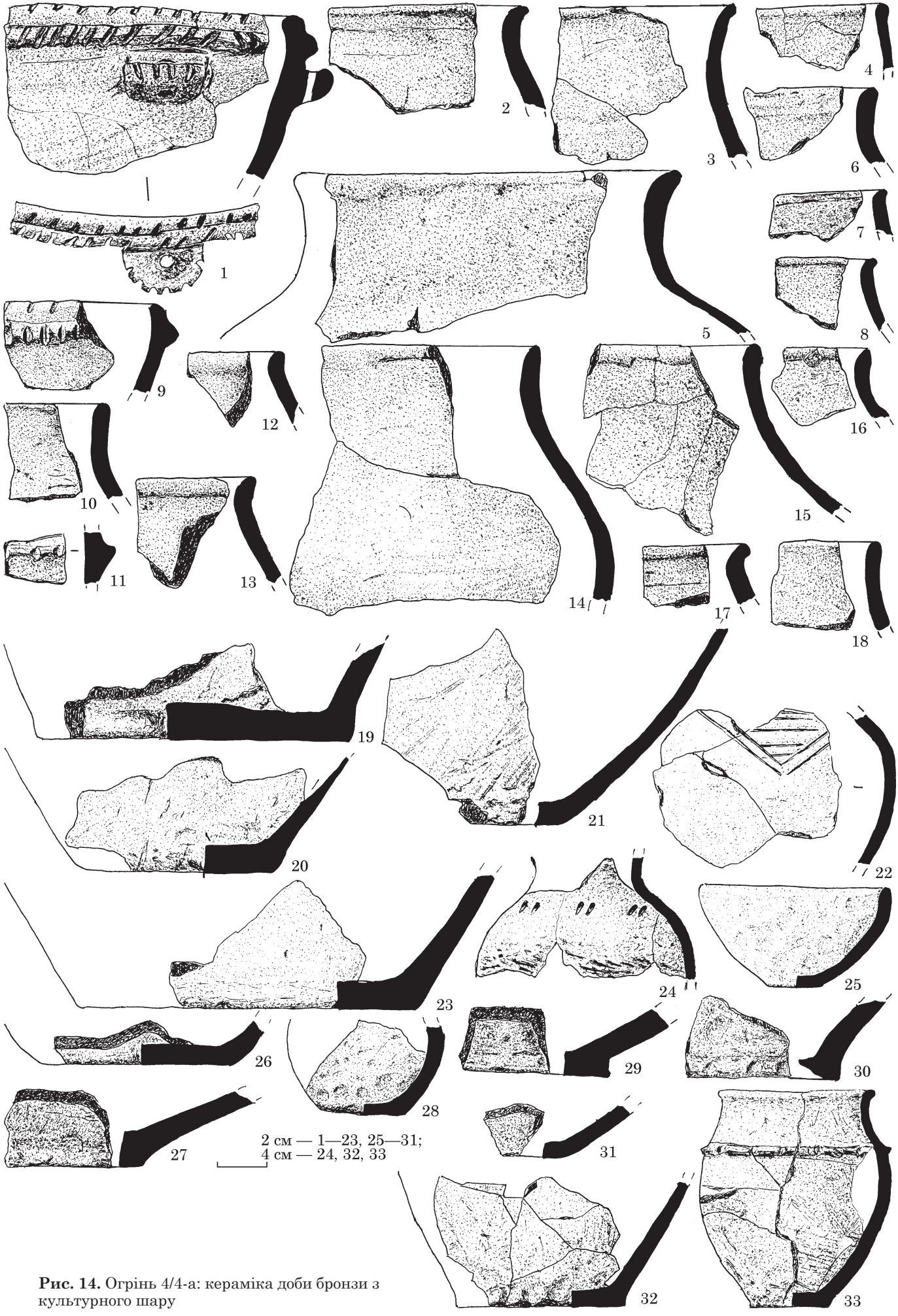

Рис. 14. Огрінь 4/4-а: кераміка доби бронзи з культурного шару

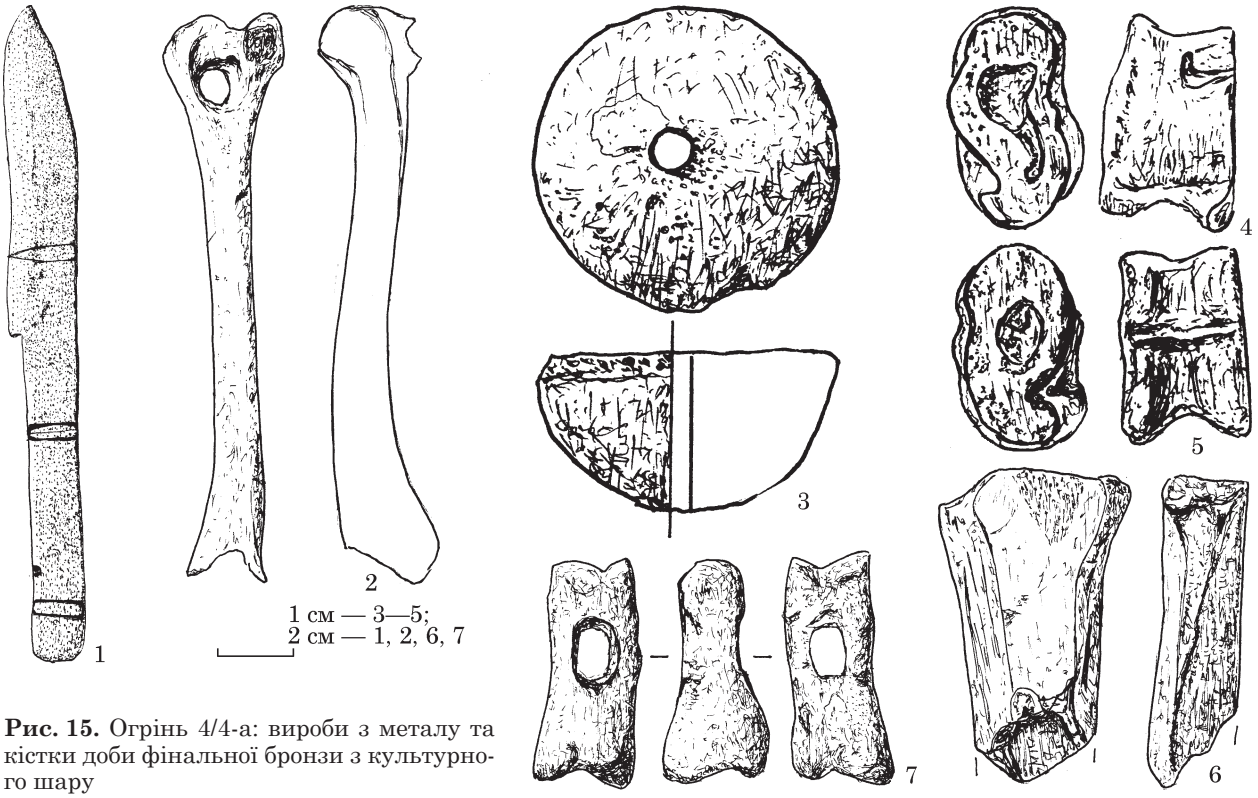

Рис. 15. Огрінь 4/4-а: вироби з металу та кістки доби фінальної бронзи з культурного шару

ри ножа: довжина 17,5 см, ширина леза 1,7 см, довжина леза 8,6 см, товщина леза 0,2 см, довжина руків'я 8,4 см, ширина руків'я 1,4 см, товщина руків'я 0,4 см. Прямих аналогій ножу серед пам'яток фіналу доби бронзи знайти не вдалося. Непрямі паралелі походять з поселення Білозерській Лиман (Кривцова-Гракова 1949) та Безіменне II (Горбов 1995). Обидва ножі мали горбату спинку та отвір для закріплення руків'я. Згадані екземпляри відрізняються від огріньського ножа відсутністю чітко вираженого руків'я. Схожі за морфологічними особливостями ножі трапляються в похованнях чорногорівської групи кіммерійської культури, проте й у цьому випадку повне співпадіння форми, розмірів та пропорцій відсутнє (Махортих 2008). Усе ж таки, ураховуючи контекст знахідки, з великою долею обережності можна віднести огріньський ніж до фінального етапу доби бронзи.

Одноріднішій матеріал походить із виявлених об'єктів — двох споруд та господарчої ями. Споруди фіксувалися в культурному шарі умовно лише за скупченням матеріалу.

Споруда 1 виявлена на відстані 23 м на північний захід від реперу (азимут 325°) на глибині 1,2 м від поверхні (1,4 м від репера) за концентрацією культурних залишків (розвалів посудин тощо).

Споруда імовірно мала прямокутну форму, розміром 9,5 × 8,5 м, орієнтована довгою віссю з північного заходу на південний схід. Західний кут споруди зрізаний обвалом берега. По всій площі споруди зафіксована концентрація кераміки та кісток тварин на глибину 0,2—0,25 м. Останнє дозволяє припускати, що вона була заглиблена у ґрунт саме на цю глибину.

Споруда 2 виявлена на відстані 7,5 м на північний схід від реперу (азимут 35°) на глибині 1,4 м від поверхні (1,6 м від репера) за концентрацією культурних залишків (розвалів посудин тощо).

За концентрацією кераміки та кісток тварин можна припустити, що споруда мала прямокутну форму і розміри 7 × 4,5 м, орієнтована довгою віссю з північного заходу на південний схід. Імовірно, вона також була заглиблена у ґрунт на глибину 0,2—0,25 м.

На дні споруди по її центру ближче до північно-східної стіни були зафіксовані продукти горіння — тонкий прошарок деревного вугілля, — діаметр плями вогнища 0,7 м. Окрім кісток тварин та уламків кераміки на рівні, що відповідає дну споруди були виявлені кілька уламків кременю.

Яма 1 виявлена на відстані 10,4 м на північний схід від реперу (азимут 325°) на глибині 1,2 м від поверхні (1,4 м від репера) за концентрацією культурних залишків (розвалів посудин тощо). Нечіткі контури її простежені у двох контрольних профілях.

Яма овальної в плані форми, діаметрами 2,25 × 1,9 м і глибиною 0,3 м була щільно заповнена великими уламками посудин та кістками тварин.

У межах споруди 1 знайдено невелику колекцію керамічного посуду. Найбільшу увагу привертають три тюльпаноподібні горщики

Рис. 16. Огрінь 4/4-а: споруда 1

з наліпними пружками, розташованими на плічках посудин (рис. 16: 1—3). Пружок розділений пальцевими вдавленнями. Пропорції посудин видовжені. Можливо до цього ж типу відноситься уламок вінця з наліпним пружком в основі шийки (рис. 16: 6). Подібний посуд типовий для культур фіналу доби бронзи, насамперед білозерської та білогрудівської.

До цієї групи посуду належать два уламки овальних в перетині ручок від черпаків (рис. 16: 10, 11). Ще один фрагмент з ручкою знайдений в культурному шарі поселення (рис. 12: 13). До типу корчаг можна віднести високу посудину з роздутим в середній частині тулубом (рис. 16: 3). Окрім того, із заповнення споруди походить п'ять уламків вінець тонкостінних горщиків.

Схожий за своїми культурно-хронологічними та типологічними ознаками посуд походить із заповнення споруди 2. За походженням його можна поділити на дві групи. До першої, слідом за Я. П. Гершковичем, можна віднести посуд західного походження — з ареалів білозерської або білогрудівської культур (Гершкович 1998, с. 72). До типу корчаг належать три посудини з роздутими в середній частині тулубом та відносно вузькою шийкою. Дві з них орнаментовані в однаковому стилі: в основі шийці розташований наліпний пружок, нижче якого на тулубі розміщені під гострим кутом одне до одного два коротких відрізка наліпних пружків (рис. 17: 4, 5). На третій посудині два коротких наліпних пружки розташовані вертикально (рис. 17: 17).

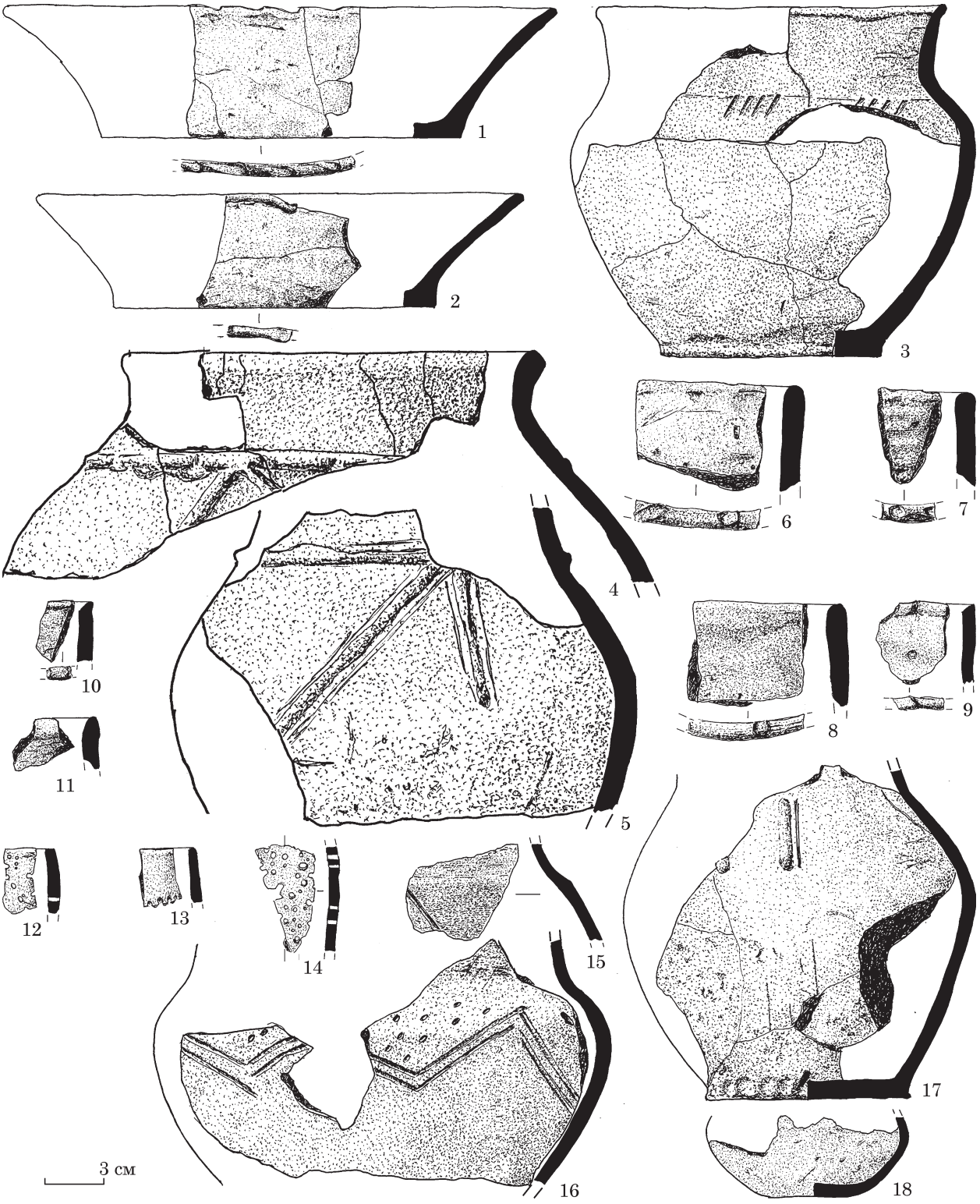

Рис. 17. Огрінь 4/4-а: споруда 2

До цієї ж групи посуду відносяться уламки двох кухлів з високою шийкою і тулубом, розширеним у верхній третині. Перший кухоль орнаментований короткими навскісними насічками на плічках, тоді як другий — прокресленим подвійним зиґзаґом та круглими вдавленнями (рис. 17: 3, 16).

У заповненні споруди знайдені уламки двох жаровень — невисоких посудин з вертикальним прямим краєм, прикрашеним навскісними вдавленнями (рис. 17: 1, 2). Подібні жаровні досить часто зустрічаються на поселеннях доби фінальної бронзи (Ромашко 2013).

Другу велику групу складає посуд, витоки якого можна простежити серед культур зрубної культурно-історичної спільноти. Проте належить цей посуд до більш пізнього постзрубного часу. Перш за все, це уламки банко-

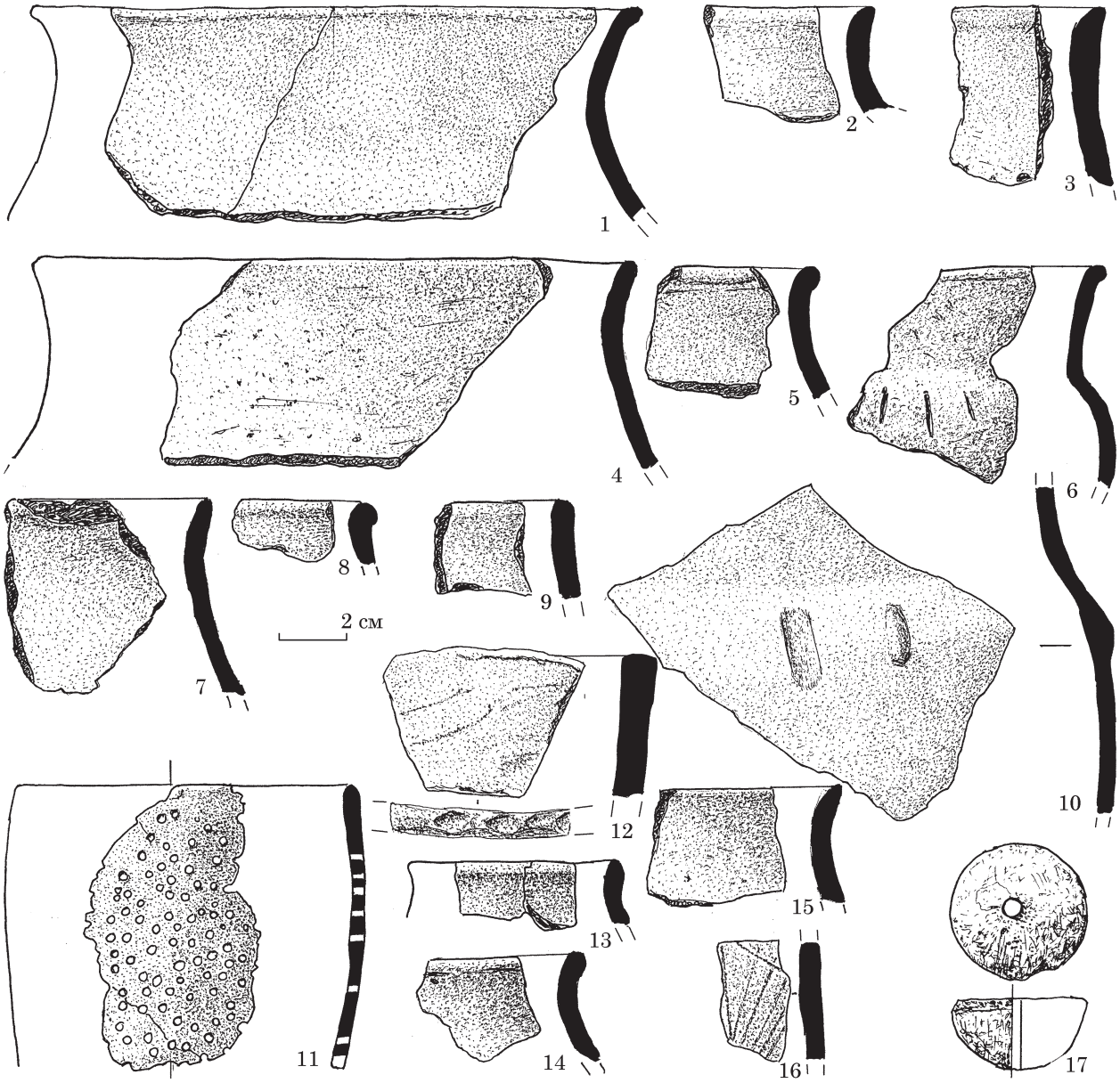

Рис. 18. Огрінь 4/4-а: яма 1

подібних посудин з навскісним або пласким чи овальним краєм вінця — типовий посуд для пам'яток зрубної спільноти (рис. 17: 6—11, 13). Важливе значення має знахідка вінця посудини з трикутним у профілі «комірцем» (рис. 17: 11). Подібне оформлення краю вінець часто зустрічається на посуді з поселень фіналу доби бронзи Лівобережної України, як в степу, так і в лісостеповій частині (Ромашко 2011).

Окрім того знайдено два уламки друшляків (рис. 17: 12, 14) — доволі специфічний посуд, який також часто зустрічається на поселеннях фіналу доби бронзи (Іллінська 1961).

Знахідки із ями 1 в цілому схожі на матеріал з обох споруд. Основну частину знахідок складають уламки горщиків (рис. 18: 1—5, 6—8, 13—15) та банкоподібних посудин (рис. 18: 9, 12). Зріз вінця плаский або заокруглений, у двох випадках загострений (рис. 18: 13, 15), — знову ж таки характерна ознака посуду фіналу доби бронзи.

Привертає увагу уламок бокової частини великої посудини з двома вертикальними налі-пами (рис. 18: 10). Імовірно посудина має західне, білозерське походження.

З ями 1 походить ще один фрагмент друшляка (рис. 18: 11) та кістяне кружало, виготовлене з епіфізу кістки великої рогатої худоби (рис. 18: 17).

Само по собі кружало не є датуючою знахідкою, але дуже часто зустрічається у поєднанні з іншими речами фіналу доби бронзи, особливо в похованнях (Ромашко 1999; Потапов 2000).

Привертають увагу особливості розташування досліджених об'єктів та знахідок з культурного шару в межах поселення. Основна кількість знахідок з культурного шару концентрується на просторі між спорудами 1 і 2.

Там само знаходиться й яма 1. Аналогічна ситуація зафіксована на Давидо-Микільському поселенні на Сіверському Дінці, де знахідки з культурного шару та інші господарські об'єкти розташовані на невеликому майданчику в центрі поміж спорудами доби фінальної бронзи. Подібна планіграфія на нашу думку свідчить на користь одночасного існування досліджених споруд, й основна господарча діяльність мешканців проходила на обмеженій площі між ними. На Давидо-Микільському поселенні мова йде про три житла фіналу доби бронзи (Пробийголова 2012). Стосовно поселення Огрінь 4/4-а можна казати лише про дві споруди, хоча не виключено, що якась частина жител знаходилася ближче до берега й була зруйнована зсувами.

У підсумку нашого короткого аналізу порівняно нечисленної керамічної колекції доби бронзи поселення Огрінь 4/4-а зазначимо, що основна її частина відноситься до заключного періоду епохи. Утім, навіть попри відносно невелику кількість знахідок, помітна неоднорідність дослідженого керамічного посуду. Перша група знахідок має західне, білозерське або білогрудівське походження. Але при цьому помітна присутність групи постзрубного посуду, витоки якого лежать серед культур зрубної культурно-історичної спільноти. Подібна ситуація неодноразово зустрічалась на поселеннях як Лівобережжя Дніпра, так і на більш східних територіях (Гершкович 1998; Горбов, Литвиненко 1998). Різниця між керамічними комплексами поселень полягає насамперед у відсотковому співвідношенні різних за походженням груп посуду. Попередньо можна констатувати, що скоріш за все населення фіналу доби бронзи поселення Огрінь 4/4-а у своїй основі належить до постзрубного часу, тобто сформувалося на підгрунті бережнівсько-маївської зрубної культури. Наявність посуду західного походження може свідчити про активні міжкультурні контакти наприкінці бронзової доби населення, що мешкало у гирлі Самари. Знахідки кам'яних артефактів, що походять з досліджених об'єктів та культурного шару не суперечать встановленій культурно-хронологічній послідовності нашарувань (рис. 19—22).

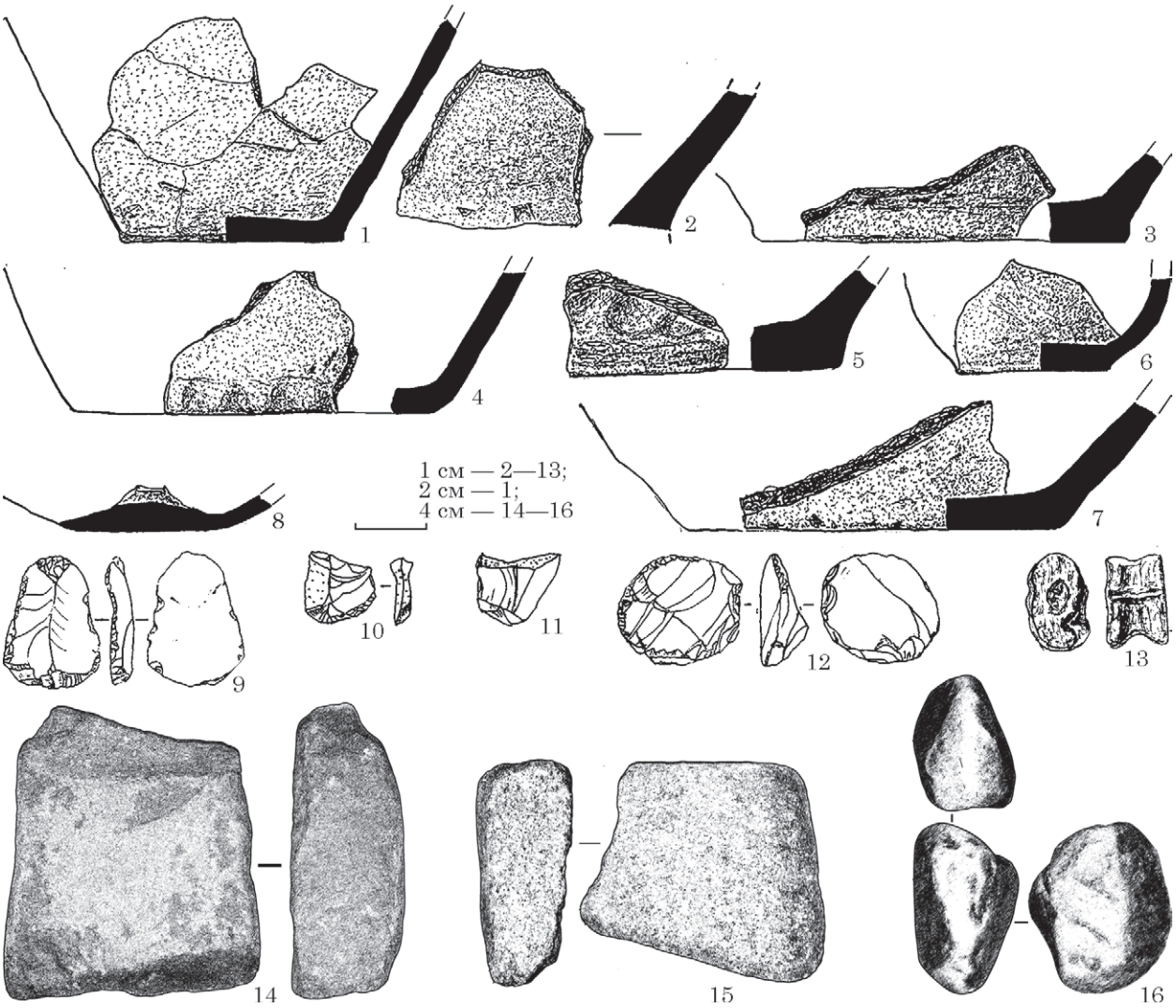

Рис. 19. Огрінь 4/4-а: кераміка, вироби з каменю та кременю зі споруди 2

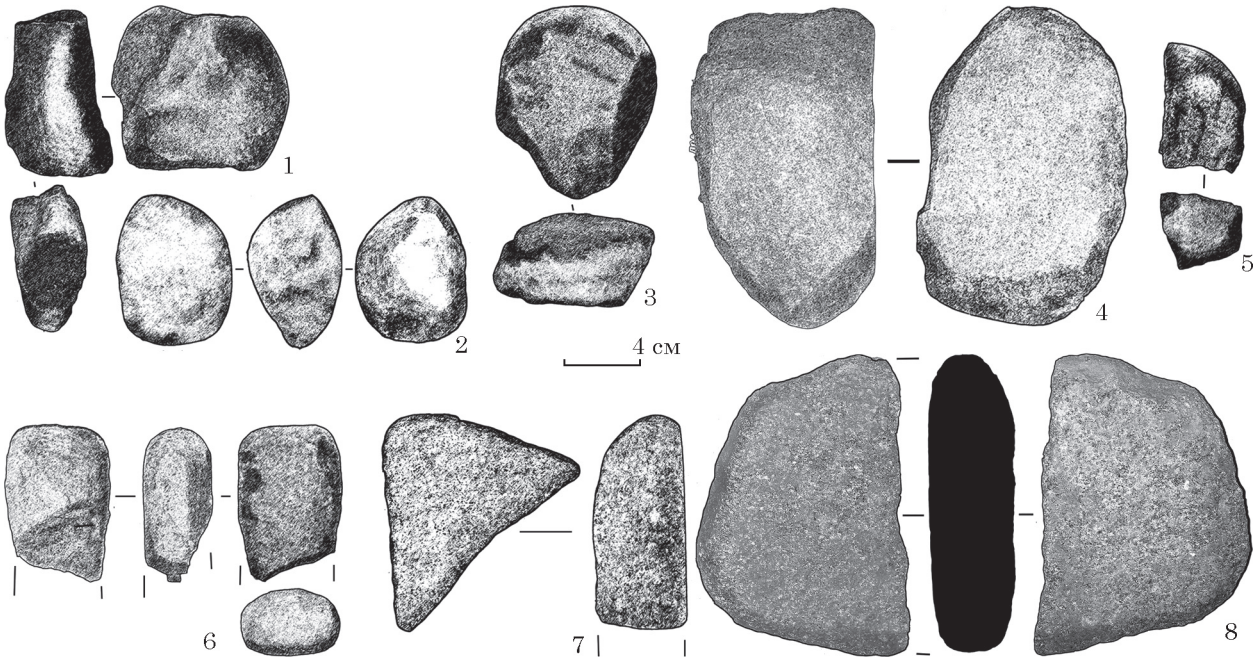

Рис. 20. Огрінь 4/4-а: вироби з каменю зі споруди 1

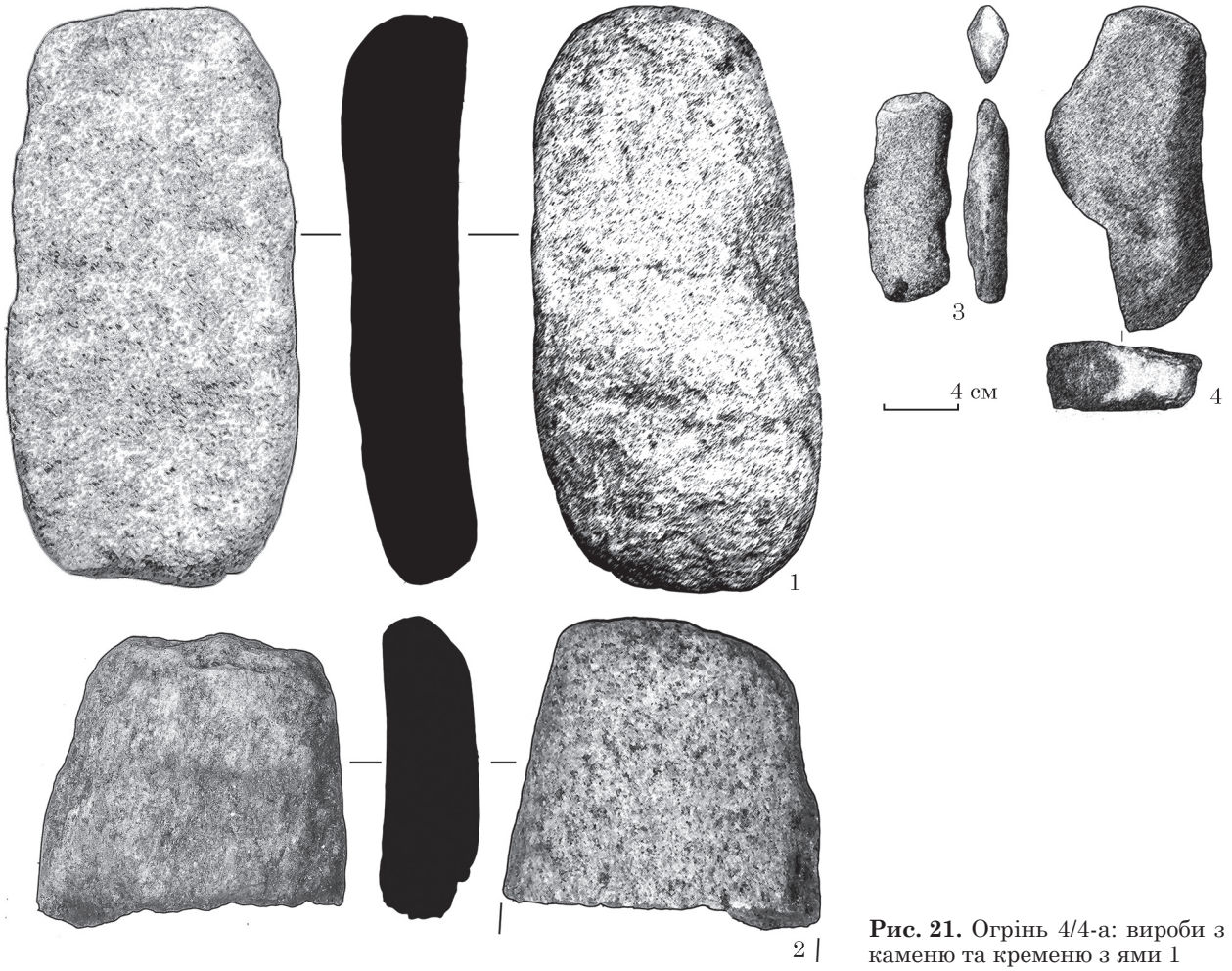

Рис. 21. Огрінь 4/4-а: вироби з каменю та кременю з ями 1

Таким чином, матеріали стоянки Огрінь 4/4-а у цілому співвідносяться з матеріалами інших пунктів півострова, насамперед 4 та 4-а, виявленими роботами Дніпрогесівської експедиції. Матеріали доби неоліту, їх різна культурна приналежність та особливості залягання — поодинокі знахідки на усій території пам'ятки, свідчать, що розкопана ділянка скоріш є пери-

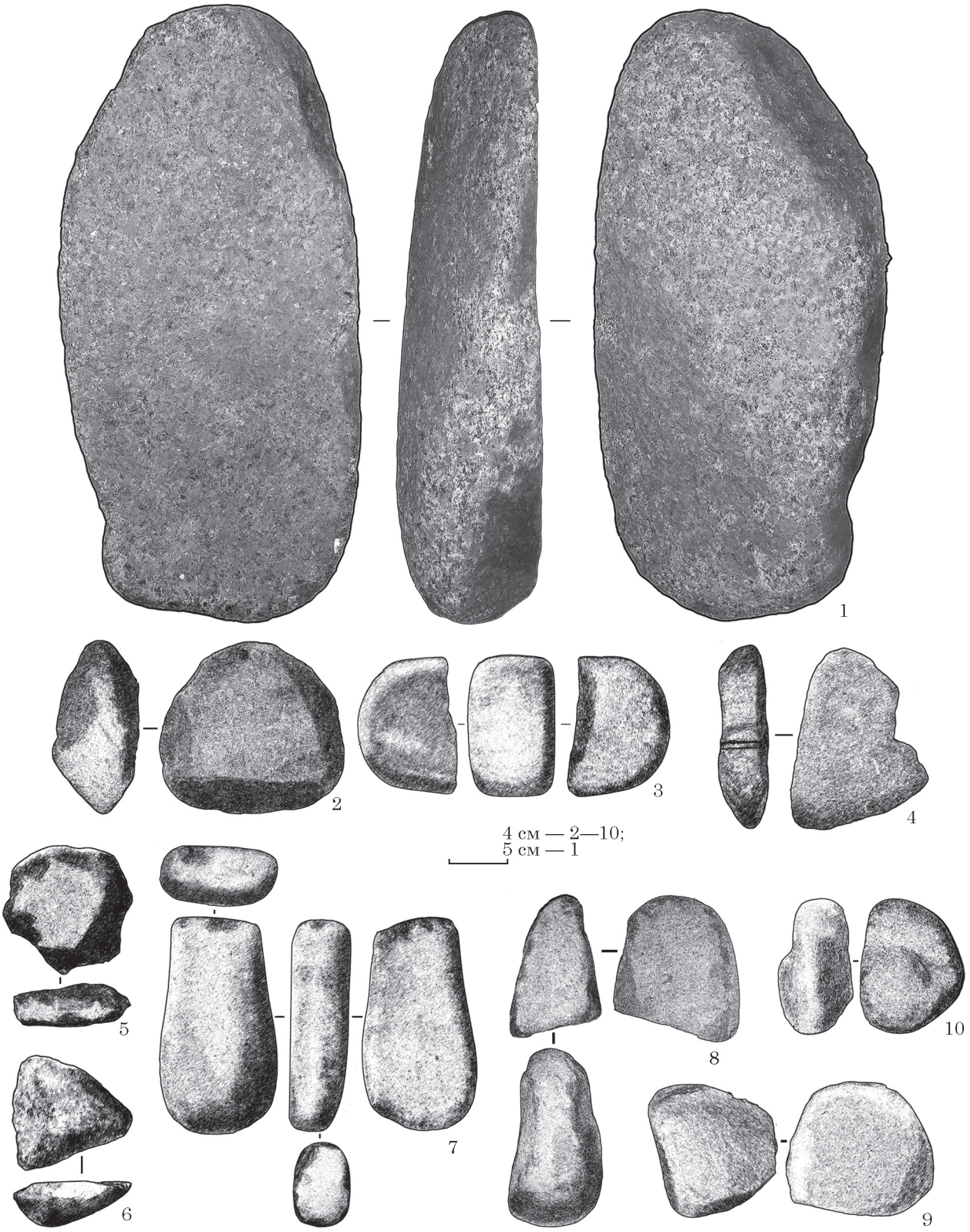

Рис. 22. Огрінь 4/4-а: вироби з каменю з культурного шару доби бронзи

ферією неолітичних поселень, які, вочевидь, зруйновані водами Дніпровського водосховища. Частина матеріалів цілком може бути перевідкладеною.

Артефакти доби ранньої бронзи не дають підстав припускати існування на даній пам'ятці побутових комплексів даного періоду. Наявність залишків поховання цілком укладається у наші знання про старожитності Огріньського півострова. Ґрунтові могильники з різночасовими похованнями, у тому числі з похованнями доби неоліту—бронзи, зафіксовані по усій береговій смузі від 8 стоянки й нижче по Дніпру (стоянки 4а, 6 і 7).

Стосовно матеріалів доби фінальної бронзи, правомірним також виглядає висновок про периферійний, відносно основної території давнього поселення, характер розкопаних об'єктів та залишків культурного шару.

Подібні припущення відповідають неодноразово зафіксованим спостереженням про швидку руйнацію берегової смуги водами Дніпровського водосховища, а разом з нею й археологічних пам'яток по берегах р. Дніпро узагалі та Огріньському півострові зокрема. Нагадаємо, що підмивання культурного шару на стоянках 4 та 4-а констатували ще М. О. Міллер та А. В. Добровольський.

Обговорення результатів. Формування культурного шару на Огріньському узбережжі безпосередньо залежало від геоморфології цієї місцевості. У складі Дніпрогесівської експедиції НКП УРСР від 1930 р. працювала група геологів-четвертинників, на чолі з тодішнім директором Інституту геологічних наук ВУАН акад. В. В. Резніченком та його заступником І. А. Лепікашем. Саме І. А. Лепікаш працював разом з археологами на Огріньському півострові і надав геологічну характеристику цієї місцевості (1934). Огріньський півострів у його роботах фігурує як останець — острів Кучугурний, або Великий Кучугурний, — через відокремлення цієї території від плато «*…прохідною долиною р. Шиянки*». Зазначалося, що «*…цей останець до р. Шиянки має стрімкий похил, і до Дніпра більш поступовільний. Сам же останець «… укритий горбкуватими еоловими пісками на гранітовій основі… Понад Дніпром схил виположується і переходить у тераси піскову та заплавну…*» (Лепікаш 1934, с. 10). Спостереження за стратиграфією розкопів 1932 р. на оргіньських стоянках та по р. Шиянка дозволили І. А. Лепікашу констатувати наявність двох горизонтів похованого гумусованого піску, нижній з яких пов'язується з добою неоліту, верхній — з добою бронзи. Формування специфічної картини нашарувань пояснювалося палеокліматичними змінами, еоловими процесами та антропогенним чинником (Лепікаш 1934, с. 91—100). Висновки І. Л. Лепікаша увійшли до згаданих вище узагальнюючих праць М. О. Міллера. Його спостереженням принципово відповідають стратиграфічні дані стоянки Огрінь 4/4-а.

М. О. Міллер, ураховуючи велику концентрацію археологічних матеріалів на Огріньському півострові, передбачав, що уся прибережна смуга вкрита «…культурними залишками, більш щільними у місцях, більш зручних для життя та господарства» (Міллер 1935, с. 164; 1965, с. 86), які репрезентують усі археологічні епохи, починаючи з мезоліту. Низка досліджень, що мали місце на Огріньському півострові у середині — другій половині XX ст. (Мизин 1970; Балакин 1982; Ромашко 1985; Телегін 2002 та ін.), а також масштабні розвідки 2007 й 2017 рр. цілком підтверджують спостереження М. О. Міллера.

Іларіон Автономович Лепікаш (1904—1937), фото з родинного архіву Лепікашів

Зокрема, у 2007 р. Дніпропетровська цільова археологічна експедиція під керівництвом В. А. Ромашка здійснила спробу з'ясувати сучасний стан збереженості археологічних пам'яток на Ігренському півострові. Висновки В. А. Ромашка зводилися до наведених нижче положень (Ромашко 2007).

• Культурний шар на північному заході Ігренського півострова зберігся уздовж прибережної смуги на відстань до 800 м.

• Потужність культурного шару коливається від 1 до 1,5 м. За своїми літолого-гранулометричними характеристиками він представлений двома горизонтами — верхнім, з переважанням матеріалів XVIII—XIX ст., часу ранніх слов'ян та київоруського періоду, та нижнього, з домінантою матеріалів раннього та пізнього бронзового віку, серед яких трапляються артефакти мезолітичної доби та нео-енеоліту.

• У всій прибережній смузі у шурфах та промивах зустрічалися матеріали усіх, представлених на півострові культур та епох. При цьому знахідки доби мезоліту та київоруського часу переважають на півночі дослідженої території у зоні VIII Ігренської мезолітичної стоянки, тоді як у південній частині зустрічаються здебільшого матеріали ранньої та пізньої бронзи, ранніх слов'ян та XVIII—XIX ст.

• Виявлення кам'яної закладки у південній частині півострова свідчать про існування могильника ямно-катакомбного часу.

• Численні знахідки уламків посуду білозерського часу XII—X ст. до н. е. підтверджують існування поселення доби фінальної бронзи та уточнюють його північний край.

Отримані дані уточнені розвідкою 2017 р. Дніпровської експедиції ДП «НДЦ "ОАСУ"». Стратиграфія нашарувань в цілому підтвердила спостереження попередніх часів. Фіксувалися два шари похованої гумусованої супісі насичені уламками кісток тварин та ліпної кераміки ранньослов'янського часу та доби раннього заліза, а також керамікою доби бронзи відповідно.

Кераміка доби фінальної бронзи білозерського часу за технологією виготовлення та обробкою поверхні чітко розподіляється на дві категорії — столову та кухонну. Столовий посуд виготовлений з добре вимученого тіста з домішкою дрібноструктурного піску поверхня посудин добре загладжена чи лискована. Кухонна — товстостінна, з домішкою дресви чи крупного піску, з грубо загладженою поверхнею. Форма посудин реконструюється як тюльпаноподібна. Декор представлений двома типами. Перший — пружок, розсічений пальцевими або нігтьовими вдавленнями, навскісними насічками тощо. Другий тип декору — заглиблені композиції, виконані у тій же техніці (Тесленко 2017).

Динаміка освоєння території Огрінського півострова демонструє, що початково заселялася північна частина Кучугурного острова (за визначенням І. А. Лепікаша). Матеріали доби мезоліту та неоліту займають смугу узбережжя р. Самари при впадінні її у Дніпро, або знаходяться на березі заливних стариць (блукв) та протоки Старухи. Прикметно, що давнє населення переважно селилося уздовж проток самарської «дельти». Подібна топографія стоянок простежується й до фіналу бронзової доби, коли практично усе узбережжя являло собою ледь не єдине поселення.

В. А. Ромашко говорив, що у цей час була щільно заселена уся берегова смуга від Любимівки на Дніпрі нижче с. Чаплі й угору по Самарі до сучасного м. Новомосковська. Саме наприкінці бронзової доби поселення й могильники (пункти 9—12) з'являються у заплаві р. Шиянки, що відокремлювала острів Кучугурний від лівобережного плато (Миллер 1935, с. 173—174). З тезою М. О. Міллера про те, що за доби пізньої та фінальної бронзи населення залишає узбережжя й перебирається у долину р. Шиянки погодитися важко (Миллер 1935, с. 173), цьому суперечить простежений шар фінальної бронзи по берегах Дніпра й Самари. Але саме в цей час через кліматичні зміни у долині Шиянки складаються зручні умови для життя й вона активно заселяється. Подібна ситуація простежена у цей період й у Нижньому Подонні (van Hoof et al. 2012).

Не можна не підкреслити наявність залишків різночасових ґрунтових могильників, здебільшого енеоліту — бронзової доби на узбережжі р. Самари та Дніпра, на площі стоянок та поселень. Адже на верхівці вододільного плато над Огріньським півостровом, вище сучасного Рибальського гранітного кар'єру розташовується великий курганний могильник, який за усним повідомленням А. В. Андросова налічував 43 насипи наприкінці 1980-х рр. Домінуючий насип висотою 11 м, позначений на топографічних мапах 1853 та 1875 рр. як «Могила Німецька», вочевидь через безпосередню близькість колонії німців-лютеран Фішердорф (нині Рибальське). Наявність курганних та плоских могильників доби бронзи, зокрема ранньої, у Подніпров'ї факт давно встановлений (Шапошнікова 1971).

Археологічні старожитності цього мікрорайону представлені також побутовими та поховальними пам'ятками від доби каменю та середньовіччя поблизу с. Чаплі (Добровольський 1954), біля с. Стара Огрінь (Ковалева 1962) та в урочищі Огрінь-Підкова (Бодянський 1971, с. 99—100; Приходнюк 1980, с. 133) на Поповому мисі (Ковалева 1961; Ромашко та ін. 2006) у гирлі Самари. Особливого значення набули багаторічні розкопки відомої 8 Огріньської стоянки (Добровольський 1949; Телегін 2002; Залізняк 2018), де виявлені матеріали від доби мезоліту до середньовіччя. Нарешті, по усій території сучасного Огріньського півострова зустрічаються артефакти козацького часу XVII—XVIII ст., у тому числі пов'язані з існуванням т. зв. Усть-Самарського ретраншементу, залишки якого ще фіксували в 1931—1932 рр.

Відтак, зручне розташування Огріньського півострова обумовило його насиченість різночасовим археологічним матеріалом. Різноманіття археологічних старожитностей цієї місцини досліджене лише частково. На сьогодні археологічний та історико-культурний ландшафт півострова майже повністю змінений унаслідок впливу антропогенного фактору. Він певною мірою зберігся у північно-західній та західній частинах півострова, частина пам'яток утрачена безповоротньо. Відомі на сьогодні пам'ятки продовжують руйнуватися водами Дніпровського водосховища та потребують постійного моніторингу. Унікальність цієї території в археологічному контексті дозволяє розглядати усю сукупність археологічних пам'яток, — існуючих, досліджених, та на жаль утрачених, — у межах єдиного ***Огріньського археологічного комплексу***. Вочевидь, результати більш ніж сторічних археологічних досліджень на цій території, потребують узагальнення та окремої публікації.

Подяки. Автори щиро вдячні Андрію Андросову, Андрію Антонову, Валерії Теліженко, Остапу Тесленку за допомогу у підготовці та оформленні ілюстрацій, Артему Костюку — автору проекту OldMaps за надані консультації, Ользі Лепікаш за надану світлину з домашнього архіву та люб'язну згоду на її публікацію, а також Sean Mark Miller (MA) за редагування резюме.

ЛІТЕРАТУРА

Балакін, С. А. 1982. Охоронні розкопки поселення та поховань доби бронзи на Ігреньському п-ві. *Археологія*, 39, с. 107-108.

Белановская, Т. Д. 1995. *Из древнейшего прошлого Нижнего Подонья: Поселение времени неолита и энеолита Ракушечный Яр*. Санкт-Петербург: СПбУ.

Бодянский, О. В. 1971. Знахідки епохи Київської Русі у Надпоріжжі. *Середні віки на Україні*, 1, с. 196-199.

Гаскевич, Д. Л. 2010. Северо-понтийское импрессо: происхождение неолитической керамики с гребенчатым орнаментом на юге Восточной Европы. *Stratum plus*, 2, с. 213-251.

Гершкович, Я. П. 1998. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников. *Археологический альманах*, 7, с. 61-92.

Голубчик, Л. М., Філімонов, Д. Г., Мишуста, О. В. 2017. *Звіт про археологічну розвідку на території Дніпропетровської області у 2017 р.* Архів ДОЦОІКЦ, № 2017/12.

Горбов, В. Н. 1995. К проблеме культурной атрибуции поселения на Белозерском лимане. В: Бочкарев В. С. (ред.). *Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита—бронзы Средней и Восточной Европы. Материалы конференции и дискуссии 21—25 августа 1995 года.* 2. Саратов: ИИМК, с. 52-72.

Горбов, В. Н., Литвиненко, Р. А. 1998. К вопросу о населении бассейна р. Ворсклы в конце бронзового века. *Проблемы археологии Поднепровья*, с. 69-79.

Горбов, В. Н., Божко, Р. П., Кушнир, В. В. 2013. Археологические комплексы на территории крепости Кальмиус и ее окрестностей. *Донецький археологічний збірник*, 17, с. 132-149.

Горбов, В. Н., Божко, Р. П., Забавин, В. О. 2013. Мариупольский могильник и неолитический слой поселения Кальмиус. В: Балабанов, К. В. (ред.). *Україна і світ: проблеми історії. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. Маріуполь. 29 листопада 2013 року*. Маріуполь: МДУ, с. 188-192.

Даниленко, В. Н. 1969. *Неолит Украины. Главы древней истории юго-восточной Европы*. Киев: Наукова думка.

Даниленко, В. М. 1986. *Кам'яна Могила.* Київ: Наукова думка.

Добровольський, А. В. 1932. *Стоянка 4а с. Огрінь, лівий берег Дніпра.* НА ІА НАН України, ф. 18, спр. 134.

Добровольський, А. В. 1954. Могильник в с. Чаплі. *Археологія*, IX, с. 106-118.

Залізняк, Л. Л. 2018. Мезолітичні мисливці та рибалки Надпоріжжя за матеріалами поселення Огрінь 8. *Археологія*, 3, с. 3-19.

Ильинская, В. А. 1961. Бондарихинская культура бронзового века. *Советская археология*, 1, с. 26-45.

Каталог… 1899. *Каталог выставки XI-го Археологического съезда в Киеве (в здании Университета Св. Владимира)*. Киев: И. Н. Кушнерев и К°.

Кияшко, В. Я. 1994. *Между камнем и бронзой (Нижнее Подонье в V—III тысячелетиях до н. э.)*. Донские древности, 3. Азов.

Ковалева, И. Ф. 1961. Клад кремневых орудий из окрестностей Днепропетровска. *Советская археология*, 4, с. 245-249.

Ковалева, И. Ф. 1962. Погребение IV в. у с. Старая Игрень. *Советская археология*, 4, с. 233-238.

Ковалева, И. Ф. 1971. *Днепрогесовская археологическая экспедиция Наркомпроса УССР 1927—1932 гг.* Автореферат диссертации канд. іст. наук. ДГУ.

Ковалева, И. Ф. 1980. *Очерки древнейшей истории племен степной Украины (по материалам Днепрогэсовской экспедиции НКПроса УССР 1927—1932 гг.)*. Днепропетровск: ДГУ.

Ковалева, И. Ф. (сост.). 1981. *Методические указания по изучению курса исторического краеведения (памятники археологии)*. Днепропетровск: ДГУ.

Котова, Н. С. 1994. *Мариупольская культурно-историческая область (Днепро-донское междуречье)*. Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України, 1. Луцьк: Вежа.

Котова, Н. С. 2002. *Неолитизация Украины*. Луганск: Шлях.

Котова, Н. С. 2015. *Древнейшая керамика Украины*. Киев; Харьков: Майдан.

Кривцова-Гракова, О. А. 1949. Поселение бронзового века на Белозерском лимане. *Краткие сообщения ИИМК*, XXVI, с. 76-85.

Лепікаш, Л. А. 1934. *Геоморфологія та четвертинні поклади пониззя р. Самари і долини Дніпра від Дніпропетровська до Запоріжжя*. Київ: ВУАН.

Манько, В. О. 2006. *Неоліт Південно-Східної України*. Київ: Шлях.

Махортых, С. В. 2008. *Культура и история киммерийцев Северного Причерноморья*. Диссертация д-ра ист. наук. ИА НАН Украины.

Мельник, К. 1893. *Каталог коллекции древностей А. Н. Поля, в Екатеринославе*. I. Киев: С. В. Кульженко.

Мізін, В. О. 1970. Знахідка ливарної матриці на поселенні пізньої бронзи під Дніпропетровськом. *Археологія*, XXIII, с. 214-216.

Міллер, М. О. 1932. *Звіт за археологічні досліди терену затоплення Дніпра від р. Сури до р. Самари, в 1931—1932 рр.* НА ІА НАН України, ф. 18, спр. 145.

Миллер, М. А. 1935. Памятники родового общества на Игренском полуострове. *Проблемы истории докапиталистических обществ*, 9—10, с. 162-178.

Миллер, М. А. 1965. *Первобытный период в истории Нижнего Днепра*. Мюнхен: Institut zur Erforschung der UdSSR.

Потапов, В. В. 2000. Памятники конца эпохи поздней бронзы на р. Смела. *Донская археология*, 3—4, с. 62-69.

Приходнюк, О. М. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—XI ст. н. е.* Київ: Наукова думка.

Пробейголова, А. С. 2012. Постройки финала эпохи бронзы Давыдо-Никольского поселения на Северском Донце. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України*. Луганськ: Елтон, с. 335-340.

Ромашко, В. А. 1985. Об одном из типов псалиев рубежа — начала тысячелетия до н. э. *Проблемы археологии Поднепровья*, с. 90-97.

Ромашко, В. А. 1999. Погребальный обряд позднесрубных племен Украины: критерии отбора источников, региональные особенности. *Проблемы археологии Поднепровья*, с. 119-138.

Ромашко, В. А., Марина, З. П., Тесленко, Д. Л., Фещенко, Е. Л., Яровой, А. Г., Свистунов, В. В., Рыбалка, А. Н., Мишуста, А. В. 2006. *Отчет о разведках и раскопках памятников археологии на Поповом мысу у пос. Старая Игрень в г. Днепропетровске в 2006 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2006/75.

Ромашко, В. А. 2007. *Информация о разведках на Игренском полуострове в г. Днепропетровске в 2007 г.* Архів ДОЦОІКЦ.

Ромашко, В. А. 2011. К вопросу о генезисе срубно-белозерской культуры. В: *Проблеми гірничої археології. Матеріали VIII Міжнародного Картамиського польового археологічного семінару. с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської області. 15—16 липня 2009 р.* Алчевськ: ДонДТУ, с. 151-172.

Ромашко, В. А. 2013. *Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры).* Киев: КНТ.

Скриленко, А. 1905. *Материалы для археологической карты Екатеринославской губерніи.* Екатеринослав: Губернское Земство.

Телегін, Д. Я. 1968. *Дніпро-донецька культура. До історії населення неоліту-раннього металу півдня Східної Європи.* Київ: Наукова думка.

Телегин, Д. Я. 1991. *Неолитические могильники мариупольского типа (свод археологических источников).* Киев: Наукова думка.

Телегин, Д. Я., Титова, Е. Н. 1998. *Поселения Днепро-Донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. Свод археологических источников.* Киев: Наукова думка.

Телегін, Д. Я. 2002. *Ігренське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи.* Луганськ: Шлях.

Теліженко, С. А. *Пам'ятки раннього-пізнього неоліту середньої течії Сіверського Дінця* (готується до публікації).

Тесленко, Д. Л. 2017. *Звіт про проведення наукової археологічної розвідки на об'єктах археологічної спадщини Ігренського півострова.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2017/082.

Тесленко, Д., Пробийголова, О., Антонов, А., Якімова, І. Ярошенко, Я. 2020. Дослідження багатошарового поселення Ігрень 4/4-а. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 21-23.

Шапошнікова, О. Г. 1971. Ямна культура. В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР.* 1. Київ: Наукова думка, с. 263-281.

Van Hoof, L., Dally, O., Schlöffel, M. 2012. Staying Home of Staying with your Cattle? Different reaction to Enviromental Changes in the Late Bronze Age of the Lower Don Area (Southern Russia). *ETopoi Journal for Ancient Studies*, Special 3, p. 71-75.

REFERENCES

Balakin, S. A. 1982. Okhoronni rozkopky poselennia ta pokhovan doby bronzy na Ihrenskomu p-vi. *Arkheolohiia*, 39, s. 107-108.

Belanovskaia, T. D. 1995. *Iz drevneishego proshlogo Nizhnego Podonia: Poselenie vremeni neolita i eneolita Rakushechnyi Iar.* Sankt-Peterburg: SPbU.

Bodianskyi, O. V. 1971. Znakhidky epokhy Kyivskoi Rusi u Nadporizhzhi. *Seredni viky na Ukraini*, 1, s. 196-199.

Gaskevich, D. L. 2010. Severo-pontiiskoe impresso: proiskhozhdenie neoliticheskoi keramiki s grebenchatym ornamentom na iuge Vostochnoi Evropy. *Stratum plus*, 2, s. 213-251.

Gershkovich, Ia. P. 1998. Etnokulturnye sviazi v epokhu pozdnei bronzy v svete khronologicheskogo sootnosheniia pamiatnikov. *Arkheologicheskii almanakh*, 7, s. 61-92.

Holubchyk, L. M., Filimonov, D. H., Myshusta, O. V. 2017. *Zvit pro arkheolohichnu rozvidku na terytorii Dnipropetrovskoi oblasti u 2017 r.* Arkhiv DOTsOIKTs, N 2017/12.

Gorbov, V. N. 1995. K probleme kulturnoi atributsii poseleniia na Belozerskom limane. In: Bochkarev V. S. (ed.). *Konvergentsiia i divergentsiia v razvitii kultur epokhi eneolita—bronzy Srednei i Vostochnoi Evropy. Materialy konferentsii i diskussii 21—25 avgusta 1995 goda.* 2. Saratov: IIMK, s. 52-72.

Gorbov, V. N., Litvinenko, R. A. 1998. K voprosu o naselenii basseina r. Vorskly v kontse bronzovogo veka. *Problemy arkheologii Podneprovia*, s. 69-79.

Gorbov, V. N., Bozhko, R. P., Kushnir, V. V. 2013. Arkheologicheskie kompleksy na territorii kreposti Kalmius i ee okrestnostei. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 17, s. 132-149.

Gorbov, V. N., Bozhko, R. P., Zabavin, V. O. 2013. Mariupolskii mogilnik i neoliticheskii sloi poseleniia Kalmius. In: Balabanov, K. V. (ed.). *Ukraina i svit: problemy istorii. Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Mariupol. 29 lystopada 2013 roku*. Mariupol: MDU, s. 188-192.

Danilenko, V. N. 1969. *Neolit Ukrainy. Glavy drevnei istorii iugo-vostochnoi Evropy*. Kiev: Naukova dumka.

Danylenko, V. M. 1986. *Kam'iana Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

Dobrovolskyi, A. V. 1932. *Stoianka 4a s. Ohrin, livyi bereh Dnipra.* NA IA NAN Ukrainy, f. 18, spr. 134.

Dobrovolskyi, A. V. 1954. Mohylnyk v s. Chapli. *Arkheolohiia*, IX, s. 106-118.

Zalizniak, L. L. 2018. Mezolitychni myslyvtsi ta rybalky Nadporizhzhia za materialamy poselennia Ohrin 8. *Arkheolohiia*, 3, s. 3-19.

Ilinskaia, V. A. 1961. Bondarikhinskaia kultura bronzovogo veka. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 26-45.

Katalog… 1899. *Katalog vystavki XI-go Arkheologicheskogo sieezda v Kieve (v zdanii Universiteta Sv. Vladimira).* Kiev: I. N. Kushnerev i K°.

Kiiashko, V. Ia. 1994. *Mezhdu kamnem i bronzoi (Nizhnee Podone v V—III tysiacheletiiakh do n. e.).* Donskie drevnosti, 3. Azov.

Kovaleva, I. F. 1961. Klad kremnevykh orudii iz okrestnostei Dnepropetrovska. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 245-249.

Kovaleva, I. F. 1962. Pogrebenie IV v. u s. Staraia Igren. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 233-238.

Kovaleva, I. F. 1971. *Dneprogesovskaia arkheologicheskaia ekspeditsiia Narkomprosa USSR 1927—1932 gg.* Avtoreferat dissertatsii kand. ist. nauk. DGU.

Kovaleva, I. F. 1980. *Ocherki drevneishei istorii plemen stepnoi Ukrainy (po materialam Dneprogesovskoi ekspeditsii NKProsa USSR 1927—1932 gg.).* Dnepropetrovsk: DGU.

Kovaleva, I. F. (sost.). 1981. *Metodicheskie ukazaniia po izucheniiu kursa istoricheskogo kraevedeniia (pamiatniki arkheologii).* Dnepropetrovsk: DGU.

Kotova, N. S. 1994. *Mariupolskaia kulturno-istoricheskaia oblast (Dnepro-donskoe mezhdureche).* Arkheolohichni pam'iatky ta istoriia starodavnoho naselennia Ukrainy, 1. Lutsk: Vezha.

Kotova, N. S. 2002. *Neolitizatsiia Ukrainy*. Lugansk: Shliakh.

Kotova, N. S. 2015. *Drevneishaia keramika Ukrainy*. Kiev; Kharkov: Maidan.

Krivtsova-Grakova, O. A. 1949. Poselenie bronzovogo veka na Belozerskom limane. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, XXVI, s. 76-85.

Lepikash, L. A. 1934. *Heomorfolohiia ta chetvertynni poklady ponyzzia r. Samary i dolyny Dnipra vid Dnipropetrovska do Zaporizhzhia*. Kyiv: VUAN.

Manko, V. O. 2006. *Neolit Pivdenno-Skhidnoi Ukrainy*. Kyiv: Shliakh.

Makhortykh, S. V. 2008. *Kultura i istoria kimmerijtsev Severnoho Prichernomoria.* Dissertatsia d-ra ist. nauk. IA NAN Ukrainy.

Melnik, K. 1893. *Katalog kollektsii drevnostei A. N. Polia, v Ekaterinoslave*. I. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Mizin, V. O. 1970. Znakhidka lyvarnoi matrytsi na poselenni piznoi bronzy pid Dnipropetrovskom. *Arkheolohiia*, XXIII, s. 214-216.

Miller, M. O. 1932. *Zvit za arkheolohichni doslidy terenu zatoplennia Dnipra vid r. Sury do r. Samary, v 1931—1932 rr.* NA IA NAN Ukrainy, f. 18, spr. 145.

Miller, M. A. 1935. Pamiatniki rodovogo obshchestva na Igrenskom poluostrove. *Problemy istorii dokapitalisticheskikh obshchestv*, 9—10, s. 162-178.

Miller, M. A. 1965. *Pervobytnyi period v istorii Nizhnego Dnepra*. Miunkhen: Institut zur Erforschung der UdSSR.

Potapov, V. V. 2000. Pamiatniki kontsa epokhi pozdnei bronzy na r. Smela. *Donskaia arkheologiia*, 3—4, s. 62-69.

Prykhodniuk, O. M. 1980. *Arkheolohichni pam'iatky Serednoho Prydniprov'ia VI—XI st. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.

Probeigolova, A. S. 2012. Postroiki finala epokhi bronzy Davydo-Nikolskogo poseleniia na Severskom Dontse. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Problemy doslidzhennia pam'iatok arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*. Luhansk: Elton, s. 335-340.

Romashko, V. A. 1985. Ob odnom iz tipov psaliev rubezha — nachala tysiacheletiia do n. e. *Problemy arkheologii Podneprovia*, s. 90-97.

Romashko, V. A. 1999. Pogrebalnyi obriad pozdnesrubnykh plemen Ukrainy: kriterii otbora istochnikov, regionalnye osobennosti. *Problemy arkheologii Podneprovia*, s. 119-138.

Romashko, V. A., Marina, Z. P., Teslenko, D. L., Feshchenko, E. L., Iarovoi, A. G., Svistunov, V. V., Rybalka, A. N., Mishusta, A. V. 2006. *Otchet o razvedkakh i raskopkakh pamiatnikov arkheologii na Popovom mysu u pos. Staraia Igren v g. Dnepropetrovske v 2006 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2006/75.

Romashko, V. A. 2007. *Informatsiia o razvedkakh na Igrenskom poluostrove v g. Dnepropetrovske v 2007 g.* Arkhiv DOTsOIKTs.

Romashko, V. A. 2011. K voprosu o genezise srubno-belozerskoi kultury. In: *Problemy hirnychoi arkheolohii. Materialy VIII Mizhnarodnoho Kartamyskoho polovoho arkheolohichnoho seminaru. s. Novozvanivka Popasnianskoho r-nu Luhanskoi oblasti. 15—16 lypnia 2009 r.* Alchevsk: DonDTU, s. 151-172.

Romashko, V. A. 2013. *Zakliuchitelnyi etap pozdnego bronzovogo veka Levoberezhnoi Ukrainy (po materialam boguslavsko-belozerskoi kultury).* Kiev: KNT.

Skrilenko, A. 1905. *Materialy dlia arkheologicheskoi karty Ekaterinoslavskoi gubernii*. Ekaterinoslav: Gubernskoe Zemstvo.

Telehin, D. Ya. 1968. *Dnipro-donetska kultura. Do istorii naselennia neolitu-rannoho metalu pivdnia Skhidnoi Yevropy*. Kyiv: Naukova dumka.

Telegin, D. Ia. 1991. *Neoliticheskie mogilniki mariupolskogo tipa (svod arkheologicheskikh istochnikov).* Kiev: Naukova dumka.

Telegin, D. Ia., Titova, E. N. 1998. *Poseleniia Dnepro-Donetskoi etnokulturnoi obshchnosti epokhi neolita. Svod arkheologicheskikh istochnikov*. Kiev: Naukova dumka.

Telehin, D. Ya. 2002. *Ihrenske poselennia na Podniprov'i ta problema zhytlobuduvannia v mezoliti Skhidnoi Yevropy*. Luhansk: Shliakh.

Telizhenko, S. A. *Pam'iatky rannoho-piznoho neolitu serednoi techii Siverskoho Dintsia* (hotuietsia do publikatsii).

Teslenko, D. L. 2017. *Zvit pro provedennia naukovoi arkheolohichnoi rozvidky na ob'iektakh arkheolohichnoi spadshchyny Ihrenskoho pivostrova.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2017/082.

Teslenko, D., Probyiholova, O., Antonov, A., Yakimova, I. Yaroshenko, Ya. 2020. Doslidzhennia bahatosharovoho poselennia Ihren 4/4-a. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 21-23.

Shaposhnikova, O. H. 1971. Yamna kultura. In: Bibikov, S. M. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. 1. Kyiv: Naukova dumka, s. 263-281.

Van Hoof, L., Dally, O., Schlöffel, M. 2012. Staying Home of Staying with your Cattle? Different reaction to Enviromental Changes in the Late Bronze Age of the Lower Don Area (Southern Russia). *ETopoi Journal for Ancient Studies*, Special 3, p. 71-75.

D. Teslenko, S. Telizhenko, O. Probyigolova

THE OGRIN 4/4-A SITE IN THE SYSTEM OF ARCHAEOLOGICAL SITES OF THE OGRIN PENINSULA

The Ogrin 4/4-a site in Dnipro-city was excavated in 2019. It was located between points 4 and 4-a, which are known from research conducted in 1932.

The earliest findings date back to the Neolithic period. Most artifacts from this period consist of pottery shards. Most Neolithic pottery is associated with the Azov-Dnieper culture of its second period. Additionally, the presence of pottery from the Surska culture should not be excluded.

Materials from the Early Bronze Age are scarce; fragments of ceramic vessels were found scattered throughout the cultural layer of the site. A destroyed burial of the Catacomb culture was also discovered, from which only the skull of an adult was preserved. Adjacent to the temporal bone, a clay cup with a flat bottom was found, decorated with horizontal incised lines.

The most substantial and richest findings at the Ogrin 4/4-a site turned out to be a layer from the final stage of the Bronze Age. The main part of the ceramic complex belongs to the latest period of this era. Notably, there is visible heterogeneity in the investigated ceramic vessels. The first group of findings has Western, Bilozerka or Bilohrudivka origins. However, there is a noticeable presence of Eastern pottery, derived from the Timber-Grave Culture. Similar situations have been encountered repeatedly in settlements along the Left Bank of the Dnieper River and in territories further east. The difference between the ceramic complexes of settlements primarily lies in the percentage distribution of various groups of pottery. Preliminary observations suggest that the population at the end of the Bronze Age in the Ogrin 4/4-a settlement had predominantly Timber-Grave Culture origins.

The dynamics of the Ogrynsky Peninsula settlement demonstrate that initially the northern part of the Kuchugurny Island (after I. A. Lepikash) was settled. Materials from the Mesolithic and Neolithic periods occupy the coastal strip of the Samara River at its confluence with the Dnieper, or are found on the shores of old river beds and the Starukha Stream. It is noteworthy that ancient settlements were predominantly located along the channels of the Samara «delta». A similar topography of settlements can be traced until the end of the Bronze Age, when practically the entire coastline represented almost a single settlement. At the latest stage of the Bronze Age, settlements and burial sites appear in the floodplain of the Shyianka River, which separated Kuchugurny Island from the left-bank plateau. The M. O. Miller's thesis that during the late and final Bronze Age the population left the coastline and moved into the Shyianka River valley is difficult to agree with, as this contradicts the continuous layer of the final Bronze Age along the banks of the Dnieper and Samara.

The presence of the remains of various chronologically different ground cemeteries, mostly from the Eneolithic — Bronze Age, on the banks of the Samara and Dnieper rivers, in the areas of settlements and campsites cannot be overlooked. Indeed, on the top of the watershed plateau above the Ogrynsky Peninsula, above the present-day Rybalske granite quarry, there is a large burial mound, which consisted of 43 mounds. The

presence of mound and flat cemeteries from the Bronze Age, especially the Early Bronze Age, in the Dnieper River region has long been established. However, in this case, it takes on particularly vivid nuances.

The convenient location of the Ogrin Peninsula determined its richness in archaeological materials from different periods. The diversity of the archaeological sites in this area has been only partially explored. Today, the archaeological and historical-cultural landscape of the peninsula has been almost entirely altered due to anthropogenic influences. It has somewhat survived in the north-western and western parts of the peninsula, with some sites irreversibly lost. The uniqueness of this territory in an archaeological context allows for the consideration of the entire set of archaeological sites — existing, investigated, and unfortunately lost within the framework of a unified Ogrin archaeological complex. The results of more than a century of archaeological research in this area require synthesis and a special publication dedicated to it.

Keywords: Neolithic, Surska culture, Azov-Dnieper culture, Catacomb culture, the Final Bronze Age, Ogrin archaeological complex.

Одержано 15.04.2024

ПРОБИЙГОЛОВА Олексій, кандидат історичних наук, «Охоронна археологічна служба України», Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
PROBYIHOLOVA Oleksii, Ph. D., «Protective archaeological service of Ukraine», Institute of archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
E-mail: alexprobeygolova@ukr.net.

ТЕЛІЖЕНКО Сергій, кандидат історичних наук, Інститут археології Національної академії наук України, Київ, Україна.
TELIZHENKO Serhij, Ph. D., Scientific secretary, Institute of archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-1677-4900,
e-mail: telizharh@hotmail.com.

ТЕСЛЕНКО Дмитро, кандидат історичних наук, «Охоронна археологічна служба України», Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
TESLENKO Dmytro, Ph. D., «Protective archaeological service of Ukraine», Institute of archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6543-1547,
e-mail: Dmytro.L.Teslenko@gmail.com.

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

УДК [903.4:562/569](477.85)"632" DOI: 10.37445/adiu.2024.01.08

M. D. Bosch, L. Kulakovska, V. Usyk, O. Kononenko, P. Spry-Marqués, P. R. Nigst

HUMAN-ANIMAL INTERACTIONS AT KORMAN' 9, UKRAINE

The maximum ice sheet expansions of the Last Glacial Maximum between 26.5 and 22 ka cal BP (e. g., the maximum glacial extents Leszno and Frankfurt) are followed by a succession of interstadial (e. g., Cosăuți V Interstadial) and stadial conditions toward the end of the Late Pleniglacial. This period is generally thought to have witnesses a European-wide decline in population density, and is characterized by a scarcity of sites. Here, we report on one such site, Korman' 9, Archaeological Layer (AL) I, dated to ca. 21.9 ka cal BP located in the Dniester valley. The archaeology — assigned to the Epigravettian — is situated in a pedogenesis horizon consistent with the Cosăuți V Interstadial. Here we describe the human-animal interaction based on faunal evidence comprising both dietary as well as secondary exploitation of the faunal remains. Analyses include spatial distribution of the bones, the interplay of carnivore and human mediation of the faunal assemblage. In particular we describe human modifications both in terms of dietary exploitation as well as organic technology. Our results indicate that Epigravettian hunter-gatherers were the main accumulator of the faunal assemblage, whereas carnivores had only secondary access. All recovered taxa show traces of human exploitation. Horse, reindeer and hare were exploited for dietary purposes shown by evidence for skinning, dismembering and filleting. There is evidence for on-site working of reindeer antler and a needle fragment attests of bone tool technology. Fox teeth, freshwater and fossil shells were used as beads for personal ornamentation. Thus, in addition to dietary exploitation, animal remains formed a common and diverse part of socio-economic behaviour and were well-incorporated in hunter-gatherer technological and symbolic expression during the Korman' 9, AL I, Epigravettian.

Keywords: *Zooarchaeology, faunal exploitation, Upper Palaeolithic, Late Pleistocene, Epigravettian.*

© M. D. BOSCH, L. KULAKOVSKA, V. USYK, O. KONONENKO, P. SPRY-MARQUÉS, P. R. NIGST, 2024

Introduction. The Last Glacial Maximum (LGM) in Eastern Europe is characterised by increasingly cold and deteriorating climatic conditions. The maximum ice sheet expansions of the LGM between 26.5 and 22 ka cal BP (e. g., the maximum glacial extents Leszno and Frankfurt) are followed by a succession of interstadial (e. g., Cosăuți V Interstadial) and stadial conditions toward the end of the Late Pleniglacial (see, e. g., Haesaerts et al. 2003; 2010). This period is generally thought to have witnesses a European-wide decline in population density, and several complementary hypotheses about the behavioural adaptations in terms of subsistence strategy, mobility and landscape use have been proposed. One such response is the retreat of both animals and humans in refugial areas across southern Europe, e. g., the Iberian and Apennine peninsulas (e. g., van Andel, Tzedakis 1996; Banks et al. 2011; Burke et al. 2017; Cascalheira et al. 2021) and the Balkans (e. g., Dogandžić et al. 2014; Stiner et al. 2022; Mihailovнс 2014). However, data on climate modelling has suggested that larger parts of Europe remained available for human occupation during the LGM (see, e. g., Klein et al. 2021; Tallavaara et al. 2015).

For the East Carpathian Area it has been hypothesised that deteriorating conditions led to group size reduction and an increase in residential mobility resulting in short term ephemeral archaeological occurrences (see, e. g., Demay et al. 2016; 2021; Кулаковська та ін. 2019; Kulakovska et al. 2021; Noiret 2009; Soffer 1985; 1990; Hoffecker 2002).

Sites dating to the LGM in Eastern Europe are rare, which limits our knowledge of animal exploitation patterns during this period (but see Черныш 1973; Demay et al. 2016, 2021; Hae-

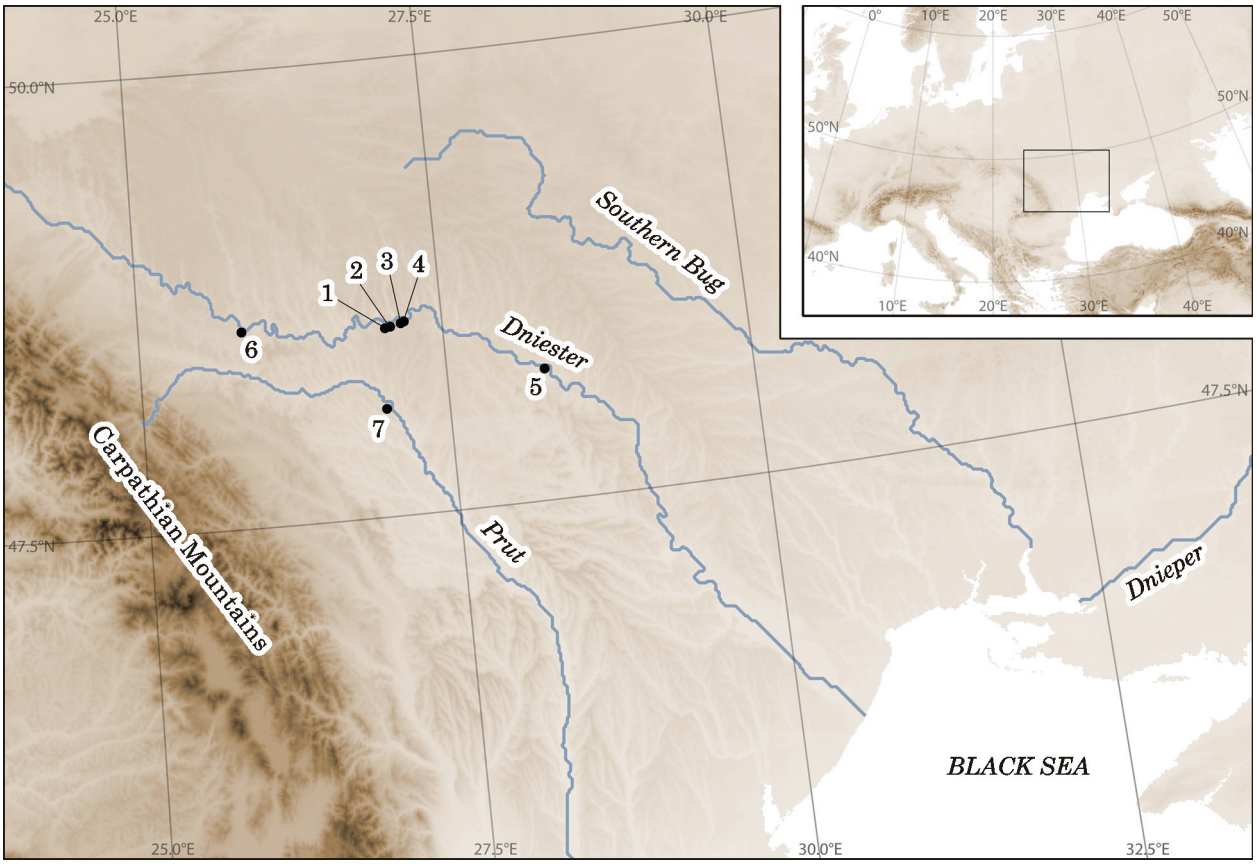

Fig. 1. Location of Korman' 9 and selected other sites in the East Carpathian region: 1 — Molodova V; 2 — Molodova I; 3 — Korman' 9; 4 — Korman' IV; 5 — Cosăuți; 6 — Dorochivtsi III; 7 — Mitoc-Malu Galben. Basemap and rivers: HYDRO1K dataset from U. S. Geological Survey Earth Resources Observation and Science Center, DOI: 10.5066/F77P8WN0. GIS and graphic: P. R Nigst

saerts et al. 2020; Ivanova, Chernysh 1965; Klein 1973; Кулаковська та ін. 2019; Kulakovska et al. 2015, 2021; Noiret 2009; Stiner et al. 2022; Pinhasi et al. 2014; Połtowicz-Bobak et al. 2022). Here, we present zooarchaeological investigations of the Epigravettian at Korman' 9 (Dniester Valley, Ukraine). We focus on Archaeological Layer (AL) I which is dated to ca. 21.9 ka cal BP (GrA-59996: 17.950 ± 80 BP) and can be placed at the onset of the Cosăuți V Interstadial in a humic horizon immediately succeeding the maximum ice-sheet expansion during the Frankfurt glacial extent (ca. 19—18 ka cal BP; Kulakovska et al. 2021). In particular we focus on the types of human-animal interactions comprising both primary or dietary exploitation as well as secondary exploitation of faunal remains for their fur, and hard tissues for tools and personal ornamentation. Our analyses centre on the spatial distribution of faunal remains, the identification of the main agents responsible for assemblage accumulation and the sequence of access to the material by carnivores and humans through the study of human and carnivore modifications on the bones. Finally, we describe the nature of the represented organic technology, insights into manufacture processes and use of organic objects made from various animal tissues.

Site background. ***Site location, stratigraphy, chronology and palaeoenvironment.*** The open-air site Korman' 9 (48°34'25.18" N, 27°8'53.57" E) is located in the Dniester valley northwest of the village Korman', approximately 1 km upstream of the Middle and Upper Palaeolithic site Korman' IV (Черныш 1977; Иванова 1959; 1977). It is nowadays situated directly on the southern bank of the Dniester reservoir lake (fig. 2: 1). The site is being eroded by the changing water table of the reservoir lake and this erosion created an approximately 4 m high cliff / exposure that is approximately 50 m in length. The exposure comprises a succession of silt and sandy silt deposits, which appear to be capped by the Holocene illuviated horizon (fig. 2: 2).

In 2012 and 2013 we studied that sequence over about 20 m along the bank of the Dniester reservoir lake, i. e., the western half of the approximately 50 metres-long exposure (Кулаковська та ін. 2013; 2019; Kulakovska et al. 2021). In 2012 we only cleaned a long section and collected materials from that section, while in 2013 we excavated two trenches and cleaned two sections between the trenches and to the west of them (fig. 3). The Korman' 9 sequence (fig. 4) comprises eight climatic cycles including a sedimentation phase and subsequently a stabilisation phase with pedogen-

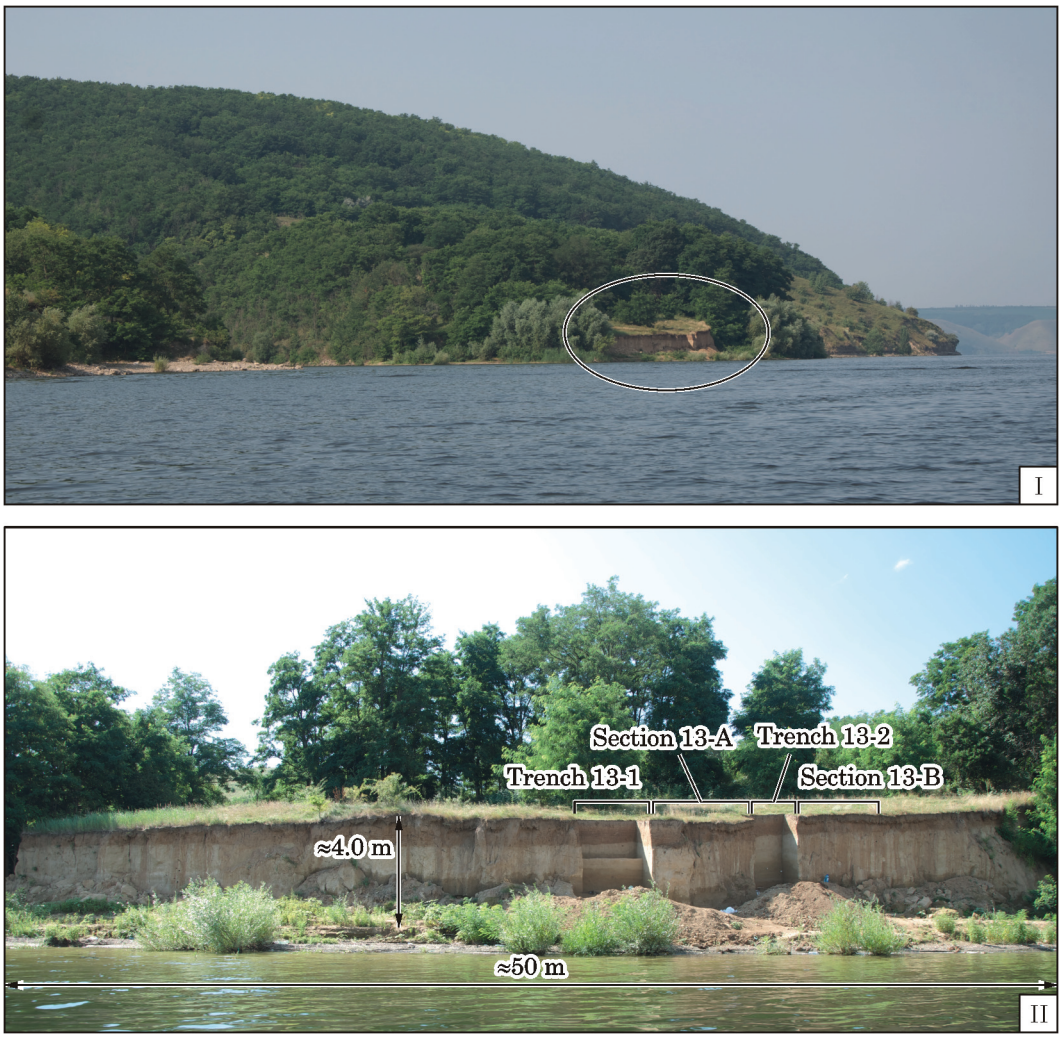

Fig. 2. Photos showing the Korman' 9 exposure: 1 — Photo showing site location on the bank of Dniester reservoir lake; 2 — View of the site during excavation in 2013 from the Dniester reservoir lake. Photos and Graphic: P. R. Nigst

esis (Kulakovska et al. 2021). AL I is situated in one of those pedogenesis horizons (sub-unit 4-1a). It can be described as a bioturbated horizon and signals a phase of stabilization of the landscape under herbaceous cover suggesting medium-cold to boreal-cold type environmental conditions. These findings are corroborated by habitat reconstructions based on the malacofauna and microfauna (Kulakovska et al. 2021). The microfauna spectrum is fairly monotonous comprising cold-tolerant species, but no arctic taxa. The spectrum suggests well-watered tundra-like habitat with dry slopes covered in treeless steppic vegetation. Equally, the malacological spectrum is quite narrow and points to arid environmental conditions as well as the predominance of open landscapes (Kulakovska et al. 2021).

Archaeological Layer. AL I was observed in Trench 13-1 and 13-2, Section 13-A and 13-B. In total, approximately 6 m² of deposits containing AL I were excavated during our 2013 fieldwork. AL I is with 9983 archaeological remains by far the richest of the four archaeological layers at Korman' 9 (table 1). The finds include lithic artefacts, faunal remains, pieces of red ochre, stones / minerals, charcoals, and organic artefacts including a needle fragment, pendants and beads. For lithic artefacts we have studied both the large (>10 mm) and the small fraction (from wet-sieving).

Table 1. Korman' 9, overview of excavated materials per Archaeological Layer (AL)

Find category	AL 0	AL I	AL II	AL III
Lithic	2	6930	14	932
Fauna	—	2938	1	23
Stone / Mineral	—	29	—	—
Ochre	—	5	—	—
Amber	—	2	—	—
Charcoal	—	79	15	2
Total	2	9983	30	957

We documented in AL I (sub-unit 4-1a) areas characterised by reddish coloured sediment, over-

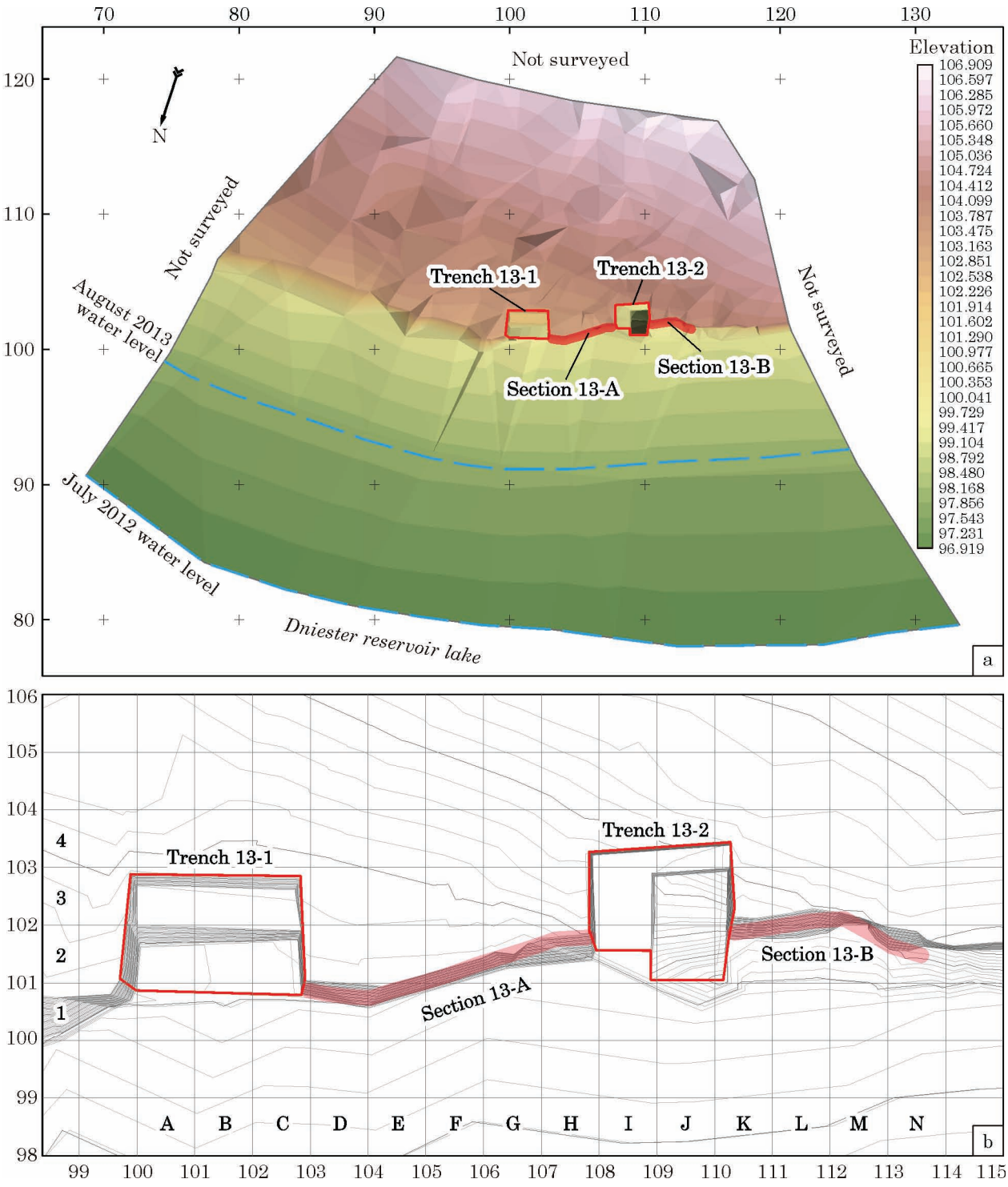

Fig. 3. Korman' 9: Location of the trenches: a — Digital elevation model of the site in 2013 and location of Trenches 13-1 and 13-2 and Sections 13-A and 13-B; b — Contours (contour interval: 0.1 m) showing elevation and location of Trenches 13-1 and 13-2 and Sections 13-A and 13-B. Local grid and square system shown. GIS and graphic: P. R Nigst

lying blackish coloured sediment and again overlying (dark) greyish-brownish sediment, which most probably represent combustion features. In Trench 13-1, combustion feature 1 is located in squares B2 and C2 and stretched by solifluction. Combustion feature 2, located in squares I4 and J4 in Trench 13-2, appears less clear and probably also slightly stretched along the slope by solifluction. Detailed studies on these combustion features including micromorphological analysis are in progress.

The lithic artefacts of AL I (n = 6930) are predominately made on local Turonian raw material. The assemblage is dominated by chips (87.19 %, n = 6042) (Kulakovska et al. 2021). All other categories do not amount to more than 5 % of the lithic assemblage, e. g., flakes are with 4.99 % (n = 346) the second most abundant category. All stages of core

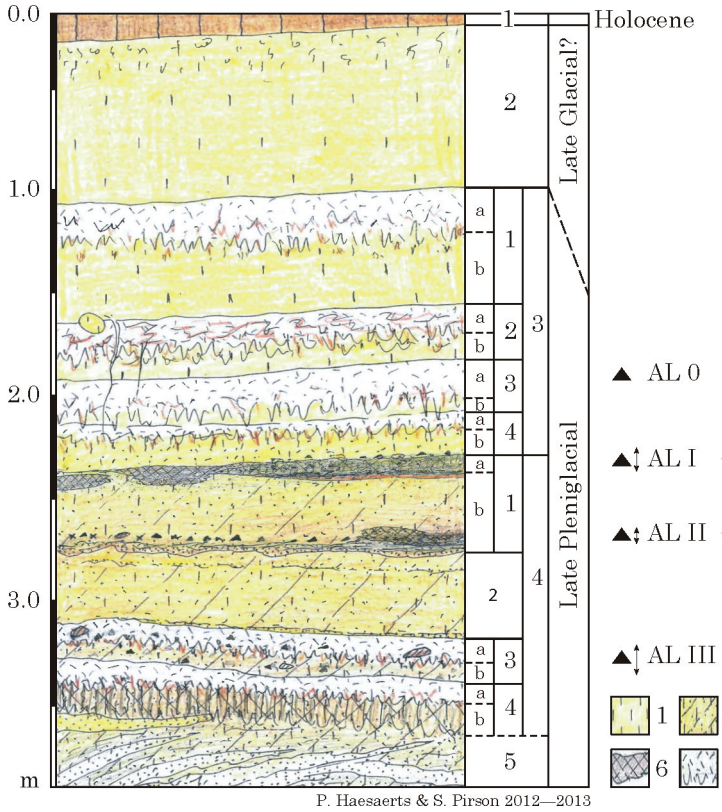

Fig. 4. Pedosedimentary sequence of Korman' 9. Lithostratigraphic units are shown on right. Archaeological Layers (AL) and radiocarbon dates on left. Graphic symbols: 1 — silt; 2 — sandy silt; 3 — sand; 4 — Bt horizon; 5 — bioturbated horizon; 6 — humic lenses; 7 — grey silt (tundra gley); 8 — iron staining; 9 — burned horizon; 10 — lithic artefacts and faunal remains. **Abbreviation**: AL — Archaeological Layer. For calibration details of radiocarbon dates see: (Kulakovska et al. 2021). Graphic: P. Haesaerts, S. Pirson and P. R. Nigst

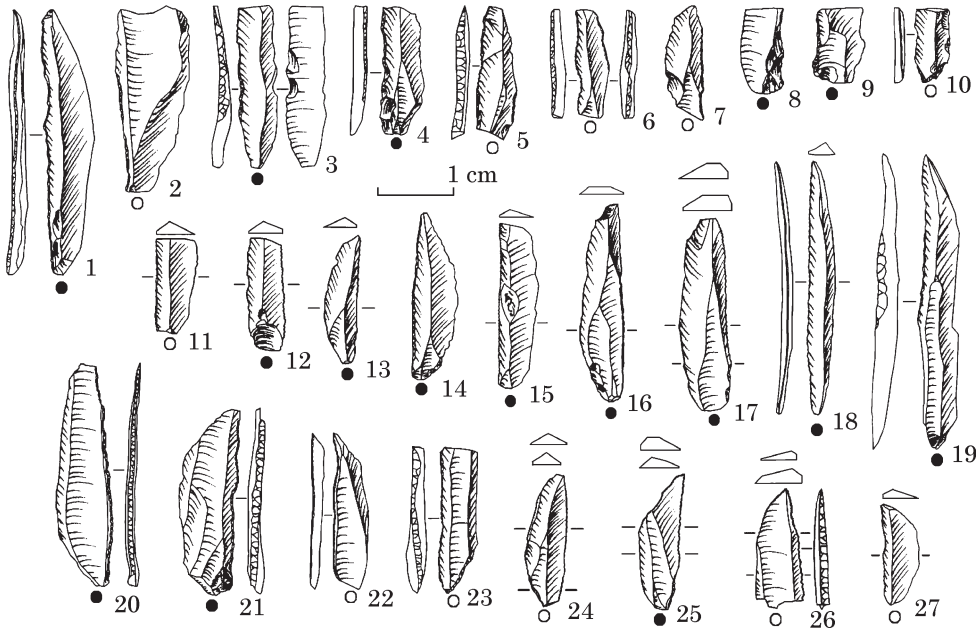

Fig. 5. Korman' 9, AL I: Examples of microliths on bladelets and microblades: 1, 3, 7, 8, 11, 13—16, 18, 19 — unilaterally retouched (backing) microliths on microblades; 11, 13—16, 18, 19 — unilaterally retouched (marginal fine edge retouch) microliths on microblades; 4—6, 10 — bilaterally retouched (backing) microliths on microblades; 12, 17 — bilaterally retouched (marginal fine edge retouch) microliths on microblades; 22—25, 27 — bilaterally retouched (combination of backing and marginal fine edge retouch) microliths on microblades; 2, 9 — unilaterally retouched (backing) microliths on bladelets; 20, 21, 26 — bilaterally retouched (combination of backing and marginal fine edge retouch) microliths on bladelets. Drawings: O. Kononenko

reduction / blank production are documented in the assemblage, including blanks with 100 % dorsal cortex coverage and pre-cores, cores, and core fragments. Microblade production is demonstrated by cores for microblade production. The retouched tool assemblage (n = 92) is dominated by tools made on microblades (n = 61) (Kulakovska et al. 2021). The majority of tools is classified as microliths made on microblades (n = 60) and bladelets (n = 9). Microliths comprise uni- and bilaterally retouched specimens; the retouch types represented are backed and marginal fine retouch (fig. 5). Next to microliths, there

Table 2. Korman' 9, AL I, summary of vertebrate remains *

Species	*n*	NISP	MNE	MNI	MNI-age
Rangifer tarandus	742	128	58	3	3
Equus sp.	441	72	21	1	2
Lepus timidus	27	7	5	1	2
Lepus sp.	25	12	11	—	
Vulpes sp.	1	1	1	1	1
Aves	6	4	1	1	1
Microfauna	4	1	—	—	—
Size 2	164	1	—	—	—
Size 2-3	114	16	—	—	—
Size 3	792	238	—	—	—
Size 3-4	84	27	—	—	—
Size 4	307	99	—	—	—
Size 5	4	1	—	—	—
NID	227	0	—	—	—
Total	2938	607	—	—	—

* Please note the updated size classes compared to (Kulakovska et al. 2021), see section «Fauna analysis methods» for more information.

Abbreviations: NID — unidentified; *n* — number of fragments; NISP — number of identifiable specimens; MNE — minimum number of elements; MNI — minimum number of individuals.

are also burins, endscrapers, bilateral points, borers, and combination tools represented.

The lithic assemblage is classified as Epigravettian based on the tool types, especially the abundant microliths (on microblade and bladelet blanks), and on the technological signature of the blank production / core reduction (Kulakovska et al. 2021). The radiocarbon date of ca. 17,950 BP (ca. 21,900 cal BP) is in excellent agreement with such an attribution.

Materials and Methods. ***Materials.*** The faunal assemblage is stored in the Museum of Archaeology, Institute of Archaeology, Ukrainian Academy of Sciences, in Kyiv, Ukraine. Faunal identification was conducted by one of us (PSM) between 2013 and 2015 and data recorded in a database. Analysis of the faunal data has been conducted by one of us (MDB) in 2020/2021 and 2024. For both the 2020/2021 and 2024 studies the faunal material has not been accessible due to the travel restrictions based on the Covid 19 pandemic (2020/2021) and the Russian war in Ukraine (2024).

Fieldwork methods. Fieldwork methods include stratigraphic excavations taking into consideration the lithostratigraphic boundaries and pedological horizons, piece-plotting of all finds >10 mm, and wet-sieving excavated sediments (for a description of the methodology see, e. g., Nigst et al. 2014). We use a system of units (and sub-units) to label lithostratigraphic units and provide unique identification for each documented of such units / sub-units. Occurrences of archaeological objects within the lithostratigraphic units are called archaeological layers (AL). For the fieldwork we established a local coordinate system with a grid system with letters in East-West direction and numbers in North-South direction. All finds were piece-plotted using total-stations (Leica TCR 805) and field data collectors (Trimble Recon) running a field database and EDM measurement software [1] (McPherron, Dibble 2002). Each piece-plotted find was assigned a unique ID — consisting of the abbreviation for the site (KRM9) and a running number from 1 to *n* (e. g., KRM9-100) — during the recording process by the EDM Mobile software.

Fauna analysis methods. *Faunal data recording*. The data in this paper are based on published data (Kulakovska et al. 2021). The original data recording was done by PSM using a Microsoft Access database. Microsoft Excel was used for the initial analysis and R 3.6.3 and the «stats» package (R Core Team 2020) for further analysis by MDB. Due to the geopolitical situation, it was not possible to re-access the bone assemblage. For this paper, the size-class data were altered slightly for comparative purposes and therefore differ from those used in our previous analysis (Kulakovska et al. 2021). Size classes are as follows: Size 1 (ca. 0.5—15 kg — e. g., fox, hare), Size 2 (ca. 20—85 kg — e. g., roe deer, chamois, wolf), Size 3 (ca. 85—315 kg — e. g., reindeer, wild boar, bear), Size 4 (ca. 400—700 kg — e. g., giant deer, horse, bison), Size 5 (>700 kg — e. g., woolly rhinoceros, woolly mammoth). Skeletal element identification was updated to follow the tripartite (element, portion, segment) system using element specific landmarks (e. g., Gifford, Crader 1977; Todd 1998). The longbone zones mentioned are after Marean, Spencer (1991). NISPs (number of identified specimens), MNE (minimum number of elements) and MNI (minimum number of individuals) were calculated after Grayson 1984; Lyman 2008; Reitz, Wing 2008). Here we focus our taphonomic investigations on primary breakage patterns, carnivore and human modifications. Recorded breakage types include: spiral or green breaks that occur on fresh / greasy bones, dry and recent breaks on dried defleshed bones. Carnivore mediation comprise carnivore gnawing and evidence of digestion. Human modifications include cutmarks as well as traces of manufacture and use such as: perforation, smoothing, polishing, signs of mineral colouration etc. The assessment of the recovered organic objects was carried out on the basis of field assessments by MDB and from new photographic material taken by Oksana Votiakova from the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences, Kyiv, Ukraine.

Technical notes on used maps showing the spatial distribution of materials. All spatial

1. EDM Mobile; https://www.oldstoneage.com/osa/tech/edmmobile/.

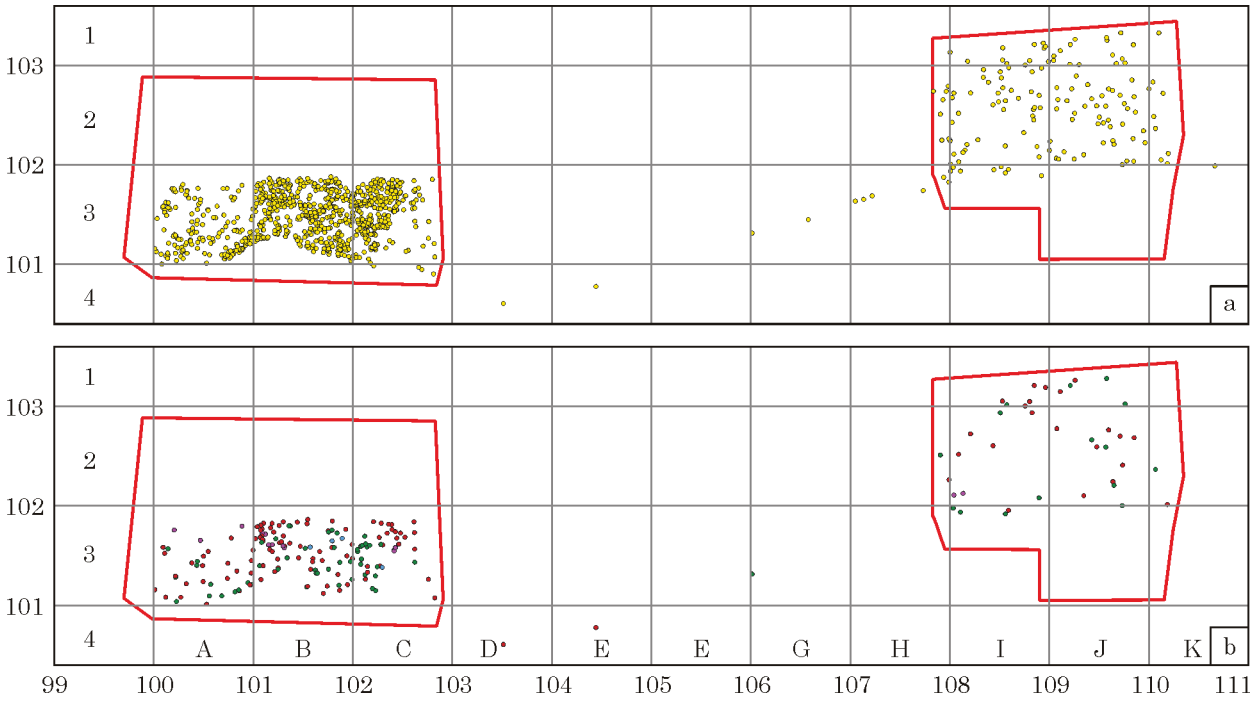

Fig. 6. Korman' 9, AL I: Spatial distribution of all faunal remains (a) and identified taxa (b). Colour codes: yellow: bone, dark red: *Rangifer tarandus*, green: *Equus* sp., purple: *Lepus timidus* and *Lepus* sp., blue: *Aves*. — Points outside of the red trench outlines are faunal remains from the section between and west of the trenches. GIS and graphic: P. R. Nigst

and contextual information are stored in a Microsoft Access database; its structure is compatible with the requirements of NewPlot software [2] (McPherron, Dibble 2002). Initial GIS analysis was conducted utilizing NewPlot. Further GIS analysis was done in QGIS [3]. Prior to importing data to QGIS, a table containing spatial and contextual information was exported from Microsoft Access as delimited text (.csv) file and subsequently imported to QGIS. Layouts produced in QGIS were exported as PDFs and post-processed (e. g., adding labels) in Adobe Illustrator (version 28.2).

Results. ***Faunal spectrum and composition.*** The large faunal spectrum of Korman' 9, AL I, (table 2) is fairly small, comprising typical cold-adapted taxa and includes reindeer (*Rangifer tarandus*), wild horse (*Equus* sp.), arctic hare (*Lepus timidus*), fox (*Vulpes* sp.) and birds (Aves). The vertebrate assemblage is accompanied by few invertebrate remains, namely the freshwater mollusc *Theodoxus* cf. *fluviatilis* and three tubular scaphopod fragments.

The bone assemblage counting 2938 fragments (*n*) and 607 identifiable specimens (NISP) is highly weathered and fragmentary and comprises most skeletal elements and animals of different demographic ages. The overall faunal representation as well as the assemblage's taphonomic signature has been described in (Kulakovska et al. 2021). Here we build on this initial analysis focussing on the faunal spatial distribution and the nature of human-animal interactions.

The overall find density is higher in Trench 13-1 (fig. 6). The distribution of the three main taxa (reindeer, horse and hare) follow the overall faunal distribution across the excavated areas. In certain instances, animal remains were recovered in anatomical association. Such, as for example, a fragmentary reindeer antler (unfortunately without burr), mandible, three articulated vertebrae, a radius-ulna and a distal tibia with associated calcaneum and astragalus (fig. 7). Although the burr of the reindeer antler was not preserved, the presence of the mandible and three articulated vertebrae suggest that the antler came with the animal and was not collected after shedding.

We further reassessed the minimum number of individuals (MNI) per taxa taking available age-data into account (table 2: MNI-age). For reindeer specimens in three age-classes — juvenile, subadult and adult — were identified, mainly based on dental elements. This is the same as the minimum number of individuals derived from skeletal element tallies presented in Kulakovska et al. (2021). Based on substantial differences in the crown height of the maxillary dentition among the horse remains, a second individual not previously recognised could be identified. Equally, among the hare remains, most fragments that could be identified to the species level, i. e., *Lepus timidus* were of adults. Contrary most juvenile specimens could only be identified to the genus level, i. e., *Lepus* sp. This is not surprising as bones of juveniles often lack the epiphysial portions that carry

2. https://www.oldstoneage.com/osa/tech/plot/.
3. QGIS version 3.28.2-Firenze, QGIS Association, http://www.qgis.org.

Fig. 7. Korman' 9, AL I: Photo during excavation of squares A2/B2 showing location of *Rangifer tarandus* bones in anatomical association. Photo: P. R. Nigst

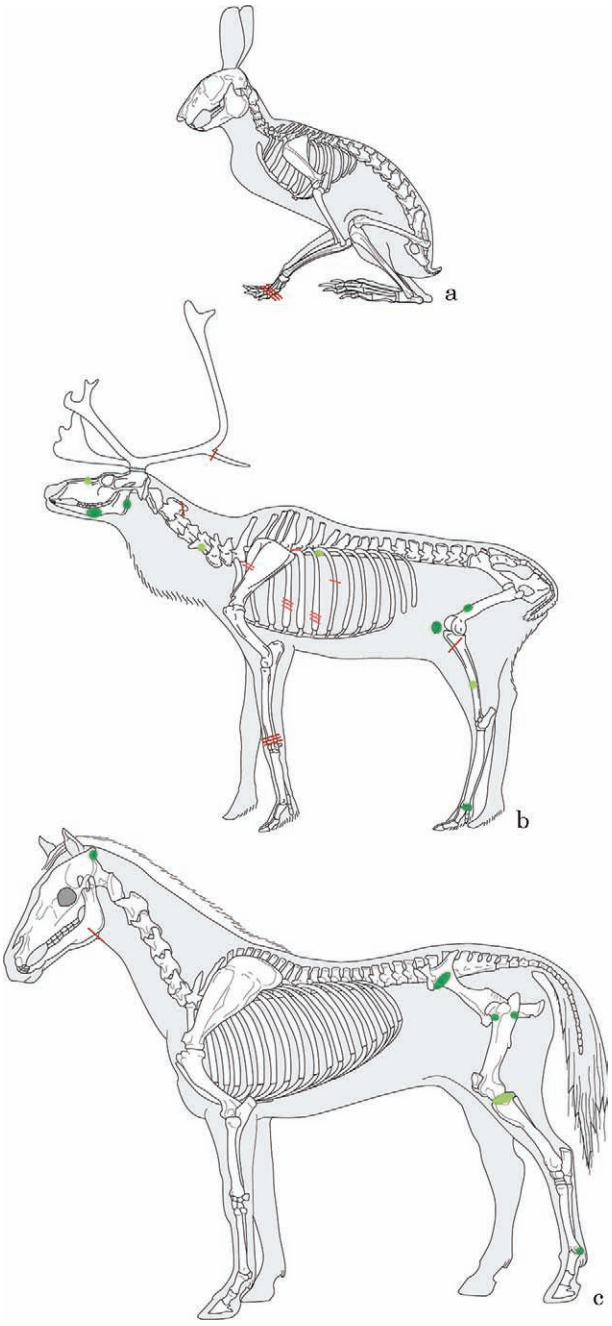

Fig. 8. Korman' 9, AL I: Location of cut marks (red / orange) and carnivore modifications (green / blue) on *Lepus* sp. (a), *Rangifer tarandus* (red / green) and size 3 (orange / blue) (b), and *Equus* sp. (red / green) and size 4 (blue) (c). Animals not to scale. Graphic: M. D. Bosch and P. R. Nigst, animal and bone drawings based on templates by https://www.archeozoo.org/archeozootheque/ (Michel Coutureau [Inrap] in collaboration with Vianney Forest)

species specific markers. The presence of both juvenile and adult hares points to the presence of at least two individuals.

Carnivore and human access. Bones were modified in a fresh state. Of the 646 broken bones roughly 32 % (n = 207) display green breaks that occurred while the bones were still greasy. Both humans and carnivores can cause spiral or green fractures as part of their dietary behaviour. When humans break open bones for bone marrow extraction green breaks may be accompanied by so-called impact fractures at the location where the bone was hit (e. g., point of impact) and impact flakes that are detached from the bone shaft by the force of the impact. Unfortunately, no such fractures or flakes were recorded leaving the question who caused these fractures unresolved. However, from other cortical surface modifications it is clear that both carnivores and humans had access to the faunal remains.

Twenty specimens (3.1 %) show evidence of carnivore mediation. One specimen has passed through a carnivore's digestive tract and the remaining 19 had gnaw marks on them (table 3). Gnaw marks are more or less equally distributed between horse and reindeer remains as well as across most skeletal elements including those that could only be assigned a size class (2—4) and one unidentifiable bone. Axial elements and the articular ends of longbones (i. e., epiphyses and proximal / distal shafts) are most affected by carnivore mediation (fig. 8).

Twenty-two specimens (3.4 %) exhibit cutmarks. Cutmarks were observed on reindeer, horse and hare as well as on bones of animals of size-classes 2—4 and two unidentifiable fragments (table 4). Cutmarks were present on animals of all age-classes (i. e., juvenile, sub-adult and adult) and generally concentrated on elements yielding high nutritional values (fig. 8). The placement of the observed cutmarks, especially for size-class 3 animals including reindeer

Table 3. Korman' 9, AL I: List of faunal remains with carnivore modifications

ID	Species	Element	Part	Primary breakage	Carnivore modification
KRM9-765b	*Equus* sp.	femur	trochanter minor	green	Gnawing
KRM9-778	*Equus* sp.	cranium	occipital condyle	dry	Gnawing
KRM9-765a	*Equus* sp.	femur	neck	dry	Gnawing
KRM9-1191	*Equus* sp.	illium	distal blade tuber coxae	dry	Gnawing
KRM9-461	*Equus* sp.	sesamoid	complete	n. a.	Gnawing
KRM9-1463	NID	spongy bone	NID	dry	Gnawing
KRM9-1170a	*Rangifer tarandus*	mandible	vertical ramus and condyle	dry	Gnawing
KRM9-965	*R. tarandus*	mandible	toothrow	dry	Digested
KRM9-1171	*R. tarandus*	femur	mid shaft	green	Gnawing
KRM9-1681e	*R. tarandus*	patella	complete	n. a.	Gnawing
KRM9-1912	*R. tarandus*	metapodial	condyles	dry	Gnawing
KRM9-271	size 2	rib	distal blade	dry	Gnawing
KRM9-1262	size 3	long bone fragment	shaft	dry	Gnawing
KRM9-1577	size 3	cranium	brain case	dry	Gnawing
KRM9-807	size 3	tibia	mid shaft	green	Gnawing
KRM9-1688	size 3	long bone fragment	shaft	green	Gnawing
KRM9-100	size 3	spongy bone	NID	dry	Gnawing
KRM9-1660	size 3	vertebra	NID	dry	Gnawing
KRM9-508	size 3	vertebra	centrum	dry	Gnawing
KRM9-345	size 4	tibia	condyles	dry	Gnawing

Abbreviations: NID — unidentified; n. a. — not applicable.

Table 4. Korman' 9, AL I: List of faunal remains with cutmarks

ID	Species	Element	Part	Primary breakage	*n* cut-marks	Interpretation
KRM9-254	*Equus* sp.	mandible	angle	dry	1	dismembering
KRM9-745	*Lepus* sp.	phalanx 1	complete	n. a.	3	skinning
KRM9-1840	NID	long bone fragment	shaft	green	1	filleting
KRM9-1114	NID	NID	NID	dry	2	—
KRM9-1330	*Rangifer tarandus*	ulna	distal shaft (zone 4)	green	3	dismembering
KRM9-1102	*R. tarandus*	antler	tine	dry	2	tool production
KRM9-619	*R. tarandus*	axis	neural arch and spine	dry	1	dismembering
KRM9-1177	*R. tarandus*	tibia	anterior crest	green	1	filleting
KRM9-1507	size 2	illium	onset blade above acetabulum	dry	2	dismembering
KRM9-1123	size 3	rib	distal shaft	dry	3	filleting
KRM9-1052	size 3	rib	distal shaft	dry	3	filleting
KRM9-1903	size 3	long bone fragment	shaft	green	3	filleting
KRM9-93	size 3	long bone fragment	shaft	dry	3	filleting
KRM9-1161a	size 3	long bone fragment	shaft	green	3	filleting
KRM9-632a	size 3	spongy bone	NID	dry	2	—
KRM9-322	size 3	long bone fragment	shaft	dry	2	filleting
KRM9-1059	size 3	scapula	cranial blade fragment with spine	dry	2	filleting
KRM9-217	size 3	rib	midshaft	dry	1	filleting
KRM9-705	size 3	thoracic vertebra	centrum	dry	1	dismembering
KRM9-596	size 3	long bone fragment	shaft	green	1	filleting
KRM9-388	size 3	long bone fragment	shaft	green	1	filleting
KRM9-1440	size 4	spongy bone	NID	dry	1	—

Abbreviations: NID — unidentified; n. a. — not applicable.

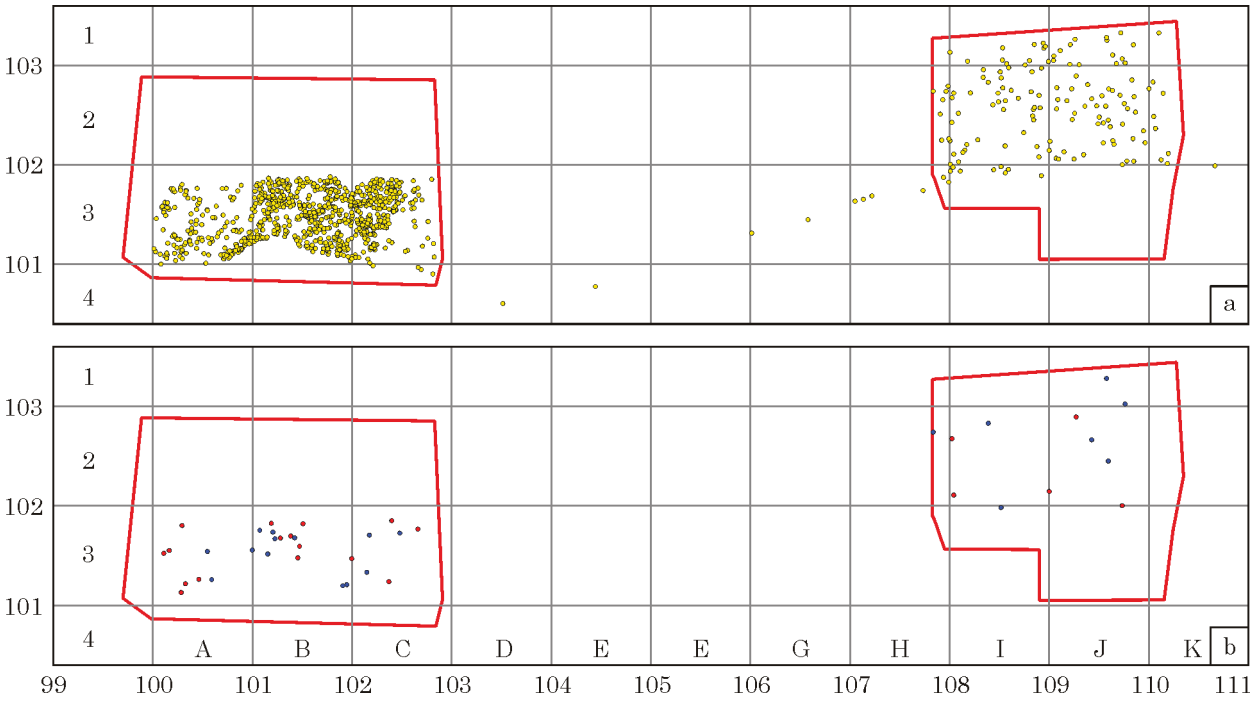

Fig. 9. Korman' 9, AL I: Spatial distribution of all faunal remains (a) and faunal remains with human or carnivore modifications (b). Colour codes: yellow: bone, red: cutmarks, blue: carnivore modification (gnawing and digestion). Points outside of the red trench outlines are faunal remains from the section between and west of the trenches. GIS and graphic: P. R. Nigst

points to a variety of activities such as dismembering, filleting, and skinning. Cutmarks on the neural arch of a reindeer axis, a thoracic vertebra of a size three ungulate and on the iliac blade just above the acetabulum of a size two ungulate innominate points to dismemberment of the axial skeleton of ungulates of size two and three (e. g., fox to reindeer sized). Cutmarks on a distal shaft of a reindeer radius points to additional dismemberment of the appendicular skeleton. Cutmarks on the angle of a horse mandible are congruent with cranial dismemberment to extract the tongue. Evidence for filleting or primary meat removal is presented by cutmarks on a proximal tibia shaft of a reindeer as well as on proximal and distal long bone shafts as well as the scapula of size three ungulates. Cutmarks on both mid- and distal rib shafts points to additional meat removal from the ribcage. A series of parallel cutmarks on the anterior surface of the proximal phalange of a hare point to the removal of its skin probably both to get to the meat and to use the pelt. Cutmarks at the base of an antler tine point to additional non-dietary exploitation of the faunal remains. The spatial distribution of both carnivore and human modified (i. e., cutmarked) bones does not show any clear pattern (fig. 9). Indeed, the frequency of cutmarked and gnawed bones mirrors more or less the spatial distribution of the overall faunal assemblage, i.e., more cutmarked and gnawed bones in Trench 13-1 and less in Trench 13-2. Thus so far, no clear activity area for animal exploitation could be identified.

Secondary exploitation (non-dietary exploitation). Three types of secondary or non-dietary exploitation were identified. First, cutmarks on the first phalanges of a juvenile hare points to the use of its skin. Second, although no formal antler tools were recovered, the above-mentioned cutmarks on an antler tine suggests that it was detached using the groove and snap technique likely to be used as a raw material for tool manufacture. In addition to this, a highly polished distal fragment of a bone needle was recovered (fig. 10: 1). It is unclear whether the specimen would have sported an eye, due to its distal breakage. The specimen's dimensions measure 24 × 2 mm with the sides slightly tapering toward the tip. The exterior surface is concave and smoothed, the interior surface convex probably mirroring the interior surface of the marrow cavity. The tip is intact and the top 10 mm are polished all around. Post-depositional surface weathering is slight (stage 2 after Behrensmeyer 1978) and potentially affected by aerial weathering and geological staining. The third type of non-dietary faunal exploitation — personal ornamentation — is evidenced by a perforated fox carnassial (fig. 10: 5) and four shell beads (fig. 10: 2—4, 6). An amber bead completes the ornamental assemblage (fig. 10: 7). In the following we will describe the shell beads and the tooth pendant in more detail.

Perforated fox tooth. A well-preserved right upper fourth fox (*Vulpes* sp.) premolar has a large perforation through the tip of its posterior root (fig. 10: 5). The perforation is fairly straight probably achieved by bi-directional drilling. Perfo-

Fig. 10. Korman' 9, AL I: Organic objects and personal ornaments: 1 — Bone needle fragment; 2—4 — Dentaliidae shell beads; 5 — Fox (*Vulpes* sp.) tooth pendant; 6 — *Theodoxus* cf. *fluviatilis* shell bead; 7 — Amber bead. Photographs: O. Votiakova, Graphic: M. D. Bosch and P. R. Nigst

ration edges on the lingual side appear lightly smoothed. The buccal perforation edge is affected by post-depositional weathering and the internal surface of the perforation is covered by silty sediment. The enamel of the tooth is only lightly worn with fully formed roots (stage IV—V after Stiner 1994) suggesting the fox was in their early prime.

Perforated *Theodoxus* cf. *(dniestroviensis) fluviatilis.* One perforated freshwater mollusc from the Neritidae family was recovered (fig. 10: 6). The specimen does not retain any of its natural pigmentation and displays some smoothing and edge damage that somewhat hinder taxonomic identification. The specimen is fairly elongated, low domed and has a well-developed spire. It falls well within the genus *Theodoxus* Montford, 1810, therefore we used the morphological terminology for this genus (after Sands et al. 2020). The apex and spire are highly smoothed and offer no morphological characteristics. The columellar plate is robust and well-defined with an intact inner margin. The specimen shows remarkable resemblance with «*Theodoxus dniestroviensis*» (see Anistratenko et al. 2022: fig. 4: A—C) especially in the long and narrow periostracum shape, its strong spire and well-developed columellar plate. This morphology is also described for *Theodoxus sarmaticus* (Lindholm, 1901) which has a current distribution in Ukraine (Glöer 2019). However, this has also been listed as a synonym of *Theodoxus fluviatilis* (Glöer 2019). The specimen also to a certain extent resembles the morphology of *Theodoxus danubialis* that was present in

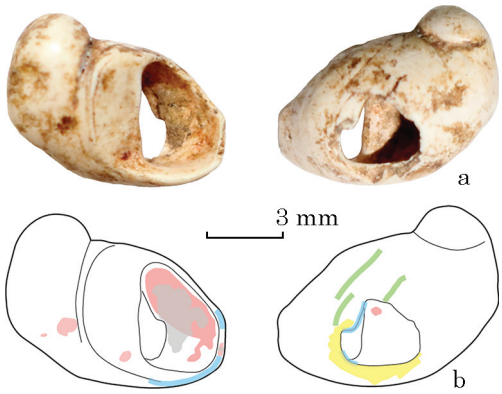

Fig. 11. Korman' 9, AL I: Perforated *Theodoxus* cf. *fluviatilis* shell: a — Ventral and dorsal views (photographs: O. Votiakova); b — Drawing showing traces of human mediation. Colour codes: red: red mineral pigment, blue: smoothing, yellow: chipping, green: cracks, grey: sediment. Graphic: M. D. Bosch and P. R. Nigst

Hungary and the Pannonian rivers during the late Pleistocene (e. g., Krolopp 2003; Feher et al. 2009). However, *Th. danubialis* has a fairly square columellar plate caused by a well-defined apertural shoulder terminating on the spire just within the shell margin. In *Th. dniestrovensis* this shoulder is much less pronounced and follows the outline of the columellar plate giving the plate a more rounded appearance. The latter state corresponds well with the Korman' 9 specimen. It has been hypothesised that *Th. dniestroviensis* Put', 1972 which is present throughout most of the Dniester River basin (Anistratenko et al. 2022) falls within the morphological range of *Theodoxus fluviatilis* Linnaeus, 1758 (see, e. g., Sands et al. 2020; Wesselingh et al. 2019), but the loss of the lectotype until recently prohibited a formal diagnosis. Anistratenko et al. (2022) were able to locate topotypic specimens in the National Museum of Natural History of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv) and were able to confirm the position of *Th. dniestrovensis* within the range of *Th. fluviatilis* making the former a junior synonym. The Korman' 9 specimen can therefore tentatively be assigned to *Th. fluviatilis*.

The specimen recovered from Korman' 9 shows manufacture traces of turning it into a bead and subsequent traces of use. The perforation is situated on the middle portion of the periostracum opposite the inner margin (fig. 11). Perforation edges are irregular with exterior chipping. Several semi-parallel cracks run from the perforation toward the aperture. Experimental work by MDB suggests that this is congruent with (in)direct percussion with a tipped implement (see also Benghiat et al. 2009; Bosch et al. 2023; d'Errico et al. 1993; Stiner et al. 2013). The exterior rim on the ventral side and the basal and apertural margin of the perforation edge show restricted smoothing congruent with use-wear by loose suspension. Red mineral pigment is visible in spots on the ventral side of the spire, the columellar plate on both the interior and exterior surfaces and on the outer margin between two polished areas. The interior surface of the periostracum shows a large area with dispersed red pigment which is covered by adhering sediment congruent with the silty recovery sediment. This indicates that the red pigment was already present on the shell surface before deposition at the site.

Dentaliidae. The three recovered scaphopod fragments could not be assigned to a specific species or genus (fig. 10: 2—4). All three fragments display fairly strong ribs which is a common trait among the family of Dentaliidae, Children, 1834 (e. g., in the genus *Antalis, Dentalium* and *Fissidentalium* (see e. g., Harzhauser et al. 2011; Jovanović, Вољнјак 2016; Steiner, Kabat 2004). All three fragments are tubular fragments of between 1—1.5 mm in bead length. Two of the fragments come from the middle to apertural segments roughly 4 mm in diameter and the third from the apical segment ca. 3 mm in diameter. No traces of ochre were observed. The first specimen (fig. 10: 2) shows smoothing of the breaks on both the apertural and apical side, the one side more superficial and still retaining a straight breakage surface, the smoothing on the other side is quite extensive and present all around the rim both on the internal and exterior surface. The second piece (fig. 10: 3) shows a straight breakage surface with superficial smoothing on the exterior surface. The other side shows an oblique break across the rim and is well polished in particular on the exterior surface of about half of the bead's circumference. The third specimen (fig. 10: 4) shows both straight apertural and apical breaks that are covered with silty sediment. Both sides show spatially restricted smoothing of the exterior edges that on the apical side at one point extends to the interior surface. The presence of polished surfaces together with the similarity in tubular fragment length are congruent with their use as beads. Sawing and grinding could both have been applied to reduce the bead length, but straight breaks are also common in palaeontological specimens. Microscopy analysis could be carried-out, to shed more light on manufacture processes and a more in-depth analyses of use-wear traces (such as the presence of striations and notches).

Discussion and Conclusion. ***Taphonomy-related features.*** The results of the spatial distribution of the Korman' 9, AL I, fauna and especially the presence of both articulated and anatomically associated remains suggests that although AL I was stretched and affected by solifluction, the material was not transported over long distances post-depositionally. Cortical surface weathering generally is moderate to extensive and the main actors appear to be sub-aerial

weathering, root etching and *in situ* fragmentation which is congruent with the stratigraphic position of the material within a pedogenesis horizon (sub-unit 4-1a) i.e., a period of stabilisation and affected by bioturbation (Kulakovska et al. 2021). Both the high fragmentation rate and presence of anatomically associated remains is mirrored in the microfauna the latter pointing to *in situ* decomposition. Additionally, the molluscan fauna is characterised by an autochthonous taxonomic spectrum, showing no evidence of redeposition of the material (e. g., Neogene or freshwater species commonly found in Pleistocene terrestrial deposits in the Dniester valley). Together these independent lines of evidence form a coherent view of the depositional context of AL I.

Palaeoenvironment. The taxonomic spectra across the malaco-, micro- and macrofauna are all fairly narrow and comprise of cold-tolerant but not necessarily arctic taxa. Taken together they point toward a well-watered tundra-like habitat with dry slopes covered in treeless steppic herbaceous vegetation. A predominance of open landscapes in medium-cold to boreal cold environmental conditions congruent with cold, but ameliorating conditions of the Cosăuți V Interstadial following a period of extreme cold (Kulakovska et al. 2021).

Human-animal interactions. The main accumulators and exploiters of faunal remains at Korman' 9, AL I, appear to be the Epigravettian hunter-gatherers. Carnivores contributed to the assemblage's taphonomic signature, but the distribution of carnivore damage on articular ends of longbones, suggests that they only had secondary access to the faunal remains. A similar succession of access has recently been described for the Epigravettian at Velika Pećina in the Balkans (Stiner et al. 2022). The Korman' 9 macrofaunal spectrum comprises reindeer (*Rangifer tarandus),* wild horse (*Equus* sp.), arctic hare (*Lepus timidus*), fox (*Vulpes* sp.), birds (Aves), a freshwater gastropod (*Theodoxus* cf. *fluviatilis*) and scaphopods (Dentaliidae). All of these taxa — including the bird remains if we consider burning traces on one of the fragments — show traces of human-mediation. Faunal exploitation served several distinct purposes. Horse, reindeer and probably hare and birds were obtained for subsistence purposes. In addition to dietary exploitation, hares were exploited for their skins and reindeer for their antler. If the concave-convex shape of the needle fragment represents the bone's original cortical thickness, this would suggest that it was made on a longbone of a small to medium animal (e. g., fox-ibex sized). The fox was exploited for personal ornamentation as were the molluscs. Anthropogenic modifications on a reindeer antler tine suggest that the manufacture of organic objects was practised at the site. The presence of bone needles or fine points as well as the on-site production of organic objects is mirrored at Velika Pećina although the latter evidenced on red deer antler and mammoth ivory (Stiner et al. 2022). Indeed, varied secondary exploitation of animal tissues is argued to be an integral part of the East European Gravettian (Velichko, Kurenkova 1990; Demay et al. 2021). Thus, in addition to dietary exploitation, animal remains formed a common and diverse part of socio-economic behaviour and were well-incorporated in hunter-gatherer technological and symbolic expression during the Epigravettian at Korman' 9, AL I.

Regional scope — Dietary exploitation. In terms of dietary exploitation, the macrofaunal spectrum at Korman' 9, AL I, dominated by reindeer fits very well with the few other roughly contemporaneous Epigravettian occurrences in the Dniester valley such as Korman' IV, Layers 3—4, Molodova 5, Layer 4, and — slightly more downstream — Cosăuți, Layers 4 to 2b (see, e. g., Noiret 2009). Faunal exploitation in these sites also centres on reindeer with horse as a secondary favoured taxon. At Molodova V, Layer 4, and Korman' IV, Layer 4, horse is paralleled by mammoth in equal numbers. Bison and red deer occur in very low quantities. Noiret (2009) evaluated the faunal spectrum of these sites in terms of maximum meat acquisition. Due to the larger body-size of the wild horse, dietary return rates between reindeer and horse are more or less the same. Of course, in the instances where mammoth is present, the maximum potential of meat acquisition would have been several orders of magnitude greater, although it is unclear if that potential was also reached. At Korman' 9, AL I, it remains somewhat unclear if horse and reindeer exploitation followed the same pattern or if reindeer was exploited to a larger degree than horse. Skeletal element representation of both species suggests that head and appendicular parts were taken to the site and, in addition, axial parts of reindeer (Kulakovska et al. 2021). The sole cutmark on horse involves the extraction of the tongue, no fileting marks were observed on horse. It could be that different transport decisions and/or exploitation strategies were applied concerning reindeer and horse exploitation. Indeed, at Cosăuți, Layer 3, and Korman' IV, Layer 4 (Hoffecker 2002, table 6.4), the NISP / MNI ratio is about 4 times higher for reindeer than for horse, pointing to a higher fragmentation rate of reindeer bones. This could be caused by differences in exploitation strategy (e. g., more intense marrow exploitation), and transport decisions, but could also be caused by differential preservation of more dense elements. More detailed analyses on density mediated attrition, and skeleton element representations in relation to food utility values should be carried out to further explore these issues. Overall faunal exploitation, however, is congruent with that of contemporary Epigravettian sites in the area providing more evidence that

next to the occupation of refugial areas in the more southern parts of Europe, open-air localities across the East Carpathian Area along the larger river systems such as the Dniester were also frequented during this time.

Regional scope — Organic technology. Regarding the secondary exploitation of animal tissues, Korman' 9, AL I, shows — as mentioned above — similarities to other Epigravettian sites such as the refugial site of Velika Pećina in the Balkans (Stiner et al. 2022). Also closer to home, sites directly postdating the Frankfurt glacial extent such as at Korman' IV, Layer 4, there is evidence of worked antler and of a small bone point of about 7 cm length and 1 cm width. The cross section would be oval, were it not for an incision along one lateral side (Черныш 1977). At Molodova V, Layer 4, Noiret (2009) mentions organic weaponry made on both reindeer antler and mammoth ivory as well as evidence for bone and antler working at Cosăuți, Layer 4 to 2b. Most striking however, are the similarities with the organic objects from Cosăuți, Layers 3 and 3a. These layers' organic assemblages are richer than what we recovered at Korman' 9, AL I, and comprise projectile points in ivory, bone and antler as well as several objects made on ivory including bracelets (Layer 3a), decorated (incised) bones (Layer 3) and numerous beads made out of deer and fox canines (Layer 3), fossil shells and stone (both Layers) and one notably on amber (Layer 3a) as at Korman' 9, AL I. Amber beads are rare in this time period, although several hundreds of them were reported from Mezhirich on the Dnieper (see Soffer 1985). For Cosăuți, Layer 3a, Noiret (2009, fig. 231) further displays two tubular beads that are said to be made on coral, but show great resemblance to the Dentaliidae beads at Korman' 9, AL I. A small perforated fossil gastropod shell bead is recorded for Cosăuți, Layer 3, along with a number of perforated teeth, red deer canines in Layer 3 and fox canines in Layer 3b. However, there appears to be no direct parallel for the perforated fox carnassial.

Thus human-animal interactions in the East Carpathian Area were diverse with a lot of variation at the site level. As seen for example by the presence of mammoth remains at some sites and their absence at others. Overall, however, sites show many similarities both in terms of dietary exploitation focussing on horse and reindeer and exploitation of pelts, on-site dismemberment and filleting of large fauna as well as on-site antler and bone working. Despite the scarcity of sites dating to this period, there is quite some variation in personal ornamentation. Although also some analogies in symbolic expression can be observed as well, in particular in raw-material choice, perforation technique and bead shape.

Acknowledgements. We thank the following individuals for support of our fieldwork and / or laboratory research: P. Haesaerts, S. Pirson, F. Damblon, M. Shemonia, A. Kordunian, A. Pryor, C. Stimpson, G. Mutri, and E. Croxall. We also thank N. Gerasimenko and B. Riduch for exchange on topics related to our research at Korman' 9. We are grateful to O. Votiakova for photographing the beads and the needle. The fieldwork and analysis were funded by the following grants awarded to PRN: EC FP7 Marie Curie Career Integration Grant no. 322261 (NEMO-ADAP project), Leakey Foundation general grant (spring 2012 granting cycle), several D. M. McDonald Grants and Awards Fund grants, Isaac Newton Trust Small Grant, Isaac Newton Trust Matching Funding Grant, British Academy / Leverhulme Trust Small Grant, and the Max-Planck-Society. During the analysis for and the write-up of the current paper, PRN was supported by the University of Vienna. MDB was supported by a Seal of Excellence Fellowship of the Austrian Academy of Sciences (*TechnoBeads* project, grant no. 101061287). During the preparation of this manuscript VIU was supported by a Researchers at Risk Fellowship of the Czech Academy of Sciences. Author contributions: DMB, LK and PRN designed research, LK, VIU and PRN directed fieldwork, PSM collected faunal data, MDB analysed faunal data, PRN carried out the spatial analysis, LK, VIU and OK provided contextual data, DMB and PRN wrote the manuscript with input from all other authors.

ЛІТЕРАТУРА

Иванова, И. К. 1959. Геологические условия нахождения палеолитических стоянок Среднего Приднестровья. *Труды Комиссии по изучению четвертичного периода*, XV, с. 215-278.

Иванова, И. К. 1977. Геология и палеогеография стоянки Кормань IV на общем фоне геологической истории каменного века Среднего Приднестровья. В: Горецкий, Г. И., Цейтлин, С. М. (ред.). *Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV на Среднем Днестре. К X Конгрессу INQUA (Великобритания, 1977)*. Москва: Наука, с. 126-171.

Кулаковська, Л., Усик, В., Нігст, Ф., Езартс, П. 2013. Палеолітичні новини з Середнього Подністер'я. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 369-370.

Кулаковська, Л. В., Усик, В. І., Езартс, П., Пірсон, С., Кононенко, О. М., Нігст, Ф. 2019. Верхньопалеолітична стоянка Кормань 9. *Археологія і давня історія України*, 3 (32), с. 111-125.

Черныш, А. П. 1973. *Палеолит и мезолит Приднестровья (карты и каталог местонахождений)*. Москва: Наука.

Черныш, А. П. 1977. Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите. В: Горецкий, Г. И., Цейтлин, С. М. (ред.). *Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV на Среднем Днестре. К X Конгрессу INQUA (Великобритания, 1977)*. Москва: Наука, с. 7-66.

Anistratenko, O. Y., Degtyarenko, E. V., Osipova, D. S., Maksymenko, Y. V., Anistratenko, V. V. 2022.

A neritid gastropod name «*Theodoxus dniestroviensis* Put', 1972» is a junior subjective synonym of *Th. fluviatilis* (L., 1758): decision based on the topotypic specimens study. *Ruthenica*, 32, 2, p. 61-68.

Banks, W. E., Aubry, T., d'Errico, F., Zilhão, J., Lira-Noriega, A., Townsend Peterson, A. 2011. Eco-cultural niches of the Badegoulian: Unraveling links between cultural adaptation and ecology during the Last Glacial Maximum in France. *Journal of Anthropological Archaeology*, 30, 3, p. 359-374.

Behrensmeyer, A. K. 1978. Taphonomic and ecologic information from bone weathering. *Paleobiology*, 4, 2, p. 150-162.

Benghiat, S., Komšo, D., Miracle, P. T. 2009. An experimental analysis of perforated shells from the site of Šebrn Abri (Istria), Croatia. In: McCartan, S., Schulting, R., Warren, G., Woodman, P. (eds.). *Mesolithic Horizons: Papers Presented at the Seventh International Conference on the Mesolithic in Europe, Belfast 2005*. Oxford, p. 730-736.

Bosch, M. D., Buck, L. T., Strauss, A. 2023. Perforations in *Columbellidae* shells: Using 3D models to differentiate anthropogenic piercing from natural perforations. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 49, 103937.

Burke, A., Kageyama, M., Latombe, G., Fasel, M., Vrac, M., Ramstein, G., James, P. M. A. 2017. Risky business: The impact of climate and climate variability on human population dynamics in Western Europe during the Last Glacial Maximum. *Quaternary Science Reviews*, 164, p. 217-229.

Cascalheira, J., Alcaraz-Castaño, M., Alcolea-González, J., de Andrés-Herrero, M., Arrizabalaga, A., Aura Tortosa, J. E., Garcia-Ibaibarriaga, N., Iriarte-Chiapusso, M.-J. 2021. Paleoenvironments and human adaptations during the Last Glacial Maximum in the Iberian Peninsula: a review. *Quaternary International*, 581—582, p. 28-51.

d'Errico, F., Jardon-Giner, P., Soler-Mayor, B. 1993. Critères a base expérimentale pour l'étude des perforations naturelles et intentionnelles sur coquillages. In: Anderson, P. C., Beyries, S., Otte, M., Plisson, H. (eds.). *Traces et fonction: les gestes retrouvés*. Liege, p. 243-254.

Demay, L., Belyaeva, V. I., Kulakovksa, L. V., Patou-Mathis, M., Péan, S., Stupak, D. V., Vasil'ev, P. M., Otte, M., Noiret, P. 2016. New evidences about human activities during the first part of the Upper Pleniglacial in Ukraine from zooarchaeological studies. *Quaternary International*, 412, p. 16-36.

Demay, L., Julien, M. A., Anghelinu, M., Shydlovskyi, P. S., Koulakovska, L. V., Péan, S., Stupak, D. V., Vasyliev, P. M., Obădа, T., Wojtal, P., Belyaeva, V. I. 2021. Study of human behaviors during the Late Pleniglacial in the East European Plain through their relation to the animal world. *Quaternary International*, 581—582, p. 258-289.

Dogandžić, T., McPherron, S. P., Mihailović, D. 2014. Middle and Upper Paleolithic in the Balkans: Continuities and discontinuities of human occupations. In: Mihailović, D. (ed.). *Palaeolithic and Mesolithic Research in the Central Balkans*. Belgrade, p. 83-96.

Fehér, Z., Zettler, M., Bozsó, M., Szabó, K. 2009. An attempt to reveal the systematic relationship between *Theodoxus prevostianus* (C. Pfeiffer, 1828) and *Theodoxus danubialis* (C. Pfeiffer, 1828) (Mollusca, Gastropoda, Neritidae). *Mollusca*, 27, 2, p. 95-107.

Gifford, D. P., Crader, D. C. 1977. A Computer Coding System for Archaeological Faunal Remains. *American Antiquity*, 42, 2, p. 225.

Glöer, P. 2019. *The Freshwater Gastropods of the West-Palaearctis*. I: Fresh- and brackish waters except spring and subterranean snails. Hetlingen: Biodiversity Research Lab.

Grayson, D. K. 1984. *Quantitative Zooarchaeology: Topics in the Analysis of Archaeological Faunas*. Orlando: Academic Press.

Haesaerts, P., Borziac, I., Chekha, V. P., Chirica, V., Drozdov, N. I., Koulakovska, L., Orlova, L. A., Plicht, J. van der, Damblon, F. 2010. Charcoal and wood remains for radiocarbon dating Upper Pleistocene loess sequences in Eastern Europe and Central Siberia. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 291, 1—2, p. 106-127.

Haesaerts, P., Borziak, I., Chirica, V., Damblon, F., Koulakovska, L., Van der Plicht, J. 2003. The East Carpathian Loess Record: A Reference for the Middle and Late Plenigalcial Stratigraphy in Central Europe. *Quaternaire*, 14, 3, p. 163-188.

Haesaerts, P., Gerasimenko, N., Damblon, F., Yurchenko, T., Kulakovska, L., Usik, V., Ridush, B. 2020. The Upper Palaeolithic site Doroshivtsi III: A new chronostratigraphic and environmental record of the Late Pleniglacial in the regional context of the Middle Dniester-Prut loess domain (Western Ukraine). *Quaternary International*, 546, p. 196-215.

Harzhauser, M., Mandic, O., Schlögl, J. 2011. A late Burdigalian bathyal mollusc fauna from the Vienna Basin (Slovakia). *Geologica Carpathica*, 62, 3, p. 211-231.

Hoffecker, J. F. 2002. *Desolate landscapes: Ice-Age settlement in Eastern Europe*. Rutgers University.

Ivanova, I. K., Chernysh, A. P. 1965. The Paleolothic site of Molodova V on the Middle Dniestr. *Quaternaria*, VII, p. 197-217.

Jovanović, G., Вољњак, M. 2016. Fissidentalium badense (Partsch in Hцrnes, 1856) from the Badenian deposits of the south and southwestern margin of the Pannonian Basin System (Central Paratethys). *Geologia Croatica*, 69, 2, p. 195-200.

Klein, R. G. 1973. *Ice-Age Hunters of the Ukraine*. Chicago: University of Chicago.

Klein, K., Wegener, C., Schmidt, I., Rostami, M., Ludwig, P., Ulbrich, S., Richter, J., Weniger, G.-C., Shao, Y. 2021. Human existence potential in Europe during the Last Glacial Maximum. *Quaternary International*, 581—582, p. 7-27.

Krolopp, E. 2003. Mollusc species of the Hungarian Pleistocene formations (as of Dec 31 of year 2002). *Malakológiai Tájékoztató*, 21, p. 13-18.

Kulakovska, L., Usik, V., Haesaerts, P., Ridush, B., Uthmeier, T., Hauck, T. C. 2015. Upper Paleolithic of Middle Dniester: Doroshivtsi III site. *Quaternary International*, 359, p. 347-361.

Kulakovska, L., Kononenko, O., Haesaerts, P., Pirson, S., Spry-Marqués, P., Bosch, M. D., Popova, L., Popiuk, Y., Damblon, F., Usik, V., Nigst, P. R. 2021. The new Upper Palaeolithic site Korman' 9 in the Middle Dniester valley (Ukraine): Human occupation during the Last Glacial Maximum. *Quaternary International*, 587—588, p. 230-250.

Lyman, R. L. 2008. *Quantitative paleozoology*. Cambridge: Cambridge University.

Marean, C. W., Spencer, L. M. 1991. Impact of carnivore ravaging on zooarchaeological measures of element abundance. *American Antiquity,* 56, p. 645-658.

McPherron, S. P., Dibble, H. L. 2002. *Using Computers in Archaeology: A Practical Guide*. Boston: McGraw-Hill.

Mihailović, D. 2014. *Palaeolithic and Mesolithic Research in the Central Balkans*. Belgrade: Serbian Archaeological Society.

Nigst, P. R., Haesaerts, P., Damblon, F., Frank-Fellner, C., Mallol, C., Viola, B., Götzinger, M., Niven, L., Trnka, G., Hublin, J.-J. 2014. Early modern human settlement of Europe north of the Alps occurred 43,500 years ago in a cold steppe-type environment. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111, 40, p. 14394-14399.

Noiret, P. 2009. *Le Paléolithique supérieur de Moldavie. Essai de synthuse d'une évolution multi-culturelle*. Liège: Université de Liège.

Pinhasi, R., Meshveliani, T., Matskevich, Z., Bar-Oz, G., Weissbrod, L., Miller, C. E., Wilkinson, K., Lordkipanidze, D., Jakeli, N., Kvavadze, E., Higham, T. F. G., Belfer-Cohen, A. 2014. Satsurblia: New Insights of Human Response and Survival across the Last Glacial Maximum in the Southern Caucasus. *Plos one*, 9 (10), e111271.

Połtowicz-Bobak, M., Kulakovska, L., Bobak, D., Usik, V., Kononenko, O., Łanczont, M., Mroczek, P., Standzikowski, K., Demay, L., Nadachowski, A., Lemanik, A. 2022. Old site, new problems: the Gravettian campsite of Doroshivtsi III, Middle Dniester River Valley, western Ukraine. *Antiquity*, 96 (388), p. 1-10.

R Core Team 2020. R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. URL https://www.R-project.org/.

Reitz, E. J., Wing, E. S. 2008. *Zooarchaeology*. Cambridge: Cambridge University.

Sands, A. F., Glöer, P., Gürlek, M. E., Albrecht, C., Neubauer, T. A. 2020. A revision of the extant species of Theodoxus (Gastropoda, Neritidae) in Asia, with the description of three new species. *Zoosystematics and Evolution*, 96, 1, p. 25-66.

Soffer, O. 1985. *The Upper Paleolithic of the central Russian plain*. Academic Press.

Soffer, O. 1990. The Russian Plain at the Last Glacial Maximum. In: Soffer, O., Gamble, C. (eds.). *The World at 18000 BP: High Latitudes*. London, p. 228-254.

Steiner, G., Kabat, A. R. 2004. *Catalog of species-group names of Recent and fossil Scaphopoda (Mollusca)*. Publications Scientifiques du Muséum national d'Histoire naturelle Paris. Paris.

Stiner, M. C. 1994. *Honor among thieves: A zooarchaeological study of Neandertal ecology*. Princeton: Princeton University.

Stiner, M. C., Kuhn, S. L., Güleç, E. 2013. Early Upper Paleolithic shell beads at Üçağızlı Cave I (Turkey): technology and the socioeconomic context of ornament life-histories. *Journal of Human Evolution*, 64, 5, p. 380-398.

Stiner, M. C., Dimitrijević, V., Mihailović, D., Kuhn, S. L. 2022. Velika Pećina: Zooarchaeology, taphonomy and technology of a LGM Upper Paleolithic site in the central Balkans (Serbia). *Journal of Archaeological Science: Reports*, 41, 103328.

Tallavaara, M., Luoto, M., Korhonen, N., Järvinen, H., Seppä, H. 2015. Human population dynamics in Europe over the Last Glacial Maximum. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 112, 27, p. 8232-8237.

Todd, L. C. 1998. *Bison osteology and bone coding field guide*. Unpublished guide, Colorado State University.

Van Andel, T. H., Tzedakis, P. C. 1996. Palaeolithic landscapes of Europe and environs, 150,000—25,000 years ago: an overview. *Quaternary science reviews*, 15, 5—6, p. 481-500.

Velichko, A. A., Kurenkova, E. I. 1990. Environmental conditions and human occupation of northern Eurasia during the Late Valdai. In: Soffer, O., Gamble, C. (eds.). *The World at 18000 BP: High Latitudes*. London, p. 255-265.

Wesselingh, F. P., Neubauer, T. A., Anistratenko, V. V., Maxim, V. V., Yanina, T., Ter Poorten, J. J., Kijashko, P., Albrecht, C., Anistratenko, O. Y., D'Hont, A., Frolov, P., Ándara, A. M., Gittenberger, A., Gogaladze, A., Mikhail, K., Lattuada, M., Popa, L., Sands, A. F., Lde, S. V. V., Vandendorpe, J., Wilke, T. 2019. Mollusc species from the Pontocaspian region — an expert opinion list. *Zookeys*, 827, p. 31-124.

REFERENCES

Ivanova, I. K. 1959. Geologicheskie usloviia nakhozhdeniia paleoliticheskikh stoianok Srednego Pridnestrovia. *Trudy Komissii po izucheniiu chetvertichnogo perioda*, XV, s. 215-278.

Ivanova, I. K. 1977. Geologiia i paleogeografiia stoianki Korman IV na obshchem fone geologicheskoi istorii kamennogo veka Srednego Pridnestrovia. In: Goretskii, G. I., Tseitlin, S. M. (eds.). *Mnogosloinaia paleoliticheskaia stoianka Korman IV na Srednem Dnestre. K X Kongressu INQUA (Velikobritaniia, 1977)*. Moskva: Nauka, s. 126-171.

Kulakovska, L., Usyk, V., Nigst, Ph., Haesaerts, P. 2013. Paleolitychni novyny z Serednoho Podnister'ia. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 r.*, s. 369-370.

Kulakovska, L. V., Usyk, V. I., Haesaerts, P., Pirson, S., Kononenko, O. M., Nigst, Ph. 2019. Verkhnopaleolitychna stoianka Korman 9. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (32), s. 111-125.

Chernysh, A. P. 1973. *Paleolit i mezolit Pridnestrovia (karty i katalog mestonakhozhdenii)*. Moskva: Nauka.

Chernysh, A. P. 1977. Mnogosloinaia paleoliticheskaia stoianka Korman IV i ee mesto v paleolite. In: Goretskii, G. I., Tseitlin, S. M. (eds.). *Mnogosloinaia paleoliticheskaia stoianka Korman IV na Srednem Dnestre. K X Kongressu INQUA (Velikobritaniia, 1977)*. Moskva: Nauka, s. 7-66.

Anistratenko, O. Y., Degtyarenko, E. V., Osipova, D. S., Maksymenko, Y. V., Anistratenko, V. V. 2022. A neritid gastropod name «*Theodoxus dniestroviensis* Put', 1972» is a junior subjective synonym of *Th. fluviatilis* (L., 1758): decision based on the topotypic specimens study. *Ruthenica*, 32, 2, p. 61-68.

Banks, W. E., Aubry, T., d'Errico, F., Zilhão, J., Lira-Noriega, A., Townsend Peterson, A. 2011. Eco-cultural niches of the Badegoulian: Unraveling links between cultural adaptation and ecology during the Last Glacial Maximum in France. *Journal of Anthropological Archaeology*, 30, 3, p. 359-374.

Behrensmeyer, A. K. 1978. Taphonomic and ecologic information from bone weathering. *Paleobiology*, 4, 2, p. 150-162.

Benghiat, S., Komšo, D., Miracle, P. T. 2009. An experimental analysis of perforated shells from the site of Šebrn Abri (Istria), Croatia. In: McCartan, S., Schulting, R., Warren, G., Woodman, P. (eds.). *Mesolithic Horizons: Papers Presented at the Seventh International Conference on the Mesolithic in Europe, Belfast 2005*. Oxford, p. 730-736.

Bosch, M. D., Buck, L. T., Strauss, A. 2023. Perforations in *Columbellidae* shells: Using 3D models to differentiate anthropogenic piercing from natural perforations. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 49, 103937.

Burke, A., Kageyama, M., Latombe, G., Fasel, M., Vrac, M., Ramstein, G., James, P. M. A. 2017. Risky business: The impact of climate and climate variability on human population dynamics in Western Europe during the Last Glacial Maximum. *Quaternary Science Reviews*, 164, p. 217-229.

Cascalheira, J., Alcaraz-Castaño, M., Alcolea-González, J., de Andrés-Herrero, M., Arrizabalaga, A., Aura Tortosa, J. E., Garcia-Ibaibarriaga, N., Iriarte-Chiapusso, M.-J. 2021. Paleoenvironments and human adaptations during the Last

Glacial Maximum in the Iberian Peninsula: a review. *Quaternary International*, 581—582, p. 28-51.

d'Errico, F., Jardon-Giner, P., Soler-Mayor, B. 1993. Critères a base expérimentale pour l'étude des perforations naturelles et intentionnelles sur coquillages. In: Anderson, P. C., Beyries, S., Otte, M., Plisson, H. (eds.). *Traces et fonction: les gestes retrouvés*. Liege, p. 243-254.

Demay, L., Belyaeva, V. I., Kulakovksa, L. V., Patou-Mathis, M., Péan, S., Stupak, D. V., Vasil'ev, P. M., Otte, M., Noiret, P. 2016. New evidences about human activities during the first part of the Upper Pleniglacial in Ukraine from zooarchaeological studies. *Quaternary International*, 412, p. 16-36.

Demay, L., Julien, M. A., Anghelinu, M., Shydlovskyi, P. S., Koulakovska, L. V., Péan, S., Stupak, D. V., Vasyliev, P. M., Obăda, T., Wojtal, P., Belyaeva, V. I. 2021. Study of human behaviors during the Late Pleniglacial in the East European Plain through their relation to the animal world. *Quaternary International*, 581—582, p. 258-289.

Dogandžić, T., McPherron, S. P., Mihailović, D. 2014. Middle and Upper Paleolithic in the Balkans: Continuities and discontinuities of human occupations. In: Mihailović, D. (ed.). *Palaeolithic and Mesolithic Research in the Central Balkans*. Belgrade, p. 83-96.

Fehér, Z., Zettler, M., Bozsó, M., Szabó, K. 2009. An attempt to reveal the systematic relationship between *Theodoxus prevostianus* (C. Pfeiffer, 1828) and *Theodoxus danubialis* (C. Pfeiffer, 1828) (Mollusca, Gastropoda, Neritidae). *Mollusca*, 27, 2, p. 95-107.

Gifford, D. P., Crader, D. C. 1977. A Computer Coding System for Archaeological Faunal Remains. *American Antiquity*, 42, 2, p. 225.

Glöer, P. 2019. *The Freshwater Gastropods of the West-Palaearctis*. I: Fresh- and brackish waters except spring and subterranean snails. Hetlingen: Biodiversity Research Lab.

Grayson, D. K. 1984. *Quantitative Zooarchaeology: Topics in the Analysis of Archaeological Faunas*. Orlando: Academic Press.

Haesaerts, P., Borziac, I., Chekha, V. P., Chirica, V., Drozdov, N. I., Koulakovska, L., Orlova, L. A., Plicht, J. van der, Damblon, F. 2010. Charcoal and wood remains for radiocarbon dating Upper Pleistocene loess sequences in Eastern Europe and Central Siberia. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 291, 1—2, p. 106-127.

Haesaerts, P., Borziak, I., Chirica, V., Damblon, F., Koulakovska, L., Van der Plicht, J. 2003. The East Carpathian Loess Record: A Reference for the Middle and Late Pleniglacial Stratigraphy in Central Europe. *Quaternaire*, 14, 3, p. 163-188.

Haesaerts, P., Gerasimenko, N., Damblon, F., Yurchenko, T., Kulakovska, L., Usik, V., Ridush, B. 2020. The Upper Palaeolithic site Doroshivtsi III: A new chronostratigraphic and environmental record of the Late Pleniglacial in the regional context of the Middle Dniester-Prut loess domain (Western Ukraine). *Quaternary International*, 546, p. 196-215.

Harzhauser, M., Mandic, O., Schlögl, J. 2011. A late Burdigalian bathyal mollusc fauna from the Vienna Basin (Slovakia). *Geologica Carpathica*, 62, 3, p. 211-231.

Hoffecker, J. F. 2002. *Desolate landscapes: Ice-Age settlement in Eastern Europe*. Rutgers University.

Ivanova, I. K., Chernysh, A. P. 1965. The Paleolothic site of Molodova V on the Middle Dniestr. *Quaternaria*, VII, p. 197-217.

Jovanović, G., Bošnjak, M. 2016. Fissidentalium badense (Partsch in Hörnes, 1856) from the Badenian deposits of the south and southwestern margin of the Pannonian Basin System (Central Paratethys). *Geologia Croatica*, 69, 2, p. 195-200.

Klein, R. G. 1973. *Ice-Age Hunters of the Ukraine*. Chicago: University of Chicago.

Klein, K., Wegener, C., Schmidt, I., Rostami, M., Ludwig, P., Ulbrich, S., Richter, J., Weniger, G.-C., Shao, Y. 2021. Human existence potential in Europe during the Last Glacial Maximum. *Quaternary International*, 581—582, p. 7-27.

Krolopp, E. 2003. Mollusc species of the Hungarian Pleistocene formations (as of Dec 31 of year 2002). *Malakológiai Tájékoztató*, 21, p. 13-18.

Kulakovska, L., Usik, V., Haesaerts, P., Ridush, B., Uthmeier, T., Hauck, T. C. 2015. Upper Paleolithic of Middle Dniester: Doroshivtsi III site. *Quaternary International*, 359, p. 347-361.

Kulakovska, L., Kononenko, O., Haesaerts, P., Pirson, S., Spry-Marqués, P., Bosch, M. D., Popova, L., Popiuk, Y., Damblon, F., Usik, V., Nigst, P. R. 2021. The new Upper Palaeolithic site Korman' 9 in the Middle Dniester valley (Ukraine): Human occupation during the Last Glacial Maximum. *Quaternary International*, 587—588, p. 230-250.

Lyman, R. L. 2008. *Quantitative paleozoology*. Cambridge: Cambridge University.

Marean, C. W., Spencer, L. M. 1991. Impact of carnivore ravaging on zooarchaeological measures of element abundance. *American Antiquity,* 56, p. 645-658.

McPherron, S. P., Dibble, H. L. 2002. *Using Computers in Archaeology: A Practical Guide*. Boston: McGraw-Hill.

Mihailović, D. 2014. *Palaeolithic and Mesolithic Research in the Central Balkans*. Belgrade: Serbian Archaeological Society.

Nigst, P. R., Haesaerts, P., Damblon, F., Frank-Fellner, C., Mallol, C., Viola, B., Götzinger, M., Niven, L., Trnka, G., Hublin, J.-J. 2014. Early modern human settlement of Europe north of the Alps occurred 43,500 years ago in a cold steppe-type environment. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111, 40, p. 14394-14399.

Noiret, P. 2009. *Le Paléolithique supérieur de Moldavie. Essai de synthuse d'une évolution multi-culturelle*. Liège: Université de Liège.

Pinhasi, R., Meshveliani, T., Matskevich, Z., Bar-Oz, G., Weissbrod, L., Miller, C. E., Wilkinson, K., Lordkipanidze, D., Jakeli, N., Kvavadze, E., Higham, T. F. G., Belfer-Cohen, A. 2014. Satsurblia: New Insights of Human Response and Survival across the Last Glacial Maximum in the Southern Caucasus. *Plos one*, 9 (10), e111271.

Połtowicz-Bobak, M., Kulakovska, L., Bobak, D., Usik, V., Kononenko, O., Łanczont, M., Mroczek, P., Standzikowski, K., Demay, L., Nadachowski, A., Lemanik, A. 2022. Old site, new problems: the Gravettian campsite of Doroshivtsi III, Middle Dniester River Valley, western Ukraine. *Antiquity*, 96 (388), p. 1-10.

R Core Team 2020. R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. URL https://www.R-project.org/.

Reitz, E. J., Wing, E. S. 2008. *Zooarchaeology*. Cambridge: Cambridge University.

Sands, A. F., Glöer, P., Gürlek, M. E., Albrecht, C., Neubauer, T. A. 2020. A revision of the extant species of Theodoxus (Gastropoda, Neritidae) in Asia, with the description of three new species. *Zoosystematics and Evolution*, 96, 1, p. 25-66.

Soffer, O. 1985. *The Upper Paleolithic of the central Russian plain*. Academic Press.

Soffer, O. 1990. The Russian Plain at the Last Glacial Maximum. In: Soffer, O., Gamble, C. (eds.). *The World at 18000 BP: High Latitudes*. London, p. 228-254.

Steiner, G., Kabat, A. R. 2004. *Catalog of species-group names of Recent and fossil Scaphopoda (Mollusca)*. Publications Scientifiques du Muséum national d'Histoire naturelle Paris. Paris.

Stiner, M. C. 1994. *Honor among thieves: A zooarchaeological study of Neandertal ecology*. Princeton: Princeton University.

Stiner, M. C., Kuhn, S. L., Güleç, E. 2013. Early Upper Paleolithic shell beads at Üçağızlı Cave I (Turkey): technology and the socioeconomic context of ornament life-histories. *Journal of Human Evolution*, 64, 5, p. 380-398.

Stiner, M. C., Dimitrijević, V., Mihailović, D., Kuhn, S. L. 2022. Velika Pećina: Zooarchaeology, taphonomy and technology of a LGM Upper Paleolithic site in the central Balkans (Serbia). *Journal of Archaeological Science: Reports*, 41, 103328.

Tallavaara, M., Luoto, M., Korhonen, N., Järvinen, H., Seppä, H. 2015. Human population dynamics in Europe over the Last Glacial Maximum. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 112, 27, p. 8232-8237.

Todd, L. C. 1998. *Bison osteology and bone coding field guide*. Unpublished guide, Colorado State University.

Van Andel, T. H., Tzedakis, P. C. 1996. Palaeolithic landscapes of Europe and environs, 150,000—25,000 years ago:

an overview. *Quaternary science reviews*, 15, 5—6, p. 481-500.

Velichko, A. A., Kurenkova, E. I. 1990. Environmental conditions and human occupation of northern Eurasia during the Late Valdai. In: Soffer, O., Gamble, C. (eds.). *The World at 18000 BP: High Latitudes*. London, p. 255-265.

Wesselingh, F. P., Neubauer, T. A., Anistratenko, V. V., Maxim, V. V., Yanina, T., Ter Poorten, J. J., Kijashko, P., Albrecht, C., Anistratenko, O. Y., D'Hont, A., Frolov, P., Ándara, A. M., Gittenberger, A., Gogaladze, A., Mikhail, K., Lattuada, M., Popa, L., Sands, A. F., Lde, S. V. V., Vandendorpe, J., Wilke, T. 2019. Mollusc species from the Pontocaspian region — an expert opinion list. *Zookeys*, 827, p. 31-124.

M. D. Bosch, L. Kulakovska, V. Usyk, O. Kononenko, P. Spry-Marqués, P. R. Nigst

HUMAN-ANIMAL INTERACTIONS AT KORMAN' 9, UKRAINE

Located in the Middle Dniester valley the site of Korman' 9 is surrounded by well-known sites such as Korman' IV, Molodova I and V, and Dorochivtsi III. Compared to those sites Korman' 9 has a modest 4 m sequence containing four archaeological layers (AL). This paper focusses on the first archaeological layer AL I, which is dated to about 21.9 ka cal BP. The lithic spectrum can be firmly placed within the Epigravettian technocomplex and is characterised by abundant microliths on microblade and bladelet blanks. AL I is situated in stratigraphic sub-unit (SU) 4-1a, a pedogenic horizon, which represents a period of stabilisation in a medium-cold to boreal cold environment. During two excavation campaigns in 2012—2013, approximately 6 m^2 were excavated. Rich lithic (n = 6930) and faunal (n = 2938) assemblages were recovered. Two combustion features were documented for AL I.

The taxonomic spectra across the malaco-, micro- and macrofauna are all fairly narrow and comprise cold-tolerant but not necessarily arctic taxa. Taken together they point toward a well-watered tundra-like habitat with dry slopes covered in treeless steppic herbaceous vegetation. A predominance of open landscapes in medium-cold to boreal-cold environmental conditions. Taphonomic investigations of the entire faunal spectrum suggest a substantial amount of subaerial weathering and fragmentation congruent with their incorporation in a pedogenesis horizon affected by stretching and solifluction. However, an autochthonous malacological spectrum and anatomically associated remains among the marco- and microfauna suggests *in situ* decomposition and limited post-depositional movement, congruent with the pedological / lithostratigraphic assessment of the deposits.

The main accumulators and exploiters of macrofaunal remains at Korman' 9, AL I, were Epigravettian hunter-gatherers. Carnivores contributed to the assemblage's taphonomic signature, but the distribution of carnivore damage on articular ends of longbones suggests that they only had secondary access to the faunal remains.

The faunal spectrum comprises reindeer (*Rangifer tarandus),* wild horse (*Equus* sp.), arctic hare (*Lepus timidus*), fox (*Vulpes* sp.), birds (Aves), a freshwater gastropod (*Theodoxus* cf. *fluviatilis*) and scaphopods (Dentaliidae). All of these taxa — including the bird remains if we consider burning traces on one of the fragments — show traces of some form of human-mediation. Faunal exploitation served several distinct purposes. Horse, reindeer and probably hare and birds were obtained for subsistence purposes. For example, butchery and cutmark evidence suggests that reindeer carcass exploitation included initial dismemberment, as well as meat removal or filleting and the frequency of green breaks on longbone shafts suggests that marrow exploitation may also have been practised, although the latter should still be confirmed by additional analyses. Further evidence for dietary exploitation consists of cutmarks on a horse mandible congruent with extraction of its tongue and cutmarks on a hare paw points to the removal of its skin. Evidence for skinning points to the use of the animals hide in addition to exploitation of its meat. Other evidence for non-dietary exploitation consists of cutmarks on an antler tine and a fragmented bone needle provide evidence for raw material extraction (both antler and bone) for making tools. Lastly, a right upper fourth premolar of a prime-aged fox was turned into an ornament by way of a perforation through its posterior root. A single river nerite (*Theodoxus* cf. *fluviatilis*) shell shows traces of intentional perforation, colouration with a red pigment and use-wear congruent with loose suspension. Three tubular tusk shell or scaphopod fragments equally show traces of being used as beads. Thus, animal remains formed a diverse and integral part of socio-economic behaviour and technological expression during the Epigravettian at Korman' 9.

In terms of dietary exploitation, the macrofaunal spectrum at Korman' 9, AL I, dominated by reindeer fits very well with the few other roughly contemporaneous Epigravettian occurrences in the Dniester Valley such as Korman' IV, Layers 3 to 4, Molodova V, Layer 4, and — slightly more downstream — Cosăuți, Layers 4—2b. Faunal exploitation in these sites also centres on reindeer with horse as a secondary favoured taxon. At Molodova V, Layer 4, and Korman' IV, Layer 4, horse is paralleled by mammoth in equal numbers. Bison and red deer occur in very low quantities. Noiret evaluated the faunal spectrum of these sites in terms of maximum meat acquisition. Due to the larger body-size of the wild horse, dietary return rates between reindeer and horse are more or less the same. Of course, in the instances where mammoth is present, the maximum potential of meat acquisition would have been several orders of magnitude greater, although it is unclear if that potential was also reached. Overall faunal exploitation at Korman' 9, AL I, is congruent with that of contemporary Epigravettian sites in the area providing more evidence that next to the occupation of refugial areas in the more southern parts of Europe, open-air localities across the East Carpathian Area along the larger river systems such as the Dniester were also frequented by hunter-gatherers during this time.

Regarding the secondary exploitation of animal tissues, Korman' 9, AL I, shows similarities to other Epigravettian sites such as the refugial site of Velika Pećina in the Balkans. Also closer to home at Korman' IV, Layer 4, Molodova V, Layer 4, and Cosăuți, Layers 4—2b, there is evidence of worked antler. The most striking resemblance with the organic objects from Korman' 9, AL I, comes from Cosăuți, Layers 3, 3a and 3b. Although not organic in origin, a strong link can be made by the presence of an amber bead at Layer 3a of Cosăuți. Noiret further displays two tubular beads that are said to be made on coral, but show great resemblance to the Dentaliidae beads at Korman' 9, AL I. A small perforated fossil gastropod shell bead is recorded for Cosăuți, Layer 3, along with a number of

perforated teeth, red deer canines in Layer 3 and fox canines in Layer 3b. However, there appears to be no direct parallel for the perforated fox carnassial or for that matter the freshwater nerite shell bead.

Thus, human-animal interactions in the East Carpathian Area were diverse with a lot of variation at the site level. As seen for example by the presence of mammoth remains at some sites and their absence at others. Overall, however, sites show many similarities both in terms of dietary exploitation focussing on horse and reindeer and exploitation of pelts, on-site dismemberment and filleting of large fauna as well as on-site antler and bone working. Despite the scarcity of sites dating to this period, there is quite some variation in personal ornamentation. Although also some analogies in symbolic expression can be observed as well in particular in raw-material choice perforation technique and bead shape.

Keywords: Zooarchaeology, faunal exploitation, Upper Palaeolithic, Late Pleistocene, Epigravettian.

М. Д. Бош, Л. Кулаковська, В. Усик, О. Кононенко, П. Спрай-Маркес, Ф. Р. Нігст

ВЗАЄМОДІЯ ЛЮДИНИ І ТВАРИНИ НА КОРМАНЬ 9, УКРАЇНА

Кормань 9 розташована в долині Середнього Дністра неподалік добре відомих стоянок — Кормань IV, Молодово I і V, Дорошівці III. Порівняно з цими пам'ятками, стратиграфічний розріз Корманя 9 є не досить потужним і досягає лише 4 м. У ньому відмічено чотири археологічні шари (AL). У статті йдеться переважно про перший шар (AL I), який датується приблизно 21,9 тис. до н. е. AL I зафіксовано у підгоризонті 4-1a.

Досліджена у 2013 р. площа складає близько 6 м^2, на якій відмічено залишки двох вогнищ, зібрано колекції крем'яних артефактів (n = 6930) та фауністичних решток (n = 2938).

Індустрія цього шару належить до епіграветтського технокомплексу та характеризується великою кількістю мікролітів, виготовлених на пластинках та мікропластинах.

Таксономічні спектри малако-, мікро- та макрофауни включають холодостійкі види, що вказує на досить вологе середовище, схоже на тундру, із сухими схилами, які були вкриті безлісною степовою трав'янистою рослинністю. Переважають відкриті ландшафти від середньохолодних до бореально-холодних. Тафономічні дослідження фауністичних решток свідчать про значну кількість субаерального вивітрювання та фрагментації, що є підтвердженням їх знаходження у горизонті педогенезу, на який впливають розтягування та соліфлюкція. Однак автохтонний малакологічний спектр та анатомічно пов'язані залишки марко- та мікрофауни вказує на їх положення in situ та обмежене переміщення після накопичення відкладів, що відповідає педологічній /літостратиграфічній позиції.

Мешканцями ш. I Корманя 9 були епіграветтські мисливці-збирачі.

За результатами аналізу макрофауни можна припустити, що хижі тварини мали доступ до кісткових решток, але сліди їх погризів на суглобових кінцях довгих кісток свідчать, швидше за все, про те, що вони мали вторинний доступ, власне, після того як м'ясо було використано мешканцями стоянки.

Фауністичний спектр складається з таких видів: північний олень (*Rangifer tarandus*), дикий кінь (*Equus* sp.), полярний заєць (*Lepus timidus*), лисиця (*Vulpes* sp.), птахи (*Aves*), прісноводні черевоногі (*Theodoxus fluviatilis*) та скеленогі (*Dentaliidae*) молюски. Усі ці таксони разом з рештками пташок, мають сліди людської діяльності. Фауна використовувалася з різною метою. Для харчування використовували коня, північного оленя, ймовірно, зайця та птахів. Наприклад, сліди подрібнення кісток та порізи на них свідчать про те, що експлуатація туш північного оленя включала початкове розчленування, а також зрізання м'ясних частин. Численні надломи на довгих кістках вказують на використання кісткового мозку. Втім останнє припущення потребує додаткових аналізів. Ще одним доказом використання коня для харчування є порізи на нижній щелепі коня, що з'являються при витягуванні язика, а порізи на лапі зайця вказують на зняття шкіри. Білування невеликих тварин, наприклад, зайця говорить про те, що окрім м'яса використовували і шкірку. Кістки тварин та роги оленя використовувалися також як сировина для виготовлення різних виробничих знарядь (голки) та прикрас. Зокрема, правий верхній четвертий премоляр літньої лисиці був перетворений на прикрасу шляхом перфорації кореня. Мушля *Theodoxus fluviatilis* має сліди навмисної перфорації, забарвлення червоним пігментом і сліди зносу. Ця річ, швидше за все, використовувалася як прикраса. На трьох трубчастих фрагментах бивня (?) або мушлі (?) помітні сліди використання як намистин. Таким чином, рештки тварин становили різноманітну та невід'ємну частину соціально-економічної поведінки та технологічного використання у епіграветтських мисливців Кормань 9.

З точки зору харчової експлуатації спектр макрофауни в Кормань 9, ш. I, де домінують північні олені, дуже добре узгоджується з декількома приблизно одночасними епіграветтськими стоянками в долині Дністра, такими як Кормань IV, шари 3—4, Молодово V, шар 4, і трохи нижче за течією — Косауць шари 4—2b. П. Нуаре оцінив фауністичний спектр цих місць з точки зору максимального отримання м'яса. Завдяки більшому розміру тіла дикого коня, показники використання у раціоні оленя та коня більш-менш однакові. Звичайно, у випадках, коли присутній мамонт, максимальний потенціал отримання м'яса був би на кілька порядків більшим.

Способи використання мисливської здобичі на стоянці Кормань 9, ш. I аналогічні таким на інших епіграветтських пам'ятках, поблизу названої стоянки (Кормань IV, шар 4, Молодово V, шар 4, Косауць, шари 4—2b) так і у більш віддалених регіонах (наприклад, Велика Печіна на Балканах). Варто звернути увагу на присутність бурштинових прикрас у шарі I Корманя 9 та шарі 3a Косауць та двох трубчастих намистин (корал), які за технікою виготовлення схожі на намистини *Dentaliidae* із Кормань 9, ш. I. Зустрічаються у Косауць також намистини із мушель та зубів благородного оленя і лисиці.

Отже, можна говорити про те, що у Східних Карпатах стратегія взаємодії людина — тваринний світ була досить різноманітною (варіативною). Зокрема це стосується використання північного оленя і коня для харчових потреб (розчленування), білування та обробки кістки і рогу безпосередньо на місці стоянки. Очевидна схожість простежується також у присутності особистих прикрас та технології їх виготовлення.

Ключові слова: зооархеологія, фауністична експлуатація, верхній палеоліт, пізній плейстоцен, епігравет.

Одержано 27.02.2024

БОШ Маржолейн Д., доктор філософії, Австрійський археологічний інститут Австрійської академії наук; Віденський університет; Інститут басейну Туркана, Кенія та Стоні Брук, США.
BOSCH Marjolein D., Ph. D., Austrian Archaeological Institute, Austrian Academy of Sciences; University of Vienna; Turkana Basin Institute, Kenya & Stony Brook, USA.
ORCID: 0000-0002-2829-3832,
e-mail: marjolein.d.bosch@gmail.com.

КОНОНЕНКО Олеся, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KONONENKO Olesia, Candidate of Historical Sciences, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-1575-1854,
e-mail: Kononenko_OM@i.ua.

КУЛАКОВСЬКА Лариса, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KULAKOVSKA Larissa, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-8704-8642,
e-mail: larissa.kulakovska@gmail.com.

НІГСТ Філіп Р., доктор філософії, Віденський університет, Відень, Австрія.
NIGST Philip R., Ph. D., University of Vienna, Vienna, Austria.
ORCID: 0000-0001-7330-8768,
e-mail: philip.nigst@univie.ac.at.

СПРАЙ-МАРКЕС Піа, доктор філософії, незалежний дослідник, Мадрид, Іспанія.
SPRY-MARQUES Рна, Ph. D., independent researcher, Madrid, Spain.
E-mail: v.p.spry@gmail.com.

УСИК Віталій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України; Інститут археології Чеської академії наук, Київ, Україна.
USYK Vitaly, Candidate of Historical Sciences, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine; Institute of Archaeology, Czech Academy of Sciences, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2671-3485,
e-mail: vitaly.i.usik@gmail.com.

УДК [903:572.08:616.714.1-089.874](477.43/44)”636” DOI: 10.37445/adiu.2024.01.09

О. Козак

ТРЕПАНАЦІЯ ЧЕРЕПА У ПОХОВАННІ КУЛЬТУРИ КУЛЯСТИХ АМФОР ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ [1]

Операції на черепі активно поширюються на території Центральної та Східної Європи з доби неоліту. Виявлений випадок трепанації у чоловіка з гробниці культури кулястих амфор біля Озерян на Тернопільщині є поки що унікальним для східної частини цієї культури. Операція, вочевидь, проведена для лікування симптомів, пов'язаних з травмою голови чоловіка.

Ключові слова. *Культура кулястих амфор Поділля, палеопатологія, трепанація черепа, травми.*

Вступ. Трепанація черепа — одна з найбільш перспективних тематик антропологічних та етнографічних публікацій. Трепанації черепа вважаються свідченням розвитку медичної майстерності у давнього населення земної кулі. Охоплення трепанаціями територій всіх континентів просто вражає — вони описані у народів Америки, Євразії й Африки у всі доісторичні та історичні періоди, починаючи з мезоліту.

Поняття трепанації неоднозначне, й існує безліч дефініцій цієї процедури або ознаки (Ullrich 2006a). Намагаючись зафіксувати ритуальну або традиційну причину маніпуляцій у їх визначенні, Х. Ульріх та Х. Вайкман називають трепанацією «планове свідоме відкриття інтактного здорового черепа за життя індивіда» (Ullrich, Weickmann 1965). Інші дефекти, які можуть бути розцінені як трепанації, однак, на думку дослідників, не є ними, це — наскрізні аномалії черепа, не ліковані (проникаючі та поверхневі) або проліковані травми, символічні трепанації. Крім того, до таких дефектів відносяться отвори в черепах після вирізання кістяних дисків, «rondelle» (Cordier 2005). Диференціація перерахованих дефектів ускладнюється у випадку коли травма або трепанація добре загоєні (Ullrich, Weickmann 1965, c. 263).

За точнішим визначенням Дж. Верано, трепанацією є «вишкрібання, вирізання або висвердлювання отвору в черепі» (Verano 2016, p. 1), незалежно від причин, які викликали необхідність цього процесу. Дж. Стейнбок називає трепанацією видалення фрагменту черепного склепіння без ушкодження оболонок мозку та самого мозку (Steinbock 1976, p. 29).

З погляду сучасної історії та медицини можна вирізнити два типи чинників, які могли призводити до маніпуляцій з головою за життя людини: культові практики та практики, направлені на лікування певної медичної проблеми.

Посмертні відкриття черепа для підготовки тіла до поховання і, зокрема, муміфікації, мають досить специфічну локалізацію — це переважно область градчастого лабіринту (у Давньому Єгипті; Dunand, Lichtenberg 2006) та основа черепу — частина потиличної кістки, поряд з потиличним отвором (напр., Медникова 2001; Круц 2017, с. 78). Вочевидь, з культом голови, поширеним у різних культурах, пов'язане виготовлення амулетів — дисків з людських черепів (Ullrich, Weickmann 1965; Медникова 2001; Cordier 2005; Georgieva, Russeva 2016).

Серед культових причин прижиттєвих пошкоджень поверхні голови людини і, відповідно, її черепа — ініціації з каутеризацією (припіканням) чи глибоким надрізанням шкі-

1. Стаття написана за підтримки дослідницької стипендії Німецького археологічного інституту (Deutsches Archäologisches Institut), отриманої авторкою у 2023 р. для виконання теми «Палеопатологія населення Культури кулястих амфор України» (Paleopathology of the Globular Amphora culture populations of Ukraine).

© О. КОЗАК, 2024

ри (Manouvrier 1895; Piggott 1940) або так званим поверхневим шрамуванням (Медникова 2001). Ми припускаємо, що «символічні трепанації», описані у ранньосередньовічного населення Угорщини (Nemeskeri et al. 1965) та Болгарії (Jordanov et al. 1988), можуть мати подібну природу. В такому разі, не зважаючи на палеопатологічну традицію, не зовсім коректно застосовувати до таких ушкоджень термін «трепанація». Натомість, у деяких випадках поверхневі загоєні дефекти можна пов'язувати з незавершеними трепанаціями.

Більшість дослідників погоджуються з думкою, що трепанації проводились в першу чергу з метою лікування травм черепа, а також захворювань типу епілепсії, головного болю, підвищеного внутрішньочерепного тиску, інфекцій та інших патологічних станів (Piggott 1940; Capasso, Di Tota 1996; Jordanov et al. 1988; Mann 1991; Weber, Wahl 2006).

Однак чи можна приписувати людям неоліту — ранньої бронзи чітке усвідомлення причин головного болю, розуміння високого внутрішньочерепного тиску, зв'язку конвульсивних порушень з головним мозком або інших приписів до трепанацій, відомих у XX—XXI ст? Філігранно і блискуче розвиває цю думку історик античної медицини П. Прайорескі, досліджуючи логіку мисливця та скотаря неоліту-бронзи (Prioreschi 1991a; 1991b) і доводячи, що маніпуляції на черепі мали на меті «повернути до життя людину, що померла (або помирала)». Мисливці по всьому світу помічали, що тварина після ударів по голові дубиною або кам'яною булавою (якщо вони були дуже сильними і руйнівними) помирала одразу. Вона «помирала» і при незначних ударах, і при невеликих ранах голови, однак невдовзі оживала. Такі спостереження могли привести до логічного висновку, що від голови залежить «оживання».

За певних конвульсивних станів, незначних травмах голови, а також за певних інфекцій втрата свідомості є одним з симптомів. Тимчасова втрата свідомості в розумінні давньої людини, на думку П. Прайорескі, була рівноцінною смерті. Якщо людина «помирає», її можна врятувати, зробивши отвір (трепанацію) в голові або якимось чином «поранивши» голову (Prioreschi 1991a). З іншого боку, видалення уламків з порожнини черепу при проникаючих широких травмах, при неглибокому їх проникненні, також може врятувати життя людини й повернути її до свідомості, тобто оживити (Hilton-Simpson 1922, p. 38). Саме така логіка, на думку П. Прайорескі, й призвела до значного поширення трепанацій у світі. Окрім вище наведених, на деяких островах Тихого Океану існувала «мода» на трепанації, пов'язана з вірою, що ця операція може збільшити тривалість життя (Brothwell 1994, p. 134).

На відміну від П. Прайорескі, який припускає незалежне виникнення та розвиток трепанаційних технік у різних культурах (Prioreschi 1991b), Д. Бротвел та інші дослідники схильні бачити певну спадкоємність у майстерності трепанацій та корелювати їх поширення зі шляхами давніх міграцій (Brothwell 1994) та поширенням культурних традицій (Piggott 1940, von Behn-Blancke 1964).

В залежності від мети трепанації, а також, вочевидь, від медичної «школи» і традиційних інструментів, використовували різні трепанаційні техніки. Основними були вишкрібання, прорізання та свердління (Lisowsky 1967; Brothwell 1994; Verano 2016). Техніки мають варіації в різних культурах й у різний час. Однак, всі три техніки зводяться зрештою до двох результатів: утворення центрального фрагмента кістки шляхом прорізання та вишкрібання борозен, свердління отворів з надрізанням перегородок по периметру дефекту та використанням важеля для наступного виймання диска; перетворення кістки в межах дефекту у порошок вишкрібанням широкої площі кістки (Piggott 1940). Найбільш поширеною в світі технікою трепанацій є вишкрібання.

Високе виживання під час операцій на черепі (а Й. Вебер та Й. Вааль пишуть про 50—90 % вдалих операцій за різними даними), пов'язане, вочевидь, з поверховістю маніпуляцій. Близько 90 % операцій у неоліті були ектсрадуральними, тобто не зачіпали *dura mater* — тверду оболонку мозку (Weber, Wahl 2006). Цим вони відрізняються від сучасних нейрохірургічних операцій на мозку. З іншого боку, є вірогідність того, що для виконання посттравматичних трепанацій проводилось своєрідне «сортування» поранених, і травми черепа лікували переважно у випадках, коли лікування давало, на думку давнього «хірурга», шанси на виживання (Ushkova, Kozak 2024).

Трепанації відомі на території Європи з доби мезоліту—неоліту. Найдавніші черепи зі штучно зробленими отворами виявлені у похованнях лінійно-стрічкової кераміки на території Франції, в Ельзасі (Alt, Jeunesse 2006). Пізніше, за доби неоліту—енеоліту, трепанації були характерні лише для певних груп населення Європи, зокрема вони виявлені у представників культури шнурової кераміки, лійчастого посуду, культури кулястих амфор території Польщі (Lorkiewicz et al. 2005; Lorkiewicz et al. 2018), а також центральної і північної Німеччини (Ullrich 1971, 2006; Lidke 2006; Czarnetzki, Pusch 2006; Weber, Wahl 2022).

За доби ранньої та середньої бронзи кількість трепанацій у Центральній Європі знижується, значно збільшуючись при цьому у Північному Причорномор'ї у представників ямної та, особливо, катакомбної культур (Ushkova, Kozak 2024).

Хоча Х. Ульріх і відзначає досить значне поширення трепанацій в культурі кулястих амфор Німеччини, відомі всього три випадки

Рис. 1. Череп чоловіка 35—45 років (Озеряни, індивід 2): a — вигляд збоку; b — вигляд зверху. Видно часткове заростання вінцевого шва та трепанаційний отвір в задній частині сагітального шва

близько Кетціну та одна трепанація виявлена на території північної Польщі (Lorkiewicz et al. 2018).

Опис трепанації у гробниці Озеряни 5. У 2021 р. на території Тернопільської обл., в Чортківському р-ні між сс. Озеряни та Ланівці (ур. Границя) було випадково виявлено кам'яну гробницю культури кулястих амфор. У похованні знайдено останки 5 індивідів — двох чоловіків 30—40 та 35—45 років, двох жінок 20—30 років та дитини 10—13 років (Рудич, Козак 2023). Супровідний інвентар складався з 11 ліпних посудин, двох кам'яних сокир, бурштинових намистини та кістяних виробів, зокрема, орнаментованої кістяної пряжки (Ягодинська та ін. 2023). Поховання датоване 4125 ± 35 BP (Poz-157657) [2].

За розташуванням кісток у могилі висловлене припущення, що чоловіки, кістки яких збереглися найкраще, «були припідняті та прихилені до стінки гробниці» (Ягодинська та ін. 2023, с. 109). Збереженість більшості кісток була вкрай поганою. Відносно цілими збереглися лише два чоловічих черепи, частина кісток обличчя жінки та окремі кістки посткраніального скелета, які належали цим трьом індивідам. Кістки іншої жінки та дитини повністю зруйновані й присутність цих двох індивідів у гробниці вдалося визначити лише за збереженими зубами. Черепи були відреставровані та досліджені краніологічною програмою Т. О. Рудич (Рудич, Козак 2023).

На одному з черепів, а саме на тому, що належав старшому чоловіку (рис. 1), було виявлено два дефекти. Один з них розташовувався по середній лінії лобної кістки дещо вище краніологічної точки Глабелла (рис. 2). Наскрізний отвір трикутної форми мав висоту 1,8 і ширину 3,6 мм. Отвір був оточений ореолом кратероподібно вдавленої кісткової пластинки майже округлої форми, діаметром 6,3 мм. По дну заглиблення розташовані нерівномірні пори та дуже дрібні екзостози, які свідчать про реакцію окістя. Краї самого отвору згладжені, мають вигляд добре загоєних. Від лівого кута отвору горизонтально відходить борозна, у якій, припустимо, розташовувалась кровоносна судина (рис. 2: b). Внутрішня пластинка лобної кістки не пошкоджена. Отвір відкривається лише у порожнину лобного синуса. На дні синуса за допомогою ендоскопа вдалося помітити нерівність та загладжену пористість, які є ознаками запального процесу. Навколо дефекту на надбрівних дугах та носовому виростку лобної кістки виявлено потовщення та пористість поверхневої пластинки. Такі зміни є досить типовими для давнього населення (симптом «апельсинової шкірки»), і зазвичай викликаються подразненням періосту в області брів. У чоловіка з Озерян вони можуть також бути наслідком посттравматичного запалення. Дефект лобної кістки можна розцінювати як загоєну травму, нанесену гострим предметом типу стрекала.

Другий дефект розташовано на тім'яних кістках майже впритул до краніометричної точки Лямбда. Отвір має овальну форму, і розташований вздовж сагітального шва з невеликим зміщенням вліво (рис. 1: b; 3). Зовнішні розмі-

2. С14 датування зроблене за фінансової підтримки Національного наукового Центру (National Science Centre), Польща, no. 2017/27/B/HS3/01444, в рамках проекту «Поділля як контактна зона в III тис. до н. е: Курганти на річках Мурафа та Рів» («Podolia as a contact area in the third millennium BC: Kurgans on the rivers Murafa and Riv») під керівництвом проф. Мажени Шміт.

Рис. 2. Череп чоловіка 35—45 років, вигляд спереду: a — травма лобної кістки (стрілка); b — збільшене зображення ділянки лобної кістки над надпереніссям з загоєним отвором

Рис. 3. Череп чоловіка 35—45 років, вигляд ззаду: a — сагітальний шов; b — лямбдоподібний шов, короткі стрілочки позначають зовнішній край трепанації, довга стрілка — компенсаторний живильний отвір (?)

ри отвору: ширина — 23 мм, довжина — близько 32—33 мм. Внутрішні розміри становлять 17 × 31 мм (рис. 4: a). Край отвору майже вертикальний, з невеликим скосом ззовні-всередину по бокових сторонах (рис. 3). У відкритій посмертно частині диплое добре видно сліди ущільнення (склеротизації) навколо отвору (рис. 4: b). Край дефекту виглядає гладеньким та заокругленим. Жодних слідів трьох шарів кістки (зовнішня пластинка — диплое — внутрішня пластинка) не виявлено, отже отвір добре загоївся до загибелі людини. Ззовні навколо отвору кісткова поверхня має незначні сліди запального процесу у вигляді нерівної поверхні (гіперостоз) та однієї гудзикової остеоми, діаметром 4—6 мм. Ці зміни могли утворитись і незалежно від дефекту, пов'язані з будь якими подразненнями періосту під сполучно-тканинним шоломом. Внутрішня поверхня кісток черепа в області ушкодження збережена частково. На цій збереженій частині відшарування кісткової пластинки, які можуть свідчити про проникаючу травму, не виявлені.

Ми не можемо достеменно визначити, чи мав процес загоєння дефекту вплив на стан облітерації сагітального шва. В цілому, ззовні видно сліди всіх швів, за винятком двох ділянок вінцевого шва — латерально та в області точки перетину вінцевого та сагітального швів (рис. 1: b). Зі сторони внутрішньої поверхні черепа облітеровані всі збережені шви за винятком ділянки сагітального шва 30 мм вперед від дефекту в сторону лобної кістки (рис. 4). Ділянка шва що перетинає передню стінку дефекту повністю закрита та ущільнена (рис. 4: b). Зростання черепних швів в області травматичних або інших ушкоджень зазвичай прискорюється внаслідок стресової дії на періост, яка стимулює місцеві процеси кісткоутворення, й відповідно — облітерацію ділянки шва (Gresky et al. 2016). У нашому випадку можливо два варіанти: загоєння дефекту з якоїсь причини мінімально вплинуло на облітерацію шва, або ж мало місце травматичне розходження (діастаз) сагітального шва вище дефекту, що призвело до порушення його облітерації. В останньому випадку ми припускаємо попередню травму, хоча вона не відобразилась на внутрішній пластинці.

Зважаючи на вертикальний малюнок ділянки лямбдоподібного шва близько заднього краю дефекту (рис. 3), ми можемо також з обережністю припустити, що чоловік мав тім'ячкову кістку, яка була пошкоджена чи видалена за життя. Досить цікавим є розташування травного отвору у куті між нижнім лівим краєм дефекту та лямбдоподібним швом. Цю «перфорацію» можна проінтерпретувати як зміщення тім'яного отвору, обумовлене генетично, або ж

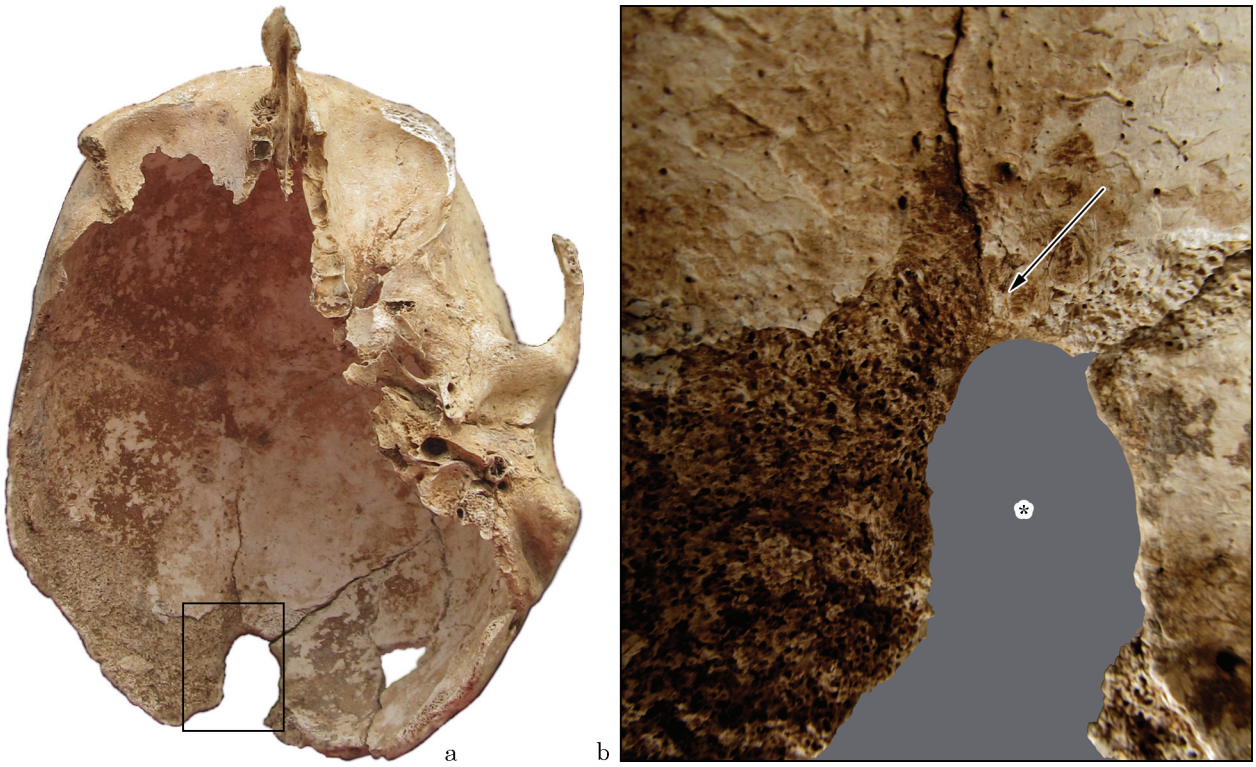

Рис. 4. Череп чоловіка 35—45 років: a — вигляд знизу, основа черепа зруйнована, трепанаціний отвір розташований на сагітальному шві (рамка); b — збільшене зображення трепанаційного отвору (*), стрілкою показана ділянка сагітального шва (a), яка облітерувалась під час загоєння трепанації

як наслідок загоєння дефекту. І в такому разі ми можемо віднести трепанацію до часу дитинства чоловіка, коли кістки черепа та шви ще не були повністю сформовані. Другий сценарій, на мою думку є більш фантастичним.

У **диференційному діагнозі** такого типу ушкоджень потрібно враховувати численні аномалії, патології та травми. Серед них — спадкові та розвиткові порушення: розширення тім'ячкових отворів, менінгоцелле або енцефалоцелле, менінгіома тощо (Kaufman et al. 1997; Bennecke 2003; Verano 2016). Форма та розміри отвору у чоловіка з Озерян можуть свідчити про травму черепа. Цей діагноз могло б підтвердити повторне розходження сагітального шва, однак, і воно є лише припущенням. Травми в області сагітального шва є досить небезпечними через розташування в цій області великої кровоносної магістралі — сагітального синуса. Пошкодження такого може призвести до швидкої смерті. Проти генетичної природи дефекту свідчить нерівномірна скошеність країв (зовнішній діаметр більший за внутрішній) та його несиметричне розташування. Невеликі розміри, рівний, заокруглений і «чистий» ущільнений край наскрізного отвору, відсутність відшарування внутрішньої або зовнішньої пластинки принаймні на збережених ділянках, можуть бути ознаками добре загоєної трепанації.

Локалізація. Переважна більшість трепанацій, описаних за доби неоліту — ранньої бронзи розташовувалась на лобний та тім'яних кістках, з тенденцією до лівої сторони (Piggott 1940; Ullrich, Weickmann 1965; Piek et al. 1999). Розташування трепанацій не завжди відповідало розташуванню травм. Зокрема, на відміну від трепанацій, локалізованих спереду, у неолітичних серіях території Німеччини Х. Ульріх з Х. Вайкманом спостерігали скупчення травм у задній частині тім'яних кісток, пояснюючи це звичним нападом на противника ззаду (Ullrich, Weickmann 1965, с. 265). Однак в цілому прижиттєві трепанаційні отвори можна знайти будь-де на черепі, за винятком хіба що його базальної частини.

Середньовічна традиція арабської медицини притримувалась думки, що у «швах черепа рукою самого Аллаха записана доля людини», й шви є недоторканими для трепанацій. Багатовіковий досвід показував також, що пошкодження твердої оболонки мозку є смертельно небезпечним для пацієнта (Hilton-Simpson 1922, p. 31). До таких локальних обмежень відносять також область голови, покриту м'язами — трепанаційні отвори нижче скроневої та каркових ліній практично не трапляються (Campillo 1984). Беручи до уваги цю традицію, значна кількість палеопатологів піддає сумнівам терапевтичний характер трепанацій, розташованих в області швів (Gresky et al. 2016). Натомість їх локалізація по серединній лінії черепа, особливо у випадках повторюваності такої практики на одній території та в одній культурі,

розглядається як притаманна локальній групі ритуальна дія. Прикладом такого ритуалу є колективне захоронення доби енеоліту близько Ростова-на-Дону (Вертолітна гора) (Mednikova 2003; Gresky et al. 2016).

Окремі численні випадки розташування трепанаційних отворів на швах достатньо поширені, зокрема і в добу неоліту — ранньої бронзи (Campillo 1984; Derums 1979; Piek et al. 1999; Ushkova, Kozak 2024). І. Й. Гохман описує трепанаційний отвір, зроблений, на його думку, технікою свердління у передній частині сагітального шва чоловіка з поховання 54 неолітичного могильника Вовніги (Гохман 1966, с. 141), датованого 5480—4700 BC (Lillie 2003, p. 183). У даному випадку, хоча діагноз підтверджено Д. Г. Рохліним, І. Й. Гохманом не враховано менінгоцелле — дефект розвитку черепа, за який свідчать ідеально кругла форма, розташування та розміри дефекту (Verano 2016, p. 23).

Знахідка трепанації на сагітальному шві у представника культури кулястих амфор Поділля не є поодинокою. Одна з подібних трепанацій (причому, подібних також за розмірами та технікою виконання) виявлена у передній частині сагітального шва чоловіка з Конті, Бжесць-Куявського воєводства у Польщі (Lorkiewicz et al. 2018). Трепанація, знайдена А. Гьотце у чоловіка з родинної усипальниці з Кікельберга (Kiekelberg), розташована в середній частині сагітального шва, з ухилом на ліву тім'яну кістку (Götze 1900, s. 148), однак за розмірами в декілька разів перевищує озерянську.

Техніка. Як згадано у вступі, існує три основні техніки трепанацій: вишкрібання, надрізання та свердлення. У кожній культурі варіації цих методів можуть давати змішані та особливі техніки. Найпоширенішим методом вважають поступове вишкрібання кістки інструментом з широкою площею ріжучої поверхні, а також вишкрібання борозен по контуру майбутньої трепанації з наступним видаленням центральної частини вигнутим дугою або лопаткою шкребком (Ullrich 1971). Дещо іншою технікою є вишкрібання або видовбування глибоких поздовжніх борозн у формі овалу або прямокутника за допомогою вузького вигнутого інструмента (шкребок або долото), з наступним вийманням центрального фрагменту кістки (напр., Piggott 1940; Campillo 1984). Подібну ж мету має прорізання або надпилювання кістки по колу гострим крем'яним, обсидіановим або металічним ножем з утворенням центрального диску. Така техніка використовується і у косторізній справі. Свердління невеликих поодиноких або розташованих по колу отворів гострим предметом, наприклад, кам'яним або металічним наконечником чи свердлом, з або без наступного прорізання перегородок між отворами вважалося поширеним лише на території Південної Америки (Piggott 1940; Verano 2016). Окремі випадки цієї техніки спостерігали в Анатолії (Erdal, Erdal 2011) та у Китаї (Li et al. 2022) доби раннього заліза. В Північному Причорномор'ї ми наразі виявили два випадки застосування цієї техніки у похованнях катакомбної культури (Ushkova, Kozak 2024). Найбільш сучасний метод, який застосовують з доби античності — висвердлювання ділянки черепа по колу.

За доби енеоліту — ранньої бронзи на території Європи поширені лише перші два методи. Проводячи диференціацію між вишкрібанням великих ділянок кісток (scraping), вирізанням або вишкрібанням борозен (grooving) та свердлінням (drilling), Ю. Грескі з колегами запропонували наступні критерії (Gresky et al. 2016, p. 669, table 2): форма зовнішнього краю отвору (s — похилий, невизначений; g — визначений, краї без або зі слабким скосом, d — краї чіткі, прямі); форма внутрішнього краю отвору (s — витончений, нерівний, g — витончення відсутнє, отвір майже округлий, d — отвір округлий); ділянка між внутрішнім та зовнішнім краєм (s — широка та плоська, g — відносно рівна, невелика по площі та крута, d — вертикальна); відношення зовнішнього до внутрішнього діаметрів (s — з. >> в., g — з. > в. d — з. = в.) та наявність надрізів (cutmarks) на краю отвору (s — відсутні, g — видимі у випадках незагоєних трепанацій, d — відсутні).

Якщо розглянути трепанацію з Озерян згідно з викладеними критеріями, ми отримаємо таке: зовнішній край визначений, має слабкий скіс; внутрішній край рівний, заокруглений; ділянка між зовнішньою та внутрішньою пластинками черепа майже вертикальна, згладжена; зовнішній діаметр лише незначно перебільшує внутрішній; надрізи відсутні. Судячи з переважної більшості ознак, трепанація проводилась методом прорізання (grooving).

Щодо причин трепанації, можна лише висловити декілька спекулятивних думок. Як ознака якогось ритуального дійства трепанація повинна бути повторюваною у представників культури. Більше того, обряд поховання людини, у якої знайдена «культова» трепанація припустимо має відрізнятися від інших. Поховання в Озерянах ніякими особливостями серед інших гробниць Поділля не виділяється (Ягодинська та ін. 2023).

Травма у місці трепанації у задній частині сагітального шва можлива. Можна припустити, що, привівши до шовного діастаза, вона могла зрушити або вдавити всередину тім'яну кісточку. Очевидно, що травма не супроводжувалася пошкодженням твердої оболонки мозку, яка у місці проходження сагітального кровоносного синуса така ж щільна, як і в інших місцях черепа. Розширивши та підчистивши отвір та видаливши уламки, «хірурги» повинні були значно полегшити стан чоловіка. Саме таку мету трепанацій припускає Х. Ульріх, до-

сліджуючи оперативні втручання у неолітичній Німеччині. На його думку, спостереження покращень, що наступали після операцій на черепі, могло призвести до спроб лікувати інші клінічні картини з подібними до травми симптомами як то болі, параліч, судомні розлади, порушення свідомості (Ullrich 1971, S. 51). Серед причин таких симптомів могли бути підняття внутрішньочерепного тиску внаслідок крововиливів або струсу мозку під час невеликих травм голови. Іншою причиною подразнення або дискомфорту у голові могли бути ускладнення захворювань зубо- щелепної системи або регіону верхньої щелепи (Ullrich 1971, S. 52).

Окрім травми, наявність якої неможливо довести достеменно, інші стани могли спричинити необхідність трепанації у чоловіка з Озерян.

Щоб зрозуміти, що могло викликати подібні симптоми, окрім прямої травми склепіння, потрібно розглянути фізичний стан «пацієнта».

Чоловік зрілого віку (35—45 років) мав нижчий за середній зріст, який складав 163 см (Pearson 1899). В цілому, такий показник входить у межі варіацій прижиттєвого зросту представників культури кулястих амфор, визначених для території Польщі (Kozlowski et al. 2014; Szczepanek 2016), але є серед найменших показників зросту чоловіків Поділля (Рудич 2015). Дослідження розвитку м'язового рельєфу та травматичних або дегенеративних змін суглобів показало помірні навантаження на праве плече, під час відведення та приведення руки, розпрямлення руки у ліктьовому суглобі, а також навантаження на правий променево-зап'ястний суглоб та кисть. Ліворуч спостерігається запальний процес у плечовому суглобі (бурсит), та зміни, характерні для хронічних травм сухожиль при приведенні та згинанні руки у лікті. Зміни інсерцій на стегнових кістках вказують на помірні або значні навантаження на нижні кінцівки, які можуть бути пов'язані з тривалою ходою. Очевидно, що чоловік вів досить активний спосіб життя.

Жувальна поверхня різців та перших молярів зашліфована, стертість передніх зубів пряма, що може бути пов'язано з прямим прикусом. Однак простір між передніми зубами верхньої та нижньої щелеп, який утворюється при змиканні молярів чоловіка з Озерян, розростання кістки в області переднього піднебінного шва (піднебінний торус), а також масивний рельєф у місцях прикріплення жувальних м'язів можуть вказувати на нефізіологічну стертість. Крім того, на альвеолярному краї у збережених ділянках виявлені спікули і пористість — ознаки хронічного запального процесу в області ясен. Усі ознаки в сукупності вказують на використання зубів, у якості «третьої руки». Травма центрального різця, яка вочевидь є наслідком навантаження на передні верхні зуби, спровокувала запалення пульпи зуба та утворення прикореневого абсцесу верхньої щелепи. Підвищена стертість передніх зубів в цілому характерна для чоловіків, але більше — для жінок, що представляють культуру кулястих амфор Поділля та Волині.

Окрім описаних змін, у гайморових (верхньощелепових) пазухах виявлені сліди старого запального процесу.

Жодна з описаних патологій не може призвести до симптомів, які є показаннями для трепанації черепа. Хіба що — це зміни, які ми не здатні зафіксувати на кістках. Натомість, єдиною видимою можливою патологією, є проникаюча травма лобної кістки. Це поранення, вірогідно, супроводжувалось закритою травмою голови (струс мозку?), який міг викликати головні болі, й надалі — проблеми з судинами оболонок мозку. Цьому припущенню відповідає картина збільшення нетипових арахноїдних грануляцій вздовж борозни сагітального синуса (Барон 1949), розширення емісаріїв диплоетичних судин, та поглиблені борозни великих та середніх судин оболонок мозку, що більш характерно для людей старшого віку.

Травма черепа чоловіка з Озерян не є унікальною. У людей культури кулястих амфор Поділля та Волині, досліджених нами, травми розташовані переважно на голові. Ушкодження черепа знайдені у 13 з 25 індивідів. Переважна більшість із них локалізуються на лобній та тім'яних кістках. Більшість цих дефектів представляють собою невеликі (від 5 до 15 мм в діаметрі) поверхневі округлі або овальні шрами. У чоловіка з гробниці, виявленої біля с. Довге рубець нагадує результат каутеризації (або незавершеної трепанації?), а в кількох випадках ушкодження можуть бути наслідками наривів. У решті випадків ми можемо припускати випадкові поверхневі травми голови. Лише у трьох чоловіків, включаючи чоловіків з Озерян, Ілятки (Козак 2015) та Оздова (Потехіна 2015) травми широкі або проникаючі.

Практика трепанування, поширена у культурі кулястих амфор та деяких інших культурах неоліту — ранньої бронзи Європи, скоріш за все пов'язана саме зі спробами лікування поранень голови. Травми черепа відображають агресивність міжпопуляційних контактів, які є наслідками міграцій та освоєння нових територій. Ці процеси спостерігаються у мобільних популяціях скотарів, які мусили шукати нові пасовища для худоби, особливо у періоди кліматичних змін (Szmyt 1999).

Висновки. Поодинокі трепанації серед великої групи населення завжди повинні викликати сумніви у правильності діагнозу або у приналежності індивіда до локальної групи, чи його культурній ідентифікації, оскільки ця операція «вимагала постійної практики, а отже мала проводитись на значній кількості людей» (Steinbock 1976, p. 35). Зважаючи на поширення трепанацій у населення культури кулястих

амфор Німеччини та Польщі та на досить малу кількість досліджених на території України черепів (всього 25), знайдена трепанація — лише перша в ряду подібних. Генетичний та ізотопний аналіз у подальшому покажуть, чи належить чоловік з Озерян до групи мігрантів з Північного Заходу, чи такі операції проводились на Поділлі.

ЛІТЕРАТУРА

Барон, М. А. 1949. *Реактивные структуры внутренних оболочек (серозных, мозговых, синовиальных, эндокарда и амниона)*. Ленинград: Медгиз.

Гохман, И. И. 1966. *Население Украины в эпоху мезолита и неолита: антропологический очерк*. Москва: Наука.

Козак, О. Д. 2015. До питання про фізичні навантаження та захворювання населення культури кулястих амфор Хмельниччини (на матеріалі групового поховання з с. Ілятка). В: Захар'єв, В. (ред.). *Старожитності культури кулястих амфор на Поділлі*. Хмельницький: Цюпак, с. 61-112.

Круц, С. И. 2017. *Скифы степей Украины по антропологическим данным*. Курганы Украины, 5. Киев; Берлин: ИА НАН Украины.

Медникова, М. Б. 2001. *Трепанации у древних народов Евразии*. Москва: Научный мир.

Потехіна, І. Д. 2015. Антропологічні матеріали з поховання культури кулястих амфор у с. Оздів. Додаток 2. В: Мазурик, Ю., Панишко, С. Грунтове поховання культури кулястих амфор у селі Оздів на Волині. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*, 13, 1, с. 155-159.

Рудич, Т. О., Козак, О. Д. 2023. Антропологія поховальних комплексів культури кулястих амфор Білий Потік та Озеряни 5 на Тернопільщині. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 116-126.

Рудич, Т. О. 2015. Антропологічний матеріал з розкопок нових поховальних комплексів Культури кулястих амфор на Поділлі. В: Захар'єв, В. (ред.). *Старожитності культури кулястих амфор на Поділлі*. Хмельницький: Цюпак, с. 25-60.

Ягодинська, М. О., Ільчишин, В. В., Сохацький, М. П. 2023. Нові дослідження поховань культури кулястих амфор на Тернопільщині. *Археологія і давня історія України*, 1 (46), с. 101-115.

Alt, K. W., Jeunesse, Chr. 2006. Blutiges Ritual oder medizinische Indikation? Reflektionen über die älteste Schädeltrepanation Mitteleuropas aus Ensisheim, Elsass (Frankreich). In: Pieck, J., Terberger, T. (eds.). *Frühe Spuren der Gewalt — Schädelverletzungen und Wundversorgung an prähistorischen Menschenresten aus interdisziplinärer Sicht*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns, 41. Schwerin, S. 51-60.

Behm-Blancke, von, G. 1964. Zur Herkunft der neolithischen «Neurochirurgenschule» in Mitteldeutschland. *Ausgrabungen und Funde. Nachrichtenblatt für Vor- und Frühgeschichte*, 9, S. 238-242.

Bennike, P. 2003. Ancient trepanations and differential diagnosis: a re-evaluation of skeletal remains from Denmark. In: Arnott, R, Finger, S, Smith, C. U. M. (eds.). *Trepanation, history, discovery, theory*. Lisse; Abingdon; Exton; Tokyo: Swets & Zeitlinger, p. 95-116.

Brothwell, D. R. 1994. Ancient trephining: multi-focal evolution or trans-world diffusion? *Journal of Paleopathology*, 6, p. 129-138.

Campillo, D. 1984. Neurosurgical pathology in prehistory. *Acta Neurochirgica*, 70, p. 275-290.

Capasso, L., Di Tota, G. 1996. Possible therapy for headaches in ancient times. *International Journal of Osteoarchaeology*, 6, p. 316-319.

Cordier, G. 2005. Rondelles crâniennes. Une enquête bibliographique. *Bulletin de la Société préhistorique française*, 102, 2, p. 361-369. https://doi.org/10.3406/bspf.2005.13113

Czarnetzki, A., Pusch, C. M. 2006 Techniken der Trepanation und Frakturbehandlung im späten Neolithicum. In: Pieck, J., Terberger, T. (eds.). *Frühe Spuren der Gewalt — Schädelverletzungen und Wundversorgung an prähistorischen Menschenresten aus interdisziplinärer Sicht*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns, 41. Schwerin, S. 83-86.

Derums, V. J. 1979. Extensive trepanation of the skull in ancient Latvia. *Bulletin of the history of medicine*, 53, 3, p. 459-464. http://www.jstor.org/stable/44450933

Dunand, F., Lichtenberg, R. 2006. *Mummies and death in Egypt*. Cornell University Press.

Erdal, Y. S., Erdal, Ö. D. 2011. A review of trepanations in Anatolia with new cases. *International Journal of Osteoarchaeology*, 21, 5, p. 505-534. https://doi.org/10.1002/oa.1154

Georgieva, P., Russeva, V. 2016. Human skull artifacts-roundels and a skull cap fragment from Kozareva Mogila, a late eneolithic site. *Archaeologia Bulgarica*, XX, 2, p. 1-28.

Götze, A. 1900. Eine neolithische Begräbniss-Stelle bei Ketzin, Kr. Ost-Havellaii (Provinz Brandenburg). *Zeitschrift für Ethnologie*, 32, S. 146-177.

Gresky, J., Batieva, E., Kitova, A., Kalmykov, A., Belinskiy, A., Reinhold, S., Berezina, N. 2016. New cases of trepanations from the 5th to 3rd millennia BC in Southern Russia in the context of previous research: Possible evidence for a ritually motivated tradition of cranial surgery? *American Journal of Physical Anthropology*, 160, 4, p. 665-682. https://doi.org/10.1002/ajpa.22996

Hilton-Simpson, M. W.1922. *Arab medicine and surgery: a study of the healing art in Algeria*. London: Oxford University.

Jordanov, J., Dimitrova, B., Nikolov, S. 1988. Symbolic trepanations of skulls from the middle ages (IXth—Xth century) in Bulgaria. *Acta Neurochirgica*, 92, 1—4, p. 15-18. https://doi.org/10.1007/bf01401967

Kaufman, M. H., Whitaker, D., McTavish, J. 1997. Differential diagnosis of holes in the calvarium: application of modern clinical data to palaeopathology. *Journal of Archaeological Science*, 24, p. 193-218.

Kozlowski, T., Stepańczak, B., Reitsema, L. J., Osipowicz, G., Szostek, K., Płoszaj, T., Jędrychowska-Dańska, K., Pawlyta, J., Paluszkiewicz, Cz., Witas, H. W. 2014. Osteological, chemical and genetic analyses of the human skeleton from a Neolithic site representing the Globular amphora culture (Kowal, Kuyavia region, Poland). *Anthropologie*, LII, 1, p. 91-111.

Li, H., Xiao, X., Huang, Y., Zhang, H., Lv, En., Wang, Q. 2022. First case of boring-and-cutting trepanation in ancient China. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 14, art. 11. https://doi.org/10.1007/s12520-021-01486-y

Lillie, M. C. 2003. Cranial surgery: the epipalaeolithic to neolithic populations of Ukraine. In: Arnott, R, Finger, S, Smith, C. U. M. (eds.). *Trepanation, history, discovery, theory*. Lisse; Abingdon; Exton; Tokyo: Swets & Zeitlinger, p. 175-188.

Lidke, G. 2006. Trepanationen und Traumata an neolithischen Schädeln aus Norddeutschland. In: Pieck, J., Terberger, T. (eds.). *Frühe Spuren der Gewalt — Schädelverletzungen und Wundversorgung an prähistorischen Menschenresten aus interdisziplinärer Sicht*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns, 41. Schwerin, S. 101-106.

Lisowski, F. P. 1967. Prehistoric and early historic trepanation. In: Brothwell, D. R., Sandison, A. T. (eds.). *Diseases in Antiquity*. Springfield: Charles C. Thomas, p. 651-672.

Lorkiewicz, W., Mietlińska, J., Karkus, J., Żądzińska, E., Jakubowski, J. K., Antoszewski, B. 2018. Over 4,500 years of trepanation in Poland: From the unknown to therapeutic advisability. *International Journal of Osteoarchaeology*, 6, p. 626-635. https://doi.org/10.1002/oa.2675

Lorkiewicz, W., Stolarczyk, H., Śmiszkiewicz-Skwarska, A., Żądzińska, E. 2005. An interesting case of prehistoric trepanation from Poland: re-evaluation of the skull from the Franki Suchodolskie site. *International Journal of Osteoarchaeology*, 15, 2, p. 115-123. https://doi.org/10.1002/oa.744

Maccurdy, G. G. 1905. Prehistoric surgery — a Neolithic survival. *American Anthropologist*, 7, 1, p. 17-23. https://doi.org/10.1525/aa.1905.7.1.02a00030

Mann, G. 1991. Chronic ear disease as a possible reason for trephination. *International Journal of Osteoarchaeology*, 1 (3—4), p. 165-168. https://doi.org/10.1002/oa.1390010304

Manouvrier, L. 1895. Le T-sincipital, curieuse mutilation crânienne néolithique. *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, 6, p. 357-360.

Mednikova, M. 2003. Prehistoric trepanations in Russia: Ritual or surgical? In: Arnott, R, Finger, S, Smith, C. U. M. (eds.). *Trepanation, history, discovery, theory*. Lisse; Abingdon; Exton; Tokyo: Swets & Zeitlinger, p. 163-174.

Nemeskéri, J., Kralovánszky, A., Harsányi, L. 1965. Trephined skulls from the 10th century. *Acta Archaeologica Hungarica*, 17, p. 343-367.

Pearson, K. 1899. Mathematical contributions to the theory of evolution. on the reconstruction of the stature of prehistoric races. *Philosophical Transactions of the Royal Society, London*, 192, p. 169-244.

Piek, J., Lidke, G., Terberger, T., von Smekal, Ul., Gaab, M. R. 1999. Stone age skull surgery in Mecklenburg-Vorpommern: A systematic study. *Neurosurgery*, 45, 1, p. 147-151. https://doi.org/10.1097/00006123-199907000-00033

Piggott, S. 1940. A trepanned skull of the Beaker period from Dorset and the practice of trepanning in prehistoric Europe. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 6, p. 112-132. https://doi.org/10.1017/S0079497X00020430

Prioreschi, P. 1991a. Possible reasons for neolithic skull trephining. *Perspectives in biology and medicine*, 34, 2, p. 296-303. https://doi.org/10.1353/pbm.1991.0028

Prioreschi, P. 1991b. *A history of medicine*. I: Primitive and Ancient medicine. Mellen History of Medicine. Lewiston; Queenston; Lampeter: The Edwin Mellen.

Steinbock, R. 1976. *Paleopathological diagnosis and interpretation: bone disease in ancient human populations*. Springfield: Charles Thomas.

Szczepanek, A. 2016. Ludność kultury amfor kulistych i kultury ceramiki sznurowej na Wyżynie Lubelskiej w świetle badań antropologicznych. In: Jarosz, P., Libera. J., Włodarczak, P. (eds.). *Schyłek neolitu na Wyżynie Lubelskiej*. Kraków: IAE PAN, s. 493-508.

Szmyt, M. 1999. *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC*. Baltic-Pontic studies, 8. Poznań: Institute of Archaeology.

Ullrich, H., Weickmann, F. 1965. Prähistorische Träparationen und ihre Abgrenzung gegen andere Schädeldachdefekte. *Anthropologische Anzeiger*, 29, S. 261-272.

Ullrich, H. 1971. Skelette und präparierte Schädel der Kugelamforenleute aus Kerzen, Kreis Nauen. *Veröffentlichungen des Museums für Uhr und Frühgeschichte Potsdam*, 6, S. 37-56.

Ullrich, H. 2006a. Prähistorische Trepanationen — Definitionen und Begriffsbestimmungen. In: Piek, J., Terberger, T. (eds.). *Frühe Spuren der Gewalt — Schädelverletzungen und Wundversorgungen an prähistorischen Menschenresten aus interdisziplinärer Sicht*. Schwerin, S. 23-27.

Ullrich, H. 2006b. Prähistorische Trepanationen mit therapeutischer Indikation. In: Piek, J., Terberger, T. (eds.). *Frühe Spuren der Gewalt — Schädelverletzungen und Wundversorgungen an prähistorischen Menschenresten aus interdisziplinärer Sicht*. Schwerin, S. 87-94.

Ushkova, Y., Kozak, O. 2024. Cranial surgery in the North Pontic region during the 3rd millennium BC. *Anthropologische Anzeiger*, 81, 4, in press.

Verano, J. W. (ed.) 2016. *Holes in the head. The art and archaeology of trepanation in ancient Peru*. Washington: Dumbarton Oaks.

Weber, J., Wahl, J. 2006. Neurosurgical aspects of trepanations from Neolithic times. *International Journal of Osteoarchaeology*, 16, 6, p. 536-545. https://doi.org/10.1002/oa.844

REFERENCES

Baron, M. A. 1949. *Reaktivnye struktury vnutrennikh obolochek (seroznykh, mozgovykh, sinovialnykh, endokarda i amniona)*. Leningrad: Medgiz.

Gokhman, I. I. 1966. *Naselenie Ukrainy v epokhu mezolita i neolita: antropologicheskii ocherk*. Moskva: Nauka.

Kozak, O. D. 2015. Do pytannia pro fizychni navantazhennia ta zakhvoriuvannia naselennia kultury kuliastykh amfor Khmelnychchyny (na materiali hrupovoho pokhovannia z s. Iliatka). In: Zakhar'iev, V. (ed.). *Starozhytnosti kultury kuliastykh amfor na Podilli*. Khmelnytskyi: Tsiupak, s. 61-112.

Kruts, S. I. 2017. *Skify stepei Ukrainy po antropologicheskim dannym*. Kurgany Ukrainy, 5. Kiev; Berlin: IA NAN Ukrainy.

Mednikova, M. B. 2001. *Trepanatsii u drevnikh narodov Evrazii*. Moskva: Nauchnyi mir.

Potiekhina, I. D. 2015. Antropolohichni materialy z pokhovannia kultury kuliastykh amfor u s. Ozdiv. Dodatok 2. In: Mazuryk, Yu., Panyshko, S. Hruntove pokhovannia kultury kuliastykh amfor u seli Ozdiv na Volyni. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu*, 13, 1, s. 155-159.

Rudych, T. O., Kozak, O. D. 2023. Antropolohiia pokhovalnykh kompleksiv kultury kuliastykh amfor Bilyi Potik ta Ozeriany 5 na Ternopilshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1, s. 116-126.

Rudych, T. O. 2015. Antropolohichnyi material z rozkopok novykh pokhovalnykh kompleksiv Kultury kuliastykh amfor na Podilli. In: Zakhar'iev, V. (ed.). *Starozhytnosti kultury kuliastykh amfor na Podilli*. Khmelnytskyi: Tsiupak, s. 25-60.

Yahodynska, M. O., Ilchyshyn, V. V., Sokhatskyi, M. P. 2023. Novi doslidzhennia pokhovan kultury kuliastykh amfor na Ternopilshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (46), s. 101-115.

Alt, K. W., Jeunesse, Chr. 2006. Blutiges Ritual oder medizinische Indikation? Reflektionen über die älteste Schädeltrepanation Mitteleuropas aus Ensisheim, Elsass

(Frankreich). In: Pieck, J., Terberger, T. (eds.). *Frühe Spuren der Gewalt — Schädelverletzungen und Wundversorgung an prähistorischen Menschenresten aus interdisziplinärer Sicht*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns, 41. Schwerin, S. 51-60.

Behm-Blancke, von, G. 1964. Zur Herkunft der neolithischen «Neurochirurgenschule» in Mitteldeutschland. *Ausgrabungen und Funde. Nachrichtenblatt für Vor- und Frühgeschichte*, 9, S. 238-242.

Bennike, P. 2003. Ancient trepanations and differential diagnosis: a re-evaluation of skeletal remains from Denmark. In: Arnott, R, Finger, S, Smith, C. U. M. (eds.). *Trepanation, history, discovery, theory*. Lisse; Abingdon; Exton; Tokyo: Swets & Zeitlinger, p. 95-116.

Brothwell, D. R. 1994. Ancient trephining: multi-focal evolution or trans-world diffusion? *Journal of Paleopathology*, 6, p. 129-138.

Campillo, D. 1984. Neurosurgical pathology in prehistory. *Acta Neurochirgica*, 70, p. 275-290.

Capasso, L., Di Tota, G. 1996. Possible therapy for headaches in ancient times. *International Journal of Osteoarchaeology*, 6, p. 316-319.

Cordier, G. 2005. Rondelles crâniennes. Une enquête bibliographique. *Bulletin de la Société préhistorique française*, 102, 2, p. 361-369. https://doi.org/10.3406/bspf.2005.13113

Czarnetzki, A., Pusch, C. M. 2006 Techniken der Trepanation und Frakturbehandlung im späten Neolithicum. In: Pieck, J., Terberger, T. (eds.). *Frühe Spuren der Gewalt — Schädelverletzungen und Wundversorgung an prähistorischen Menschenresten aus interdisziplinärer Sicht*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns, 41. Schwerin, S. 83-86.

Derums, V. J. 1979. Extensive trepanation of the skull in ancient Latvia. *Bulletin of the history of medicine*, 53, 3, p. 459-464. http://www.jstor.org/stable/44450933

Dunand, F., Lichtenberg, R. 2006. *Mummies and death in Egypt*. Cornell University Press.

Erdal, Y. S., Erdal, Ö. D. 2011. A review of trepanations in Anatolia with new cases. *International Journal of Osteoarchaeology*, 21, 5, p. 505-534. https://doi.org/10.1002/oa.1154

Georgieva, P., Russeva, V. 2016. Human skull artifacts-roundels and a skull cap fragment from Kozareva Mogila, a late eneolithic site. *Archaeologia Bulgarica*, XX, 2, p. 1-28.

Götze, A. 1900. Eine neolithische Begräbniss-Stelle bei Ketzin, Kr. Ost-Havellaii (Provinz Brandenburg). *Zeitschrift für Ethnologie*, 32, S. 146-177.

Gresky, J., Batieva, E., Kitova, A., Kalmykov, A., Belinskiy, A., Reinhold, S., Berezina, N. 2016. New cases of trepanations from the 5th to 3rd millennia BC in Southern Russia in the context of previous research: Possible evidence for a ritually motivated tradition of cranial surgery? *American Journal of Physical Anthropology*, 160, 4, p. 665-682. https://doi.org/10.1002/ajpa.22996

Hilton-Simpson, M. W.1922. *Arab medicine and surgery: a study of the healing art in Algeria*. London: Oxford University.

Jordanov, J., Dimitrova, B., Nikolov, S. 1988. Symbolic trepanations of skulls from the middle ages (IXth—Xth century) in Bulgaria. *Acta Neurochirgica*, 92, 1—4, p. 15-18. https://doi.org/10.1007/bf01401967

Kaufman, M. H., Whitaker, D., McTavish, J. 1997. Differential diagnosis of holes in the calvarium: application of modern clinical data to palaeopathology. *Journal of Archaeological Science*, 24, p. 193-218.

Kozlowski, T., Stepańczak, B., Reitsema, L. J., Osipowicz, G., Szostek, K., Płoszaj, T., Jędrychowska-Dańska, K., Pawlyta, J., Paluszkiewicz, Cz., Witas, H. W. 2014. Osteological, chemical and genetic analyses of the human skeleton from a Neolithic site representing the Globular amphora culture (Kowal, Kuyavia region, Poland). *Anthropologie*, LII, 1, p. 91-111.

Li, H., Xiao, X., Huang, Y., Zhang, H., Lv, En., Wang, Q. 2022. First case of boring-and-cutting trepanation in ancient China. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 14, art. 11. https://doi.org/10.1007/s12520-021-01486-y

Lillie, M. C. 2003. Cranial surgery: the epipalaeolithic to neolithic populations of Ukraine. In: Arnott, R, Finger, S, Smith, C. U. M. (eds.). *Trepanation, history, discovery, theory*. Lisse; Abingdon; Exton; Tokyo: Swets & Zeitlinger, p. 175-188.

Lidke, G. 2006. Trepanationen und Traumata an neolithischen Schädeln aus Norddeutschland. In: Pieck, J., Terberger, T. (eds.). *Frühe Spuren der Gewalt — Schädelverletzungen und Wundversorgung an prähistorischen Menschenresten aus interdisziplinärer Sicht*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns, 41. Schwerin, S. 101-106.

Lisowski, F. P. 1967. Prehistoric and early historic trepanation. In: Brothwell, D. R., Sandison, A. T. (eds.). *Diseases in Antiquity*. Springfield: Charles C. Thomas, p. 651-672.

Lorkiewicz, W., Mietlińska, J., Karkus, J., Żądzińska, E., Jakubowski, J. K., Antoszewski, B. 2018. Over 4,500 years of trepanation in Poland: From the unknown to therapeutic advisability. *International Journal of Osteoarchaeology*, 6, p. 626-635. https://doi.org/10.1002/oa.2675

Lorkiewicz, W., Stolarczyk, H., Śmiszkiewicz-Skwarska, A., Żądzińska, E. 2005. An interesting case of prehistoric trepanation from Poland: re-evaluation of the skull from the Franki Suchodolskie site. *International Journal of Osteoarchaeology*, 15, 2, p. 115-123. https://doi.org/10.1002/oa.744

Maccurdy, G. G. 1905. Prehistoric surgery — a Neolithic survival. *American Anthropologist*, 7, 1, p. 17-23. https://doi.org/10.1525/aa.1905.7.1.02a00030

Mann, G. 1991. Chronic ear disease as a possible reason for trephination. *International Journal of Osteoarchaeology*, 1 (3—4), p. 165-168. https://doi.org/10.1002/oa.1390010304

Manouvrier, L. 1895. Le T-sincipital, curieuse mutilation crânienne néolithique. *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, 6, p. 357-360.

Mednikova, M. 2003. Prehistoric trepanations in Russia: Ritual or surgical? In: Arnott, R, Finger, S, Smith, C. U. M. (eds.). *Trepanation, history, discovery, theory*. Lisse; Abingdon; Exton; Tokyo: Swets & Zeitlinger, p. 163-174.

Nemeskéri, J., Kralovánszky, A., Harsányi, L. 1965. Trephined skulls from the 10th century. *Acta Archaeologica Hungarica*, 17, p. 343-367.

Pearson, K. 1899. Mathematical contributions to the theory of evolution. on the reconstruction of the stature of prehistoric races. *Philosophical Transactions of the Royal Society, London*, 192, p. 169-244.

Piek, J., Lidke, G., Terberger, T., von Smekal, Ul., Gaab, M. R. 1999. Stone age skull surgery in Mecklenburg-Vorpommern: A systematic study. *Neurosurgery*, 45, 1, p. 147-151. https://doi.org/10.1097/00006123-199907000-00033

Piggott, S. 1940. A trepanned skull of the Beaker period from Dorset and the practice of trepanning in prehistoric Europe. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 6, p. 112-132. https://doi.org/10.1017/S0079497X00020430

Prioreschi, P. 1991a. Possible reasons for neolithic skull trephining. *Perspectives in biology and medicine*, 34, 2, p. 296-303. https://doi.org/10.1353/pbm.1991.0028

Prioreschi, P. 1991b. *A history of medicine*. I: Primitive and Ancient medicine. Mellen History of Medicine. Lewiston; Queenston; Lampeter: The Edwin Mellen.

Steinbock, R. 1976. *Paleopathological diagnosis and interpretation: bone disease in ancient human populations*. Springfield: Charles Thomas.

Szczepanek, A. 2016. Ludność kultury amfor kulistych i kultury ceramiki sznurowej na Wyżynie Lubelskiej w świetle badań antropologicznych. In: Jarosz, P., Libera. J., Włodarczak, P. (eds.). *Schyłek neolitu na Wyżynie Lubelskiej*. Kraków: IAE PAN, s. 493-508.

Szmyt, M. 1999. *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC*. Baltic-Pontic studies, 8. Poznań: Institute of Archaeology.

Ullrich, H., Weickmann, F. 1965. Prähistorische Träparationen und ihre Abgrenzung gegen andere Schädeldachdefekte. *Anthropologische Anzeiger*, 29, S. 261-272.

Ullrich, H. 1971. Skelette und präparierte Schädel der Kugelamforenleute aus Kerzen, Kreis Nauen. *Veröffentlichungen des Museums für Uhr und Frühgeschichte Potsdam*, 6, S. 37-56.

Ullrich, H. 2006a. Prähistorische Trepanationen — Definitionen und Begriffsbestimmungen. In: Piek, J., Terberger, T. (eds.). *Frühe Spuren der Gewalt — Schädelverletzungen und Wundversorgungen an prähistorischen Menschenresten aus interdisziplinärer Sicht*. Schwerin, S. 23-27.

Ullrich, H. 2006b. Prähistorische Trepanationen mit therapeutischer Indikation. In: Piek, J., Terberger, T. (eds.). *Frühe Spuren der Gewalt — Schädelverletzungen und Wundversorgungen an prähistorischen Menschenresten aus interdisziplinärer Sicht*. Schwerin, S. 87-94.

Ushkova, Y., Kozak, O. 2024. Cranial surgery in the North Pontic region during the 3rd millennium BC. *Anthropologische Anzeiger*, 81, 4, in press.

Verano, J. W. (ed.) 2016. *Holes in the head. The art and archaeology of trepanation in ancient Peru*. Washington: Dumbarton Oaks.

Weber, J., Wahl, J. 2006. Neurosurgical aspects of trepanations from Neolithic times. *International Journal of Osteoarchaeology*, 16, 6, p. 536-545. https://doi.org/10.1002/oa.844

O. Kozak

CRANIAL TREPANATION IN THE GLOBULAR AMPHORAE CULTURE BURIAL OF WESTERN PODILLYA

In a stone tomb of the Globular Amphorae culture near the village of Ozerany in Podillya region, the skull of a male aged 35—45 years with two holes was discovered. One of the defects is situated in the frontal bone above the Glabella and other — in the posterior part of the sagittal suture, near the intersection of the sagittal and lambda sutures. The hole on the frontal bone is the result of a healed penetrating injury caused by a sharp weapon such as a goad. The edges of the hole in the posterior part of the sagittal suture were smoothed and sclerotized. The lesion morphology analysis allowed us to diagnose it as a trepanation. The edges are completely obliterated, indicating that the man survived for several years after the operation.

Trepanations along the midline of the skull, the cause of which cannot be detected, are associated with ritual practices. This conclusion cannot be reached without the identification of several instances of such procedures in a single culture and within a certain territory. Cranial operations are known in the GAC populations of central and northern Europe. Some of them are comparable in location (on the sagittal suture) and size to the hole in the skull of the Ozeryany man. The fact that they are quite rare and that the cases are far apart, however, does not allow us to suggest any cultic practices. Most likely, the operation on the man from Ozeryany was performed to treat the endocranial consequences of a forehead injury, or to clean the edges of a penetrating injury at the site of the trepanation.

This trepanation is the only evidence of cranial surgery in the eastern part of the distribution of the Globular Amphorae culture by now.

The enlargement of the samples will determine whether this operation was unique to Podillya and Volyn. Hypothetically, the trepanation could have been performed on male migrants before he moved to the East. Alternatively, people of Western Podillya Globular Amphorae culture may have had skilled healers who could accomplish such procedures. The origin of the person could be clarified by further isotopic and DNA studies.

Keywords: Globular Amphorae culture, Podillya, palaeopathology, trepanation, cranial trauma

Одержано 11.03.2024

КОЗАК Олександра, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KOZAK Oleksandra, Kandydat of Historical Science, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2094-4490,
e-mail: akozak26@ukr.net.

УДК 903.05(282.247.32/36)"637" DOI: 10.37445/adiu.2024.01.10

Ю. Бровендер

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ МЕТАЛОВИРОБНИЦТВА ДОБИ БРОНЗИ ДНІПРО-ДОНСЬКОГО РЕГІОНУ В 60—90-ті роки XX ст.

Статтю присвячено одному з етапів дослідження проблеми металовиробництва епохи бронзи Дніпро-Донського регіону, який характеризується збільшенням джерельної бази, розгортанням аналітичних досліджень та появою перших історичних узагальнень, пов'язаних з металом. Його результативність тісно переплітається з активністю науково-дослідницького пошуку вельмишановної С. С. Березанської.

***Ключові слова**: Дніпро-Донський регіон, Донецький гірничо-металургійний центр, металовиробництво, доба бронзи.*

Вступ. Накопичений майже за 200 років досвід вивчення проблеми давнього металовиробництва Дніпро-Донського регіону доби бронзи створив умови для його історіографічного узагальнення.

За характером набуття і осмислення відповідних джерел в історії дослідження металовиробничої діяльності населення епохи бронзи Дніпро-Донського регіону умовно можна виділити три етапи.

Перший етап (XIX — середина XX ст.) характеризується відкриттям об'єктів металовиробництва і накопиченням джерельної бази (збір наукового матеріалу і перші спроби його осмислення).

Другий етап (1960—1990-ті рр.) ознаменований різким збільшенням джерельної бази, розгортанням аналітичних досліджень та появою перших історичних узагальнень, пов'язаних з металом.

Якісно новий *третій етап (початок XXI ст.)* відрізняється прогресуючим збільшенням джерельної бази, і насамперед у зв'язку з масштабними археологічними розкопками пам'яток Картамиського археологічного мікрорайону епохи бронзи, проведеними на території епонімного мідного рудопрояву Донбасу (Бровендер, Отрощенко, Пряхін 2010). Широке використання арсеналу природничо-наукових методів дослідження (Бровендер, Шубин 2013), а також експериментального моделювання давнього металовиробництва на базі мідних руд Донбасу (Бровендер 2013) дає підставу вважати цей етап часом комплексного вивчення Донецького гірничо-металургійного центру (Бровендер 2020).

Активність науково-дослідницького пошуку С. С. Березанської у вивченні проблеми металовиробничої діяльності давнього населення України за доби бронзи пов'язана з другим етапом.

Характеристика етапу. Другий етап у вивченні металовиробництва Дніпро-Донського регіону як і Східної Європи, настав у 1960-ті рр. Водночас завдяки використанню природничо-наукових методів дослідження, метал стає об'єктом спеціального вивчення. Пов'язані вони з розвитком т. зв. «металознавчого напрямку», в основу якого покладено вивчення хімічного складу металу давніх виробів методом спектрального аналізу. Провідне місце серед учених цього напрямку посів Є. М. Черних.

У своїй першій монографії «История древней металлургии Восточной Европы» Є. М. Черних зробив висновок, що має принципово важливе значення у вирішенні проблеми давнього металовиробництва. Його суть полягає в тому, що поширення металу з металургійних центрів було зумовлене не тільки територіальною близькістю культур до цих центрів, але більшою мірою ступенем культурної та етнічної близькості певних племінних груп до населення, що має доступ до рудних джерел, які виробляють метал (Черных 1966). Слід зауважити, що в основі наукових побудов дослідників попереднього етапу вивчен-

© Ю. БРОВЕНДЕР, 2024

ня металовиробництва, забезпеченість металом давнього населення була зумовлена його територіальною близькістю до металургійних центрів. Є. М. Черних простежив певні зв'язки населення ямної, а більш тісні — катакомбної культурної спільноти з Кавказом. Більшою мірою вони виявлялися в металі, що, на думку автора, свідчило про сильний вплив на давнє населення цих культур Кавказького металургійного центру. Щодо населення зрубної культурної спільноти дослідник вважав, що воно повністю відмовилося від старої кавказької традиції форм металевих предметів і самих кавказьких джерел металу, вважаючи за краще отримувати металеві вироби з більш віддалених джерел. Саме тоді при характеристиці міднорудної бази Східної Європи Є. М. Черних згадав і про бахмутські мідисті пісковики Донбасу, проте їх роль у розвитку металовиробництва доби бронзи дослідник оцінив як незначну (Черных 1966, с. 87—90).

Вивчаючи проблему давньої металургії Східної Європи, Є. М. Черних у 1969 р. відвідав декілька рудопроявів Донбасу: Клинове, Картамиш, Мідна руда (Черных 1970). Спроби виявити тут сліди виплавки мідних руд позитивних результатів не принесли. Однак дослідником були зібрані зразки окисних мідних руд для уточнення геохімічної картини цих руд району. Проведені дослідження дозволили Є. М. Черних згодом побачити значно більше спільного між донецькими рудами і так званою групою «чистої» міді, представленої пам'ятками енеоліту, ямної, катакомбної та кемі-обинської культур. У результаті дослідник зробив висновок, що склад міді, зразки якої виявив С. Й. Татаринов на пам'ятках поблизу донецьких копалень, надзвичайно близький до хімічної групи мідистих пісковиків (МП), відомій за результатами досліджень волго-уральського металу (Черных 1976).

Ще на початковому етапі свого дослідницького пошуку Є. М. Черних зробив спробу розробити теоретичні засади у вивченні проблеми металовиробництва доби раннього металу. На тлі існуючих в археологічній літературі різночитань таких понять як «металургійний центр», «осередок металообробки», «центр бронзової індустрії» та інші, дослідник намагався їх уніфікувати. У роботі «О терминах «металлургический центр», «очаг металлургии» и других» (Черных 1967) науковець дав конкретне визначення кожному поняттю, стисло висвітлив деякі загальні аспекти розвитку давньої металургії. У переліку гірничо-металургійних центрів (ГМЦ) на території колишнього СРСР, складеному Є. М. Черних, Донецький ГМЦ (ДГМЦ) відсутній, хоча на наведеній ним карті-схемі гірничо-металургійних областей і гірничо-металургійних центрів його місце маркується значком з легендою «местонахождение медистых песчаников» (Черных 1967, с. 298, рис. 1).

З кінця 1960-х рр. в Донбасі розгортаються роботи по дослідженню побутових пам'яток. Розкопками, як правило, досліджувалися багатошарові поселення Сіверськодонецького Лівобережжя. Серед матеріалів, виявлених і вивчених на поселеннях, переважали матеріали зрубної культурної спільноти (ЗКС) доби пізньої бронзи. Культурні нашарування ранньої та середньої бронзи на поселеннях траплялися рідше. Зауважимо, що свідчення, пов'язані з місцевим металовиробництвом на пам'ятках дозрубного часу в той період виявлено не було. Свідоцтва металовиробництва дали лише поселення ЗКС.

У 1967 р. невеликі розкопки поселення ЗКС провів М. М. Чередниченко біля с. Капітанове Новоайдарського р-ну Ворошиловградської (зараз Луганської) обл., яке виявив І. О. Післярій у 1960 р. Дослідження дали хоча й поодинокі, але виразні свідоцтва металургії та металообробки (Чередниченко 1970).

Доволі активно в цей час ведуться польові дослідження на Донеччині. Протягом восьми польових сезонів (1968—1972, 1974, 1977, 1989) тривали планомірні розкопки поселення епохи пізньої бронзи біля с. Іллічівка Краснолиманського (зараз Лиманського) р-ну Донецької обл. Ці дослідження також дали знахідки, пов'язані з металовиробництвом (Шаповалов 1976). Отриманий на іллічівському поселенні виразний матеріал, а також об'ємна джерельна база для подальших аналітичних досліджень, значною мірою визначили вибір багатьма археологами у майбутньому саме побутових пам'яток об'єктом свого дослідницького пошуку.

Особливе місце у вивченні металовиробництва ЗКС Сіверсько-Донецького регіону, як і півдня Східної Європи в цілому, зайняло дослідження багатошарового поселення Усове озеро біля селища Ямпіль Краснолиманського р-ну Донецької обл., виявлене в 1968 р. А. О. Моруженко. Спочатку невеличкі розвідувальні розкопки Т. О. Шаповалова і О. П. Рудакова в 1973 р., а потім і масштабні розкопки С. С. Березанської протягом шести польових сезонів (1975, 1977—1980, 1983) дали численний матеріал, пов'язаний із металовиробництвом цього поселення (Березанская 1990, с. 4—5).

Подібно до Іллічівки, поселення Усове озеро вивчали з позицій комплексного підходу. Пізніше, при аналізі господарства мешканців усове-озерського поселення, С. С. Березанська використала результати спороплилкових досліджень (Т. В. Панібудьласка, Г. О. Пашкевич), остеологічного аналізу (О. П. Журавльов), трасологічних досліджень (Г. Ф. Коробкова), хімічного складу і спектрального аналізу металевих виробів з руди (Є. М. Черних) (Березанская 1990). Значні свідчення металургії та металообробки на цьому поселенні дали можливість зарахувати його до рідкісного для східноєвропейського степу та лісостепу виду пам'яток — поселенню ремісників металургів-ливарників (Березанская 1990; Пряхин 1996; Бровендер 2016).

У 1973—1974, 1978 рр. Сіверсько-Донецька експедиція ІА АН УРСР під керівництвом М. І. Гладких та І. О. Писларія провела розкопки поселення зрубної спільноти біля с. Провалля Свердловського (нині Должанського) р-ну Луганської обл. (Дубовская 1978). Серед археологічного матеріалу виявлено й свідоцтва металовиробництва.

З 1974 по 1989 р. поблизу с. Дронівка Артемівського (зараз Бахмутського) р-ну Донецької обл., на лівому березі Сіверського Дінця, С. Й. Татаринов досліджував поселення Лиманське озеро 1, представлене матеріалами зрубної та бондарихинської культур. У зрубному шарі досліднику вдалося виявити виразні свідоцтва металовиробництва (Татаринов 2003, с. 54).

Масштабні польові дослідження побутових пам'яток у цей період були проведені на Середній Донщині. Наприкінці 1960-х — на початку 1970-х рр. у Донському Лівобережжі здійснено розкопки цілої низки здебільшого багатошарових поселень, що представляли собою нашарування доно-волзької абашевської культури (ДВАК) і ЗКС (Шиловське, Перше Масловське, Чижовське 2 і 4 та ін.). Тоді ж були отримані численні свідоцтва металовиробництва, пов'язані не тільки з донською лісостеповою зрубною культурою, але і з попередньою їй ДВАК (Пряхин 1976).

Питання про джерела сировини для місцевої абашевської металургії стимулювали інтерес А. Д. Пряхіна до Бахмутських рудопроявів міді в Донбасі, розташованих поруч з лісостеповою Донщиною. Зауважимо, що в східноєвропейській археології у цей час панувала думка К. В. Сальникова, згідно з якою сировинною базою для металургії абашевських племен міг бути тільки район Уралу (Сальников 1962). Однак, звертаючи увагу на мідні рудопрояви Донбасу, А. Д. Пряхін тоді прямо не вказував на можливість їх розробки населенням ДВАК (Пряхин 1971, с. 150). Лише значно пізніше, у зв'язку з виявленням наступності виробничих традицій у донській лісостеповій зрубній культурі від ДВАК, можливість розробки донецьких мідних руд населенням ДВАК у роботах А. Д. Пряхіна і учнів його школи звучить більш виразно (Пряхин 1996; Пряхин, Саврасов 1998; Свистова 2000).

Міграція племен ДВАК на територію Східної України, на думку А. Д. Пряхіна, була обумовлена прагненням опанувати мідними рудниками Донецького кряжа (Пряхин 2003, с. 97) У наступні роки цю точку зору розвиває С. М. Санжаров (2007, с. 19).

Практично паралельно з розкопками поселення Усове озеро на Сіверському Дінці здійснювали дослідження Мосоловського поселення на р. Битюг у басейні Середнього Дону. Спочатку під керівництвом В. І. Сагайдака, а потім А. Д. Пряхіна в Донському Лівобережжі досліджували ще одне унікальне в Східній Європі спеціалізоване поселення металургів-ливарників (Пряхин 1996). Отримані авторами розкопок матеріали, стали підставою для судження про функціонування на цьому поселенні як металургійного, так і металообробного виробництв. Висновок про виробничу спеціалізацію Мосоловського поселення був підтверджений трасологічними (Килейников 1984; 1988; Коробкова 1995) і експериментальними (Саврасов 1996) дослідженнями. Комплексно вивчено і метал цієї пам'ятки (Черных, Кузьминых 1989а; Рындина, Дегтярева 1989).

Розкопки Мосоловського поселення змусили науковців задуматися про джерела сировини для бронзоливарного виробництва. Розташований на ближчій до Донеччини, порівняно з Уралом, відстані, Донецький кряж знову привернув увагу. В. В. Кілейников цілком логічно припустив, що майстри лісостепового Подоння мали тісні зв'язки з гірниками-металургами Донбасу. Припущення автора ґрунтувалося на географічній близькості, схожості виробничого інвентарю, кераміки, а також відповідності часу функціонування давніх копалень Бахмутської улоговини періоду розквіту металовиробництва донської лісостепової зрубної культури (Килейников 1984, с. 121). Розкопані на великій площі поселення Усове озеро і Мосоловське дозволили дослідникам виявити специфіку кожного з них. А. Д. Пряхіним помічено, що на поселенні Усове озеро, розташованому в декількох десятках кілометрів від мідних копалень Бахмутської улоговини, поряд з металообробкою масштабно представлений металургійний цикл, а на Мосоловському поселенні, розташованому вже в сотнях кілометрів від рудорозробок Донецького кряжа, вочевидь домінувала металообробка. Металургійний цикл, на що неодноразово звертав увагу А. Д. Пряхін, мав на ньому другорядне (підпорядковане) значення (Пряхин 1993, с. 92). Обсяг і характер отриманої інформації не викликали у дослідників сумнів у тому, що виробнича діяльність на цих двох пам'ятках мала ремісничий рівень (Березанська, Ляшко 1989; Пряхин 1995; Саврасов 1998).

З початку 1980-х рр. О. С. Саврасов і В. В. Кілейников почали проводити експерименти з моделювання металургійного та металообробного циклів давнього металовиробництва. У польових і лабораторних умовах дослідникам вперше вдалося проаналізувати відомі на той час свідоцтва металовиробництва донської лісостепової зрубної культури, включаючи металеві вироби. О. С. Саврасову вдалося здійснити технологічну реконструкцію виробничих процесів, а також окреслити можливі форми організації металовиробництва у зрубного населення Середнього Дону. Підсумком цих досліджень стали успішно захищені кандидатські дисертації, присвячені господарству донської лісостепової зрубної культури (за даними експериментально-трасологічних досліджень) (Килейников 1985), а також мета-

лообробці донської лісостепової зрубної культури (Саврасов 1998).

Численні свідоцтва металовиробництва на поселеннях ЗКС Дніпро-Донського регіону, і, перш за все в Подінців'ї, багато в чому визначили дослідницький пошук С. Й. Татаринова, спрямований на вивчення давніх рудників Донбасу у Бахмутській улоговині. Варто зазначити, що ще в 1970 р. С. Й. Татаринов, ґрунтуючись на даних геологічних досліджень, спільно з геологами обстежив давні копальні біля сіл Покровське, Мідна руда, Клинове, Пилипчатине Артемівського р-ну Донецької обл. та Новозванівки Попаснянського (зараз Сєвєродонецького) р-ну Луганської обл. Поблизу деяких з них були виявлені «стоянки» гірників-металургів, датовані дослідником часом ЗКС (Татаринов 1975). Уже тоді були визнані перспективними їх подальші дослідження (Черных 1976, с. 16). Пізніше С. Й. Татаринов обстежив рудопрояви Вискрівське і Гурти (Татаринов 1978, 2006), де також було виявлено культурний шар епохи пізньої бронзи зі свідченнями металовиробництва. З 1975 р. археологічна експедиція під керівництвом С. Й. Татаринова веде розкопки пам'яток у зоні мідних рудопроявів Бахмутської улоговини Донбасу: Пилипчатине 1, 2, Вискривка, Клинове. До кінця 1970-х рр. ці дослідження носили системний характер. Їх результатом стало виявлення виразних свідоцтв давнього металовиробництва — теплотехнічних споруд, інструментарію, а також інших знахідок (шлаку, сплесків, зливків міді). Дослідником було частково досліджено споруди давніх гірників-металургів (Татаринов 2001; 2003). Комплекс свідоцтв давнього металовиробництва, репрезентований різними його циклами, виявлений на мідних рудопроявах Бахмутської улоговини, дозволив С. Й. Татаринову зробити висновок про існування на Донецькому кряжі в епоху бронзи гірничо-металургійного центру (Татаринов 1975). Саму ж виробничу діяльність він пов'язав із населенням зрубної культури. Зібрані з пам'яток біля копалень зразки мідних руд, шлаків, а також мідних зливків були передані в лабораторію природничо-наукових методів ІА РАН, де відбулося їх спектральне вивчення (Черных 1976, с. 16; Татаринов 2003).

Дослідження пам'яток у зоні мідних рудопроявів Бахмутської улоговини Донбасу, проведені С. Й. Татариновим, не залишив без уваги Є. М. Черних. У своїй монографії «Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР» він виділив окремий розділ «Донецкий горно-металлургический центр», функціонування якого, за результатами досліджень С. Й. Татаринова, він пов'язав із ЗКС (Черных 1976, с. 14—17). А втім, Є. М. Черних не виключав тоді можливість розробки мідних руд Донбасу і в більш ранній час. Висловлене дослідником припущення базувалося лише на зіставленні результатів спектральних аналізів донецьких мідних руд і мідних виробів кемі-обинської та ямної культури (Черных 1976).

У другій половині 1970-х рр. Є. М. Черних вводить у науковий обіг поняття «металургійна провінція» (Черных, 1978). На території колишнього СРСР він виокремлює цілу низку таких провінцій. У межах кожної з них вирізняються металеві вироби, що проявляють єдність їх типологічного стереотипу. На думку Є. М. Черних, формування і розпад металургійних провінцій, як особливих систем металовиробничої діяльності, що функціонують на гігантських просторах у кілька мільйонів квадратних кілометрів закономірно збігався з найбільш суттєвими історико-культурними подіями (Черных 1978, с. 81—82). Відповідно до уявлень Є. М. Черних, Дніпро-Донський регіон у епоху енеоліту входив у зону дії Балкано-Карпатської металургійної провінції (БКМП), в епоху ранньої та середньої бронзи — Циркумпонтійської (ЦМП), а в епоху пізньої бронзи східний його ареал функціонував у системі Євразійської металургійної провінції. Практично весь західний ареал Дніпро-Донського регіону, за Є. М. Черних, знаходився в контактній зоні двох металургійних провінцій — Європейської (ЄвМП) та Євразійської (ЄАМП) (Черних 1978, с. 70; рис. 9). Відомий у той час Лобойківський скарб, що дав назву відповідному осередку металообробки (завадівсько-лобойківський за Є. М. Черних) (Черных 1976, с. 190—195), на думку Є. М. Черних, поєднував у собі ознаки стандартів ЄАМП і ЄвМП того часу. Разом з тим, тісніший зв'язок лобойківського осередку дослідник вбачав з ЄАМП (Черных 1976, с. 24—27, 201; 2007, с. 91).

Надалі лобойківська металообробка і насамперед її культурна приналежність стає однією з проблем, яка глибоко цікавить дослідників. Зв'язок цього осередку зі зрубною культурою вперше визначив О. М. Лесков, який назвав його «головурово-лобойківським» (Lescov 1981). Пізніше В. І. Клочко запропонував закріпити за ним назву «лобойківський» (Klochko 1993). С. Й. Татаринов, ґрунтуючись на знахідці ливарної форми кельту біля с. Пилипчатине на рудопрояві Кислий Бугор пов'язав лобойківський осередок із Донецьким гірничо-металургійним центром (ДГМЦ) (Татаринов 1993, с. 98). За підсумками нових знахідок виробів лобойківського типу В. В. Отрощенко та Ю. Я. Рассамакін (Отрощенко, Рассамакін 1997) знову порушили питання належності цієї традиції до ЗКС. В. І. Клочко зарахував лобойківський осередок до XVI—XIII ст. до н. е. (Клочко 1994, с. 124; 2006, с. 198). В. В. Отрощенко, зв'язавши комплекси лобойківського типу з великою групою поховань ЗКС Подніпров'я, спочатку датував їх часом культурного симбіозу зрубних та сабатинівських племен у межах XIV—XIII ст. до н. е. (Отрощенко, Рассамакін 1997, с. 25), а пізніше, пов'язавши їх із бережнівсько-маївсь-

кою зрубною культурою (БМЗК), розширив до хронології XV—XIII ст. до н. е. (Отрощенко 2001, с. 159—162). Я. П. Гершкович контакти зрубної та сабатинівської культур, представлених лобойківською та червономаяцькою металообробними традиціями, також помістив у хронологічні рамки XV—XIII ст. до. н. е. (Гершкович 1998, с. 84). В. С. Бочкарьов визначив лобойківський осередок часом XV—XIV ст. до н. е. (Бочкарев 2006, с. 58).

Набагато раніше, розглядаючи різні аспекти металообробного виробництва доби пізньої бронзи Північного Причорномор'я, І. Т. Черняков звернув увагу на важливість географічного положення цього регіону, який тоді дослідники розглядали як посередню ланку між металургійними центрами Балкан та Середньої Європи, з одного боку, і приуральським та кавказьким осередками металургії, з іншого. На думку І. Т. Чернякова, металурги Північного Причорномор'я, творчо засвоюючи досягнення західних та східних сусідів, мали у цій галузі великий успіх (Черняков 1967, с. 186). Надалі, визнаючи безсумнівну перебільшеність «східного» компонента у додаванні та розвитку культур енеоліту—бронзи, І. Т. Черняков передбачливо відзначив у північнопричорноморських степах, разом із Кавказом, Балкано-Карпатським регіоном та лісостепом України, якийсь «центр» для прогресивного розвитку, ніж околицю культур епохи бронзи Східної Європи (Черняков 1997).

У 1970-ті рр. типологічний аналіз окремих категорій металевих виробів епохи ранньої та середньої бронзи Дніпро-Донського регіону здійснив С. М. Кореневський. Він був одним із перших, хто звернув увагу на локальні особливості деяких категорій виробів ранньої та середньої бронзи Північного Причорномор'я серед типологічних стереотипів металевих виробів ЦМП (Кореневский 1974; 1976; 1978). Пізніше дослідження у цьому напрямку продовжила Л. А. Черних, створивши найбільш повну вибірку свідоцтв металовиробництва епохи енеоліту-середньої бронзи Північного Причорномор'я. Л. А. Черних було розглянуто чимало питань, пов'язаних із виробничою діяльністю доби раннього металу Дніпро-Донського регіону, серед яких проблеми походження, використання, типології свідоцтв металовиробництва (металевих виробів, деяких категорій технічної кераміки), а також характеру розвитку металообробки у цей час (Черных 1992, 1995a, 1995b, 1996, 1997a, 1997b) та інші. Підсумком наукового пошуку Л. А. Черних на цьому етапі став її успішний захист кандидатської дисертації, присвяченої соціально-історичному аспекту проблеми вивчення ремесла в археології (Черных 1997c).

Поступово у східноєвропейській археології доби бронзи першорядне значення набувало вивчення пам'яток з металовиробничою спрямованістю.

У 1970—80-ті рр. у процесі активного накопичення джерельної бази з давнього металовиробництва значну роль починають відігравати поховальні пам'ятки. Саме в цей період на новобудовах Дніпро-Донського регіону масово ведуться розкопки курганів, що дали сотні поховань епохи енеоліту-бронзи (Горішний, Отрощенко, Шапошнікова 1987; Пустовалов 2000; Ковалева 2002; Струкуленко 2008), у т. ч. і з виразними свідченнями металовиробничої діяльності (Березанская 1980; Березанская, Кравец 1989; Березанская, Ляшко 1989), які були інтерпретовані як поховання ливарників.

Найбільш чисельними з поховань ливарників з'явилися поховання катакомбної культурної спільноти доби середньої бронзи, концентрація яких простежувалася в середній та нижній течії Сіверського Дінця, у низовині Дону та на прилеглих територіях Північно-Східного Приазов'я (Березанская, Кравец 1989). Уже перші відкриття поховань катакомбної спільноти з металовиробничим інструментарієм змусили В. С. Бочкарьова звернути увагу на цей феномен. Дослідник переконливо пов'язав їх з конкретними археологічними культурами, а наявність (відсутність) таких комплексів у тій чи іншій культурі пояснив діючими нормами поховального обряду, які враховували чи ні професійну спеціалізацію померлого. Дослідник також звернув увагу на те, що населення більшості культур епохи бронзи Східної Європи таку спеціалізацію в ритуалах ігнорувало (Бочкарев 1978).

Джерельна база по давньому металовиробництву катакомбної культурної спільноти (ККС), що постійно збільшувалася в Дніпро-Донському регіоні, сприяла розширенню кола дослідників, які вважали можливою експлуатацію мідних руд Донбасу катакомбним населенням в епоху середньої бронзи (Ковалева 1984; Березанская, Кравец 1989; Братченко 1995; Пряхин 1995; Кравец, Татаринов 1996; Черних 1997a та ін.). Однак першою, хто реанімував ідею В. О. Городцова про можливість експлуатації бахмутських мідних родовищ катакомбним населенням у цей період, була О. Г. Шапошникова (1971). Пізніше, але вже в ствердній формі, про початок розробки мідних руд Бахмутської улоговини в епоху середньої бронзи пишуть А. Л. Нечитайло та А. І. Кубишев (Нечитайло 1988; Кубышев, Нечитайло 1991). Цю ж точку зору підтримав і С. Ж. Пустовалов, який звернув увагу на підвищений вміст металевих виробів у похованнях катакомбної спільноти східних областей України (Пустовалов 1992).

У науковій літературі, присвяченій металовиробництву населення доби раннього металу, намітилася тенденція до виділення центрів металообробки. Раніше це поняття вже звучало в дослідженнях О. О. Іессена (Іессен 1948, 1951), однак використовувалося автором з різними значеннями. Під терміном «центр металообробки» Є. М. Черних і С. В. Кузьминих розуміють

компактний комплекс типологічно та хімічно своєрідного металу, включеного у рамки однієї пам'ятки (Черных, Кузьминых 1989b, с. 216).

Термін «центр металообробки» у цей час взяла «на озброєння» А. Л. Нечитайло в своїх дослідженнях, присвячених металовиробництву ККС (Нечитайло 1988; 1991; Кубышев, Нечитайло 1991). Під цим поняттям А. Л. Нечитайло, а також А. І. Кубишев, розуміли концентрацію в певних районах будь-якого протяжного простору комплексів ковальсько-ливарного виробництва та іншого металовиробничого інструментарію (Кубышев, Нечитайло 1991, с. 6). Своє бачення щодо існування доби енеоліту — середньої бронзи в певних районах центрів металовиробничої діяльності висловив С. Н. Братченко. На думку дослідника, центри металовиробництва та імпорт продукції на сусідні території стосовно епохи енеоліту — середньої бронзи — це є модернізацією процесу. Навіть на ранніх етапах палеометалевої доби в межах конкретного обширного регіону (області, провінції), вважав дослідник, повсюдно існувало автономне виробництво металевих виробів, а тому немає підстав виділяти спеціалізовані центри виробництва металевих виробів (центри металообробки) у добу середньої бронзи. Металургія та металообробка у населення ККС було однією з найважливіших галузей економіки (Братченко 1995, с. 89).

Розкопки комплексу ККС з металовиробничим інструментарієм у с. Мала Тернівка (к. 2 п. 7) Якимівського р-ну Запорізької обл. дозволили А. І. Кубишеву та І. Т. Чернякову зробити висновок про існування у племен східноєвропейського степу епохи бронзи вагової системи, близької до давньосхідної (Кубышев, Черняков 1985). Надалі проблема вагової системи давнього населення доби раннього металу стає одним із напрямів дослідницького пошуку Л. А. Черних (Черных 1995a; 2013).

Наявність цілої серії поховань ливарників ККС у Подінців'ї і на Донщині, — на території, прилеглій до донецьких родовищ міді, на думку А. Д. Пряхіна, не є випадковим. Нагадаємо, що не випадковим для дослідника є і тяжіння до Доно-Донецького регіону також поховань ливарників ДВАК (Пряхин 1995).

Про місце і значення мідних руд Донецького кряжа дослідники говорили у зв'язку з оцінкою рівня металовиробництва на території України в наступні періоди епохи бронзи. На думку низки дослідників, їх розробка населенням бабинської культурної спільноти (БКС) у перехідну добу від середньої до пізньої бронзи була цілком можливою незважаючи на відсутність її культурних нашарувань зі свідоцтвами металовиробництва на території мідних рудопроявів Бахмутської улоговини (Писларий 1983; Братченко 1995; Черных 1997c).

Аналіз металевих виробів БКС дозволив дослідникам простежити істотне скорочення асортименту металевих виробів порівняно з асортиментом виробів із металу ККС (Братченко 1982; Черных 1995b). Водночас звернула на себе увагу їх номенклатурна близькість. Щодо поховального обряду БКС, то як і в попередній їй катакомбний час, дослідниками простежено збереження елементів професійної спеціалізації небіжчиків (Братченко 1995; Литвиненко 1998). Однак ця традиція настільки відчула суттєві зміни, що дала підстави казати про перехідний період як про час зміни поховальної парадигми (Братченко 1995). Проявилася вона, як зазначає Р. О. Литвиненко, у скороченні комплектності металовиробничого інструментарію, а також у зменшенні частки цих комплексів серед маси однокультурних поховань (Литвиненко 1998).

У добу пізньої бронзи, як вважає С. С. Березанська, металургія і металообробка у населення ЗКС на території України ґрунтувалися саме на місцевих Донецьких родовищах міді і були одними з провідних занять. Вона стверджує, що в епоху бронзи найбільш інтенсивно рудники використовувалися населенням саме зрубної спільноти (Березанская 1972; 1982; 1990).

Думку С. С. Березанської поділяв О. С. Беляєв. На значній території Дніпро-Донського регіону, у пограниччі степу і лісостепу Дніпровського Лівобережжя, дослідником був виділений донецький варіант зрубної культури. Центр цього варіанту розташовувався в Середньому Подінців'ї, поблизу ДГМЦ, з яким, на його думку, було пов'язане все життя зрубного населення досліджуваного регіону. Як вважав дослідник, річки Берека і Орель були одним із шляхів міграції зрубного населення на захід і шляхом поширення виробів ДГМЦ (Беляев 1980, с. 11—12).

Бахмутські рудопрояви міді, як джерело сировини для металовиробництва, не залишив без уваги у своїй дисертації С. Й. Берестнєв. Керуючись концептуальними побудовами Є. М. Черних, дослідник, відповідно до запропонованої ним тричленної періодизації зрубної культури лісостепового Лівобережжя України, розробку донецьких мідних руд населенням ЗКС пов'язував із середнім її етапом (Берестнев 1983).

На початку 1980-х рр. В. С. Бочкарьов, визнаючи існування ДГМЦ в епоху бронзи, відзначав істотне значення донецьких мідних руд у металообробному виробництві населення пізньої бронзи Північного Причорномор'я в перед- і ранньосабатинівський час (Бочкарев 1981).

Загальна характеристика ДГМЦ дана С. С. Березанською і В. В. Отрощенком в одному з розділів узагальнюючого дослідження «Давня історія України», присвяченого господарству в епоху бронзи (Березанська, Отрощенко 1997, с. 458—461). Визнаючи ДГМЦ найбільш давнім на території сучасної України, обмеживши кавказький вплив на виробничу діяльність давнього населення Дніпро-Донського регіону, він, на думку авторів, виявився

головним постачальником бронзових виробів на територію Лівобережної України (Березанська, Отрощенко 1997, с. 461).

Масові розкопки курганів на новобудовах у 1970—1980-ті рр. призвели до накопичення їх критичної маси, коли стало зрозуміло, що без підключення поселенських матеріалів, особливо у вирішенні питань, пов'язаних з виробничою діяльністю, вже не обійтися. У ситуації, що склалася, дослідження побутових пам'яток стають активнішими.

У першій половині 1980-х рр. активну роботу з виявлення пам'яток археології Луганщини проводить К. І. Красильников. Ним відкрито близько 700 побутових пам'яток ЗКС. На восьми з них знайдено свідоцтва металовиробництва (Бровендер 2000a, с. 352—353).

1980—90-і рр. ознаменовані виявленням у Дніпро-Донському регіоні великої кількості поселень епохи бронзи (розвідки С. Й. Берестнєва, Ю. М. Бровендера, Ю. В. Буйнова, Я. П. Гершковича, К. І. Красильникова, С. М. Санжарова, М. Л. Швецова, В. В. Циміданова та ін.). Деякі з них досліджені розкопками, а серед отриманих матеріалів були і свідоцтва металовиробництва: Глибоке озеро 2 (Гершкович 1995), Капітанове 1 (Бровендер 2000b), Капітанове 2 (Пряхин и др. 2000), Проказине (Санжаров, Леоненко 2006), Чернікове озеро (Санжаров и др. 2000) та ін.

З кінця 1980-х рр. на Луганщині побутові пам'ятки ККС, які раніше не враховували при аналізі катакомбних старожитностей Східної України, систематично досліджував С. М. Санжаров. У Сіверськодонецькому Лівобережжі, переважно в Кремінському р-ні Луганської обл., ним досліджено серію пізньокатакомбних поселень зі свідоцтвами металургії та металообробки: Альошин Струмок, Проказине, Серебрянське та ін. (Санжаров 2010).

З початку 1990-х рр. археологічна експедиція під керівництвом автора проводить багаторічні розкопки пам'яток Капітанівського археологічного мікрорайону доби бронзи в Новоайдарському р-ні Луганської обл. (Отрощенко и др. 1996; Бровендер 2000; 2007; Пряхин и др. 2000). Багатошарові пам'ятки Капітанове I та Капітанове II дали виразні свідоцтва металовиробництва катакомбної, а більшою мірою зрубної спільноти.

Результати багаторічних розкопок побутових пам'яток епохи бронзи в Дніпро-Донському регіоні вже на початку 1990-х рр. показали, що пріоритет у кількості свідчень, пов'язаних із металовиробництвом зрубної спільноти, належить її західному ареалу. Як зауважив А. Д. Пряхін, особливо наочно це видно при зіставленні числа знахідок ливарних форм і плавильних чаш, і це при тому, що зрубні поселення Волго-Уралля досліджені значно більшою площею (Пряхин 1996, с. 132—133).

Численні свідоцтва давнього металовиробництва, що походять з усієї зрубної ойкумени, дозволили Є. М. Черних, а також учням його школи, на початку останнього десятиліття XX ст. говорити про виробничі центри зрубної спільноти, що включають активну гірничо-металургійну діяльність у Приуралі і Донбасі (Черних, Кузьминых, Агапов 1991).

У 1993 році вийшла друком узагальнююча робота С. Й. Татаринова «Древний металл Восточной Украины. Очерки истории горного дела, металлургии и металлообработки в эпоху бронзы». Автор підбив підсумок своїм майже двадцятирічним дослідженням гірничо-металургійних пам'яток на території рудопроявів Донецького кряжу. Ґрунтуючись на даних семи рудопроявів Бахмутської улоговини Донбасу, С. Й. Татаринов дав коротку їхню геологічну характеристику, виклав своє бачення організації давніх гірничих робіт, металургійного виробництва на «стоянках» поблизу копалень, а також зробив спробу аналізу продукції ДГМЦ. Автором зроблено гіпотетичні висновки про існування на базі ДГМЦ осередків металообробки, що функціонували в епоху енеоліту-бронзи. Крім того, дослідником висловлено припущення про існування в бабинський час у Середньому Подінців'ї самостійного (бабинського) осередку металургії (Татаринов 1993, с. 89). Ґрунтуючись на результатах досліджень пам'яток ДГМЦ, а також Сіверськодонецьких поселень, що дали свідоцтва металовиробництва, С. Й. Татаринов дійшов висновку про функціонування в Середньому Подінців'ї зрубного степового осередку металургії та металообробки. Більше того, С. Й. Татаринов припускав існування в районі ДГМЦ потужного зрубно-сабатинівського металургійного осередку, де, крім мідних руд, добувалися сурм'яні (Дружківський рудопрояв), а на Нагольному кряжі — миш'яковисті руди (арсенопірит), а можливо і золото. Продукція ДГМЦ, до складу якої дослідник відносив мідні зливки і вироби, за його уявленнями, могла бути споживана сабатинівськими племенами Нижнього Подніпров'я, а також ранньобондарихинським населенням Сіверського Дінця. Зоною поширення металу ДГМЦ, за С. Й. Татариновим, був Сіверськодонецький регіон, а також Донщина (Татаринов 1993, с. 89—91).

У середині 1990-х рр. В. І. Клочко зробив спробу узагальнити свідоцтва металовиробництва епохи енеоліту — бронзи, що походять з території України (Клочко 1994, с. 96—132). По суті, дотримуючись концепції Є. М. Черних про тенденції розвитку східноєвропейського металургійного виробництва в епоху раннього металу, але ґрунтуючись на накопиченій до того часу джерельній базі, автор припустив можливість експлуатації мідних руд України, у т. ч. Донбасу і Приазов'я, уже в епоху енеоліту (Клочко 1994, с. 103). Недостатньо вивчена проблема сировинної бази для металовиробництва, на думку дослідника, дозволяла лише намітити ймовірні джерела для тих чи інших культур бронзового

віку України (Клочко 1994, с. 98). Орієнтуючись на прогнозні металогенічні характеристики території України, виконані геологами, В. І. Клочко, крім Донецького регіону, де маються достовірні свідоцтва розробки мідних руд у добу бронзи, звертає увагу на рудопрояви Приазов'я, Подніпров'я, Побужжя, Волині, Прикарпаття і Закарпаття, як можливі сировинні бази для металовиробництва у добу раннього металу (Клочко 1994, с. 98). Дослідник, крім того, розглянув питання технології та організації металургійного виробництва епохи раннього металу в ретроспективі (Клочко 1994).

Накопичені на поселеннях епохи пізньої бронзи Доно-Донецького регіону свідоцтва металовиробництва вже в середині 1990-х рр. дозволили А. Д. Пряхіну говорити не тільки про можливості виділення західного (доно-донецького) осередку металургії та металообробки зрубного часу, що базується на Донецьких мідних рудах, а й про єдину Доно-Донецьку виробничу зону епохи пізньої бронзи (Пряхин 1996, с. 132—134). Фактично А. Д. Пряхін по-новому підійшов до оцінки виробничої діяльності в рамках зрубної області (Литвиненко 1996, с. 17), де на окраїнних територіях знаходяться родовища мідних руд, які активно розроблялися в епоху пізньої бронзи. На думку О. С. Саврасова, це крок до збалансованого підходу в системі зв'язків і оцінок за двома основними векторами напрямку культурно-історичних традицій (захід—схід) (Саврасов 2000, с. 105—106).

Значно віддалений від східної (південноуральської) і менш від західної (донбаської) рудних баз ареал донської лісостепової зрубної культури, на думку О. С. Саврасова, був одним із найбільш потужних центрів металообробного виробництва в епоху пізньої бронзи (Саврасов 2000). В оцінці виробничої діяльності донської лісостепової зрубної культури першорядне значення по праву належить Мосоловському поселенню металургів-ливарників, що дав найбільшу в регіоні кількість свідоцтв давнього металовиробництва. Тож не дивно, що в оцінці Є. М. Черних та його колег, ця пам'ятка визначена як спеціалізоване селище ковалів-ливарників, основна спрямованість якого — обробка привізного металу і виготовлення знарядь, скоріш за все, на замовлення (Черных и др. 1999, с. 100). Важливо зауважити, що аналіз результатів спектральних досліджень (55 проб) Мосоловського металу не дав жодного зразка металу, пов'язаного з Каргалинськими рудами Південного Уралу. У зв'язку з цим дослідники зробили важливий висновок, згідно з яким ковалів-ливарників із Мосоловки прямі торгово-обмінні шляхи з основними виробниками металу на сході зрубної спільноти зовсім не пов'язували (Черных и др. 1999).

Результати спостережень археологів московської школи перегукувались з уявленням В. В. Отрощенка (2000) про існування в епоху пізньої бронзи в Дніпро-Донському регіоні двох виробничих зон ЗКС, кожна з яких мала свою територію функціонування і свою зону збуту продукції.

Важливими є спостереження А. Д. Пряхіна та О. С. Саврасова, згідно з якими віддалення від Донецьких копалень на схід, до географічного центру ареалу ЗКС, засвідчує поступове зменшення на поселеннях свідоцтв металургії. Це простежується при зіставленні двох спеціалізованих на металовиробництві поселень ЗКС — Усове озеро на Сіверському Дінці, яке розташоване поблизу бахмутських рудопроявів, і Мосоловського на р. Битюг, що знаходиться на значній відстані як від донецьких копалень, так і на ще більшій відстані від копалень Приуралля (Пряхин, Саврасов 1994, с. 33). О. С. Саврасов цей факт розглядає як прояв регіональної специфіки пам'яток з вираженою виробничою спеціалізацією в системі розташованих на різній території зрубної спільноти виробничих об'єднань (Саврасов 2000, с. 107).

Тенденція зменшення поховань зрубної спільноти з бронзовими виробами зі сходу на захід у рамках Дніпро-Донського регіону простежив і Р. О. Литвиненко. Середнє Подінців'я, на думку дослідника, займає серединне положення за кількістю бронзових виробів у зрубних похованнях. Дещо підвищений показник дають лише поховання, розташовані поблизу мідних рудопроявів Донецького кряжа (Литвиненко 1996, с. 19—20). Вважаючи виокремлення А. Д. Пряхіним доно-донецької виробничої зони металургії та металообробки ЗКС перспективним для вивчення культурно-історичних утворень епохи пізньої бронзи на території східноєвропейського степу та лісостепу, Р. О. Литвиненко виявив чинники, що визначають місце пам'яток ЗКС Подінців'я в системі Доно-Донецької виробничої зони епохи пізньої бронзи. При зіставленні сіверськодонецьких і донських ремісничих центрів, на думку Р. О. Литвиненка, останні виглядають пріоритетніше. Для оцінки, виділеної А. Д. Пряхіним виробничої зони, дослідник наводить показники, згідно з якими метал і шлак із Мосоловки (Черных, Кузьминых 1989), Усового озера (Березанская 1990), Іллічівки (Косиков 1979), а також поселень біля рудників (Татаринов 1993) свідчать про зв'язок значної їх частини з мідними рудами Бахмутської улоговини Донбасу (Литвиненко 1996, с. 19—20).

Виокремлення А. Д. Пряхіним Доно-Донецької виробничої зони давньої металургії та металообробки доби пізньої бронзи було підтримано автором. Картографування поселенських пам'яток зрубної спільноти, досліджених розкопками в Середньому Подінців'ї (29), дозволили виділити три поселенських агломерації. Тоді ж було помічено, що побутові пам'ятники зі слідами металовиробництва розташовані в зоні високої концентрації поселень (Бровендер 1997).

Початок систематичних розкопок пам'яток Картамиського археологічного мікрорайону

епохи бронзи на території епонімного мідного рудопрояву Бахмутської улоговини Донбасу стало поворотним моментом у вивченні проблеми металовиробництва епохи бронзи Дніпро-Донського регіону. Йому передували чотирирічні обстеження самої території Картамиського рудопрояву (Бровендер 2003). Завдяки розвідувальним роботам були обстежені вже відомі рудники (I—III) і стоянка зрубної спільноти (за С. І. Татариновим; Татаринов 1993, с. 26), у подальшому охарактеризована як техногенна ділянка, пов'язана зі збагаченням мідної руди (Бровендер 2008). Виявлено також раніше не відомі гірничі виробки підземного типу на копальні Червоне озеро IV, а також відкрито два місцезнаходження культурного шару, у попередньому плані охарактеризовані як поселення (Червоне озеро 1, 3) (Отрощенко и др. 1997).

Скрупульозне обстеження території Картамиського рудопрояву створило необхідне інформаційне поле для наступного комплексного третього етапу досліджень гірничо-металургійних пам'яток епонімного археологічного мікрорайону, як і виробничої діяльності Донецького центру та Дніпро-Донського регіону за доби бронзи в цілому.

Підсумовуючи розгляд другого етапу в історії вивчення металовиробництва епохи бронзи Дніпро-Донського регіону, який охоплює другу половину XX ст., зауважимо, що підвищена, особливо у 90-і роки, увага до досліджень пам'яток ДГМЦ доби бронзи була обумовлена результатами досліджень двох унікальних спеціалізованих на металовиробництві поселень — Мосоловського на Середній Донщині та Усове озеро в Подінців'ї. Виділення донодонецької виробничої зони металургії та металообробки доби пізньої бронзи, у рамках якої функціонували як цілі об'єднання ремісників, так і окремі майстри, призвело до більш цілеспрямованого осмислення цієї проблематики.

Висновки. Джерельна база з проблеми металовиробничої діяльності давнього населення епохи бронзи Дніпро-Донського регіону, яка системно збільшувалась у 1960—90-ті рр., сприяла розгортанню аналітичних досліджень, реалізованих у перших узагальненнях металознавчого напрямку.

Розкопки С. Й. Татаринова давніх пам'яток у зоні мідних рудопроявів Бахмутської улоговини Донбасу, що дали культурно і хронологічно визначені свідоцтва давнього металовиробництва, спонукали Є. М. Черних до спектро-аналітичних досліджень металевих знарядь з метою визначення джерел сировини. Активні польові дослідження побутових пам'яток доби пізньої бронзи в Дніпро-Донському регіоні дозволили С. С. Березанській, а також А. Д. Пряхіну, майже паралельно виділити рідкісний для східноєвропейського степу та лісостепу вид пам'яток — поселень ремісників металургів-ливарників зрубної культурної спільноти — Усове озеро у Середньому Подінців'ї та Мосоловське на Середній Донщині. Однак на даному етапі ані проблема сировинної бази, ані ряд інших проблем, у т. ч. пов'язаних із Донецьким гірничо-металургійним центром, остаточно розв'язані не були. Для їх вирішення вже відчувалася необхідність об'єднання зусиль фахівців, які представляють різні галузі знання, у т. ч. і природничо-наукового і технічного профілю (геології, гірничої справи, металургії та ін.).

Тенденція до комплексного аналізу проблеми металовиробничої діяльності населення доби раннього металу Дніпро-Донського регіону, і насамперед Донецького гірничо-металургійного центру доби бронзи, виразно визначилася лише на початку третього тисячоліття.

ЛІТЕРАТУРА

Беляев, А. С. 1980. *Поздний период эпохи бронзы пограничья степи и лесостепи в Днепровском Левобережье*. Автореферат диссертации канд. ист. наук. Киев: ИА АН УССР.

Березанская, С. С. 1972. *Средний период бронзового века в Северной Украине*. Киев: Наукова думка.

Березанская, С. С. 1980. Первые мастера-металлурги на территории Украины. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Первобытная археология — поиски и находки*. Киев: Наукова думка, с. 243-256.

Березанская, С. С. 1982. *Северная Украина в эпоху бронзы*. Киев: Наукова думка.

Березанская, С. С. 1990. *Усово озеро. Поселение на Северском Донце*. Киев: Наукова думка.

Березанская, С. С., Кравец, Д. П. 1989. О металлургическом ремесле племен донецкой катакомбной культуры. В: Березанская, С. С. (ред.). *Первобытная археология*. Киев: Наукова думка, с. 156-168.

Березанська, С. С., Ляшко, С. М. 1989. Вивчення ремесла за виробничими комплексами з пам'яток доби бронзи. *Археологія*, 3, с. 18-30.

Березанська, С. С., Отрощенко, В. В. 1997. Бронзовий вік. В: Толочко, П. П. (ред.). *Давня історія України*. 1. Київ: Наукова думка, с. 384-529.

Берестнев, С. И. 1983. *Срубная культура лесостепного Левобережья Украины*. Автореферат диссертации канд. ист. наук. Москва: ИА РАН.

Бочкарев, В. С. 1978. Погребения литейщиков эпохи бронзы (методологический пересмотр). *Проблемы археологии*, 2, с. 48-53.

Бочкарев, В. С. 1981. Изменчивость и традиционность в металлообрабатывающем производстве. В: Массон, В. М. (ред.). *Преемственность и инновации в развитии древних культур. Материалы методологического семинара ЛОИА АН СССР*. Ленинград, с. 22-27.

Бочкарев, В. С. 2006. Северопонтийское металлопроизводство эпохи поздней бронзы. В: Бочкарев, В. С. (ред.). *Производственные центры: источники, «дороги», ареал распространения*. Санкт-Петербург, с. 53-65.

Братченко, С. Н. 1982. К определению уровня развития бронзовой индустрии в эпоху бронзы. В: Аракелян, Б. Н., Массон, В. М., Ханзадян, Э. В. (ред.). *Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа*. Ереван: АН Армянской ССР, с. 6-9.

Братченко, С. Н. 1995. Соотношение каменной и бронзовой индустрии в энеолите и бронзовом веке. *Донские древности*, 4, с. 79-92.

Бровендер, Ю. М. 1997. К вопросу о выделении доно-донецкой производственной зоны металлургии и металлообработки в эпоху поздней бронзы (Донецкий ареал). В: Отрощенко, В. В., Пряхин, А. Д., Бровендер, Ю. М. (ред.). *Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: Материалы 3-го украинско-российского полевого археологического семинара*. Киев; Воронеж; Перевальск, с. 6-11.

Бровендер, Ю. М. 2000a. *Поселения срубной общности в среднем течении Северского Донца*. Диссертация канд. ист. наук. Киев. ИА НАН Украины.

Бровендер, Ю. М. 2000b. Капитаново-1. Поселение покровской срубной культуры в Северскодонецком Левобережье. *Старожитності степового Причорномор'я та Криму*, 8, с. 170-186.

Бровендер, Ю. М. 2003. До проекту щодо вивчення давньої історії гірництва Донецького гірничо-металургійного центру (за матеріалами Картамиського археологічного мікрорайону). В: Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В., Пряхін, А. Д. (ред.). *Проблеми гірничої археології: Доповіді І-го Картамиського міжнародного польового археологічного семінару*. Алчевськ: ДГМІ, с. 15-20.

Бровендер, Ю. М. 2007. Находки деталей конской упряжи в контексте Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 224-234.

Бровендер, Ю. М., 2008. Итоги раскопок техногенного участка на Картамышском рудопроявлении. *Древности 2006—2008,* с. 184-203.

Бровендер, Ю. М. 2016. *Донецький гірничо-металургійний центр доби бронзи*. Автореферат дисертації д-ра іст. наук. Київ: ІА НАН України.

Бровендер, Ю. М. 2020. Изучение производственной деятельности Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы в начале XXI века. *Донеччина: природа, люди, культура 2019*, с. 66-71.

Бровендер, Ю. М. 2013. Опыт экспериментальных исследований по выплавке меди из руд Картамышского рудопроявления Донбасса. В: Агапов, С. А. (ред.). *Экспериментальная археология. Взгляд в XXI век*. Ульяновск: Печатный двор, с. 127-152.

Бровендер, Ю. М., Шубин, Ю. П. 2013. Опыт комплексного изучения памятников производственной деятельности Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы. *Донецький археологічний збірник*, 16, с. 108-113.

Гершкович, Я. П. 1995. О характере заселения Среднего Подонцовья в эпоху поздней бронзы. В: Пряхин, А. Д., Отрощенко, В. В., Бровендер, Ю. М. (ред.). *Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: Материалы полевого археологического семинара*. Луганск, с. 37-38.

Гершкович, Я. П. 1998. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье — Северо-Восточное Приазовье — Подонцовье). *Археологический альманах*, 7, с. 61-92.

Горішний, П. А., Отрощенко, В. В., Шапошникова, О. Г. 1987. Дослідження на новобудовах України. *Археологія*, 57, с. 67-74.

Дубовская, О. Р. 1978. Поселение эпохи поздней бронзы близ села Провалье. *Древние культуры Поволжья и Приуралья*, 221, с. 94-96.

Иессен, А. А. 1948. Уральский очаг древней металлургии. В: Марцелин, Р. В. (ред.). *Первое уральское археологическое совещание*. Молотов, с. 59-64.

Иессен, А. А. 1951. Прикубанский очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзового века. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 23, с. 75-124.

Килейников, В. В. 1984. Каменные горно-металлургические и металлообрабатывающие орудия Мосоловского поселения. В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Эпоха бронзы восточноевропейской лесостепи*. Воронеж: ВГУ, с. 108-123.

Килейников, В. В. 1985. *Хозяйство населения донской лесостепной срубной культуры (по данным экспериментально-трасологического анализа орудий труда)*. Автореферат диссертации канд. ист. наук. Ленинград: ЛОИА РАН.

Килейников, В. В. 1988. Ремесло и домашние производства у населения донской лесостепной срубной культуры. В: Синюк, А. Т. (ред.). *Исследование памятников археологии Восточной Европы*. Воронеж: ВГПИ, с. 97-110.

Клочко, В. И. 1994. Металлургическое производство в энеолите — бронзовом веке. В: Березанская, С. С., Цвек, Е. В., Клочко, В. И., Ляшко, С. Н. *Ремесло эпохи энеолита—бронзы на Украине*. Киев, с. 96-132.

Клочко, В. І. 2006. *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000—900 рр. до Р. Х.)*. Київ: АртЕк.

Ковалева, И. Ф. 1984. *Север Степного Поднепровья в энеолите — бронзовом веке*. Днепропетровск: ДГУ.

Ковалева, И. Ф. 2002. 30 лет работ археологической экспедиции Днепропетровского национального университета. *Проблеми археології Подніпров'я*, с. 3-23.

Кореневский, С. Н. 1974. О металлических топорах майкопской культуры. *Советская археология*, 3, с. 14-32.

Кореневский, С. Н. 1976. О металлических топорах Северного Причорноморья, Среднего и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы. *Советская археология*, 4, с. 16-31.

Кореневский, С. Н. 1978. О металлических ножах ямной, полтавкинской и катакомбной культур. *Советская археология*, 2, с. 33-48.

Коробкова, Г. Ф. 1995. Функционально-производственные стимулы конвергентных явлений: общее и особенное в металлургическом комплексе и металлообрабатывающем инструментарии бронзового века. В: Массон, В. М. (ред.). *Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита — бронзы Средней и Восточной Европы. Материалы конференции*. Санкт-Петербург, с. 16-17.

Косиков, В. А. 1979. К вопросу об уровне развития бронзолитейного производства у племен срубной культуры (на материалах Ильичевского поселения). В: *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Тезисы докладов конференции*. Донецк: ДонГУ, с. 75.

Кравец, Д. П., Татаринов, С. И. 1996. К вопросу о металлургии донецкой катакомбной культуры. В: Массон, В. М. (ред.). *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Материалы международной конференции*. 2. Донецк, с. 51-54.

Кубышев, А. И., Нечитайло, А. Л. 1991. Центры металлообрабатывающего производства Азово-Черноморской зоны (к постановке проблемы). В: Братченко, С. Н. (ред.). *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. Киев, с. 5-21.

Кубышев, А. И., Черняков, И. Т. 1985. К проблеме существования весовой системы у племен бронзового века степей Восточной Европы (на материалах погребения литейщика катакомбной культуры). *Советская археология*, 1, с. 39-54.

Литвиненко, Р. А. 1996. Памятники Северского Донца в системе доно-донецкой производственной

зоны эпохи поздней бронзы. В: *Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. Тезисы докладов и материалы конференции*. Воронеж: ВГУ, с. 17-20.

Литвиненко, Р. А. 1998. Погребения КМК с производственным инвентарем. В: Тощев, Г. М. (ред.). *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности и культурно-исторической общности культуры многоваликовой керамики*. Запорожье: ЗГУ, с. 97-105.

Молодин, В. И., Пряхин, А. Д. 2005. К выделению производственных зон эпохи бронзы на пространствах Евразийской степи и лесостепи. В: Толочко, П. П., Дорофеев, В. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології. Матеріали II-го Картамиського міжнародного польового археологічного семінару*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 7-9.

Нечитайло, А. Л. 1988. К вопросу о роли Донбасса в развитии металлургии бронзы. В: *Актуальные проблемы охраны и исследований археологических памятников в Центральном Донбассе. Тезисы докладов конференции*. Перевальск, с. 15-17.

Нечитайло, А. Л. 1991. *Связи населения Степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы*. Киев: Наукова думка.

Отрощенко, В. В. 1981. *Срубная культура степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников)*. Автореферат диссертации канд. ист. наук. Киев: ИА АН УССР.

Отрощенко, В. В. 2000. О культурах срубной общности. В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи. Материалы международной научной конференции*. Воронеж, с. 10-14.

Отрощенко, В. В. 2001. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)*. Київ: ІА НАН України.

Отрощенко, В. В., Бровендер, Ю. М., Пряхин, А. Д., Беседин, В. И. 1996. Украинско-российская экспедиция по изучению Капитановского археологического микрорайона памятников эпохи бронзы (итоги работ 1995—1996 гг.). В: *Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. Тезисы докладов и материалы научной конференции*. 2. Воронеж: ВГУ, с. 4-10.

Отрощенко, В. В., Пряхин, А. Д., Беседин, В. И., Бровендер, Ю. М., Саврасов, А. С. 1997. Украинско-российская экспедиция по изучению памятников эпохи бронзы Донецкого бассейна. *Археология восточноевропейской лесостепи*, 10: Пятьдесят полевых сезонов археологов Воронежского университета, с. 98-100.

Отрощенко, В. В., Рассамакін, Ю. Я. 1997. З приводу культурної належності комплексів лобойківсько-дербеденівської зони металообробки. В: *Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей востока и запада в эпоху поздней бронзы: Тезисы докладов I-го всесоюзного полевого семинара*. Киев; Николаев; Южноукраинск, с. 23-25.

Писларий, И. А. 1983. *Культура многоваликовой керамики Восточной Украины*. Автореферат диссертации канд. ист. наук. Москва: ИА АН СССР.

Пряхин, А. Д. 1971. *Абашевская культура в Подонье*. Воронеж: ВГУ.

Пряхин, А. Д. 1976. *Поселения абашевской общности*. Воронеж: ВГУ.

Пряхин, А. Д. 1993. *Мосоловское поселение эпохи поздней бронзы*. 1. Воронеж: ВГУ.

Пряхин, А. Д. 1995. Доно-Донецкая степи и лесостепь в эпоху бронзы (некоторые итоги и перспективы исследований). В: Пряхин, А. Д., Отрощенко, В. В., Бровендер, Ю. М. (ред.). *Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона. Материалы полевого археологического семинара*. Луганск, с. 6-10.

Пряхин, А. Д. 1996. *Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы*. 2. Воронеж: ВГУ.

Пряхин, А. Д. 2003. Доно-Донецкая производственная зона эпохи бронзы (к изучению металлургии эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи): актовая речь на расширенном заседании ученого совета Донбасского горно-металлургического института, октябрь 2002 г. В: Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В., Пряхін, А. Д. (ред.). *Проблеми гірничої археології. Матеріали I-го Картамиського міжнародного польового археологічного семінару*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 88-97.

Пряхин, А. Д., Отрощенко, В. В., Беседин, В. И., Бровендер, Ю. М. 2000. *Поселение эпохи бронзы Капитаново II*. Воронеж: ВГУ.

Пряхин, А. Д., Саврасов, А. С. 1994. Металлургия и металлообработка населения срубной культурно-исторической общности доно-донецкой лесостепи. В: Бочкарев, В. С. (ред.). *Материалы III Рыковских чтений*. Саратов, с. 31-35.

Пряхин, А. Д., Саврасов, А. С. 1998. Ножи-кинжалы с перекрестием в абашевском и срубном мирах (к развитию производственных традиций). В: Пряхін, А. Д., Отрощенко, В. В., Бровендер, Ю. М. (ред.). *Доба бронзи Доно-Донецького регіону. Матеріали 4-го українсько-російського польового археологічного семінару*. Київ; Вороніж, с. 67-69.

Пустовалов, С. Ж. 1992. *Этническая структура катакомбного населения Северного Причерноморья (по материалам погребального обряда)*. Киев: Наукова думка.

Рындина, Н. В., Дегтярева, А. Д. 1989. Результаты технологического исследования металлических изделий Мосоловского поселения. В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Поселения срубной общности*. Воронеж: ВГУ, с. 14-39.

Саврасов, А. С. 1996. Приложение. Экспериментальное изучение технологии металлообрабатывающего производства. В: Пряхин, А. Д. *Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы*. 2. Воронеж: ВГУ, с. 135-158.

Саврасов, А. С. 1998. *Металлообработка населения донской лесостепной срубной культуры*. Автореферат диссертации канд. ист. наук. Воронеж: ВГУ.

Саврасов, А. С. 2000. Организация производственной деятельности населения срубной культурно-исторической общности (металлообработка и металлургия). В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы Евразийской степи и лесостепи. Материалы международной научной конференции*. Воронеж: ВГУ, с. 104-110.

Сальников, К. В. 1962. К истории древней металлургии на Южном Урале. *Археология и этнография Башкирии*, 1, с. 62-74.

Санжаров, С. М. 2007. *Східна Україна на рубежі середньої — пізньої бронзи*. Автореферат дисертації д-ра іст. наук. Київ: ІА НАН України.

Санжаров, С. Н. 2010. *Восточная Украина на рубеже эпох средней — поздней бронзы*. Луганск: СНУ им. В. Даля.

Санжаров, С. Н., Бритюк, А. А., Котова, Н. С., Черных, Е. А. 2000. *Поселения неолита — ранней бронзы Северского Донца*. Луганск: СНУ.

Санжаров, С. М., Леоненко, Ю. А. 2006. Матеріали доби пізньої бронзи Проказинського поселення. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 6, с. 215-224.

Свистова, Е. Б. 2000. Преемственность производственных традиций населения доно-волжской абашевской и донской лесостепной срубной культур (к истории вопроса). В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи. Материалы международной конференции.* Воронеж: ВГУ, с. 156-159.

Струкуленко, А. С. 2008. До історії українських новобудовних експедицій. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*, 6, с. 224-232.

Татаринов, С. И. 1975. К вопросу о существовании в Северном Причерноморье горно-металлургического центра во II—I тыс. до н. э. В: *150 лет Одесскому государственному археологическому музею. Тезисы докладов*. Киев, с. 64-65.

Татаринов, С. И. 1978. Древний медный рудник «Выскривский» в Донецкой области. *Советская археология*, 4, с. 251-255.

Татаринов, С. И. 2001. Жилище бронзового века на Клиновском медном руднике в Донбассе. *Археологический альманах*, 10, с. 209-214.

Татаринов, С. И. 1993. *Древний металл Восточной Украины. Очерки истории горного дела, металлургии и металлообработки в эпоху бронзы*. Артемовск.

Татаринов, С. И. 2003. *Древние горняки-металлурги*. Славянск: Печатный двор.

Татаринов, С. И. 2006. Новые медные рудники. В: Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В., Пряхін, А. Д. (ред.). *Проблеми гірничої археології: Матеріали IIIго Картамиського міжнародного польового археологічного семінару*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 37-41.

Чередниченко, Н. Н. 1970. Поселение срубной культуры на Луганщине. *Советская археология*, 1, с. 233-238.

Черных, Е. Н. 1966. *История древнейшей металлургии Восточной Европы.* Москва: Наука.

Черных, Е. Н. 1967. О терминах «металлургический центр», «очаг металлургии» и других. *Советская археология*, 1, с. 295-301.

Черных, Е. Н. 1970. Обследование медных рудников Донбасса. *Археологические открытия 1969 года*, с. 293.

Черных, Е. Н. 1976. *Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР*. Москва: Наука.

Черных, Е. Н. 1978. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего метала на территории СССР. *Советская археология*, 4, с. 53-82.

Черных, Е. Н., Кузьминых, С. В. 1989. Металл Мосоловского поселения (по данным спектрального анализа). В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Поселения срубной общности*. Воронеж: ВГУ, с. 5-14.

Черных, Е. Н., Кузьминых, С. В. 1989. *Древняя металлургия Северной Евразии (сейминско-турбинский феномен).* Москва: Наука.

Черных, Е. Н., Кузьминых, С. В., Агапов, С. А. 1991. Европейская зона евразийской металлургической провинции. В: Яровой, Е. В., Кашуба, М. Т. (ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). Материалы международной конференции*. Киев, с. 10.

Черных, Е. Н., Кузьминых, С. В., Лебедева, Е. Ю., Агапов, С. А., Луньков, В. Ю., Орловская, Л. Б., Тенейшвили, Т. О., Вальков, Д. В. 1999. Археологические памятники эпохи бронзы на Каргалах (поселение Горный и другие). *Российская археология*, 1, с. 77-102.

Черных, Е. Н. 2007. *Каргалы*. V. Москва: Языки славянской культуры.

Черных, Л. А. 1992. О характере развития металлообработки ямной и катакомбной культур. В: *История и археология Слободской Украины. Тезисы докладов конференции, посвященных 90-летию XII Археологического съезда*. Харьков, с. 215-217.

Черних, Л. А. 1995. Визначення вагової системи доби бронзи Північного Причорномор'я. *Археологія*, 4, с. 117-131.

Черных, Л. А. 1996. К вопросу о происхождении кованых слабовыпуклых блях в комплексах ранней бронзы Украины. В: *Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи: Тезисы докладов и материалы полевого семинара*. 2, Воронеж, с. 31-36.

Черних, Л. А. 1997a. *Проблема вивчення первісного ремесла в археології (соціально-історичний аспект).* Автореферат дисертації канд. іст. наук. Київ: ІА НАН України.

Черных, Л. А. 1997b. О типологических особенностях металлического инвентаря из памятников ранней бронзы Северного Причерноморья (тесла, долота). *Археологический альманах*, 6, с. 97-124.

Черных, Л. А. 1997c. *Проблема изучения первобытного ремесла в археологи (соціально-исторический аспект).* Диссертация канд. ист. наук. Киев: ИА НАН Украины.

Черных, Л. А. 2001 К вопросу о типах втульчатых топоров Украины, отливавшихся в открытые с брюшка литейные формы. В: Пряхін, А. Д., Отрощенко, В. В., Бровендер, Ю. М. (ред.). *Доба бронзи Доно-Донецького регіону. Матеріали 5-го українсько-російського польового археологічного семінару*. Київ; Вороніж, с. 114-118.

Черных, Л. А. 2013. О производственной специфике плавильных емкостей эпохи средней бронзы (по материалам степных культур Северного Причерноморья). В: Агапов, С. А. (ред.). *Экспериментальная археология. Взгляд в XXI век*. Ульяновск: Печатный двор, с. 169-179.

Черняков, И. Т. 1967. Техника изготовления литейных форм и металлических изделий в Северном Причерноморье в эпоху поздней бронзы. В: Лесков, А. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР*. Киев: Наукова думка, с. 179-186.

Черняков, И. Т. 1997. Сабатиновская культура — северо-восточная ойкумена балкано-карпатских культур. В: *Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей востока и запада в эпоху поздней бронзы: Тезисы докладов I-го всесоюзного полевого семинара*. Киев; Николаев; Южноукраинск, с. 31-33.

Шаповалов, Т. А. 1976. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце. В: Березанская, С. С. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 150-172.

Шапошникова, О. Г. 1971. До питання про металообробку у племен донецької катакомбної культури. *Археологія*, 1, с. 22-26.

Klochko, V. I. 1993. *Weapons of the tribes the Northern Pontic zone in 16th—10th centuries BC*. Baltic-Pontic studies, 1. Poznan: Uniwersytetim Adama Msckiewicza.

Leskov, A. M. 1981. *Jung- und Spatbronzezeitliche Depotfunde im nordlichen Schwarzmeergebiet*. Prahistorihe Bronzefunde, XX, 5. Munhen: C. H. Berck'sche.

REFERENCES

Beliaev, A. S. 1980. *Pozdnii period epokhi bronzy pogranichia stepi i lesostepi v Dneprovskom Levoberezhe*. Avtoreferat dissertatsii kand. ist. nauk. Kiev: IA AN USSR.

Berezanskaia, S. S. 1972. *Srednii period bronzovogo veka v Severnoi Ukraine*. Kiev: Naukova dumka.

Berezanskaia, S. S. 1980. Pervye mastera-metallurgi na territorii Ukrainy. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Pervobytnaia arkheologiia — poiski i nakhodki*. Kiev: Naukova dumka, s. 243-256.

Berezanskaia, S. S. 1982. *Severnaia Ukraina v epokhu bronzy*. Kiev: Naukova dumka.

Berezanskaia, S. S. 1990. *Usovo ozero. Poselenie na Severskom Dontse*. Kiev: Naukova dumka.

Berezanskaia, S. S., Kravets, D. P. 1989. O metallurgicheskom remesle plemen donetskoi katakombnoi kultury. In: Berezanskaya, S. S. (ed.). *Pervobytnaia arkheologiia*. Kiev: Naukova dumka, s. 156-168.

Berezanska, S. S., Liashko, S. M. 1989. Vyvchennia remesla za vyrobnychymy kompleksamy z pam'iatok doby bronzy. *Arkheolohiia*, 3, s. 18-30.

Berezanska, S. S., Otroshchenko, V. V. 1997. Bronzovyi vik. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Davnia istoriia Ukrainy*. 1. Kyiv: Naukova dumka, s. 384-529.

Berestnev, S. I. 1983. *Srubnaia kultura lesostepnogo Levoberezhia Ukrainy*. Avtoreferat dissertatsii kand. ist. nauk. Moskva: IA RAN.

Bochkarev, V. S. 1978. Pogrebeniia liteishchikov epokhi bronzy (metodologicheskii peresmotr). *Problemy arkheologii*, 2, s. 48-53.

Bochkarev, V. S. 1981. Izmenchivost i traditsionnost v metalloobrabatyvaiushchem proizvodstve. In: Masson, V. M. (ed.). *Preemstvennost i innovatsii v razvitii drevnikh kultur. Materialy metodologicheskogo seminara LOIA AN SSSR*. Leningrad, s. 22-27.

Bochkarev, V. S. 2006. Severopontiiskoe metalloproizvodstvo epokhi pozdnei bronzy. In: Bochkarev, V. S. (ed.). *Proizvodstvennye tsentry: istochniki, «dorogi», areal rasprostraneniia*. Sankt-Peterburg, s. 53-65.

Bratchenko, S. N. 1982. K opredeleniiu urovnia razvitiia bronzovoi industrii v epokhu bronzy. In: Arakelian, B. N., Masson, V. M., Khanzadian, E. V. (ed.). *Kulturnyi progress v epokhu bronzy i rannego zheleza*. Erevan: AN Armianskoi SSR, s. 6-9.

Bratchenko, S. N. 1995. Sootnoshenie kamennoi i bronzovoi industrii v eneolite i bronzovom veke. Donskie drevnosti, 4, s. 79-92.

Brovender, Iu. M. 1997. K voprosu o vydelenii dono-donetskoi proizvodstvennoi zony metallurgii i metalloobrabotki v epokhu pozdnei bronzy (Donetskii areal). In: Otroshchenko, V. V., Priakhin, A. D., Brovender, Iu. M. (eds.). *Epokha bronzy Dono-Donetskogo regiona: Materialy 3-go ukrainsko-rossiiskogo polevogo arkheologicheskogo seminara*. Kiev; Voronezh; Perevalsk, s. 6-11.

Brovender, Iu. M. 2000a. *Poseleniia srubnoi obshchnosti v srednem techenii Severskogo Dontsa*. Dissertatsiia kand. ist. nauk. Kiev. IA NAN Ukrainy.

Brovender, Iu. M. 2000b. Kapitanovo-1. Poselenie pokrovskoi srubnoi kultury v Severskodonetskom Levoberezhe. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomor'ia ta Krymu*, 8, s. 170-186.

Brovender, Yu. M. 2003. Do proektu shchodo vyvchennia davnoi istorii hirnytstva Donetskoho hirnycho-metalurhiinoho tsentru (za materialamy Kartamyskoho arkheolohichnoho mikroraionu). In: Brovender, Yu. M., Otroshchenko, V. V., Priakhin, A. D. (ed.). *Problemy hirnychoi arkheolohii: Dopovidi I-ho Kartamyskoho mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru*. Alchevsk: DHMI, s. 15-20.

Brovender, Iu. M. 2007. Nakhodki detalei konskoi upriazhi v kontekste Donetskogo gorno-metallurgicheskogo tsentra epokhi bronzy. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 7, s. 224-234.

Brovender, Iu. M., 2008. Itogi raskopok tekhnogennogo uchastka na Kartamyshskom rudoproiavlenii. *Drevnosti 2006—2008*, s. 184-203.

Brovender, Yu. M. 2016. *Donetskyi hirnycho-metalurhiinyi tsentr doby bronzy*. Avtoreferat dysertatsii d-ra ist. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Brovender, Iu. M. 2020. Izuchenie proizvodstvennoi deiatelnosti Donetskogo gorno-metallurgicheskogo tsentra epokhi bronzy v nachale XXI veka. *Donechchyna: pryroda, liudy, kultura 2019*, s. 66-71.

Brovender, Iu. M. 2013. Opyt eksperimentalnykh issledovanii po vyplavke medi iz rud Kartamyshskogo rudoproiavleniia Donbassa. In: Agapov, S. A. (ed.). *Eksperimentalnaia arkheologiia. Vzgliad v XXI vek*. Ulianovsk: Pechatnyi dvor, s. 127-152.

Brovender, Iu. M., Shubin, Iu. P. 2013. Opyt kompleksnogo izucheniia pamiatnikov proizvodstvennoi deiatelnosti Donetskogo gorno-metallurgicheskogo tsentra epokhi bronzy. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 16, s. 108-113.

Gershkovich, Ia. P. 1995. O kharaktere zaseleniia Srednego Podontsovia v epokhu pozdnei bronzy. In: Priakhin, A. D., Otroshchenko, V. V., Brovender, Iu. M. (eds.). *Epokha bronzy Dono-Donetskogo regiona: Materialy polevogo arkheologicheskogo seminara*. Lugansk, s. 37-38.

Gershkovich, Ia. P. 1998. Etnokulturnye sviazi v epokhu pozdnei bronzy v svete khronologicheskogo sootnosheniia pamiatnikov (Nizhnee Podneprove — Severo-Vostochnoe Priazove — Podontsove). *Arkheologicheskii almanakh*, 7, s. 61-92.

Horishnyi, P. A., Otroshchenko, V. V., Shaposhnykova, O. H. 1987. Doslidzhennia na novobudovakh Ukrainy. *Arkheolohiia*, 57, s. 67-74.

Dubovskaia, O. R. 1978. Poselenie epokhi pozdnei bronzy bliz sela Provale. *Drevnie kultury Povolzhia i Priuralia*, 221, s. 94-96.

Iessen, A. A. 1948. Uralskii ochag drevnei metallurgii. In: Martselin, R. (ed.). *Pervoe uralskoe arkheologicheskoe soveshchanie*. Molotov, s. 59-64.

Iessen, A. A. 1951. Prikubanskii ochag metallurgii i metalloobrabotki v kontse medno-bronzovogo veka. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 23, s. 75-124.

Kileinikov, V. V. 1984. Kamennye gorno-metallurgicheskie i metalloobrabatyvaiushchie orudiia Mosolovskogo poseleniia. In: Priakhin, A. D. (ed.). *Epokha bronzy vostochnoevropeiskoi lesostepi*. Voronezh: VGU, s. 108-123.

Kileinikov, V. V. 1985. *Khoziaistvo naseleniia donskoi lesostepnoi srubnoi kultury (po dannym eksperimentalno-trasologicheskogo analiza orudii truda)*. Avtoreferat dissertatsii kand. ist. nauk. Leningrad: LOIA RAN.

Kileinikov, V. V. 1988. Remeslo i domashnie proizvodstva u naseleniia donskoi lesostepnoi srubnoi kultury. In: Siniuk, A. T. (ed.). *Issledovanie pamiatnikov arkheologii Vostochnoi Evropy*. Voronezh: VGPI, s. 97-110.

Klochko, V. I. 1994. Metallurgicheskoe proizvodstvo v eneolite — bronzovom veke. In: Berezanskaia, S. S., Tsvek, E. V., Klochko, V. I., Liashko, S. N. *Remeslo epokhi eneolita—bronzy na Ukraine*. Kiev, s. 96-132.

Klochko, V. I. 2006. *Ozbroiennia ta viiskova sprava davnoho naselennia Ukrainy (5000—900 rr. do R. Kh.)*. Kyiv: ArtEk.

Kovaleva, I. F. 1984. *Sever Stepnogo Podneprovia v eneolite — bronzovom veke*. Dnepropetrovsk: DGU.

Kovaleva, I. F. 2002. 30 let rabot arkheologicheskoi ekspeditsii Dnepropetrovskogo natsionalnogo universiteta. *Problemy arkheolohii Podniprov'ia*, s. 3-23.

Korenevskii, S. N. 1974. O metallicheskikh toporakh maikopskoi kultury. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 14-32.

Korenevskii, S. N. 1976. O metallicheskikh toporakh Severnogo Prichornomoria, Srednego i Nizhnego Povolzhia epokhi srednei bronzy. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 16-31.

Korenevskii, S. N. 1978. O metallicheskikh nozhakh iamnoi, poltavkinskoi i katakombnoi kultur. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 33-48.

Korobkova, G. F. 1995. Funktsionalno-proizvodstvennye stimuly konvergentnykh iavlenii: obshchee i osobennoe v metallurgicheskom komplekse i metalloobrabatyvaiushchem instrumentarii bronzovogo veka. In: Masson, V. M. (ed.). *Konvergentsiia i divergentsiia v razvitii kultur epokhi eneolita — bronzy Srednei i Vostochnoi Evropy. Materialy konferentsii*. Sankt-Peterburg, s. 16-17.

Kosikov, V. A. 1979. K voprosu ob urovne razvitiia bronzoliteinogo proizvodstva u plemen srubnoi kultury (na materialakh Ilichevskogo poseleniia). In: *Problemy epokhi bronzy iuga Vostochnoi Evropy. Tezisy dokladov konferentsii*. Donetsk: DonGU, s. 75.

Kravets, D. P., Tatarinov, S. I. 1996. K voprosu o metallurgii donetskoi katakombnoi kultury. In: Masson, V. M. (ed.). *Severo-Vostochnoe Priazove v sisteme evraziiskikh drevnostei (eneolit — bronzovyi vek). Materialy mezhdunarodnoi konferentsii*. 2. Donetsk, s. 51-54.

Kubyshev, A. I., Nechitailo, A. L. 1991. Tsentry metalloobrabatyvaiushchego proizvodstva Azovo-Chernomorskoi zony

(k postanovke problemy). In: Bratchenko, S. N. (ed.). *Katakombnye kultury Severnogo Prichernomoria*. Kiev, s. 5-21.

Kubyshev, A. I., Cherniakov, I. T. 1985. K probleme sushchestvovaniia vesovoi sistemy u plemen bronzovogo veka stepei Vostochnoi Evropy (na materialakh pogrebeniia liteishchika katakombnoi kultury). *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 39-54.

Litvinenko, R. A. 1996. Pamiatniki Severskogo Dontsa v sisteme dono-donetskoi proizvodstvennoi zony epokhi pozdnei bronzy. In: *Dono-Donetskii region v sisteme drevnostei epokhi bronzy vostochnoevropeiskoi stepi i lesostepi. Tezisy dokladov i materialy konferentsii*. Voronezh: VGU, s. 17-20.

Litvinenko, R. A. 1998. Pogrebeniia KMK s proizvodstvennym inventarem. In: Toshchev, G. M. (ed.). *Problemy izucheniia katakombnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti i kulturno-istoricheskoi obshchnosti kultury mnogovalikovoi keramiki*. Zaporozhe: ZGU, s. 97-105.

Molodin, V. I., Priakhin, A. D. 2005. K vydeleniiu proizvodstvennykh zon epokhi bronzy na prostranstvakh Evraziiskoi stepi i lesostepi. In: Tolochko, P. P., Dorofieiev, V. M. (ed.). *Problemy hirnychoi arkheolohii. Materialy II-ho Kartamyskoho mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru*. Alchevsk: DonDTU, s. 7-9.

Nechitailo, A. L. 1988. K voprosu o roli Donbassa v razvitii metallurgii bronzy. In: *Aktualnye problemy okhrany i issledovanii arkheologicheskikh pamiatnikov v Tsentralnom Donbasse. Tezisy dokladov konferentsii*. Perevalsk, s. 15-17.

Nechitailo, A. L. 1991. *Sviazi naseleniia Stepnoi Ukrainy i Severnogo Kavkaza v epokhu bronzy*. Kiev: Naukova dumka.

Otroshchenko, V. V. 1981. *Srubnaia kultura stepnogo Podneprovia (po materialam pogrebalnykh pamiatnikov)*. Avtoreferat disertatsii kand. ist. nauk. Kiev: IA AN USSR.

Otroshchenko, V. V. 2000. O kulturakh srubnoi obshchnosti. In: Priakhin, A. D. (ed.). *Srubnaia kulturno-istoricheskaia obshchnost v sisteme drevnostei epokhi bronzy evraziiskoi stepi i lesostepi. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Voronezh, s. 10-14.

Otroshchenko, V. V. 2001. *Problemy periodyzatsii kultur serednoi ta piznoi bronzy pivdnia Skhidnoi Yevropy (kulturno-stratyhrafichni zistavlennia)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Otroshchenko, V. V., Brovender, Iu. M., Priakhin, A. D., Besedin, V. I. 1996. Ukrainsko-rossiiskaia ekspeditsiia po izucheniiu Kapitanovskogo arkheologicheskogo mikroraiona pamiatnikov epokhi bronzy (itogi rabot 1995—1996 gg.). In: *Dono-Donetskii region v sisteme drevnostei epokhi bronzy vostochnoevropeiskoi stepi i lesostepi. Tezisy dokladov i materialy nauchnoi konferentsii*. 2. Voronezh: VGU, s. 4-10.

Otroshchenko, V. V., Priakhin, A. D., Besedin, V. I., Brovender, Iu. M., Savrasov, A. S. 1997. Ukrainsko-rossiiskaia ekspeditsiia po izucheniiu pamiatnikov epokhi bronzy Donetskogo basseina. *Arkheologiia vostochnoevropeiskoi lesostepi*, 10: Piatdesiat polevykh sezonov arkheologov Voronezhskogo universiteta, s. 98-100.

Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Yu. Ya. 1997. Z pryvodu kulturnoi nalezhnosti kompleksiv loboikivsko-derbedenivskoi zony metaloobrobky. In: *Sabatinovskaia i srubnaia kultury: problemy vzaimosviazei vostoka i zapada v epokhu pozdnei bronzy: Tezisy dokladov I-go vsesoiuznogo polevogo seminara*. Kiev; Nikolaev; Iuzhnourainsk, s. 23-25.

Pislarii, I. A. 1983. *Kultura mnogovalikovoi keramiki Vostochnoi Ukrainy*. Avtoreferat dissertatsii kand. ist. nauk. Moskva: IA AN SSSR.

Priakhin, A. D. 1971. *Abashevskaia kultura v Podone*. Voronezh: VGU.

Priakhin, A. D. 1976. *Poseleniia abashevskoi obshchnosti*. Voronezh: VGU.

Priakhin, A. D. 1993. *Mosolovskoe poselenie epokhi pozdnei bronzy*. 1. Voronezh: VGU.

Priakhin, A. D. 1995. Dono-Donetskaia stepi i lesostep v epokhu bronzy (nekotorye itogi i perspektivy issledovanii). In: Priakhin, A. D., Otroshchenko, V. V., Brovender, Iu. M. (ed.). *Epokha bronzy Dono-Donetskogo regiona. Materialy polevogo arkheologicheskogo seminara*. Lugansk, s. 6-10.

Priakhin, A. D. 1996. *Mosolovskoe poselenie metallurgov-liteishchikov epokhi pozdnei bronzy*. 2. Voronezh: VGU.

Priakhin, A. D. 2003. Dono-Donetskaia proizvodstvennaia zona epokhi bronzy (k izucheniiu metallurgii epokhi bronzy vostochnoevropeiskoi stepi i lesostepi): aktovaia rech na rasshirennom zasedanii uchenogo soveta Donbasskogo gorno-metallurgicheskogo instituta, oktiabr 2002 g. In: Brovender, Yu. M., Otroshchenko, V. V., Priakhin, A. D. (eds.). *Problemy hirnychoi arkheolohii. Materialy I-ho Kartamyskoho mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru*. Alchevsk: DonDTU, s. 88-97.

Priakhin, A. D., Otroshchenko, V. V., Besedin, V. I., Brovender, Iu. M. 2000. *Poselenie epokhi bronzy Kapitanovo II*. Voronezh: VGU.

Priakhin, A. D., Savrasov, A. S. 1994. Metallurgiia i metalloobrabotka naseleniia srubnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti dono-donetskoi lesostepi. In: Bochkarev, V. S. (ed.). *Materialy III Rykovskikh chtenii*. Saratov, s. 31-35.

Priakhin, A. D., Savrasov, A. S. 1998. Nozhi-kinzhaly s perekrestiem v abashevskom i srubnom mirakh (k razvitiiu proizvodstvennykh traditsii). In: Priakhin, A. D., Otroshchenko, V. V., Brovender, Yu. M. (eds.). *Doba bronzy Dono-Donetskoho rehionu. Materialy 4-ho ukrainsko-rosiiskoho polovoho arkheolohichnoho seminaru*. Kyiv; Voronizh, s. 67-69.

Pustovalov, S. Zh. 1992. *Etnicheskaia struktura katakombnogo naseleniia Severnogo Prichernomoria (po materialam pogrebalnogo obriada)*. Kiev: Naukova dumka.

Ryndina, N. V., Degtiareva, A. D. 1989. Rezultaty tekhnologicheskogo issledovaniia metallicheskikh izdelii Mosolovskogo poseleniia. In: Priakhin, A. D. (ed.). *Poseleniia srubnoi obshchnosti*. Voronezh: VGU, s. 14-39.

Savrasov, A. S. 1996. Prilozhenie. Eksperimentalnoe izuchenie tekhnologii metalloobrabatyvaiushchego proizvodstva. In: Priakhin, A. D. *Mosolovskoe poselenie metallurgov-liteishchikov epokhi pozdnei bronzy*. 2. Voronezh: VGU, s. 135-158.

Savrasov, A. S. 1998. *Metalloobrabotka naseleniia donskoi lesostepnoi srubnoi kultury*. Avtoreferat dissertatsii kand. ist. nauk. Voronezh: VGU.

Savrasov, A. S. 2000. Organizatsiia proizvodstvennoi deiatelnosti naseleniia srubnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti (metalloobrabotka i metallurgiia). In: Priakhin, A. D. (ed.). *Srubnaia kulturno-istoricheskaia obshchnost v sisteme drevnostei epokhi bronzy Evraziiskoi stepi i lesostepi. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Voronezh: VGU, s. 104-110.

Salnikov, K. V. 1962. K istorii drevnei metallurgii na Iuzhnom Urale. *Arkheologiia i etnografiia Bashkirii*, 1, s. 62-74.

Sanzharov, S. M. 2007. *Skhidna Ukraina na rubezhi serednoi — piznoi bronzy*. Avtoreferat dysertatsii d-ra ist. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Sanzharov, S. N. 2010. Vostochnaia Ukraina na rubezhe epokh srednei — pozdnei bronzy. Lugansk: SNU im. V. Dalia.

Sanzharov, S. N., Britiuk, A. A., Kotova, N. S., Chernykh, E. A. 2000. *Poseleniia neolita — rannei bronzy Severskogo Dontsa*. Lugansk: SNU.

Sanzharov, S. M., Leonenko, Yu. A. 2006. Materialy doby piznoi bronzy Prokazynskoho poselennia. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 6, s. 215-224.

Svistova, E. B. 2000. Preemstvennost proizvodstvennykh traditsii naseleniia dono-volzhskoi abashevskoi i donskoi lesostepnoi srubnoi kultur (k istorii voprosa). In: Priakhin, A. D. (ed.). *Srubnaia kulturno-istoricheskaia obshchnost v sisteme drevnostei epokhi bronzy evraziiskoi stepi i lesostepi. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii*. Voronezh: VGU, s. 156-159.

Strukulenko, A. S. 2008. Do istorii ukrainskykh novobudovnykh ekspedytsii. *Prydniprov'ia: istoryko-kraieznavchi doslidzhennia*, 6, s. 224-232.

Tatarinov, S. I. 1975. K voprosu o sushchestvovanii v Severnom Prichernomore gorno-metallurgicheskogo tsentra vo II—I tys. do n. e. In: *150 let Odesskomu gosudarstvennomu arkheologicheskomu muzeiu. Tezisy dokladov*. Kiev, s. 64-65.

Tatarinov, S. I. 1978. Drevnii mednyi rudnik «Vyskrivskii» v Donetskoi oblasti. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 251-255.

Tatarinov, S. I. 2001. Zhilishche bronzovogo veka na Klinovskom mednom rudnike v Donbasse. *Arkheologicheskii almanakh*, 10, s. 209-214.

Tatarinov, S. I. 1993. *Drevnii metall Vostochnoi Ukrainy. Ocherki istorii gornogo dela, metallurgii i metalloobrabotki v epokhu bronzy*. Artemovsk.

Tatarinov, S. I. 2003. *Drevnie gorniaki-metallurgi*. Slaviansk: Pechatnyi dvor.

Tatarinov, S. I. 2006. Novye mednye rudniki. In: Brovender, Yu. M., Otroshchenko, V. V., Priakhin, A. D. (ed.). *Problemy hirnychoi arkheolohii: Materialy III-ho Kartamyskoho mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru*. Alchevsk: DonDTU, s. 37-41.

Cherednichenko, N. N. 1970. Poselenie srubnoi kultury na Luganshchine. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 233-238.

Chernykh, E. N. 1966. *Istoriia drevneishei metallurgii Vostochnoi Evropy*. Moskva: Nauka.

Chernykh, E. N. 1967. O terminakh «metallurgicheskii tsentr», «ochag metallurgii» i drugikh. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 295-301.

Chernykh, E. N. 1970. Obsledovanie mednykh rudnikov Donbassa. *Arkheologicheskie otkrytiia 196 goda*, s. 293.

Chernykh, E. N. 1976. *Drevniaia metalloobrabotka na Iugo-Zapade SSSR*. Moskva: Nauka.

Chernykh, E. N. 1978. Metallurgicheskie provintsii i periodizatsiia epokhi rannego metala na territorii SSSR. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 53-82.

Chernykh, E. N., Kuzminykh, S. V. 1989. Metall Mosolovskogo poseleniia (po dannym spektralnogo analiza). In: Priakhin, A. D. (ed.). *Poseleniia srubnoi obshchnosti*. Voronezh: VGU, s. 5-14.

Chernykh, E. N., Kuzminykh, S. V. 1989. *Drevniaia metallurgiia Severnoi Evrazii (seiminsko-turbinskii fenomen)*. Moskva: Nauka.

Chernykh, E. N., Kuzminykh, S. V., Agapov, S. A. 1991. Evropeiskaia zona evraziiskoi metallurgicheskoi provintsii. In: Iarovoi, E. V., Kashuba, M. T. (ed.). *Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria (V tys. do n. e. — V v. n. e.). Materialy mezhdunarodnoi konferentsii*. Kiev, s. 10.

Chernykh, E. N., Kuzminykh, S. V., Lebedeva, E. Iu., Agapov, S. A., Lunkov, V. Iu., Orlovskaia, L. B., Teneishvili, T. O., Valkov, D. V. 1999. Arkheologicheskie pamiatniki epokhi bronzy na Kargalakh (poselenie Gornyi i drugie). *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 77-102.

Chernykh, E. N. 2007. *Kargaly*. V. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury.

Chernykh, L. A. 1992. O kharaktere razvitiia metalloobrabotki iamnoi i katakombnoi kultur. In: *Istoriia i arkheologiia Slobodskoi Ukrainy. Tezisy dokladov konferentsii, posviashchennykh 90-letiiu XII Arkheologicheskogo sieezda*. Kharkov, s. 215-217.

Chernykh, L. A. 1995. Vyznachennia vahovoi systemy doby bronzy Pivnichnoho Prychornomor'ia. *Arkheolohiia*, 4, s. 117-131.

Chernykh, L. A. 1996. K voprosu o proiskhozhdenii kovanykh slabovypuklykh bliakh v kompleksakh rannei bronzy Ukrainy. In: *Dono-Donetskii region v sisteme drevnostei epokhi bronzy vostochnoevropeiskoi stepi i lesostepi: Tezisy dokladov i materialy polevogo seminara*. 2, Voronezh, s. 31-36.

Chernykh, L. A. 1997a. *Problema vyvchennia pervisnoho remesla v arkheolohii (sotsialno-istorychnyi aspekt)*. Avtoreferat dysertatsii kand. ist. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Chernykh, L. A. 1997b. O tipologicheskikh osobennostiakh metallicheskogo inventaria iz pamiatnikov rannei bronzy Severnogo Prichernomoria (tesla, dolota). *Arkheologicheskii almanakh*, 6, s. 97-124.

Chernykh, L. A. 1997c. *Problema izucheniia pervobytnogo remesla v arkheologi (sotsialno-istoricheskii aspekt)*. Dissertatsiia kand. ist. nauk. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Chernykh, L. A. 2001 K voprosu o tipakh vtulchatykh toporov Ukrainy, otlivavshikhsia v otkrytye s briushka liteinye formy. In: Priakhin, A. D., Otroshchenko, V. V., Brovender, Yu. M. (ed.). *Doba bronzy Dono-Donetskoho rehionu. Materialy 5-ho ukrainsko-rosiiskoho polovoho arkheolohichnoho seminaru*. Kyiv; Voronizh, s. 114-118.

Chernykh, L. A. 2013. O proizvodstvennoi spetsifike plavilnykh emkostei epokhi srednei bronzy (po materialam stepnykh kultur Severnogo Prichernomoria). In: Agapov, S. A. (ed.). *Eksperimentalnaia arkheologiia. Vzgliad v XXI vek*. Ulianovsk: Pechatnyi dvor, s. 169-179.

Cherniakov, I. T. 1967. Tekhnika izgotovleniia liteinykh form i metallicheskikh izdelii v Severnom Prichernomore v epokhu pozdnei bronzy. In: Leskov, A. M., Merpert, N. Ia. (ed.). *Pamiatniki epokhi bronzy iuga Evropeiskoi chasti SSSR*. Kiev: Naukova dumka, s. 179-186.

Cherniakov, I. T. 1997. Sabatinovskaia kultura — severo-vostochnaia oikumena balkano-karpatskikh kultur. In: *Sabatinovskaia i srubnaia kultury: problemy vzaimosviazei vostoka i zapada v epokhu pozdnei bronzy: Tezisy dokladov I-go vsesoiuznogo polevogo seminara*. Kiev; Nikolaev; Iuzhnoukrainsk, s. 31-33.

Shapovalov, T. A. 1976. Poselenie srubnoi kultury u s. Ilichevka na Severskom Dontse. In: Berezanskaia, S. S. (ed.). *Eneolit i bronzovyi vek Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 150-172.

Shaposhnykova, O. H. 1971. Do pytannia pro metaloobrobku u plemen donetskoi katakombnoi kultury. *Arkheolohiia*, 1, s. 22-26.

Klochko, V. I. 1993. *Weapons of the tribes the Northern Pontic zone in 16th—10th centuries BC*. Baltic-Pontic studies, 1. Poznan: Uniwersytetim Adama Msckiewicza.

Leskov, A. M. 1981. *Jung- und Spatbronzezeitliche Depotfunde im nordlichen Schwarzmeergebiet*. Prahistorihe Bronzefunde, XX, 5. Munhen: C. H. Berck'sche.

Yu. Brovender

STUDY OF THE ISSUE OF METAL PRODUCTION OF THE BRONZE AGE IN DNIEPER-DON REGION IN THE 60S—90s OF THE XX century

One of the stages of research of the metal production issue of the Bronze Age of the Dnipro-Don region in the 60s—90s of the XX century is analyzed in the paper.

The second, analytical stage in the history of the study of metal production of the Bronze Age of the Dnipro-Don region, according to the general periodization, is marked by a sharp increase in the source base, the development of analytical research and the appearance of the first historical generalizations related to metal. During this period, the metal becomes the object of special study, including using natural and scientific methods.

S. Y. Tatarynov's excavations of ancient sites in the area of copper ore deposits of the Bakhmut hollow of Donbass, which provided culturally and chronologically determined evidence of ancient metal production, allowed the researcher to draw a conclusion regarding the existence of a mining and metallurgical center in the Donetsk Ridge during the Bronze Age, associated with the people of Zrubna Culture.

Increased attention, especially in the 1990s, to the research of the sites of the Donetsk Mining and Metallurgical Center was due to the results of the research of the unique sites of the Zrubna Culture specialized in metal production — Mosolovske in the Middle Don region and Usovo Ozero in the Seversko-Donetsk region.

The identification of the Don-Donetsk industrial zone of metallurgy and metal production of the Late Bronze Age, within which both entire associations of craftsmen and individual craftsmen functioned, led to a more purposeful understanding of this issue.

However, at this stage, neither the problem of the raw material base nor a number of other problems, including associated with the Donetsk mining and metallurgical center of the Bronze Age were not finally solved. In order to solve them, the needs of the united efforts of specialists representing various fields of knowledge, including natural and technical profiles (geology, mining, metallurgy, etc.) is already felt.

The trend towards a comprehensive analysis of the problem of metal production activity of the population of the Bronze Age of the Dnipro-Don region, and above all of the Donetsk mining and metallurgical center of the Bronze Age, was clearly defined only at the beginning of the third millennium.

Keywords: Dnipro-Don region, Donetsk mining and metallurgical center, metal production, Bronze Age.

Одержано 16.02.2024

БРОВЕНДЕР Юрій, доктор історичних наук, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Київ, Україна.

BROVENDER Yurii, Doctor of Historical Sciences, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6372-0812, e-mail: brovender@ukr.net.

УДК 902-028.42(91)(282.242.32-197.4)”18/19” DOI: 10.37445/adiu.2024.01.11

Д. Куштан

«БРОНЗОВА ДОБА» СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ПРАЦЯХ АРХЕОЛОГІВ КІНЦЯ XIX — ПОЧАТКУ XX століть

Стаття присвячена історіографії дослідження пам’яток доби бронзи на території Середньої Наддніпрянщини у працях археологів кінця XIX — початку XX ст.: В. Антоновича, О. Бобринського, В. Хвойки, В. Городцова та ін. Простежується різні погляди на цю проблему: від заперечення існування бронзової доби на цій території, до перших спроб створення періодизації даної епохи.

Ключові слова: *Середня Наддніпрянщина, доба бронзи, археологічні пам’ятки, періодизація, історіографія, кінець XIX — початок XX ст.*

Початок вивчення пам’яток доби бронзи (III—II тис. до н. е.) на території Середньої Наддніпрянщини співпадає з періодом становлення археологічної науки й припадає на кінець XIX — початок XX ст. Передували цьому «дослідження» курганів скарбошукачами, на жаль, зовсім не з науковою метою. У цей період місцевих поміщиків, селян та просто авантюристів охопила справжня «золота лихоманка», спричинена пошуками багатих на коштовні вироби скіфських курганних поховань. При цьому майже ніяка увага не зверталася на поховання більш давнього часу з досить бідним супроводом. Таким чином, початковий етап вивчення археологічних пам’яток зводився до нагромадження археологічного матеріалу, який, частіше за все, походив з грабіжницьких та дилетантських розкопок і випадкових знахідок.

Науковому вивченню археологічних пам’яток сприяло створення Імператорської археологічної комісії при Російській Академії Наук у Санкт-Петербурзі (1859 р.) та Російського археологічного товариства в Москві (1864 р.). Вони мали на меті упорядкувати проведення розкопок і стимулювати дослідників до наукової обробки та публікації виявлених матеріалів у щорічних «Известиях Императорской Археологической Комиссии», «Отчётах Археологической Комиссии», оприлюдненню їх на Археологічних з’їздах.

На території колишніх Канівського, Черкаського, Чигиринського, Золотоніського та Пирятинського повітів Київської та Полтавської губерній розкопки курганів проводив місцевий поміщик, археолог за покликанням, генерал у відставці Миколай фон-Бранденбург (1839—1903), який, крім того, був завідуючим Артилерійським музеєм у Санкт-Петербурзі. Бранденбургом досліджено більше 100 курганів, у яких, зокрема, виявлені поховання доби бронзи біля сс. Березна, Беркозівка, Зеленки, Ємчиха, Казарівка, Потік та ін. (Качалова 1974, с. 7—12; Ластовський 1995, с. 10). Щоденник його розкопок виданий посмертно у 1908 р. (Бранденбург 1908).

На півдні Київської губернії (теперішня Черкаська обл.) в басейнах річок Рось та Тясмин розкопки проводив граф Олексій Бобринський (1852—1927) — голова Імператорської археологічної комісії з 1886 по 1917 рр. Слід відзначити досить високий рівень цього дослідника, який, на відміну від більшості своїх колег, звертав достатню увагу на поховання доби бронзи (рис. 1). За результатами розкопок близько 600 курганів О. Бобринський видав фундаментальну, прекрасно ілюстровану працю в 3-х томах «Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы» (1887, 1894, 1901 рр.). Робота супроводжується детальним описом поховань, кресленнями деяких з них, малюнками та світлинами знахідок, у тому числі виробів з кераміки, бронзи, каменю та кременю. Бобринським, зокрема,

© Д. КУШТАН, 2024

Рис. 1. Світлини поховань доби бронзи, виявлених О. Бобринським поблизу м. Сміла на Черкащині (за: Бобринский 1887; 1894)

Рис. 2. Керамічний посуд із курганів доби бронзи сучасної Дніпропетровщини. Колекція О. Поля (за: Мельник 1893)

були досліджені численні могили доби ранньої бронзи з «фарбованими кістяками», а також поховання кінця середньої бронзи в с. Гречківка (Бобринский 1887, с. 61—66) та пізньої бронзи в сс. Гуляйгородок (Там само, с. 102) і Теклине (Бобринский 1901, с. 18). Також О. Бобринським були опубліковані матеріали розкопок курганів, які проводив у Пороссі та на Лівобережжі ще один дослідник — Євген Зноско-Боровський (Бобринский 1901, с. 92—144).

На Полтавщині розкопками курганів займався археолог-аматор, член Російського археологічного товариства Ф. Камінський (1845—1891), а також такі дослідники як В. Ляскоронський, М. Макаренко, І. Зарецький. Федором Камінським, зокрема, у 1881—1883 рр. досліджено курганну групу в м. Лубни в уроч. Лиса Гора, при цьому в чотирьох курганах були виявлені поховання кінця середньої — початку пізньої бронзи. Матеріали цих розкопок опубліковані майже через десять років Василем Ляскоронським (Ляскоронский 1892; Супруненко 2000, с. 112—113; 2003). У 1880 р. Катерина Мельник (у майбутньому — дружина відомого археолога В. Антоновича) розкопала три кургани біля с. Олексіївка під Кременчуком, у яких виявила «корчені поховання найпізнішої доби» — періоду бронзи (Антонович-Мельник 1926, с. 81).

Значний вклад у дослідження курганів на Єлисаветградщині (територія сучасної Кіровоградщини), яка входила до Херсонської губернії, внесли: Володимир Ястребов (1855—1898) — засновник майбутнього Кіровоградського краєзнавчого музею, а також місцевий краєзнавець, археолог та етнограф Павло Рябков (1848—1926). Останнім були виявлені поховання пізньої бронзи в курганах біля сс. Новомиколаївці та Піщаний Брід (Печериця 2002, с. 36—37).

На Катеринославщині (сучасна Дніпропетровська обл.) розкопками курганів, серед яких траплялися і поховання доби бронзи — «могили найбіднішого вмісту зі скорченими кістяками» (рис. 2), займалися П. Савельєв, І. Забєлін, О. Поль, В. Беренштам, Д. Самоквасов, І. Хайновський, О. Спіцин, М. Харузін, А. Синявський, В. Гошкевич та ін. (Миллер 1965, с. 29—35). Понад 300 курганів розкопав Дмитро Яворницький (1855—1940) — член Імператорського археологічної комісії, директор Катеринославського (зараз Дніпропетровського) історичного музею. За результатами цих розкопок Яворницьким у 1897 р. видано працю «Курганы у реки Орели Екатеринославской губернии».

Проте у дореволюційний час дослідження пам'яток доби бронзи не обмежувалися лише розкопками курганів. У 1877 р. Дмитро Самоквасов розпочав розкопки на Княжій Горі під Каневом, які згодом у 1891—1892 рр. продовжив Микола Біляшівський (Беляшевский 1893а). Крім старожитностей давньоруського часу, тут були виявлені залишки поселення кінця середньої — початку пізньої бронзи, для яких характерна кераміка з багатоваликовим орнаментом (культура багатоваликової кераміки, або бабинська) (Березанская 1960, с. 32). Поселення з матеріалами цього ж часу було виявлено у 1901 р. Антіном Синявським у Катеринославі (тепер — м. Дніпро) на території Потьомкінського саду (зараз сад ім. Тараса Шевченка). Згодом у 1907 р. роботи на цій пам'ятці продовжив Микола Макаренко (Макаренко 1911; Березанская 1960, с. 31). О. Бобринським наприкінці XIX ст. проводилися розкопки багатошарових поселень поблизу м. Сміла, біля підніжжя Юрової Гори (Бобринский 1887, с. 122—129) та біля с. Ковалиха (Бобринский 1901, с. 33), де були виявлені знахідки фіналу пізньої бронзи — білогрудівсько-чорноліської культури (Шовкоп-

Рис. 3. Випадкові знахідки кам'яних та бронзових виробів з Черкащини. Колекція О. Бобринського (за: Бобринский 1887)

Рис. 4. Випадкові знахідки бронзових виробів з Південної Київщини, Черкащини та сучасної Дніпропетровщини. Колекція Б. та В. Ханенків (за: Древности… 1899)

Рис. 5. Випадкові знахідки бронзових і кам'яних виробів з сучасної Дніпропетровщини. Колекція О. Поля (за: Мельник 1893)

ляс 1957, с. 145; Покровська 1951, с. 194). На Полтавщині поселення бронзової доби були відкриті В. Ляскоронським (Супруненко 2000, с. 135).

Також в означений період увагу археологів та приватних колекціонерів привертали випадково знайдені предмети з каменю, кременю і, особливо, металу. Значні колекції виробів доби бронзи були зібрані О. Бобринським (рис. 3), В. Антоновичем, Д. Яворницьким, О. Полем, М. Бранденбургом, М. Біляшівським, В. Хвойкою, Б. та В. Ханенками (рис. 4), О. Терещенком та ін. Їх зібрання металевих виробів у подальшому стали основною базою для розробки хронології та періодизації бронзової доби (Tallgren 1926, p. 5—12, 144—216). Так, колекція випадкових знахідок з території Катеринославщини, зібрана Олександром Полем (1832—1890), налічувала 500 кам'яних знарядь, 70 виробів з бронзи, 4 ливарні форми (рис. 5). У 1893 р. зібрання було опубліковано К. Мельник, як «Каталог древностей коллекции А. Н. Поль в Екатеринославе». Головою Київської спілки Давнини та Мистецтв Богданом Ханенком у 1899 р. видано ілюстрований каталог «Древности Поднепровья», основу якого склали археологічні предмети з його приватної колекції. У ньому чільне місце посідали кам'яні та металеві вироби доби бронзи, виявлені в Середній Наддніпрянщині, головним чином на Канівщині (Древности… 1899).

На превеликий жаль, через низький рівень методики археологічних досліджень значна частина інформації про пам'ятки доби бронзи, які розкопувалися у дореволюційний період, виявилася втраченою для подальших дослідників. Лише дещиця знахідок потрапила до музеїв у Санкт-Петербурзі, Москві, Києві, Катеринославі, Полтаві, Єлисаветграді, а більшість — до приватних колекцій. Після 1917 р. приватні археологічні колекції стали складовою частиною багатьох музейних зібрань: Ермітажу (м. Санкт-Петербург), Історичних музеїв у Москві, Києві, Дніпропетровську, Археологічного музею в м. Одеса та інших.

Якщо у XIX ст. основний наголос робився на речознавстві, тобто описі та систематизації конкретного археологічного матеріалу, то на межі XX ст. почав розвиватися еволюційний напрямок, для якого характерне, перш за все, вирішення питань хронологічної класифікації археологічного матеріалу та його історичне переосмислення в дусі концепцій еволюціонізму (Генинг 1982, с. 66—77). Тож по мірі накопичення археологічного матеріалу робилися перші спроби їх систематизувати. Зокрема це робилося й на основі відомих на той час курганних поховань та випадкових знахідок доби бронзи, що походили з території Середньої Наддніпрянщини. Вже наприкінці XIX ст. було запропоновано відразу кілька схем періодизації археологічних пам'яток регіону.

Археолог Іван Забєлін виділяв «кам'яну і бронзову епоху» (Забелин 1876), а Д. Самоквасов взагалі заперечував можливість існування на теренах Південної Росії (читай — сучасної України) пам'яток доби бронзи — всі старожитності доскіфського часу він відносив до «доісторичного, або кіммерійського періоду» (Самоквасов 1892, с. 8). Володимир Антонович

також дотримувався думки, що в Подніпров'ї за кам'яним віком слідував залізний, але при цьому припускав існування доби бронзи в інших регіонах (Алтаї, Уралі, Центральній Азії, Причорномор'ї). Адже більшість тогочасних археологів відносили до доби бронзи лише поховання з бронзовими речами, які в курганах Середньої Наддніпрянщини траплялися доволі рідко, на відміну, наприклад, від поховань Кавказу, Уралу, Центральної Європи, а слідів бронзоливарного виробництва в Подніпров'ї на той час ще не було виявлено. Подібна ситуація мала місце для територій сучасних Литви та Білорусії. Зокрема, археолог Костянтин Тишкевіч писав, що *«період кам'яних знарядь затягнувся тут до залізного віку, а бронзова доба була вельми короткою й невиразною»* (Тышкевич 1865, с. 76, 93—98). В той саме час лубенський археолог Ф. Камінський на підставі власних розкопок виділяв «горизонт» курганних поховань доби бронзи з «фарбованими похованнями зі скорченими кістяками» та зробив припущення щодо існування в означений період у регіоні власного бронзоливарного виробництва, спираючись на знахідку ливарної форми (Супруненко 2000, с. 121).

Виступаючи на IX-му Археологічному з'їзді в м. Вільно з доповіддю «О бронзовом веке в бассейне Днепра», В. Антонович констатував: *«…в басейні Середнього Дніпра знаходять лише нечисленні спорадично розсіяні бронзові предмети; наприклад, у 5 губерніях басейну Середнього Дніпра можна констатувати тільки 30 типових бронзових предметів, майстерні ж та гробниці доби бронзи взагалі відсутні»* (Беляшевский 1893b, с. 59—61). О. Бобринський з цього приводу також писав: *«Вслід за енеолітичним періодом безпосередньо настає на півдні Росії перший залізний вік. Що стосується численних наших знахідок бронзових знарядь, що представляють деякі звичайні типи виробів бронзового часу, то ці знахідки усе ще недостатні для відповіді на запитання, колись поставлене професором Антоновичем: чи існує в Подніпров'ї доба бронзи? Ті, що характеризують добу бронзи, масові знахідки бронзових виробів, у так званих «схованках ливарників» — майже зовсім відсутні у Малоросії. Відсутні так само і деякі типи металевих предметів, що постійно трапляються у Західній Європі і Скандинавії. Таким чином, на питання про існування у нас суто бронзового віку доводиться відповідати запереченням»* (Бобринский 1901, с. V—VI).

Проте саме О. Бобринський наприкінці XIX ст. запропонував першу класифікацію старожитностей Середньої Наддніпрянщини на основі курганних поховань. Він вирізняв поховання «кам'яно-бронзової епохи», для яких характерні «глиняні горщики грубої роботи», кам'яні знаряддя, вироби з кістки, наявність жертовної їжі у вигляді кісток тварин (за винятком коня), предмети з бронзи, відсутність виробів із срібла та заліза. «Кам'яно-бронзова епоха», за О. Бобринським, поділялася на два періоди: давніший та новітній. Давніший період кам'яно-бронзової доби репрезентували курганні поховання зі вкритими вохрою кістяками, які супроводжувалися гостро- та округлодонними ліпними горщиками (ямна археологічна культура / спільність доби ранньої бронзи, за сучасною періодизацією). Поховання новітнього періоду, який відповідав добі середньої-пізньої бронзи за нинішньою періодизацією (катакомбна, середньодніпровська, бабинська, зрубна культури), характеризувався такими ознаками: кам'яні сокири-молоти, предмети з бронзи, ліпні горщики з плоским дном, переважно скорчена поза небіжчиків і відсутність вохри на скелетах (Бобринский 1886, с. 4; 1894, с. XVI—XVIII).

Одним із перших дослідників, який почав вводити в практику археологічних досліджень пам'яток Середньої Наддніпрянщини термін «археологічна культура», був Вікентій Хвойка (1850—1914). Ним була розроблена схема періодизації археологічних пам'яток, об'єднаних у одну середньопридніпровську археологічну культуру (Ганжа 1984, с. 58). В остаточному варіанті ця схема була опублікована в його останній роботі «Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена», виданій у 1913 р. Будучи автохтоністом, Хвойка доводив безперервну еволюцію «праслав'янського населення Подніпров'я» від кам'яного віку до доби історичних слов'ян. Доба бронзи, за В. Хвойкою, була однією з ланок цього безперервного розвитку праслов'янських племен і виділялася в окремий період, який слідував за енеолітичним і передував скіфському (Хвойка 1907, с. 1—8). Для цього періоду відзначалося паралельне співіснування в Середній Наддніпрянщині автохтонного праслав'янського населення (нащадків трипільців) та південних чужинців-скотарів (ямників) з курганним обрядом поховання (Хвойка 1913, с. 10—55). Появу на теренах Середнього Подніпров'я бронзових виробів Хвойка пояснював діяльністю в регіоні мандрівних майстрів-ливарників з території Угорщини та Трансильванії, які працювали на замовлення місцевого населення (Черняков 2006, с. 92).

І, нарешті, на початку XX ст. Володимир Городцов (1860—1945), на той час — завідуючий відділом археології Російського Історичного музею (м. Москва), на основі матеріалів розкопок курганів у басейні Сіверського Дінця, а також інших регіонах, у тому числі Наддніпрянщини, виділив три хронологічні групи поховань доби бронзи за конструкцією могил та стратиграфією: ямні, катакомбні та зрубні. Заслугою В. Городцова було активне використання терміну «археологічна культура» для вказаних груп поховань, у якому, на відміну від В. Хвойки,

він вбачав не тільки певну суму археологічного матеріалу, але й наукове поняття, спрямоване на вивчення процесу історії людства. В завершеному вигляді епоха бронзи, за В. Городцовим, розділялася на три доби: ранню (ямна культура), середню (катакомбна культура) та пізню (зрубна культура). Ці висновки вчений опублікував 1916 р. в книзі «Культуры бронзовой эпохи в Средней России». Періодизація, створена Городцовим, залишається актуальною й до сьогодні (Бочкарёв 2001, с. 10).

Отже, у дореволюційний період були закладені основи для вивчення археології бронзової доби на території Середньої Наддніпрянщини. Цей процес був досить складним і суперечливим через недосконалість методики та обмеженість джерельної бази. Але ці причини мали цілком об'єктивний характер, зумовлений становленням молодої на той час науки — археології.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович-Мельник, К. М. 1926. Археологічні досліди на Кременчужчині. *Коротке звідомлення ВУАК за археологічні досліди року 1925*, с. 80-86.

Беляшевский, Н. Ф. 1893a. Раскопки на Княжей Горе в 1892 г. *Киевская старина*, апрель, с. 134-146.

Беляшевский, Н. Ф. [як Н. Б.]. 1893b. Археологический съезд в Вильне. *Киевская старина*, октябрь, с. 55-79.

Березанская, С. С. 1960. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине. *Советская археология*, 4, с. 26-41.

Бобринский, А. А. 1886. *О курганах близ местечка Смела Киевской губернии*. Одесса: А. Шульце.

Бобринский, А. А. 1887. *Курганы и случайные находки близ местечка Смелы*. I. Санкт-Петербург: М. М. Стасюлевич.

Бобринский, А. А. 1894. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. II. Санкт-Петербург: В. С. Балашев и К°.

Бобринский, А. А. 1901. *Курганы и случайные находки близ местечка Смелы*. III. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Бочкарёв, В. С. 2001. Периодизация В. А. Городцова в контексте хронологических исследований европейского бронзового века. В: *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. Материалы международной научной конференции «К столетию периодизации В. А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы» 23—28 апреля 2001 г.* Самара: НТЦ, с. 8-10.

Бранденбург, Н. Е. 1908. *Журнал раскопок (1888—1902)*. Санкт-Петербург: Р. Голике и А. Вильборг.

Ганжа, А. І. 1984. Поняття «археологічна культура» в працях В. В. Хвойки. *Археологія*, 46, с. 56-62.

Генинг, В. Ф. 1982. *Очерки по истории советской археологии*. Киев: Наукова думка.

Древности… 1899. *Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко*. I: Каменный и бронзовый века. Киев: С. В. Кульженко.

Забелин, И. Е. 1876. *История русской жизни с древнейших времён*. I. Москва: Грачев и К°.

Качалова, Н. К. 1974. *Эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга. Эпоха бронзы*. Свод археологических источников, В4-12. Москва: Наука.

Ластовський, В. В. 1995. Із історії археологічних досліджень Черкащини в XIX — на початку XX століть. В: Нераденко, Т. М. (ред.). *Археологічні дослідження на Черкащині*. Черкаси: Сіяч, с. 5-12.

Ляскоронский, В. Г. 1892. Археологические раскопки близ г. Лубен Полтавской губ. в урочище Лысая гора. *Киевская старина*, ноябрь, с. 263-278.

Макаренко, Н. Е. 1911. *Археологические исследования 1907—1909 гг.* Известия Императорской Археологической Комиссии, 43. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Мельник, К. 1893. *Каталог древностей коллекции А. Н. Поль в Екатеринославе*. I. Киев: С. В. Кульженко.

Миллер, М. А. 1965. *Первобытный период в истории Нижнего Днепра*. Мюнхен: Институт по изучению СССР.

Печериця, Т. В. 2002. П. З. Рябов — археолог півдня України. *Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали та дослідження*, 3, с. 36-38.

Покровська, Є. Ф. 1951. Поселення передскіфського часу в басейні р. Тясмина. *Археологія*, V, с. 192-195.

Самоквасов, Д. Я. 1892. *Основания хронологической классификации и каталог древностей проф. Д. Самоквасова*. Варшава: М. Земкевич.

Супруненко, О. Б. 2000. *Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської)*. Київ; Полтава: Археологія.

Супруненко, О. Б. 2003. Про перший курганний некрополь культури багатоваликової кераміки в Україні. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2 (2002), 1 (2003), с. 70-75.

Тышкевич, К. П. 1865. *О курганах в Литве и Западной Руси: археологические исследования*. Вильна: А. К. Кикор.

Хвойка, В. В. 1907. Начало земледелия и бронзовый век в Среднем Поднепровье. *Труды XIII Археологического съезда*, I, с. 1-8.

Хвойка, В. В. 1913. *Древние обитатели Среднего Поднепровья*. Киев: Е. А. Синькевич.

Черняков, І. 2006. *Вікентій Хвойка (1850—1914)*. Київ: Архетип.

Шовкопляс, Г. М. 1957. Керамічний комплекс епохи бронзи та ранньослов'янського часу з Юр'євої гори поблизу м. Сміли. *Археологія*, XI, с. 145-147.

Tallgren, A. 1926. *La Pontide prescithique apres l'introduction des metaux*. Eurasia Septentrionalis Antiqua, II. Helsinki.

REFERENCES

Antonovych-Melnyk, K. M. 1926. Arkheolohichni doslidy na Kremenchuzhchyni. *Korotke zvidomlennia VUAK za arkheolohichni doslidy roku 1925*, s. 80-86.

Beliashevskii, N. F. 1893a. Raskopki na Kniazhei Gore v 1892 g. *Kievskaia starina*, aprel, s. 134-146.

Beliashevskii, N. F. [iak N. B.]. 1893b. Arkheologicheskii sieezd v Vilne. *Kievskaia starina*, oktiabr, s. 55-79.

Berezanskaia, S. S. 1960. Ob odnoi iz grupp pamiatnikov srednei bronzy na Ukraine. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 26-41.

Bobrinskii, A. A. 1886. O *kurganakh bliz mestechka Smela Kievskoi gubernii*. Odessa: A. Shultse.

Bobrinskii, A. A. 1887. *Kurgany i sluchainye nakhodki bliz mestechka Smely*. I. Sankt-Peterburg: M. M. Stasiulevich.

Bobrinskii, A. A. 1894. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. II. Sankt-Peterburg: V. S. Balashev i Ko.

Bobrinskii, A. A. 1901. *Kurgany i sluchainye nakhodki bliz mestechka Smely*. III. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Bochkarev, V. S. 2001. Periodizatsiia V. A. Gorodtsova v kontekste khronologicheskikh issledovanii evropeiskogo bronzovogo veka. In: *Bronzovyi vek Vostochnoi Evropy: kharakteristika kultur, khronologiia i periodizatsiia. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii «K stoletiiu periodizatsii V. A. Gorodtsova bronzovogo veka iuzhnoi poloviny Vostochnoi Evropy» 23—28 aprelia 2001 g.* Samara: NTTS, s. 8-10.

Brandenburg, N. E. 1908. *Zhurnal raskopok (1888—1902).* Sankt-Peterburg: R. Golike i A. Vilborg.

Hanzha, A. I. 1984. Poniattia «arkheolohichna kultura» v pratsiakh V. V. Khvoiky. *Arkheolohiia*, 46, s. 56-62.

Gening, V. F. 1982. *Ocherki po istorii sovetskoi arkheologii*. Kiev: Naukova dumka.

Drevnosti… 1899. *Drevnosti Pridneprovia. Sobranie B. I. i V. N. Khanenko. I: Kamennyi i bronzovyi veka.* Kiev: S. V. Kulzhenko.

Zabelin, I. E. 1876. *Istoriia russkoi zhizni s drevneishikh vremen*. I. Moskva: Grachev i Ko.

Kachalova, N. K. 1974. *Ermitazhnaia kollektsiia N. E. Brandenburga. Epokha bronzy*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, V4-12. Moskva: Nauka.

Lastovskyi, V. V. 1995. Iz istorii arkheolohichnykh doslidzhen Cherkashchyny v XIX — na pochatku XX stolit. In: Neradenko, T. M. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia na Cherkashchyni*. Cherkasy: Siiach, s. 5-12.

Liaskoronskii, V. G. 1892. Arkheologicheskie raskopki bliz g. Luben Poltavskoi gub. v urochishche Lysaia gora. *Kievskaia starina*, noiabr, s. 263-278.

Makarenko, N. E. 1911. *Arkheologicheskie issledovaniia 1907—1909 gg.* Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii, 43. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Melnik, K. 1893. *Katalog drevnostei kollektsii A. N. Pol v Ekaterinoslave*. I. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Miller, M. A. 1965. *Pervobytnyi period v istorii Nizhnego Dnepra*. Miunkhen: Institut po izucheniiu SSSR.

Pecherytsia, T. V. 2002. P. Z. Riabov — arkheoloh pivdnia Ukrainy. *Arkheolohiia ta etnolohiia Skhidnoi Evropy: materialy ta doslidzhennia*, 3, s. 36-38.

Pokrovska, Ye. F. 1951. Poselennia peredskifskoho chasu v baseini r. Tiasmyna. *Arkheolohiia*, V, s. 192-195.

Samokvasov, D. Ia. 1892. *Osnovaniia khronologicheskoi klassifikatsii i katalog drevnostei prof. D. Samokvasova*. Varshava: M. Zemkevich.

Suprunenko, O. B. 2000. *Arkheolohiia v diialnosti pershoho pryvatnoho muzeiu Ukrainy (Lubenskyi muzei K. M. Skarzhynskoi).* Kyiv; Poltava: Arkheolohiia.

Suprunenko, O. B. 2003. Pro pershyi kurhannyi nekropol kultury bahatovalykovoi keramiky v Ukraini. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2 (2002), 1 (2003), s. 70-75.

Tyshkevich, K. P. 1865. *O kurganakh v Litve i Zapadnoi Rusi: arkheologicheskie issledovaniia*. Vilna: A. K. Kikor.

Khvoika, V. V. 1907. Nachalo zemledeliia i bronzovyi vek v Srednem Podneprove. *Trudy XIII Arkheologicheskogo sieezda*, I, s. 1-8.

Khvoika, V. V. 1913. *Drevnie obitateli Srednego Podneprovia*. Kiev: E. A. Sinkevich.

Cherniakov, I. 2006. *Vikentii Khvoika (1850—1914).* Kyiv: Arkhetyp.

Shovkoplias, H. M. 1957. Keramichnyi kompleks epokhy bronzy ta rannoslov'ianskoho chasu z Yur'ievoi hory poblyzu m. Cmily. *Arkheolohiia*, XI, s. 145-147.

Tallgren, A. 1926. *La Pontide prescithique apres l'introduction des metaux.* Eurasia Septentrionalis Antiqua, II. Helsinki.

D. Kushtan

«BRONZE AGE» OF THE MIDDLE DNIEPER REGION IN ARCHAEOLOGICAL STUDIES OF THE LATE 19th — EARLY 20th century

This paper deals with the history of research and early systematization of the Bronze Age sites (3rd—2nd millennium BC) of the Middle Dnieper region in the very beginning of the development of archaeological science, i.e. in the late 19th — early 20th century.

The first stage was related to the accumulation of archaeological information. The 'database' included Bronze Age sites and materials increased in the result of the excavation of kurgans, and, more rarely, settlements, collecting the stone and bronze artifacts. The territory of present-day Cherkasy region was explored by M. von-Brandenburg, O. Bobrynskyi, E. Znosko-Borovskyi, D. Samokvasov, M. Biliashivskyi. Present-day Poltava region was studied by F. Kaminskyi, V. Liaskoronskyi, M. Makarenko, I. Zaretskyi, K. Melnyk. Bronze Age sites of the Elysavetgrad region (present day Kirovohrad region) were researched by V. Yastrebov and P. Riabkov. Excavations in Katerynoslav region (present day Dnipropetrovsk region) were conducted by P. Saveliev, I. Zabelin, O. Pol, V. Berenshtam, D. Samokvasov, I. Khainovskyi, P. Spitsyn, M. Kharuzin, A. Siniavskyi, V. Goshkevych and D. Yavornytskyi.

The archaeologists and private collectors of this time were also interested in occasional finds made of stone, flint and, especially, metal. Significant collections of the Bronze Age artifacts were accumulated by O. Bobrynskyi, V. Antonovych, D. Yavornytskyi, O. Pol, M. von-Brandenburg, M. Biliashivskyi, V. Khvoika, B. and V. Khanenko, O. Tereshchenko and others.

If the 19th century was a period mainly related to artifact descriptions, the turn to the 20th century revealed an interest in the issues of chronological classification of the obtained data and its consideration within evolutionary thinking. Several schemes of periodization of the Bronze Age sites of the analyzed region were suggested at that time by O. Bobrynskyi, V. Khvoika and V. Gorodtsov. Periodization of the Bronze Age proposed by Gorodtsov on the basis of kurgans stratigraphy (Yamna—Catacombna—Zrubna) remains is used nowadays.

Keywords: Middle Dnipro region, Bronze Age, archaeological sites, periodization, history of research, late 19th — early 20th century.

Одержано 05.03.2024

КУШТАН Дмитро, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KUSHTAN Dmytro, Ph. D., Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6411-2154,
e-mail: kushtan_dp@ukr.net.

УДК [903.23:902-028.42]”637” DOI: 10.37445/adiu.2024.01.12

Р. Литвиненко

АРЕАЛ КУЛЬТУРИ БАГАТОВАЛИКОВОЇ КЕРАМІКИ (БАБИНСЬКОЇ) В ОЦІНЦІ С. С. БЕРЕЗАНСЬКОЇ

Статтю присвячено одному з аспектів дослідження культури багатоваликової кераміки С. С. Березанською — визначенню її культурного ареалу.

***Ключові слова**: Східна Європа, бронзовий вік, культура багатоваликової кераміки, культурне коло Бабине, ареал, Софія Станіславівна Березанська.*

Вступ. Культура багатоваликової кераміки (КБК) була виділена Софією Станіславівною Березанською на зламі 1950-х—1960-х рр. (Березанская 1960; 1962). Як водиться, однією з характеристик нової культури був її ареал, що на той період окреслювався винятково на підставі поширення поселенських пам’яток, оскільки її могильники були ще невідомими. Протягом наступних років джерельна база невпинно збільшувалась, як за рахунок відкриття нових поселень, так, особливо, і завдяки виділенню поховань КБК з масиву курганних пам’яток, корпус яких стрімко зростав у період новобудовних розкопок. Упродовж трьох десятиріч, на які припадає активний період досліджень КБК С. С. Березанською, об’єктивно трансформувався і ареал виділеної нею культури, що час від часу відбивалось у публікаціях авторки. А якщо врахувати, що область поширення КБК або бабинської культури (за номенклатурою деяких дослідників), взагалі неоднаково окреслювалась різними фахівцями, і впливали на це не лише відмінності у використовуваній джерельній базі, а й деякі принципові розбіжності в культурній атрибуції пам’яток певних регіонів, пропонований читачеві історіографічний сюжет набуває особливого значення.

Дослідження. На час виділення КБК (кінець 1950-х рр.) її ареал окреслювався С. С. Березанською на підставі поселенських пам’яток як такий, що охоплював терени степу—лісостепу—полісся зі сходу до заходу від Сіверського Донця до лівобережного Південнобужжя (Уманщина й Вінниччина), а з півдня до півночі від Нижньої Наддніпрянщини через Середню Наддніпрянщину й Лівобережний Лісостеп (Попсілля й Посулля) до Подесіння й Посеймя (Курськ), а далі до Середньої Донщини (Вороніж) (Березанская 1957, с. 30—31; 1960a, с. 44—46; 1960b, с. 31—38).

Наступна праця, присвячена виявленню поховального обряду КБК, який так і не вдалось з’ясувати, нічого нового для уточнення культурного ареалу не додала: наведені авторкою два десятки комплексів, серед яких у кращому випадку половина належить до КБК, походили зі степових областей України (Дніпропетровська, Херсонська, Миколаївська, Одеська) і лише один — з Воронезької (Березанская 1962, с. 6), тобто всі вони вписувались до області, раніше окресленої поселеннями.

Подібно, але з деякими відмінностями, визначав ареал КБК С. Н. Братченко (1969; 1971). В «Радянській енциклопедії історії України» дослідник вказував, що культура багатопружкової кераміки «*поширена в степовій і лісостеповій частині України і на території між Дністром і Доном*» (Братченко 1969, с. 98), тим самим розсунувши ареал в обох широтних напрямах. У першому виданні «Археології Української РСР» ареал було окреслено чіткіше й детальніше: *«Пам’ятки багатоваликової кераміки поширені на значному просторі Східної Європи як у степовій, так і лісостеповій смузі. Ареал їх майже збігається з областю, зайнятою в попередній час катакомбною і частково середньодніпровською культура-*

© Р. ЛИТВИНЕНКО, 2024

ми. Північна межа їх проходить по кордону України, далі йде через Курщину, охоплюючи Воронезьку і частково Липецьку області; південна — тягнеться узбережжям Чорного й Азовського морів та нижньою течією Дону. На сході межею поширення пам'яток є Дон. Західний кордон проходить приблизно по лінії Одеса — Кишинів — Вінниця — Житомир» (Братченко 1971, с. 335, карта 3: IV).

На 1960—1980-і рр. припав період масштабних новобудовних розкопок, завдяки яким джерельна база поповнилась тисячами курганних поховань бронзового віку. Саме завдяки цьому вдалось досягти критичної маси матеріалу, яка дозволила в середині 1970-х рр. знайти «ключі» для ідентифікації поховань КБК серед масиву курганних захоронень (Писларий 1975; Отрощенко 1978). Стрімке ж поповнення корпусу поховальних пам'яток КБК новими матеріалами, а також виявлення їх серед матеріалів старих розкопок (М. Ю. Бранденбурга, В. О. Городцова, А. В. Добровольського та інших), певною мірою вплинуло на уявлення щодо її культурного ареалу. Більш того, могильники різних регіонів демонстрували виразні відмінності на рівні поховальної обрядовості КБК. На нашу думку, саме ця обставина виступила ключовим чинником, який дозволив побачити в цій культурі локальні особливості. Їх помітила С. С. Березанська, яка, узагальнюючи результати й підбиваючи підсумок двадцятирічному періодові дослідження КБК, окреслювала її основний ареал Молдовою, майже всією Степовою і південними районами Лісостепової України, а також басейном Дону, при цьому пропонуючи виділяти в ній 4 локальні варіанти — Південно-Західний, Нижньодніпровський, Північно-Східний, Нижньодонський (Березанская 1979, с. 4).

З огляду на те, що далеко не всі праці С. С. Березанської, в яких йшлося про КБК і окреслювався її ареал, супроводжувались відповідними мапами, варто згадати й монографію, присвячену бронзовому віку північної України (Березанская 1982). В цій книзі, характеризуючи КБК, авторка наводить вже відомі за її публікаціями кордони культури — «*значна частина Степової та південні райони Лісостепової України, а також басейн Дону*» [1], з окремими пам'ятками, виявленими далеко за межами окресленої території — і візуалізує їх мапою (Березанская 1982, с. 25, рис. 13: 1), з якої ми зробили екстракт (рис. 1). Зіставлення цієї мапи з ареалом, окресленим трьома роками раніше (Березанская 1979), засвідчує, на перший погляд, дивну ситуацію: в більш ранній публікації ареал виявився ширшим, ніж в пізнішій праці. Але цьому є просте пояснення: монографія 1982 р. містить матеріали докторської дисертації, захищеної С. С. Березанською п'ятьма роками раніше (Березанская 1977).

Тим часом неодноразові спроби українських (Березанська 1960a; 1960b; 1962; 1979; Братченко 1971; 1977, с. 31—32) і деяких російських (Качалова 1972) археологів залучати до складу КБК пам'ятки катакомбної культури з багатоваликовою керамікою Середньої Донщини викликала рішучу й обґрунтовану критику з боку Ю. П. Матвєєва і А. Д. Пряхіна (Матвеев 1980; Пряхин 1982, с. 18—19, 81—83). Показово, що воронезькі дослідники першими, навіть швидше за більшість українських, зрозуміли та усвідомили сенс пропозиції С. Н. Братченка називати культуру за епонімом — *бабинською*. Причому вони не лише взяли на озброєння цю дефініцію, а й наголошували на доцільності її вжитку (Матвеев 1980, с. 73, прим. 30; Пряхин 1980; 1982, с. 83, 139). Як не дивно, але ці аргументи не вплинули на провідних українських фахівців і вони певний час продовжували сприймати поселення й поховання з багатоваликовим посудом середньодонської катакомбної культури як приналежні до КБК-бабинської, а відтак включати Середню Донщину до її ареалу (Братченко 1985, с. 451, 457; Березанская 1986, с. 6). Втім, деякі зрушення відбулися, адже публікуючи мапу, на якій поселення й могильники Воронезької обл. позначені як приналежні до КБК, С. С. Березанська зазначала, що «*донські пам'ятки з багатоваликовою керамікою складають особливу тему, яка в даній праці не розглядається*» (Березанская 1986, рис. 1: 181—188, с. 23).

Цікаво зіставити оцінки ареалу КБК українськими археологами на середину 1980-х рр., з результатами, отриманими в цей же період Е. С. Шарафутдіновою. На думку дослідниці, ареал КБК охоплював: «*в лісостепу від Попруття до Донщини й, вірогідно, Саратовське Поволжя; в степу — від гирла Дунаю аж до Нижнього Дону й Нижнього Маничу, а також Крим і Степове Прикубання*» (Шарафутдинова 1987, с. 28). При загальній подібності, ці результати все-таки різнились, причому, як показали подальші дослідження, на користь ленінградської археологині. Згодом східні й північно-східні кордони КБК-бабинської було додатково уточнено й відсунуто до Волги й Волго-Донського межиріччя (Литвиненко 1996, с. 167, рис. 2; Шарафутдинова 1996).

Запропоноване С. С. Березанською (1979) на Донецькій конференції нове бачення КБК, як гетерогенного утворення, згодом було втілене в авторському розділі колективної монографії, присвяченої культурам бронзової доби на теренах України (Березанская 1986). Визначення культурного ареалу загалом не змінилось, дещо трансформувався лише перелік локальних груп або варіантів: південно-західний, нижньодніпровський, середньодніпровський і східний (донецький). Як і раніше, зазначалось, що окремі пам'ятки КБК трапляються далеко за межами окресленої території — на Волині, в

1. Тут і далі переклад наш, *Р. Л.*

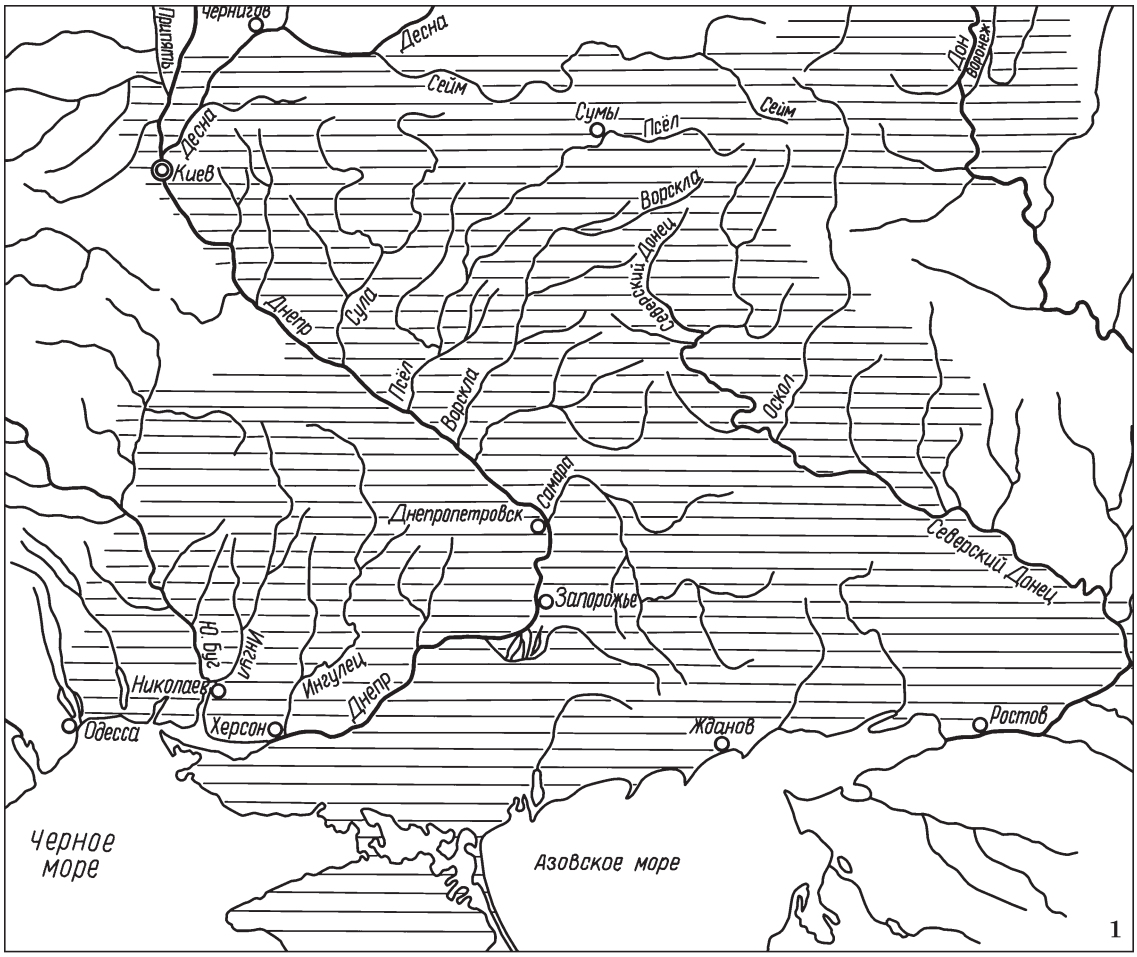

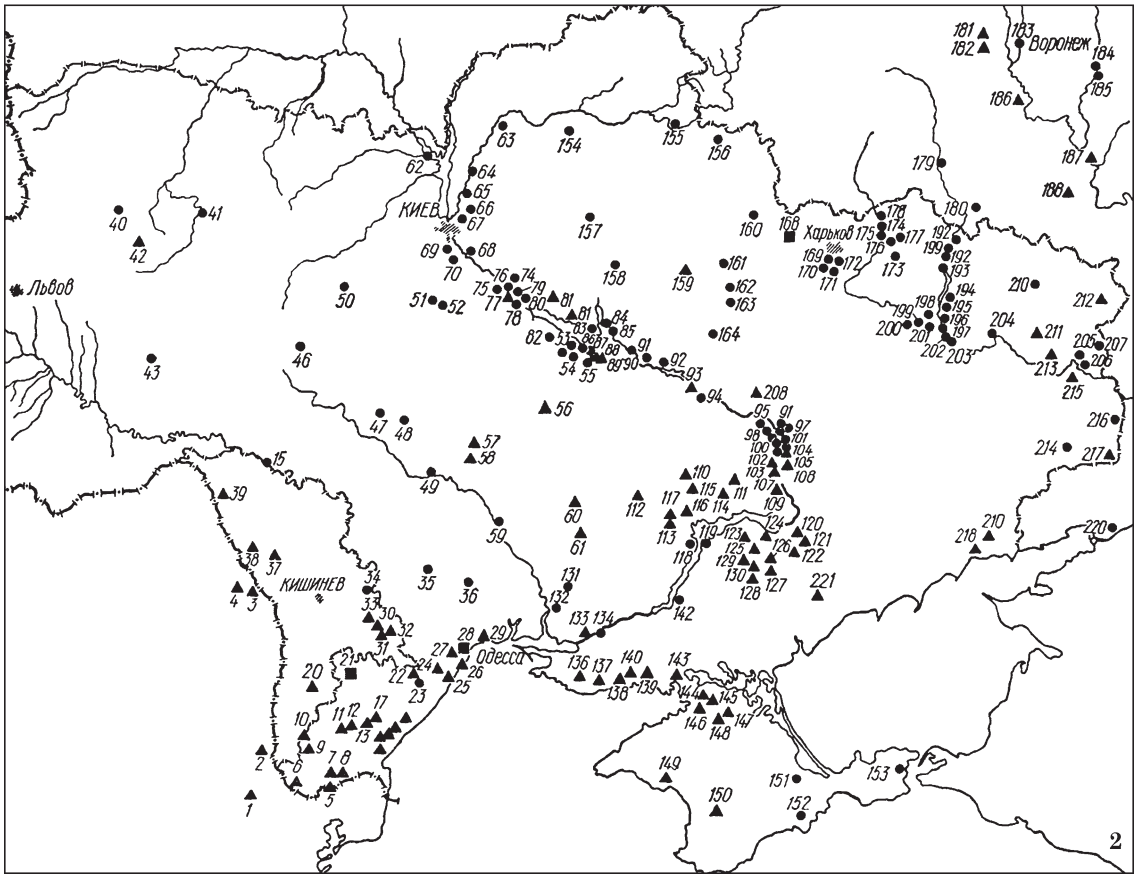

Рис. 1. Ареали культури багатоваликової кераміки: 1 — Березанская 1982; 2 — Березанская 1986

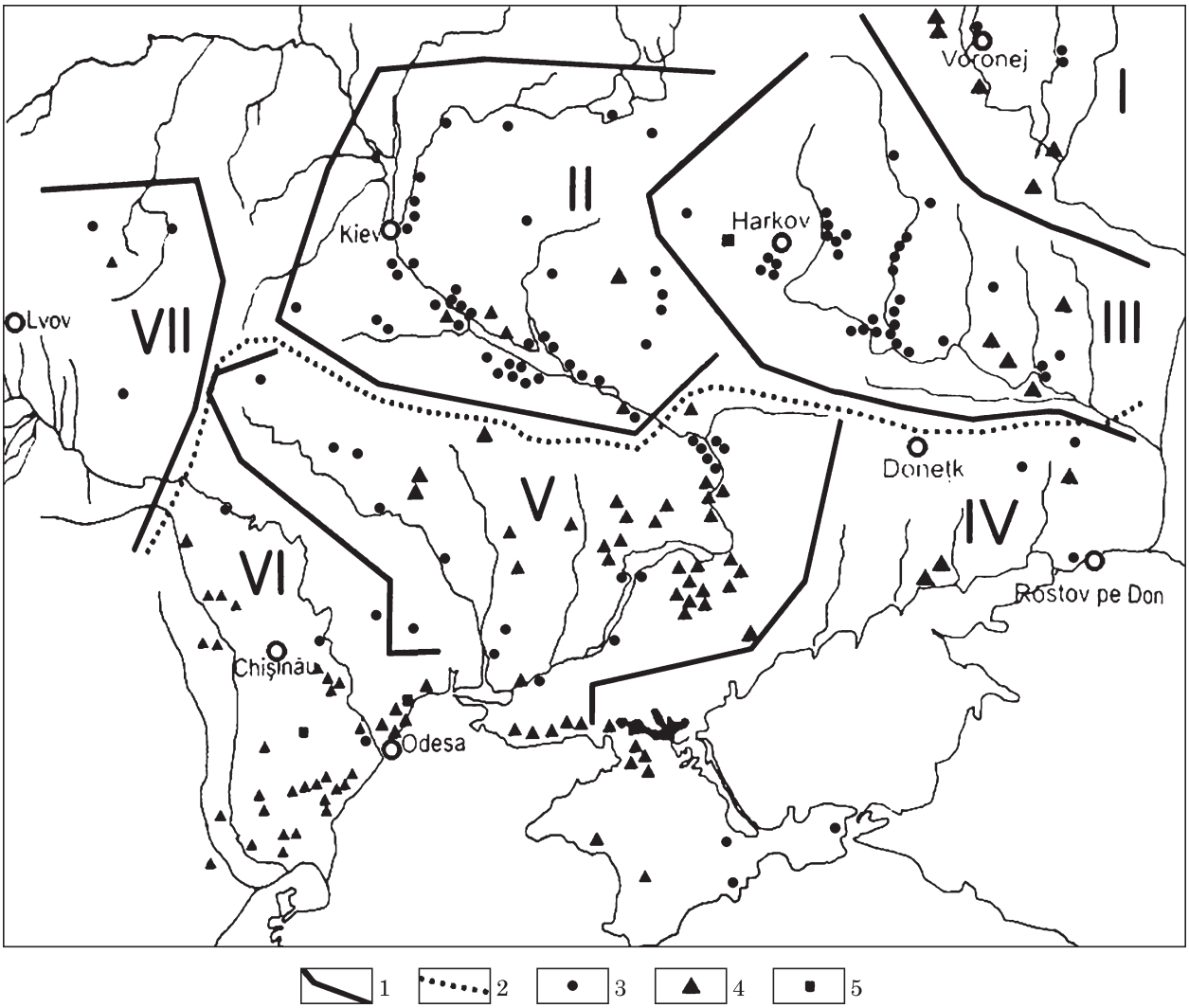

Рис. 2. Область поширення культури Делакеу-Бабине (за: Pâslaru 2006, pl. 23). **Умовні позначки**: 1 — межі областей; 2 — межа між лісостепом і степом; 3 — поселення; 4 — могильники; 5 — скарби. **Межі областей**: I — лісостеп Середньої Донщини; II — лісостеп Середньої Наддніпрянщини; III — лісостеп Дінця; IV — степ Нижньої Донщини і Криму; V — степ Нижньої Наддніпрянщини; VI — Північно-Західне Причорномор'я і Дунай-Дністровське межиріччя; VII — Прикарпаття і Волинь

Румунії та на Волзі (Березанская 1986, с. 6—7). В цій розгорнутій праці авторка доволі детально описала кордони локальних варіантів, хоча й не втілила цей поділ на мапі.

Востаннє, коли С. С. Березанська писала про ареал КБК, була її контраверсійна стаття, де авторка висловила сумнів щодо існування культури, яку вона виділила трьома десятиріччями раніше (Березанская 1998). Цього разу було зазначено, що дослідники відводять для КБК «*величезну територію від Пруту до Уралу й від Волині до Криму*», з охопленням трьох географічних зон — Полісся, лісостепу і степу (Березанская 1998, с. 61). Неочікуваним стало розширення східного кордону до Уралу. Але, оскільки авторка при цьому посилається на інших науковців, то залишаємо дане питання без коментарів.

Цікаво зіставити окреслений С. С. Березанською ареал з кордонами КБК, які навів двома роками раніше І. Т. Черняков (1996, с. 60): «*від Нижнього Подунав'я—Попруття і Східного Прикарпаття на заході до Волги й Дону на сході, від берегів Чорного і Азовського морів на півдні до лісостепової (і навіть поліської) зони Молдови, України та Росії на півночі*». Ці межі на середину 1990-х рр. видаються найбільш коректними, можливо через їхню загальність і відсутність конкретизації.

На початку нового століття побачила світ монографія Й. Пислару, присвячена культурі, названій ним Делакеу-Бабине (Pâslaru 2006), в якій було опубліковано матеріали захищеної дослідником кількома роками раніше другої своєї дисертації — доктора філософії (Ph. D.). Окреслений автором ареал в певних частинах відповідав його оцінкам на середину 1980-х рр. (Pâslaru 2006, pl. 54) і, зокрема, заслуговує на претензію воронезьких археологів за включення до нього теренів середньодонської катакомбної культури (Матвеев 1980; Пряхин 1982). В іншій частині, насамперед у лівобережжі Ниж-

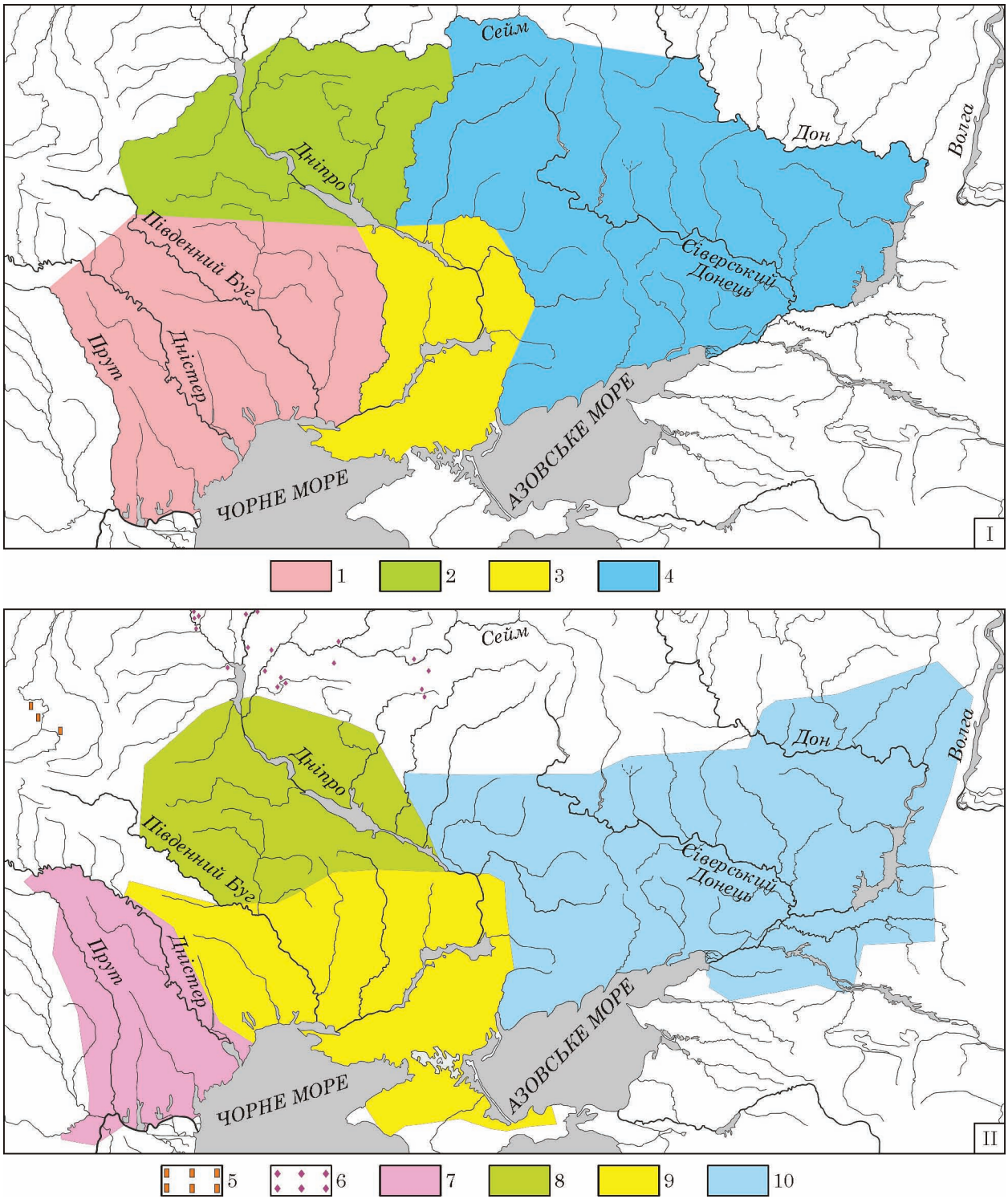

Рис. 3. Культурні ареали КБК (Бабине): I — локальні варіанти культури багатоваликової кераміки (за: Березанская 1986); II — структурні одиниці культурного кола Бабине (Литвиненко 2009, рис. 2). **Умовні позначки**: 1 — Південно-західний варіант КБК; 2 — Середньо-дніпровський варіант КБК; 3 — Нижньо-дніпровський варіант КБК; 4 — Східний (донецький) варіант КБК; 5 — пам'ятки Поділля, Волині та Західного Полісся; 6 — Деснянсько-Сеймінська та Наддніпрянсько-Прип'ятська поліські групи; 7 — Дністровсько-Прутський варіант ДПБК; 8 — Дніпро-Бузький варіант ДПБК; 9 — Дніпро-Дністровський варіант ДПБК; 10 — Дніпро-Донська бабинська культура (ДДБК)

ньої Донщини й Доно-Волзькому межиріччі (Pâslaru 2006, pl. 35, 54) окреслений ареал відбивав дослідницьку ситуацію десь на середину 1990-х рр. Але найбільш неочікуваним виявився поділ культурного ареалу на 7 областей, принципи виділення яких залишились утаємниченими (Pâslaru 2006, p. 30, pl. 23): автор лише зазначив, що всю територію культури можна поділити на дві природно-кліматичні зони — північну лісостепову й південну сте-

пову (з дивно проведеним кордоном між цими зонами на мапі — *Р. Л.*), кожна з яких включає по три області (рис. 2). З огляду на відсутність зіставлення між собою та якоїсь іншої оцінки цих областей, залишається припускати, що вони були виділені як робочі одиниці, що не несуть на собі жодного культурно-таксономічного навантаження. Втім, реальні причини такого поділу залишаються відомими лише його авторові.

У XXI ст., за півсторіччя після виділення КБК-бабинської, було захищено першу докторську дисертацію, присвячену цьому археологічному феномену в цілому (Литвиненко 2009). Одним з її положень було введення до наукової номенклатури нової дефініції *культурне коло / область Бабине* (ККБ), до складу якого входило дві бабинські культури, одна з яких поділялась на три локальні варіанти, а також кілька периферійних груп пам'яток (Литвиненко 2009, рис. 2). Дещо згодом буде виділено третю бабинську культуру, включену до ККБ (Мимоход 2013; 2014). В ході роботи над дисертацією автор вирішив порівняти на картографічному рівні свої результати культурно-таксономічного групування з тими, що раніше були запропоновані С. С. Березанською. Для цього, керуючись ретельними описами дослідниці (Березанская 1986, с. 7—8, 14, 23, 29), було укладено мапу з ареалами локальних варіантів КБК. На стадії підготовки до захисту, дисертантові довелось зустрічатись з Софією Станіславівною, яка люб'язно погодилась виступити одним з офіційних опонентів. Під час такої зустрічі, окрім іншого, розглядали й ці, накреслені мною, мапи: локальних варіантів КБК — Березанської (рис. 3: I) і структурних одиниць культурного кола Бабине — Литвиненка (рис. 3: II). Уважно зіставивши обидві мапи, Софія Станіславівна з усмішкою сказала: «Ну, погодься, схожі». Мені нічого не залишалось, як визнати загальну подібність отриманих нами результатів, за змістовної їх відмінності.

Висновки. Історія досліджень археологічного феномену, відомого в науці як культура багатоваликової кераміки або бабинська, що наразі перетворилось в культурне коло Бабине, супроводжувалась визначенням і неодноразовими уточненням її ареалу. Протягом перших чотирьох десятиріч цієї наукової епопеї загальновизнаним авторитетом в ній, а почасти й лідером, виступала С. С. Березанська. Попри значні результати, отримані дослідницею та іншими науковцями у визначенні культурного ареалу, цей аспект і наразі залишається не до кінця з'ясованим. Потребують уточнення межі бабинської області на лівобережжі Нижньої Донщини, у лісостепу Дніпровського Лівобережжя, на Сіверщині й Поліссі, а також в лісостепу Поділля, Волині й Галичини, що потребує здійснення додаткових польових досліджень у названих регіонах.

ЛІТЕРАТУРА

Березанская, С. С. 1957. Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 67, с. 28-35.

Березанская, С. С. 1960a. Культуры средней бронзы в левобережном Полесье Украины. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 10, с. 36-47.

Березанская, С. С. 1960b. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине. *Советская археология*, 4, с. 26-41.

Березанская, С. С. 1962. О погребениях культуры многоваликовой керамики. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 4, с. 6-15.

Березанская, С. С. 1977. *Северная Украина в эпоху бронзы (середина и вторая половина II-го тыс. до н. э.)*. Автореферат диссертации д-ра ист. наук. ИА АН УССР. Киев.

Березанская, С. С. 1979. Основные результаты изучения культуры многоваликовой керамики. В: *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Тезисы докладов конференции*. Донецк, с. 4-6.

Березанская, С. С. 1982. *Северная Украина в эпоху бронзы*. Киев: Наукова думка.

Березанская, С. С. 1986. Культура многоваликовой керамики. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 5-43.

Березанская, С. С. 1998. КМК — культура или керамический стиль. В: Тощев, Г. Н. (ред.). *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК)*. Запорожье, с. 60-65.

Братченко, С. Н. 1969. Багатоваликової кераміки культура. В: Скаба, А. Д. (ред.). *Радянська енциклопедія історії України*. 1. Київ, с. 98.

Братченко, С. Н. 1971. Пам'ятки багатоваликової кераміки. В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР*. 1. Київ: Наукова думка, с. 334-344.

Братченко, С. Н. 1977. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики). В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье*. Киев: Наукова думка, с. 21-42.

Братченко, С. Н. 1985. Культура многоваликовой керамики. В: Артеменко И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 1: Первобытная археология. Киев: Наукова думка, с. 451-458.

Качалова, Н. К. 1972. Погребения культуры многоваликовой керамики на Среднем Дону. *Сообщения Государственного Эрмитажа*, XXXV, с. 57-58.

Литвиненко, Р. А. 1996. К оценке культуры многоваликовой керамики Восточного Надазовья. В: Горбов, В. Н. (ред.). *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Материалы международной конференции*. 1. Донецк, с. 65-71.

Литвиненко, Р. О. 2009. *Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Дисертація д-ра іст. наук. Київ: ІА НАН України.

Матвеев, Ю. П. 1980. Культурно-историческая оценка памятников с многоваликовой керамикой. *Археология восточноевропейской лесостепи*, с. 66-75.

Мимоход, Р. А. 2013. Посткатакомбный период в Нижнем Поволжье и Волго-Донском междуречье: содержание и дефиниции. *Археология Восточно-Европейской степи*, 10, с. 167-179.

Мимоход, Р. А. 2014. Посткатакомбный период в Нижнем Поволжье: от криволукской культурной группы к волго-донской бабинской культуре. *Краткие сообщения Института археологии*, 232, с. 100-119.

Отрощенко, В. В. 1978. О культурной принадлежности погребений с костяными пряжками. В: *Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг.*: Тезисы докладов XVII конференции ИА АН УССР. Ужгород, с. 34-35.

Писларий, И. А. 1975. О двух культурно-хронологических группах погребений в срубах бассейна Северского Донца. В: *Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференции*. 1. Киев, с. 89-91.

Пряхин, А. Д. 1980. Катакомбная культурно-историческая область и лесостепь. В: *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.*: Тезисы докладов XVIII конференции ИА АН УССР. Днепропетровск: ДГУ, с. 51.

Пряхин, А. Д. 1982. *Поселения катакомбного времени лесостепного Подонья*. Воронеж: ВГУ.

Черняков, И. Т. 1996. Культура многоваликовой керамики — восточный ареал балкано-дунайского очага культурогенеза. В: Горбов, В. Н. (ред.). *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Материалы международной конференции*. 1. Донецк, с. 59-64.

Шарафутдинова, Э. С. 1987. Погребения культуры многоваликовой керамики на Нижнем Дону (вопросы генезиса и периодизации). В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 27-47.

Шарафутдинова, Э. С. 1996. О восточной и северо-восточной границах распространения памятников бабинской культуры (КМК). В: Горбов, В. Н. (ред.). *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Материалы международной конференции*. 1. Донецк, с. 56-59.

Pâslaru, I. 2006. *Cultura Delacău-Babino*. Mangalia: Callasprint.

REFERENCES

Berezanskaia, S. S. 1957. Novye pamiatniki epokhi bronzy i rannego zheleza v basseine Seima. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 67, s. 28-35.

Berezanskaia, S. S. 1960a. Kultury srednei bronzy v levoberezhnom Polese Ukrainy. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 10, s. 36-47.

Berezanskaia, S. S. 1960b. Ob odnoi iz grupp pamiatnikov srednei bronzy na Ukraine. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 26-41.

Berezanskaia, S. S. 1962. O pogrebeniiakh kultury mnogovalikovoi keramiki. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 4, s. 6-15.

Berezanskaia, S. S. 1977. *Severnaia Ukraina v epokhu bronzy (seredina i vtoraia polovina II-go tys. do n. e.)*. Avtoreferat dissertatsii d-ra ist. nauk. IA AN USSR. Kiev.

Berezanskaia, S. S. 1979. Osnovnye rezultaty izucheniia kultury mnogovalikovoi keramiki. In: *Problemy epokhi bronzy iuga Vostochnoi Evropy. Tezisy dokladov konferentsii*. Donetsk, s. 4-6.

Berezanskaia, S. S. 1982. *Severnaia Ukraina v epokhu bronzy*. Kiev: Naukova dumka.

Berezanskaia, S. S. 1986. Kultura mnogovalikovoi keramiki. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Kultury epokhi bronzy na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 5-43.

Berezanskaia, S. S. 1998. KMK — kultura ili keramicheskii stil. In: Toshchev, G. N. (ed.). *Problemy izucheniia katakombnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti (KKIO) i kulturno-istoricheskoi obshchnosti mnogovalikovoi keramiki (KIOMK)*. Zaporozhe, s. 60-65.

Bratchenko, S. N. 1969. Bahatovalykovoi keramiky kultura. In: Skaba, A. D. (ed.). *Radianska entsyklopediia istorii Ukrainy*. 1. Kyiv, s. 98.

Bratchenko, S. N. 1971. Pam'iatky bahatovalykovoi keramiky. In: Bibikov, S. M. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. 1. Kyiv: Naukova dumka, s. 334-344.

Bratchenko, S. N. 1977. K voprosu o slozhenii babinskoi kultury (mnogovalikovoi keramiki). In: Telegin, D. Ia. (ed.). *Vilnianskie kurgany v Dneprovskom Nadporozhe*. Kiev: Naukova dumka, s. 21-42.

Bratchenko, S. N. 1985. Kultura mnogovalikovoi keramiki. In: Artemenko I. I. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. 1: Pervobytnaia arkheologiia. Kiev: Naukova dumka, s. 451-458.

Kachalova, N. K. 1972. Pogrebeniia kultury mnogovalikovoi keramiki na Srednem Donu. *Soobshcheniia Gosudarstvennogo Ermitazha*, XXXV, s. 57-58.

Litvinenko, R. A. 1996. K otsenke kultury mnogovalikovoi keramiki Vostochnogo Nadazovia. In: Gorbov, V. N. (ed.). *Severo-Vostochnoe Priazove v sisteme evraziiskikh drevnostei (eneolit — bronzovyi vek). Materialy mezhdunarodnoi konferentsii*. 1. Donetsk, s. 65-71.

Lytvynenko, R. O. 2009. *Kulturne kolo Babyne (za materialamy pokhovalnykh pam'iatok)*. Dysertatsiia d-ra ist. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Matveev, Iu. P. 1980. Kulturno-istoricheskaia otsenka pamiatnikov s mnogovalikovoi keramikoi. *Arkheologiia vostochnoevropeiskoi lesostepi*, s. 66-75.

Mimokhod, R. A. 2013. Postkatakombnyi period v Nizhnem Povolzhe i Volgo-Donskom mezhdureche: soderzhanie i definitsii. *Arkheologiia Vostochno-Evropeiskoi stepi*, 10, s. 167-179.

Mimokhod, R. A. 2014. Postkatakombnyi period v Nizhnem Povolzhe: ot krivolukskoi kulturnoi gruppy k volgo-donskoi babinskoi kulture. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 232, s. 100-119.

Otroshchenko, V. V. 1978. O kulturnoi prinadlezhnosti pogrebenii s kostianymi priazhkami. In: *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1976—1977 gg.*: Tezisy dokladov XVII konferentsii IA AN USSR. Uzhgorod, s. 34-35.

Pislarii, I. A. 1975. O dvukh kulturno-khronologicheskikh gruppakh pogrebenii v srubakh basseina Severskogo Dontsa. In: *Noveishie otkrytiia sovetskikh arkheologov. Tezisy dokladov konferentsii*. 1. Kiev, s. 89-91.

Priakhin, A. D. 1980. Katakombnaia kulturno-istoricheskaia oblast i lesostep. In: *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1978—1979 gg.*: Tezisy dokladov XVIII konferentsii IA AN USSR. Dnepropetrovsk: DGU, s. 51.

Priakhin, A. D. 1982. *Poseleniia katakombnogo vremeni lesostepnogo Podonia*. Voronezh: VGU.

Cherniakov, I. T. 1996. Kultura mnogovalikovoi keramiki — vostochnyi areal balkano-dunaiskogo ochaga kulturogeneza. In: Gorbov, V. N. (ed.). *Severo-Vostochnoe Priazove v sisteme evraziiskikh drevnostei (eneolit — bronzovyi vek). Materialy mezhdunarodnoi konferentsii*. 1. Donetsk, s. 59-64.

Sharafutdinova, E. S. 1987. Pogrebeniia kultury mnogovalikovoi keramiki na Nizhnem Donu (voprosy genezisa i periodizatsii). In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Pamiatniki bronzovogo i rannego zheleznogo vekov Podneprovia*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 27-47.

Sharafutdinova, E. S. 1996. O vostochnoi i severo-vostochnoi granitsakh rasprostraneniia pamiatnikov babinskoi kultury (KMK). In: Gorbov, V. N. (ed.). *Severo-Vostochnoe Priazove v sisteme evraziiskikh drevnostei (eneolit — bronzovyi vek). Materialy mezhdunarodnoi konferentsii*. 1. Donetsk, s. 56-59.

Pâslaru, I. 2006. *Cultura Delacău-Babino*. Mangalia: Callasprint.

R. Lytvynenko

AREAL OF MULTI-RIBS CERAMICS CULTURE (BABYNE) IN THE EVALUATION OF SOFIA BEREZANSKA

In 1960 Sofia Berezanska singled out the Multi-ribs Ceramics Culture (MCC). One of the criteria of the new culture was its area, which was then determined on the basis of the spread of settlements, because cemeteries were not known yet: Steppe—Forest-steppe zone from Siverskyi Donets to Southern Bug, from Lower Dnieper region through Middle Dnieper region to Seim and Middle Don region to Voronezh.

Another well-known MCC's researcher, Stanislav Bratchenko, outlined the cultural area as follows: Steppe and Forest-steppe from the Don to the line Odesa — Kishinev — Vinnytsia — Zhytomyr, from the Black and Azov seas to the northern border of Ukraine, Kursk, Voronezh and Lipetsk regions.

As a result of extensive excavations of kurgans during the 1960s and 1970s, it was possible to find criteria for the identification of MCC's burials. Kurgan cemeteries, on the one hand, made it possible to specify the area of the MCC spread, and on the other hand, showed the local specificity of the burial rite for different areas of its range. These facts became the basis for Sofia Berezanska's selection of four local variants of the MCC. Mass excavations of kurgans made it possible to expand the area of the MCC to the Prut and Lower Danube, to the Don and Volga, as well as to the Crimea. At the same time, some scholars strongly opposed the inclusion of sites of the Middle Don Catacomb Culture with multi-ribs ceramics into the MCC.

At the end of the last century, Sofia Berezanska published a controversial paper in which she expressed doubts about the existence of MCC as a separate culture, which she identified three decades ago. This article also outlines the range of sites with multi-ribs ceramics that has expanded significantly to the east: from the Prut to the Urals and from Volyn to the Crimea.

My doctoral thesis contained two maps drawn by me: one of them delineates the area of the MCC with four local variants highlighted by S. Berezanska, and the second shows the Babine Cultural Circle / Region, with two Babine cultures, highlighted by me, three local variants and peripheral groups. Sofia Berezanska acted as an official opponent at the presentation of my dissertation. When she saw the mentioned maps, she said with a smile: «Well, agree — they are similar».

Keywords: Eastern Europe, Bronze Age, Multi-ribs Ceramics Culture, Babyne Cultural Circle, area, Sofia Stanislavivna Berezanska.

Одержано 16.03.2024

ЛИТВИНЕНКО Роман, доктор історичних наук, Донецький національний університет імені Василя Стуса; Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
LYTVYNENKO Roman, Doctor of Historical Sciences, Vasyl Stus Donetsk National University; Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2034-4305,
e-mail: ltvnrmn@gmail.com.